750

नं० ७५०-घ

गोवर्धनसप्तशती व्यंग्यार्थदीप

नाख्यटीकासहिता

नं० ७५०-घ

पत्राणि २२८

नं० ७५०-घ

गोवर्धनसप्तशती व्यंग्यार्थ संदीपनम (काव्यम) (संपूर्णम)

पत्राणि २१८

गोवर्द्धनसप्तशतिकासटीका प. २१८

275

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐ सर्वेशायजनाःसदायतहृदासन्तंप्रदायादलंयज्ज्ञानायक
गो॰टी॰ णादगौतममतानालोच्यतत्त्वार्थदान् वेदान्तान्परिशीलयन्तिरहसिस्वानन्दकंदा
करंवन्देतंजगदीश्वरंदयितयासानन्दमालिंगितम् १ यत्पादांबुजमज्जभूप्रभृतयो
१ देवाःसदेवांतरेध्यायन्तिग्लपयन्तिदुःखनिवहंलीलामनुष्याकृतिं फुल्लेंदीवरमि
त्रेनेत्रमतसीपुष्पावभासंसदाश्रीरामंकलयामिचेतसिपरंचैतन्यमात्रात्मकम् २ प
द्याःशब्दगुणैरभेदैरपरिमितनवैरर्थजातैश्चयुक्तानानालंकाररम्याःग्रथितगुणगणामा
धुर्येणरूपेणा वाक्सृष्टिर्यत्प्रसादात्प्रसरतिरसनेनापितैर्दन्तिमेषान्नित्यंचित्तेःतुरक्तेवस
तुममसुखंभारतीसारसाब्जा ३ गोवर्द्धनोक्तिसर्वस्वदानं निदानमेतद्ग्रन्थार्थदीपन
ंश्रव्यंचमत्कृतीनाम् भूयादनन्तविबुधेनविधीयमानंप्रीत्येसदासकलपण्डितमण्ड
लीनाम् ४ आर्यार्थग्रहणेतावदार्याःप्रबाधिकारिणः अतोऽत्रदृष्टिस्तैरेवकार्यानान्यैः
कदाचन ५ गम्भीरार्थरसार्थप्राप्तौनियतवचसामाशयज्ञुषांगुणालंकाराणांभवति
घटनासततंरे श्रोताहेतोर्येनाविपुलमतिनातत्रविषयेनियोज्यंयेनानःसततस १

एवमेवाधवसति ६ सतं ज्यदोषं गुणपवद्दृष्टिर्विधीयतामित्यः फलं वचो मे विहायनी
ंसमकललेपिहंसः पयः प्रगृह्णात्नुपदेशतः किम् ७ विशिष्टशिष्टश्कर्तव्यतापरि
प्राप्तमंगलमनुषंगतो श्लोकत्रात्मंगलाघोपनिवध्नाति पाणिग्रहइति भूतिभू
षितभस्मनाऽलंकृतं भस्मनोभूषणत्वं मनोभववीर्यत्वेन यत्तभूत्यापैश्वर्येणेतिवा
ख्यानं तदेशामित्येनेनगतार्थत्वादनुक्तत्वानुपयुक्तत्वाद्वापेत्यम् पाणिग्रहेत्यत्रार्थादस्य

पाणिग्रहे पुलकितं वपुरैशं भूतिभूषितं जयति ॥

तानुक्तकामिन्याः पुलकितेनेत्जातरोमाञ्चम् सात्त्विकभावोदयादिति भावः ऐशं ईशस्य
मेवाधि चैवज्ञादिपदवदीशपदस्य कर्तृगोरत्वादिमत्छरीरेपाद्दितात्मनिशक्तौ गौरवात्
लाघवान्नाद्दृशशरीरपवशक्तत्वान्नित्यज्ञानादिमदात्मनि लक्षणा यदाईशऐश्वर्ये इति
धातोरचितनिष्पन्नेशपदेनशक्त्या जगत्कर्तृत्वाद्यैश्वर्यवद्बोध्यते तत्संबंधस्य शरीरान्तर
सत्वेपि भूषितत्वादिविशेषणमहिम्नाऽशंकनीयत्वमायाति पुष्टि एवं च मनोभूः भस्मसं
बंधसंबंधात्कर्षप्रणालितया गम्यत्वमज्यते वपुर्जयति

गोटी· यद्वा भूतिभूषितामित्यनेन भूषणसामान्याभावप्रतिपादनेनापि सर्वोत्कर्षशालित्वं देवी
पाणिग्रहणजन्यपुलककवचत्वाहेतुः जयतीत्यनेन ईशस्य सर्वोत्कर्षशालित्वप्रतिपादनेन
२ सर्वान्तर्गते स्वस्मिन्नपकर्षप्रतिपादनान्नतिरेव द्योत्यते भस्मावशेषोपि एवं चांकुरीभावा
नर्हत्वेपि तद्भवनेन देवीपाणिस्पर्शस्याद्भुतत्वमावेद्यते मनोभूः एवं च मनसः कारणताप्र
तिपादनेन तस्यान्तर्गततया द्रुषितजन्यमदनसंजातभस्मसंसर्गयोग्यत्वमुच्यते विशिष्या
नाकलनीयं रूपेपि भवनयोग्यत्वेन वपुर्विशेषभवनयोग्यत्वं वा यस्मिन् वपुषि अंकुरि

अंकुरित इव मनोभूर्यस्मिन् भस्मावशेषोपि १

त इव संजातांकुर इवेति भस्मसंसर्गिरोमांचे अंकुरत्वेनोक्ता एवं यथांकुरसंजातमहत्तरतरुकि
सलयकुसुमफलादिना उपजनोपकारः तथैतदंकुरभाविकुमारफलादिना तारकादि
वधेन सकलजनोपकारो भावितेति ध्वन्यते अग्रांकुरितत्वेन पाणिस्पर्शस्याद्भुतरूपत्व
वस्तुना वस्तु व्यज्यते १ इदमित्यनेनानुपलापानर्हत्वमथ वा जगद्धिताशनविदितविभव
मित्यव्यज्यते ॥

विषमावम किंतसंहरणु इतिसातंकं सातंकत्वंचसकलजगद्विनाशेपुनस्तद्विधान
दुष्करत्वनिर्णयेनपितामहेन एवंचभ्रमयोग्यत्वंहरस्यचलज्जायोग्यत्वंख्यापते प्रातह
क्तः प्रातरित्यनेनकज्जलेस्फुटदर्शनेयोग्यत्वंख्यापते अतःसलज्जः ननुत्र्यपावान् पिता
महेन कज्जलत्वेनाज्ञानात् कज्जलमलिनाधरःनेत्रचुम्बनादितिभावः शम्भुः एवंचका
मिनीश्लीत्यतिशयशालित्वंद्योत्यते जयति पितामहसंत्रासजनकगरलगिलनेनत्र

मावमसंहरणुविषमिदमितिसातङ्कः पितामहेनोक्तः प्रातर्जयतिसलज्जःकज्जल
मलिनाधरःशम्भुः २ जयतिप्रियापदान्तेगरलग्रैवेयकःस्मरारातिः ॥

स्मराः प्रार्थनयासुभगकामिनीरतचिह्नवेत्तनवा यद्यपिमावमीरित्यवमीरित्येववक्तंयु
क्तं तथापिप्रतिषेधार्थीयमाशब्दःयद्वासमर्थस्तेत्रमागच्छतंतहतेमाभयंदेवदत्तस्येतिभा
ष्यप्रयोगात्माङिःलाङित्यःनितमम् २ गरलंग्रैवेयकंकंठभूषायस्यसःस्मरारातिःप्रियापदा
न्तेजयति एवंचकुपितकामिनीप्रसादनकालेयनायापरमपुरुषार्थत्वंव्यज्यते गलग्रैवेयक

गो॰टी॰ इत्यनेन जीवनायोग्यत्वं स्मरागाग्निरित्यनेन स्मरबाधावत्वेन क्वचिदपि सुखावस्थानयो
ग्यत्वं व्यज्यते एवं चैतादृशस्यापि सर्वोत्कर्षशालिने प्रियायपदान्तेः वस्थितिरेव हेतुः अतः
२ प्रियापदान्तावस्थितेर्नान्यदधिकतरं वस्त्विति द्योत्यते यद्वा गरलग्रैवेयक इत्यनेन जीव
3 नानिस्पृहत्वं एवं चैतादृशस्यापि कुपितकामिनीप्रसादनलंपटत्वं किमुतान्येषामिति
ध्वन्यते गलबद्धखड्गः विषमविशिखे एवं च शरणार्हत्वं व्यज्यते शरणं विशन्निव गच्छ
न्निव विषमिव विशिखे विशन्निवेदं तत्र या विषमविशिखस्यापि प्रियपदसान्निध्येनाधिक

विषमविशिखे विशन्निव शरणं गलबद्धकरवालः २ जयति ललाटकटाक्षः
शशिमौलेः पक्ष्मलः प्रियाप्रणतौ

त्वं किं पुनरन्यस्येति द्योत्यते अन्योपि प्रायस्तु गले बद्धा शरणं गच्छतीति लौकिकम् २। शशिमौलेः
एवं च सकललोकस्याप्येतादृशादरसंपादनेन संतापापत्तिभीरुत्वं व्यज्यते तेन च कुपिता कामि
नीप्रसादनेन वशपकर्तृत्वं पक्ष्मलः प्रशस्तपक्ष्मवान् पक्ष्मलपदेन कोमलत्वादार्द्रत्वं च
ललाटकटाक्षः एवं च भ्रूमध्यसंबंधित्वं द्योत्यते तेन धनुर्निहितबाणात्तीक्ष्णादार्ढ्यम् प्रि २

यापूर्णानोप्रियाविषयकहर्ष्रपूर्णानोमत्पांजयति चाटुकवचनाघसाध्यमानापनोदनका
र्यकारित्वेनेतिभावः स्मरेणसकंटकः एवच्चनिस्मरणानर्हत्वंद्योत्यतेधनुषिनिहितःनेत्र
शींघ्रपरित्यक्तः एवंचमहादेवंधदार्ढ्यभेदनाविशेषकारित्वं तेनचमानलव्धभंगेःतिशी
घ्रविधेयत्वंद्योत्यते केतकेषुरिव स्मरस्यपुष्पमायकत्वादितिभावः एवंचमानापनोद
नंद्योत्यते केचित्तु प्रियाकर्तृकमेवापूर्णानोममान्मथविकारः ललाटकटाक्षोजयतीत्य

धनुषिस्मरेणानिहितःसकंटकःकेतकेषुरिव ४ जयतिजटाकिंजल्कंगंगा
मधुमुंडवलवीजमयम् गलगरलपंककसंभवंमंभोरुहमाननंशंभोः ५

पिवदन्ति ४ जटाः किंजल्कानियत्रेतिरूपकः एवमग्रेपि ५ कंकणरूपफणीपीयमान
मपिकंकणपदेनप्रत्यक्षिकत्वंद्योत्यते फणीपदेनभूषणायोग्यत्वं तेनचसर्वदाविलोकन
योग्यत्वंध्वन्यते पीयमानमित्यनेनज्ञानयोग्यत्वंध्वन्यते संध्यासलिलांजलिं राजदन्तादिव
द्वजलेः सलिलमितिममासः संध्यापदेनतदेकाचित्तावरूपकत्वंद्योत्यते अंजलिपदेभ्रुय
त्वंद्योत्यते तेनचतत्पानस्यविलंवसाध्यत्वेनावश्यपज्ञेयत्वं अविजानन् अत्रेहेतुमाह ॥

गौ॰टी॰ गौरीमुखार्पितमनाः गौरीमुखे समर्पितचित्त इत्यर्थः गौरीत्यनेन मनःसंलग्नतायोग्यत्वं
मुखे ध्वन्यते अर्पितपदेन ग्रहणयोग्यत्वं द्योत्यते एवं चैतादृशविषयज्ञानाभावेनात्यंतास
ध क्तिर्गौर्या गिरिशस्य च ध्वन्यते अत एव विजया गौरीसखी तया सहितः शिवो जयति एतादृश
परिहासस्याप्युत्कर्षाधायकत्वादिति भावः ५ सलिलांजलिर्जयति एवं चांजलिजलप्रतिबिं
५ बितगौरीवदनविलोकनसंजातकंपरूपसात्त्विकभावविश्लथकरगलितत्वेऽपि स्वेदरूपसात्ति

मंध्यासलिलांजलिमपि कंकणफणिपीयमानमविजानन् गौरीमुखार्पितमना विज
यहसितः शिवो जयति ६ प्रतिबिंबितगौरीमुखविलोकनोत्कंपशिथिलकरगलितः
स्वेदभरपूर्यमाणः शंभोः सलिलांजलिर्जयति ७ प्रणयकुपितप्रियापदलाक्षासंध्या
नुबंधमधुरेन्दुः नखदलयकनककनिकषग्रावग्रीवः शिवो जयति ८ ॥

कभावभराकस्मिककंपरसवीतार्घशालित्वमिति भावः ७ प्रणयेन नवाल्पत्वं कुपितायाः प्रिया ॥ ७ ॥
एवं च चरणप्रणामयोग्यत्वं ध्वन्यते तथा च चरणलाक्षारूपसंध्यासंबंधिहृद्यचन्द्रो यस्य तस्याः
पार्वत्याः कंकणकनककस्य निकषोपलरूपा ग्रीवा यस्य एवं च मानापनोदनात्कंठग्रहपुरः श्रीः
सरमालिंगनादि ध्वन्यते एतादृशः शिवो जयति प्रियाप्रसादादिति भावः यद्वा स्वकार्योद्देश
विहितप्रियाप्रणामेन संध्याचंद्रमसोरपि संगमसंपादनात् सामान्यपरोपकारित्वलाभादिति ध

गौर्याश्चरणांगुलिमध्यगुल्फेषु अत्र मध्यसंभागताभावान्नैकवद्भावः मध्यमपदलोपी समा
सो वा पूर्णेंदुर्निर्विंदुर्यया पूर्वं नखेष्वर्धचंद्रत्वादिति भावः द्विगुणीकृतो मंजीरो यया पूर्वं मंजी
रस्यैकगुणत्वादिति भावः प्रेमणः श्रृंखला यया एवं च पूर्वं सुवर्णाभरणान्तरवत्त्वेपि प्रेमाख्य
तिसंपादकाभिनवभूषणत्वादिति भावः एवं च यथायथा मानापनोदनं तथा तथा शिरश्चर
णसंयोगाधिकतरः संवृत्त इति भावः एवं च महामानिनीचरणे मस्तकस्थापनेपि भीति
रित्यावेद्यते एतादृशी हरचंद्रलेखा जयति युगपदनेककार्यसंपादनादिति भावः ९ ॥

पूर्णेन्दुर्निर्विन्दुर्द्विगुणितमञ्जीरप्रेमशृंखला जयति हरमौलिरेखा गौरीचरणांगुलि
मध्यगुल्फेषु ९ श्रीकरपिहितं चक्षुः सुखयतु वः पुंडरीकनयनस्य

पुंडरीकनयनस्य विष्णोः श्रीकरपिहितं रतरीतिवसनविहीनतया लज्जावशादिति भावः श्रियः क
रेण तु श्रियाच्छादिता वेति भावः अत एव करोतीति कर इति पदमन्वर्थं तेनानाभिप्रायेणास्य
पिरपदमस्यानवलोकनीयत्वं अनक्ति जघनमीदृशमागतमिवेक्षतेत्र तत्त्वा एवं च लक्ष्मीजघनदर्श
नलालसं तं अज्यते पिधानानर्थकं च अन्नसदृशं एवं च नाभिकमलभ्रान्त्यापिधानायोग्यत्वमाव
द्यते चक्षुः सुखयतु पिहितेपि हि गोलकेः स्वमार्गेणागत्य जघनविलोकनकारित

गी॰
टी॰
४

याः तिमलंपटेन नमस्त्वदाननस्य मुखप्राप्तिनिदानत्वात् याः त्वन्मुखजनकत्वेन स्मेति भावः नन्व
त्र पुण्डरीकनयनस्येत्यनेन कमलस्यादृश्यमिति हि द्वावः ज्ञानिमभिमित्यस्य ननु न त्वायाप्रयोजनमिति चेत्र
पुण्डरीकनयन इत्यत्र गूढं हि रेव यद्वा ज्ञपदस्य वत्सृता तात्पर्यान्यथानुपपत्त्या रक्तान्त्रलक्षणा प
वंचलक्ष्याः स्मितांभोजत्वेन नेत्रज्ञानेन पिरक्ताभजत्वेनाज्ञानानात्स्वरूपांगीकारेणोति भृतमार्गग
मनेन न वजत्वेन दर्शनकारित्वमपि न स्वीकरणपिहितत्वमिति व्यज्यते अन्योऽप्यसंतलंपटोऽरूपानरेण
निभृतमार्गेणाच गत्वा स्वकार्यं साधयतीति लौकिकम् केचित्तु रत्नमिति पक्षे रक्तं रत्नमेव ज्ञानि

जयनमिव दातुमागतम् ज्ञानिभं नाभिमुखं षिरणा १ श्रपांसं श्रीकुचकुंकुमपिंजरित
मुरामुरद्विषो जयति दिनमुखनभ इव कौस्तुभविभाकरो यदि भूषयति ११

तन्केरक्तानमेवकविसंप्रदायादिति वदंति १ श्रपामम् विष्णोः श्रपामत्वादिति भावः श्रीकुचकुं
कुमपिंजरितं एवं च दृढालिंगनमभिव्यज्यते तन्मुरद्विषउरः एवं च कठिनत्वमुरसि व्यज्यते
तेन च कठिनकुचकुंभसंघट्टनसहिष्णुत्वं जयति सर्वोत्कर्षेण लक्ष्मीदृढालिंगनहेतुः दिनमुखन
भ इव प्रातःकालीननभः स्वेतामलिनवत्वात्संध्यासंवलितत्वाच्च तथाविधोरसः सादृश्यम्
कौस्तुभ एव विभाकरः पचत्कौस्तुभवद्विभाकरः सूर्यः यत् उरो विभूषयति एवं च त्रिभुवना ४

धिपेनेनिरीक्ष्य स्वापि कौस्तुभाभरणाधारणमुदरवत्येनेकलोकयुगपत्प्रकाशाविश्रांतिवि
धानेनिदानं तात्वं नयति एवं च विभाकरादतिशयो व्यज्यते कौस्तुभ ११ ॥ सकौस्तुभं अनेनप्रति
तिबिंबितायाः प्रियायास्तनुर्यत्र यत् मकुरमिव वीक्ष्य लक्ष्मीः प्रहर्षायितं विपरीतरतमभ्यस्यति
तन्मधुभिदो वक्षः एवं च दार्ढ्यमावेद्यते स्वच्छता विशेषो वा जयति लक्ष्म्याः प्रहर्षायितेनाभ्या
सनिदानत्वेन सर्वोत्कर्षहेतुः अन्योन्यादर्शप्रतिबिंबमवलोक्यैवाऽन्यानवलोकनीयचेष्टावि

प्रतिबिंबितप्रियातनु सकौस्तुभं जयति मुरभिदो वक्षः हर्षायितमभ्यस्यति लक्ष्मी
र्यदनुवेक्ष्य मुकुरमिव १२ केलिचलांगुलिलंभितलक्ष्मीनाभिर्मुरारिशिशुचरणः
स जयति येन कृता श्रीरनुरूपा पद्मनाभस्य १३

शोभाभ्यासं करोतीति लौकिकम् १२ क्रीडाचपलांगुल्यालंभितः स्पृष्टो लक्ष्म्याः चरणसेवाका
८ रिण्या इति भावः नाभिर्येन अनन्तरं येन श्रीपद्मनाभस्यानुरूपा चरणानूपपद्मनाभीव नेति भावः
कृतामः मुरारिशिशुचरणो जयति ब्रह्मणोऽप्यसाध्यकार्यकारणादिति भावः १३ मुरारेः एवं
च सामर्थ्यमभिव्यज्यते तेन च तत्कृतेवापि तृभृगुचरणाहननमपि हि स्वेन तन्माहात्म्यवर्णनम् श्रीव

गो॰टी॰ त्सेन भृगुचरणचिह्नेन विवेशितः तत्सम्बंधवानित्यर्थः अग्रभागो यस्याः एतादृशी रोमा
वली उत ऊर्ध्वनालं यस्य एवं यन्नाभिनलिनं तच्छायेव एवं च रोमावल्या नालच्छायोत्प्रेक्षिता
५ श्रीवत्सेन च नलिनच्छायोत्प्रेक्षा वा॰ उन्नायि महांतं तापमः पदं त कमलच्छायासंतापपने
5 दकत्वादिति भावः १४ सप्तमखाः क्रतूनां तत्रागणामग्निष्टोमादीनां समाहारः सप्ततंत्रीचितताया

रोमावलिर्मुरारेः श्रीवत्सनिवेशिताग्रभागा वः उन्नालनाभिनलिनच्छायेवोत्ता
पमपहरत्व १४ आदाय सप्ततंत्रीचितं ताविपंचीमिव त्रय्यीं गायन् मधुरं तुरंगव
दनोचितं स्तुतिर्जयति हरिर्मूर्द्धा १५

म्नां नत्प्रतिपादनपरामिति यावत् तंत्रं प्रधाने यागे चेति विश्वः एते तंत्रीलोहतंतुविशेषः
त्रयीं विपंचीमिवादाय मधुरं तुरंगवदनानां किन्नराणां गंधर्वाणां उचितं योग्यं एवं चैता
दृशगानकर्तृत्वाभावस्तेषामिति गम्यते गायन् हयमूर्द्धा हयग्रीवः एवं च तुरंगवदनोचि
तगानकर्तृत्वं हरिर्जयति एतादृशविलक्षणगानरूपगुणवत्वादिति भावः १५॥

येनजलनिधिजठरेऽलयोरैकार्णवनिधिविनेनधरणीस्थानदानेयोग्यत्वम् चिरमित्येनस्फुटि
तितिस्मारणायोग्यत्वंव्यज्यते निमग्नापि यैर्त्रैरिवफणिसमूहैः सहबलात्कारेणधरणीउद्धृ
ता समहावराहः एवंचैतदृष्टायाअतिदृढनवकमलाभांजठरांतर्गतत्वेनोक्तरूपफणि
समूहसहितयोराद्भावसामर्थ्यमेचितमिति व्यज्यते जयतीत्यनन्यसाध्यकार्यकरणादिति
भावः १५ ब्रह्माण्डकुंभमलंकरोतिते एवंचयथाकुंभकारेणनैकेशैलेशकालाद्यास्त्रब्रह्माण्डक
रणाइतिव्यज्यते भुजगस्याकारइवाकारोयस्यतं एवंचवास्तवेतद्रूपंयाथात्म्येननिर्णी

सजयतिमहावराहोजलनिधिजठरेचिरंनिमग्नापि येनोर्द्धैरिवसहसाफणिगणैर्व
लादुद्धृताधरणी १६ ब्रह्माण्डकुंभकारंभुजगाकारंजनार्दनंनौमिस्फारयत्फणाच
क्रधरणीशरावश्रियंवहति १७

तुमशक्यमितिव्यज्यते जनार्दनं एवंचनंदीतिस्वरूपविधेयतिध्व
न्यते तेनचैतदाज्ञानोल्लंघनीयेतिस्फारे एवंचधरणीशरावश्रीसंपादनेयोग्यत्वंध्वन्यते यस्यफ
णासमूहः यद्वाफणाचक्रधरा एवंचमहत्वंव्यज्यते शरावस्यस्वल्पमृज्जन्यविशेषस्याश्रि
यंवहति नतत्प्रादृश्येनतु इतिभावः एवंपरमेश्वरभुजगस्यफणातिविशालत्वंध्वन्यते अस्यापि
कुलालस्यचक्रेशरावोभवतीतिलौकिकं अत्रधरणीशरावश्रियंवहतीत्यनेनवैतत्फणाचक्रे

स्फारत्वसिद्धावुत्तमकाद्यत्वे स्फारपदोपादानमनुचितमित्याभाति १७। प्रियेशंकरेशि
रसाचरणास्मरशिखिकोपापनोदनायप्रणतिकादि श्रीमति शंकरमभिव्याप्य जयवतः स
रस्यजयस्तंभइव चंडीजंघाद्वयः कांडेविशेषाजयति स्वतः सुखाविशेषजनकतयातच्छवि
षयसुखपराङ्मुखस्याप्यानादृप्यः वश्यासंपादनादितिभावः एवं चैहिकामुष्मिकसुखा
पेक्षयास्मीमिति नीसंगमसुखेऽधिकतरत्वमावेद्य १८ येनपंभरपि अपिनाविलासेरनव

गौरीजंघाकांडः शिरसाचरणास्पर्शिप्रियेजयति शंकरपर्यंतजित्वोतीरस्तंभः
स्मरस्येव १८ उन्नालनाभिपंकेरुहइवयेनावभातिशंभुरपि जयतिपुरुषायि
तायास्तदाननं शैलकन्यायाः १९

तारत्वेननाभिपंकेरुहत्वमायोग्यत्वमवसीयते ऊर्ध्वनालं यन्नाभिपंकेरुहं तद्वानिव यद्वा
विस्मारित्वेत्यर्थः एवं च शरीरस्यनालसाम्यप्रदर्शनात्कृशांगीत्वमभिव्यज्यते आभाति पु
रुषायितायाः शैलकन्यायाः एवं च दर्शने तेनचपुरुषायितसंपादनयोग्यत्वं व्यज्यते तत्
श्राननंजयति अघटितघटनापटुत्वादितिभावः १९ अंकेनिलीनोगजाननःशंकया
स्तनयोः कुंभकुंभस्यादितिभावः आकुलःकथं मां विहायैनमेवसंगोप्य बहुकालस्तन्य ६

प्रयच्छतीति धियेति भावः यद्वा नयननयिधानक्रीडायां राज्ञाननेनांकपवलीनो ननत्वन्यत्रगतश्रुति
मत्येति भावः अकुलपदेन शीघ्रमविचरितकार्यकारित्वमुच्यते यो वाकुलेयस्तारकजित् ते
नहृतवसनो गजाननानिर्णायार्थमिति भावः सस्मितः कथमति गुप्तयोरप्याकस्मिकप्राकट्य
मिति धियेति भावः यो हरः एवं च स्वेन एव वसनहरणादिना तत्कार्यकारित्वं ध्वन्यते तेन करक
लितो करोतीति कर इति स्वेन तत्कार्यकारित्वेपि हरप्रेरितत्वेनाकलनेदोषाभावो ध्वन्यते हिमगि
रितनयायाः एवं च शैत्यसहितकाठिन्यं ध्वन्यते तेन चावश्यकरकलनयोग्यत्वं अत एव हर

अकनिलीनगजाननशंकाकुलवाहुलेयहृतवसनौ सस्मितहरकरकलितौ हिमगिरि
तनयास्तनौ जयतः २ कंठाचिन्तापि कुहूहुतिमात्रनिरस्तः पदान्तिके पतितः

तिस्मरमित्यपि युक्तं स्तनौ जयतः भ्रमवतः सेनाविष्कृतत्वेप्यन्यस्य स्वसंपादनादिति भावः
यद्वा गजाननषण्मुखविवाहनयोः सकलविघ्ननिवारकत्वकार्यमात्रपुरस्करणीयत्वे तारकवधहा
रकविम्बसंतोषःपोषकत्वनिदानस्तन्यवत्त्वादिति भावः यद्वा स्मरविरोधिनोप्यानंदजनकत्वा
दिति भावः २ कंठाचिन्तोप्यालिंगनाहोपि पदे दृष्टेः चन्द्राकारतयाकंठलग्नयोग्यापि कुहूहुति
मात्रेणानन्तकरतर्जनादिना पद्मनखाग्रादिना निरस्तः अत एव यस्याः पदान्तिके प्रणामार्थमि

गी॰
टी॰

८

तिभावः पदेवेगविनाशादितिभावः स्मरपारदृशः अर्द्धचंद्रशिखरत्वादितिभावः स्मरभल्ल
निभ इत्यनेन मानापनोदनसमर्थत्वं द्योत्यते यद्वा स्मरभल्लस्य निभं छद्म यस्मिन्सः निभंछद्मस
दृक्षयोरित्यभिधानात् एवं च नूपांतरसंपादनाद्दीप्यातिशयो द्योत्यते चंद्रशिखः शंभुः पतितः चं
द्रशिखर इत्यनेनोद्दीपकस्य चंद्रस्यापि मानानपनोदकत्वान्मानेवाद्भुत्वमभिव्यज्यते सा चंडी
जयति मदनास्त्रेनाराचादीनामप्यगणनादितिभावः २१ तन्नमः कपटे त्वनप्रसिद्धानःसरा

यस्माच्चंद्रशिखः स्मरभल्लनिभो जयति सा चंडी २१ तां नमस्यामि नापि हरिमपि तं वंदे क
पटकैटभीनूपं धैर्याद्विबाधरमधुलब्धैः पीयूषमपि मुमुचे २२॥

नःपि स्पृशंतितेस्वराल्लङ्घिन्नान् सर्वदास्वसमीचीनग्राहकानपि वंदे पीयूषादप्यधिकेमत
स्याऽपरामृतमिति नातिकत्वानेन समीचीनवस्तुग्राहकत्वादितिभावः तं कपटशून्यत्वेन प्र
सिद्धं कृतकपटकैटभीनूपं हरिमपि वंदे कपटात्त्वेनापि कपटाकरं दैत्यवंचनानिपुणकपटनूप
धारणादितिभावः यैरस्मैर्यस्याः कैटभ्याः अधरमधुनि लब्धैः मधुपदमुन्मादजनकत्वाद्यनक्ति
पीयूषमपि एवं च परित्यागानर्हत्वेः पितत्कारणेन कैटभीनूपविशेषशालित्वं ध्वन्यते २२॥

८

अर्पितवरणस्रजि एवं च समग्राग्रभावेन तात्त्विकरूपापरिचयो द्योत्यते बहुमाये एवं च रूपान्तरग्र
हणसामर्थ्यं व्यज्यते देवैरिति देवपदेन क्रीडारसिकतयानेकविधदेहधारणनिपुणत्व
मावेद्यते कैटभीरूपं दैत्यवञ्चनायेति भावः वहतीत्यति एवं च शान्त्यन्तिकत्वेनापलायनं द्रुतं
व्यज्यते सुरासुरहसिता कथं सर्वासुरूपान्विहाय यमीदृशो वृत इति अत एव लज्जाकुटिलेक्ष
णा किमियं कामिनेव पुरुषभ्रमान्मया वृतेति धियेति भावः लक्ष्मीर्जयति सर्वोपहासभवेऽ
प्यधैर्याकरणादिति भावः २३। कल्पीकृताहिः एवं च सर्पबाधायामप्यगणनेन रागातिश

देवैरर्पितवरणस्रजि बहुमाये वहति कैटभीरूपम् जयति सुरासुरहसिता लज्जाजिह्मे
क्षणा लक्ष्मीः २३ कल्पीकृताहिरगणितनगरुडो हाराभिहतविधिर्जयति

यो व्यज्यते अगणितनगरुडः एवं च सर्वेऽङ्गमनयोग्यत्वेन पतित्वेन विवेकशून्यतया वा स्वैरं न कथ
नयोग्यत्वेऽप्यनादरेणानयापि सर्प एव द्योत्यते हाराभिहतविधिः हारस्य नाभिसंबंधादिति भावः
आलिङ्गनान्तरायभूतहारस्य मार्गाद्दूरीकरणेऽपि तत्र पर्यवप्रेक्षणकौशलिज्ञानसंपादनेन लज्जाशून्यत्वेन
स एवावेद्यते यद्वा कथमद्यापि नाऽपसरतीति क्रोधान्निकटवर्तिहाराभिहननेन हारापायभीतिश्च

गी॰
टी॰
८
४

सतेनायंचहननक्रोधात्कुत्रकुत्रनवदिष्यतीतिज्ञानहीनतयाचसएववोवेष्टेते शतसंख्याकफ
णापीतस्थामः एवंचसंख्यायाः पानान्वयोऽसंभवीतिरूपणामपास्तं एवंचमरणाभीतिशून्यतेन
सएवध्वन्यते एवंविधः रागान्धायाः श्रियःकेलिः इवकेलिपरीहासाऽत्यमरः एवंचान्याभिर
गनाभिर्यद्रागप्रकटनंक्रियतेतन्निषेध्येतिभावः जयति एताद्दशप्रतिवेधकसमूहेपिसंजा
यमानत्वादितिभावः अत्रतल्पीकृतादित्यादिनाभुजगतयारागातिशयप्रतिपादनाद्रागा
न्धाया इत्यस्यनतथाप्रयोजनमित्याभाति २४ स्मेरं किंचिद्धास्यवत् सर्वविशेषाविर्भावादिति

फणाशतपीतस्थासोरागान्धायाःश्रियःकेलिः २४ स्मेराननेनहरिणासस्पृहमाकारवे
दिनाकलितम् जयतिपुरुषायितायाः कमलायाःकैटभीध्यानम् २५॥

भावः यदाननं अर्धालस्यास्मेरनकृत्वा आकारवेदिनास्मेराननेनरूपज्ञापकज्ञानवताहरिणाअ
कलितमऽनुमितं स्मेराननेनेतिहरिणोत्यस्यापिविशेषणं विपरीतरतकारिण्याः श्रियःसस्पृहं
एवंचस्वस्यातिसुंदरत्वेपितद्विषयकस्पृहावत्त्वेनाऽनिर्वचनीयरूपशालित्वंकैटभ्याव्यज्यते
कैटभीध्यानं एवंचस्त्रियापिहीध्यानेनाऽद्भुतत्वंकैटभीरूपेद्योत्यते जयतित्रिभुवनाभि
रामयापिक्रियमाणत्वादितिभावः २५ ८

कृतं कांतं मनोज्ञं यत्केलिकुतुकं एवं चोन्नाहविशेषेणाहरतं संपादनात् स्वामस्वाकुल्यं व्यज्यते
यत्तत्कांतेन विस्तृतनामसहयत्केलिकुतुकमिति तत्र अन्येन महाप्रसक्तेः कांतेकेलिरित्यनेन
स्मरतत्क्रीडैवायातीत्यपिन अन्यक्रीडादेः संभवात् नाभिसरोजे इत्यादिनैव तत्स्यतीतेश्व
यथा एतादृशीयाश्रीः तस्याः शीतामरनानलसंतापनिवृत्तेरितिभावः येस्वामताः तेषामेके
न निद्राणाः सकलसद्वद्वीयत्वेन स्वामेवाधाद्वारंवारंसंबंधयोल्लत्यते तेन च स्मृत्वनिद्रायो

कृतकांतकेलिकुतुकश्रीशीतस्वामनिद्राणाः योरितविततनालिरुतोनाभिसरोजवि
धिर्जयति २६ एकरदद्वैमातुरनिस्त्रिगुणा चतुर्भुजापि पंचकर जयषण्मुखनतसम
छदगंधिमदाष्टमतनुतनय २७॥

गयात्वव्यज्यते विततनालिरुतमेवं चोरितं यस्य नाभिसरो
जे विधिर्जगन्निर्माणकर्ता एवं च अभवत्नाविद्गयोगयत्वं व्यज्यते जयति सरोजमायतनपी
तमंदसुगंधसमीरणासुवास्वापयत्वादितिभावः २६ एकरदेति द्वैमातुर पार्वतीगंगारूप
मातृद्वयवत्वात् निस्त्रिगुण एवं च ब्रह्मरूपत्वं द्योत्यते चतुर्भुजापि पंचकराऽपि विरोधाभा
सार्थक श्रृंगमादायपंचकरत्वं अन्यथा चतुर्भुजत्वं ष[illegible]वनत ज्येष्ठत्वादितिभावः

गी॰ समरहृदंगयोर्मदीयस्य अप्रहतनुर्महादेवः ततनय एतादृशास्त्वजय संख्योऽकममा
टी॰ नमत्र २७ मंगलकलशद्वयरूपो कुंभौ यस्य तं एवं च विघ्नविनाशनदक्षमतं व्यज्यते गज
९ वदनं यदंभेन एवं च दंभेन भजत मनर्थकामिनोवद्यते यदीयदानोदकार्थं चंचलैः सौ
रभ्यशालिताद्दानोदकस्येति भावः तरलपदेन मकलकुसुमगंधाधिकत्वं दानगंधे व्यज्यते
दानतरलैरिमेव साधुः मदोदानमित्यमरः लोचनेन तोयपदानर्थकात् रोलंबैर्भ्रमरैः

मंगलकलशद्वितयकुंभमसंदंभेन भजत गजवदनम् यद्दानतोयतरलैरलिकुल
नालम्बि रोलम्बैः २८ याभिरनंगः सांगीकृताः स्त्रियोऽस्त्रीकृतास्त्रातायेन वामाच
तिलसाम्य रूपामन्वादिति भावः एवं च कुंभयोर्महत्त्व रणप्रवणे प्रणमत तो कामिनीकामौ ॥
रं तं व्यज्यते अलंवि गणपतिविषयकोतिप्रभावध्वनिः २८ याभिः स्त्रीभिरनंगो मदनः
सांगीकृतः स्वयं तत्साहाय्यसंपादनादिति भावः येन मदनेन ताः स्त्रियोऽस्त्रीकृताः स्वविजय
साधनेन नेतिभावः इति वामस्पर्शं दर्शस्य समीचीनयस्येति यावत् यदा च रणसमीचीनता च र
णामित्यर्थः तत्र प्रवणे तत्परौ एवं चांगहीनस्यसांगता ॥

संपादनादेवमेवस्त्रीत्वेननायकाधीनानांस्त्रीणांस्वात्त्र्यपतासंपादनेननायकस्यतदधीन
त्वसंपादनानुपकारप्रकरणानुभयोर्ज्ञापेत अतएवनारदकामिनीकामौप्रणामत एवंचै
तत्त्वेवयासमीचीनमेवभविष्यतीतिध्वन्यते एतच्चशृंगाररहितस्यागवतासंपादनास्त्रीणांच
स्त्रीभिन्नत्वसंपादनाद्धिरुद्धाचरणस्वाभाव्यात्कामिनीकामौप्रणमत एवंचैतयोःसंगतिः
सतानोचितेतिध्वन्यत इतिबोध्यम् तत्संगलप्रकरणाविरोधात्स्त्रीपुंवामानन्वयाच्चास
मंजसमिवाभाति यद्वापरस्परमप्येतयोरीदृशीविपरीताचरणप्रवणत्वेनाऽन्यस्यतत्करण

विहितघनालंकारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् शक्रायुधमिववक्रं वल्मीकभ
वंकविंनौमि २॥

स्यानिष्ठगमत्वादेतत्स्येवैवसमुचितेतिध्वन्यत इत्यर्थः २ अथक
वीन्नौति शक्रायुधमिव विहिताघनावहेवाऽलंकाराउपमादयोयेनतत्पदे विहितमेघालंकर
णं विचित्राणांवर्णानामक्षराणांयाश्रावलीतन्मयंचस्फुरणंस्फूर्तिर्यस्यतत् पक्षे वर्णानीलपी
तादयस्तत्पंक्तिविकारःस्फुरणमुत्पत्तिर्यस्यतत्वक्रं वक्रोक्तिकुशलं पक्षेयथाश्रुतं वल्मीक
भुवंवाल्मीकिं शक्रधनुर्बोधितनपक्षेवाल्मीकिरितिलौकिकं कविंकाव्यकर्तारंनौमि स्तुपक

गी॰ व्यासवचसांनिर्यासं एवंचतत्वार्थवत्वंसारत्वंचव्यज्यते विश्वस्यजगतःसारं एवंचइतोत्यन्तपु
टी॰ रुषार्थसाधनमितिध्वन्यते एतादृशंभारतंवंदे यदंकितांभारतचिह्नितांसंज्ञांभूषणतयैव
भारतीवहतिएवञ्चभारत्याभूषणत्वेनतन्नामप्रसिद्धनामएवंप्रतिपादनेनसर्वग्रन्थाधिकत
१० मोव्यज्यतेभारते एवकारेणास्वाभाविकत्वमुदासः अन्योप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्यैकस्यचिह्नात्मा
प्रसिद्धोभवतीतिलौकिकम् भारतकर्तृत्वेनव्यासस्तुतिरप्येवधेयम् २१ काकुत्स्थान्वकुलतडु

व्यासगिरांनिर्यासंसारंविश्वस्यभारतंवंदे भूषणतयैवसंज्ञांयदंकितांभारतीवहति
२१ सतिकाकुत्स्थकुलोन्नतिकारिणिरामायणेकिमन्यदपिकाव्यं रोहतिकुल्यागंगा
पूरेकिंबहुरसेवहति २२॥

न्नतिकारिणी कुलपदेनसर्वेषामप्युन्नतिसंपादनेनशान्तकोटिषु
विस्तरत्वेनेनचबहुतरप्रमेयत्वंव्यज्यते बहुरसेप्रभूतशृंगारादिरससंपालिनि पक्षेबहुजलवति
एवंचतापनोदकत्वंव्यज्यतेअतएवतादृशरामायणेसति अन्यत्काव्यंकिंरोहति चित्तपथमिति
भावःतेनगतार्थत्वादितिभावः अत्रदृष्टान्तमाह गंगापूरेवहतिसतिकुल्यास्वल्पकाव्यमात्रसरित्किं
रोहतीतिकाह्वपनेत्यर्थः नचित्तपथमवतरतीतिभावः २२॥ ११

अत्यंतदीर्घजीवदोषात् जीवनं जीवः चिरंजीवित्वरूपदोषादिति भावः अतिचिरजीवित्वस्या
न्यत्र गुणत्वेप्यत्रैव दोषत्वमिति भावः दोषपदं परिहरणीयत्वं व्यंजयति रामेण यशोहृतं न खेदेः
पहारितं यशः पदं मरणं न मरणीयत्वं व्यंजयति अत एव खेदोचितः एतदेवाह सपवज्जन्म
प जन्मांतरमापन्नो गुणाढ्यो बृहत्कथायाः कर्ता केनोच्यतामपितु सर्वैरिति भावः एवं गुणाढ्य व्यव
हारे रामस्य चिरजीवित्वमेव प्रतिबंधकं संवृत्तमिति भावः एवं चैतादृग्यशोभिः स्पृहा न कृ
ता किंतु चिरजीवित्वमिति महन्मूर्खत्वमावेद्यते रामे तेन च रामाधिकत्वं गुणाढ्ये ॥ २३ ॥ वल्मी

अतिदीर्घजीवदोषाद्रामेण यशः प्रहारितं हंत केनोच्यते गुणाढ्यः सपवजन्मांतराप
न्नः ॥ २३ ॥ श्रीरामायणभारतबृहत्कथानां कवीन्नमस्कुर्मः त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुर
ति यैर्भिन्ना ॥ २४ ॥

किंनामगुणान्वान्कवीन्नमस्कुर्मः यैर्वाल्मीकादिभिर्भिन्ना विलक्षणा रीत्या
नुसरणादिति भावः सरसा शृंगारादिमती पक्षे सजला सरस्वती वाणी नदी च त्रिस्रोता इव गंगे
व स्वर्गमर्त्यपातालेषु प्रवाहत्रयवता गंगायाः एवं च वाल्मीकादिवाचां सकलकल्मषविना
शकत्वपोत्पते स्फुरति एवं चेत्रितयवाचां वास्तवैकत्वरूपकत्वमिति व्यज्यते तेन च वाल्मीका
दित्रितयस्य समानत्वमावेद्यते यद्वा वाल्मीकस्यैव तया किंचिन्न्यूनत्वं व्यासेन तेन गुणाढ्य इति ध्वन्य

ते पूर्ववच्छ्रीपदं त्रिष्वप्यस्त्वेति अत्र नतु रामायणमात्रे ॥ २४ ॥

गी॰ साकूतं साभिप्रायं मधुरं रसोत्कर्षाधायकं रसनिष्ठगुणाव[illegible]कोमलं सानुगुणपालि
टी॰ एतादृशाभिप्रायविलाससशालिन्याः कंठकूजितं तत्प्राये प्रायशब्दः क्रमेणाबाहुल्यसादृश्योपस्थाप
कः ॥ इति लीलाकालिदासोक्तौ शिक्षा ॥ समयेपि मुदे एवं चोभयोः समत्वमिति भावः एवं च
११ सर्ववचनस्याप्युपदेशसमये बहुधा दुःखदत्वेन रतिलीलाकालिदासोक्त्याः सुखप्रदत्वेन स
र्ववाग्विलासाधिक्यं व्यज्यते ३५ भवभूतेः शिवैश्वर्यस्य संबंधाद्भारत्येव भूधरभूर्न गंगैककन्या
भाति एवं चाणिमाद्यैश्वर्यालिंगितेच्छानभिघातरूपप्राकाम्याद्भारत्या न गंगैककन्यारूपत्वं तथाभ

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकंठकूजितप्राये शिक्षासमयेपि मुदे रतिलीलाका
लिदासोक्तौ ३५ भवभूतेः संबन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति ॥

वभूतेः कवेः एवं च ईशैश्वर्याभेदेवाध्येनेन स्वेच्छानुरूपकार्यकारित्वं व्यज्यते संबंधात् भारत्येव भू
धरभूः पर्वतभूमिः एवं च नान्यथा शंकनीयमिति भावः भाति अन्यथापतनात्कृतनकरणारसप्र
धाने अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयमित्युत्तररचरितीयपद्ये ग्रावा शैलः ग्रावा
णौ शैलपाषाणावित्यमरः किमिति रोदितीति यद्वा भवभूतेः संबंधादित्यस्य भवैश्वर्याविनाभा
वादित्यर्थः भूधरभूः शैलतनया भारती भाति सरस्वतीरूपेणादृश्यत इत्यर्थः ॥

एवं च यत्र ईशैश्वर्यं तत्र शैलत्वं तन्न यावत्पर्यवस्येयमिति नियमादीशैश्वर्यवति कवौ शैलत्वं तामसत्व
नीरूपेणास्थितमिति भावः एवं चैतत् ॥ वेदद्विरणानां स्तूपानां मकरन्दबाजपेन यत एवं भवस्य शंभोर्भूति
रैश्वर्यं यस्मिन्निति नाम्निश्रुतत्वात्तिरपि संगच्छते अथवा कवौ भवभूत्यभेदबोधनेन पार्वती सम्बन्धमा
वप्रपञ्चं विपक्षे तर्कमाह अन्यथा एतत्कृतकारुण्य एव एवं चान्यैः वृद्धिभिः करुणास्य प्रधान
काष्ठानि विहितानि पर्यन्तं तत्र शैलरोदनमिति भावः ग्रावा किमिति रोदिति एवं चैतत्कृत
कारुण्ये जामातृसंबंधेन शैलस्यापि रोदनमिति भावः अथवा भवभूतेः शिवैश्वर्यस्य संबंधात्

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ३६

तत्कृपातत्वर्थः भारतीभूधरभूरेव भूधरइति कविनाम भवभूतिरिति तु गिरिजायाः कुचौ
वंदे भवभूतिसितानना इति पद्यकरणानंतरं पदवीनाम तस्मात् इव तेन ताद्दशेव ज्ञाता एवं च सर
स्वती प्रवाहस्तेन एव तस्य कविर्वति रेकोध्वत्यते न त्वेतत्कैवभूधरत्वे किं प्रमाणमत आह अन्यथा ॥
एतत्कवेर्भूधरत्वाभावे एतत्कृतकारुण्ये ग्रावा पाषाणः कथं रोदिति एवं चैतत्कारुण्ये भरका
लीनपाषाणरोदनस्यैतत्संबंधाभावेनैवानुपपत्त्या कवौ भूधरत्वसिद्धिः एवं च जन्यजनकभा
वसंबंधाद्रोदनेयुक्तेनैव एवकारइवार्थकइति केचित् ३६ ॥

गी॰ प्राक्पूर्वं यथा शिखंडिनी द्रुपदपुत्री शिखंडी द्रुपदपुत्ररूपा बभूव तथा वाणी सरस्वती अधिकभाग
टी॰ लभ्यप्राप्त्यर्थं वाणः कादंबरीकर्तृरूपा बभूव पवर्गान्तीयांतस्थवकारयोरिति भावः एवं च
१२ सरस्वतीतोऽधिकत्वं वाणेद्योत्यते वस्तुतस्तु बवयोरैक्याद्दोषाद्भेद एव ३७ यं प्रभाकरात् एवं
च प्राभाकरं तंत्रनिपुणान्ततातस्यावेद्यते एते बृहस्पतेः अनुपश्चाद्गणयंति यस्य स्मृतेनाश
पेदन सूर्यमंडलमात्रियेनाःदर्शने धर्मकर्मसंकुचितं तातस्य शास्यमान्यस्य धर्मकर्मप्रवर्तक

जाता शिखंडिनी प्राग्यथा शिखंडी तथावगच्छामि प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी का
दंबरीकारः ३७ यं गणयन्ति गुरोरनु यस्यास्तु धर्मकर्मसंकुचितम् कविमहमुशनसमि
व तं तातं नीलांबरं वंदे ३८ सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबंधस्य कुमुदबंधोश्च सेनकु
लतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ३९॥

स्याभावादिति भावः एतेमलमासेष्वशुक्रास्तेपि
केषांचित्कर्मणां निषेधादिति भावः यद्वा यस्य तातस्य धर्मकर्म एवं चाधर्मकर्मणोऽभावो व्यज्यते
संकुचितं सम्यक् कोऽपि शिथिलं चितं वा स्मास्ते एवं च कर्मठत्वेन सर्वत्र तातस्य प्रसिद्धिरिति भावः
यद्वा यस्याः धर्मकर्मविषये संकुचितं संकोचो भीतिरितियावत् शास्ते कविं काव्यकर्तारं एतेन
त्रामानमुशनसमिव शुक्रमिव तं प्रसिद्धं तातं नीलांबरं संकर्षणाभिधं आत्मनामगुरोर्नामेत्यादि १२

निषेधात्प्रकारांतरेणाभिधानं वंदे ३७॥

प्रबंधस्य चतुःषष्टिकलाः कुमुदबंधोश्च इयमेव षोडशकलाः कल्पयित्वं वक्तुं कर्तव्या एते दर्शि-
यितं सेन कुलतिलकभूपतिः सेतुकर्ता प्रवरसेन नामा राजा यो राज्ञां मासीत् प्रदेशषष्ठ एकः प्रभुः समर्थः
नाम्य इत्यर्थः ३९ अदेवराणां वर्णानां मैत्री एकवर्गपठितत्वादि रूपा एकस्थानकत्वे सति एक-
प्रयत्नकत्वरूपा वा भजति तस्य एवं च संबंधविशेषशालित्वं व्यज्यते पुरुषविशेषणानां अर्था-
दक्षरमैत्रीभाज इति काव्यस्य योजना विशेषवत्त्वं ह्याशीर्भयस्य ग्रथवाधाय कर्कशाः अ-
काव्यस्यादक्षरमैत्रीभाजो न तु कर्कशा न च ग्राम्याः प्राज्ञा अपि पुरुषा अपि साधव एवा
धेवाधाय ४० वर्णेनगुणाः इव न विशान्ति रसभावितेसमतामनसि रसमपि वनप्रतीकृतिबहु
तिकटवः तेषां रसापकर्षकत्वादिति भावः एते कूरमतयः प दोषः सन्निपातीव ४१ ॥
वेच परोक्तिखेद न मात्र निपुणत्वं व्यज्यते नच ग्राम्यचिद्गम्यप्रयुक्ताः एवं च चारुत्वाभावो व्यज्यते नच
एते ग्रामपात्रवासिनः एवं च काव्यवासनावासितांतःकरणत्वाभावो व्यज्यते प्राज्ञा अपि पुरुषा
अपि किं न साधव एव व्याकरणामिद्राएव अस्माघुत्वज्ञानस्यार्थबोधप्रतिबंधकत्वात् एते निर्मल-
मतय एव एवं चार्थप्रतिबिंबभवनयोग्यत्वं द्योत्यते यद्वा काव्यार्थवासनाशालिन इत्यर्थः एवं चा

मेषांकाव्यवोपानर्हत्वमितिवः ध॰ ॥

गी॰ वंशो वेणौ गुणाद्ध्व कीटइव रसभाविते शृंगारादिभावनावति एतेजल्लातिशाय संबंधवति
टी॰ औषधीइव लेपवतीति कश्चित् सतां मत्सररहितानां सहृदयानां वा मनानामनसि मनस्वीत्येक
वचनेन समीचीनमनसामेव व्यसनशालितं ध्वन्यते दोषो न विशति एवं च मतेन रामवस्यत
१२ भावो ध्यायते बहुदोषोष्येक इव एतेन रोदाहः तल्लोशीत्वमस्थिसंधिरुज इत्यादि वहूपद्रवा
13 वान् सन्निपातीव पुरा एतत्प्रकुपितवातपित्तादिमान् रसमपि शृंगारादिकमपि एवं च वा

विगुणोपि काव्यबंधः साधूनामाननं गतः स्वदेन फूत्कारोपि हि वंशोमनुष्यमा
नः श्रुतिं हरति ५२ ॥

तीकाङ्क्षादेरितिभावः न प्रतीक्षते न गृह्णातीति किं वक्तव्यमितिभावः ५२ विगुणोपि ये येकाव्यगु
णाश्चादत्तमश्रूर्योपि काव्यबंधः शब्दार्थौ भयरचे च नार्थः एवं चात्र बंधपदमधिमाभातीति निर
स्तं साधूनां एवं च गुणवत्ता संपादकं कर्तृत्वध्वन्यते स्वदेत सुखसंपादको भवति स्ववंशः सरलत्वगुणैः
अनुश्राम्यमानः एवं चानुनादं संपादनेपि हि जनदुर्जनयोरंतरं भवतीतिभावः फूत्कारोपि एवं च स्वल्प
जनकत्वं ध्वन्यते श्रुतिं हरति श्रवणसुखसंपादको भवति यद्वा स्वगीयार्थप्रतिपादकत्वदर्शिवय

[illegible]

१२

स्वयंभूरिच्छिद्रोपि बहुवाचो एवंच सदोषेषु दर्शनयोग्यतेपि तद्दर्शनाभावेन भ्रांतत्वमाषद्यते
एतेन बहुच्छिद्रोपि सर्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वजनसमक्षं एतेन सर्वदिग्विषयं चापलं मौखर्यं एवं
चजनभीतिशून्यत्वं ध्वन्यते एतेन चापलं तन्वन् विस्तारयन् एवंच विरत्वभावो ध्वन्यते तितउः
तितउर्नो चालनी स्त्रियामित्यभिधानं पिशुनः परोत्कर्षासहिष्णुः विवेचने निर्णये एतेन स्वी
कारे अधिकृतः दत्ताधिकारः एवंच गुणादिकं विहाय दोषमेवांगीकर्त्तत्वं तितउ श्चासमिति भावः॥ ४३

स्वयमपि भूरिच्छिद्रश्चापलमपि सर्वतोमुखं तन्वन्। तितउस्तव सप्ति पिशुनो दोषस्य
विवेचनाधिकृतः ४३ अन्तर्गूढानर्थानव्यंजयतः प्रसादरहितस्य संदर्भस्य नदस्य
च न रमसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ४४॥

अंभसि नदे गूढं स्थितान् एतेन निलीनान् अर्थान् प्रतिपाद्यविषयान् एतेन पदार्थान् अव्यंजयतः
व्यंजनाविषयान कुर्वतः एतेन अप्रकाशयतः अत एव प्रसादेन काव्यगुणेन एतेन निर्मलतया
रहितस्य संदर्भस्य काव्यस्य नदस्य च पुंस्त्वनिर्देशेन निर्मलत्वस्यावश्यापेक्षणीयत्वमित्यावे
द्यते नउक्तम् हिंसापवकवयः हिंसाएपेव काव्यानीति रसः शृंगारादिः एतेजलं एवंचा
न्येषामप्रीतिजनकत्वेपि न काचित् क्षतिरिति भावः रसज्ञानां प्रीत्यै म ४४॥

गी॰
टी॰
५४ 14

यत्तु अमृतात् हृदयभिन्नानां पद्येऽपापवतां असेवनीयं अमृतवत्स्वं पद्येऽमृतबहुले सु
वर्णानां शोभनाक्षराणां विन्यासो ग्रथनं यत्र वर्णान्वादाक्षरदमरः पद्ये सुवर्णा स्पृहेन्वा
विन्यासो रचनादि यत्र शोभनरसार्थोभयप्रचुरं पद्ये देवमस्पृहवहुलकाव्यं त्रिविषयं
स्वर्गं वा समं विद्मः एवं चात्र नान्यथाभावश्चाशङ्कनीय इति भावः एवं च यथा स्वर्गार्थं
यत्नः सद्भिः क्रियते तथा काव्यार्थं विधेय इति व्यज्यते ५५ सत्कवेः एवं चासत्कवेर्निरासः
रसेनैव शूर्पी अल्पश्रूर्पशूर्पी प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्रीणां निस्तुषतां जायते न तथा महाशूर्प

यदसेवनीयममृतामृतप्रायं सुवर्णविन्यासं सुरसार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा
समं विद्मः ५५ सत्कविरसनाशूर्पीनिस्तुषतरशालिपाकेन त्वेष्टाद्दयि
ताधरमपि नाद्रियते कामधा दासी ५६॥

रीति स्त्रीसंप्रदा तया निस्तुषतरो निर्दोषः शाल्युपायः शालिसत्पाकेन परिणततिदोषेका
कोऽप्याह्लादेन त्वर्थः त्वेष्टाद्दयिताया एवं चाऽनिस्पृहनीयत्वमपरेऽप्यन्येन अधरमपि अपिरु
त्कृष्टत्वं व्यंजयति नाद्रियते कामधादासी एवं च माध्वीकादेः कुत्र गणनेति भावः एवं च सुधा
ताऽधरेतनोपि सत्काव्याधिकत्वं ध्वन्यते एवं च स्वर्गार्थं यत्नं विहाय काव्यार्थमेव सं विधेय इति ५४

ध्वन्यते अत्र च शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलीति इदं द्विमेने तार्थे विशेषविशिष्टस्यैव
काव्यत्वमिति प्रदीपकृन्मतेन च शब्दमात्रोपादानम् ४८ न कलिता शब्दस्यालंकृतिर्यया
अनुप्रासादिशब्दालंकृतिशून्येत्यर्थः एवं चार्थालंकारादिमत्त्वं व्यज्यते एवं अकलितः श
ब्दाययापतादृशी अलंकृतिर्भूषणं यस्याः सशब्दभूषणावेत्वेऽन्यस्यज्ञानं भविष्यतीति धि
येति भावः अनुकूल्याद्भुतेरप्रत्यायिकापदेन नायकचित्तानुकूल्यवती स्खलितः बंध
दार्ढ्यशून्यः कोमलत्वमिति यावत् पदानां सुप्तिङन्तानामवतो निवेशो ग्रथनं यस्याः सा एवं

अकलितशब्दालंकृतिरनुकूलास्खलितपदनिवेशापि

वेगोद्दीरीति युक्तेति ध्वन्यते एवं स्खलितं स्थानात् अन्यत्र पतनं एवं च संकेतगमनस
त्वरत्वभावद्योतने पदनिवेशः अक्षरविन्यासः यद्वा अनुकूलानि स्फुटमर्थप्रतीतिजन
कानि अस्खलितानि व्याकरणानिष्पन्नानि एवं च नेयार्थासाधुत्वदोषशून्यत्वं द्योत्यते
यानि पदानि तत्सन्निवेशवती एवं अनुकूल्यानि इङ्गितसंकेतप्रापकाणि स्खलनहीनानि
यानि पदानि तद्विन्यासवती अपिरताभ्यायां एवं च गुणादोषाभावायोः

संपादनेनात्यन्तमाग्रह इति भावः सोत्कर्षशृंगारा उत्कर्षशालिशृंगाररसवती पद्येऽत्र
हृमस्यायमेमेति परिपोषवती अभिसारिकेव अभिसरणाभिसारणान्यतमवतीव उ
क्तं च यात्वात्माभिसरेत्कांतं सारयेद्वाभिसारिकेति एवं च प्रमातिशयो व्यज्यते सूक्तिः का
व्यं पद्ये शोभनोक्तिमती रमयति एवं च काव्यं शब्दालंकृतिदोषाभावरसवत्त्वसंपादनप्रयोज
कं अपि तूत्कृष्टशृंगारवत्तासंपादनमेवोचितमिति व्यज्यते यद्वा शब्दालंकृतिशून्यास
दोषपदविन्यासापि सोत्कर्षशृंगारा सूक्तिः रमयति शब्दस्य प्राधान्यात्तदलंकारवत्तस्या

अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृंगारा ४७

वश्यकत्वेपि तदभावे दोषराहित्यस्यावश्यकत्वेपि तदभावेपि केवलोत्कृष्टशृंगारवत्त्वेनैव
चमत्कारातिशयजनकत्वं काव्यस्येति भावः एवं च शृंगारादिरसवत्त्वं काव्यैः वश्यमपेक्षित
मिति व्यज्यते अत एव नीरसो हि निबंधो यः सोपशब्दो महाकवेः स तेनाऽकविरेव स्यादन्ये
नाऽस्मृतलक्षण इति ध्वनिकृता रसस्य प्राधान्यमःभ्यधायि एवं च सर्वरसप्रधानीभूतशृं
गारवत्त्वमःस्यैतोत्कृष्टमिति तात्पर्यार्थः ४७ ।।

अस्य ध्वनिव्यंग्यार्थशून्यं यत्र ध्वनिरूपत्वमकाव्यं तद्भिन्नमित्यर्थः इति तत्र गुणीभूतव्यंग्यादेरपि
हृदयाह्लादजनकत्वात् पदैः तु शिशुतत्त्वशून्यम् पदग्रहरूपं अन्यप्रासमात्रार्थं पदग्रहः परमु
त्कृष्टो यत्र पदैः स्थितं चरणानां मलङ्कारः काव्यं अभिज्ञसभायां एवं चाऽनभिज्ञसभायां हृदयाह्ला
दजनकत्वेऽपि न किंचित्फलमिति हृदयं वा न मदयति श्रवणं वा न मदयति एवं च श्रो
तुर्हृदयान्तरदध्यानेन विषयान्तरस्फूर्जितशून्यं न करोतीति भावः अत्र हृदयं श्रवणं
वा न मदयतीत्येतावतैव सिद्धे द्वितीयनवत्वमनन्यप्रयोजनमाभाति श्रवणं श्रोतुः

अप्राप्तिपदग्रहरूपं मदयति हृदयं न वा न वा श्रवणं काव्यमहो भिन्नसभा
यां मंजीरं केलिवेलायाम् ॥ ४८

हृदयं वक्तुर्न मदयति अपरिज्ञानादिदोषान्ताप्य मन्यप्रयोगाविज्ञानमित्याशुक्तेरिति
व्याख्याने नवाकारद्वयं न ज्ञोनानर्थकमाभाति मंजीरं क्रीडाकाले न मदनाविर्भाववर्तकरो
तीत्यर्थः काव्यं हृदयं न मदयति मंजीरं श्रवणं न मदयतीति व्याख्यायां वाकारद्वयमनर्थक
माभाति अत्रेदमवधेयं व्यंग्यार्थशून्यं काव्यमेव नास्ति न चाव्यंग्यपत्त्वपरमस्तमित्यत्राव्यं
ग्यात्त्वमाभावव्याप्यपि काव्यत्वमस्तीति वाच्यम् तदुदाहरणस्वच्छन्देत्यादि पद्ये मंदाकिनी

गी॰ विषयकरत्वाख्यभावादिव्यंग्यस्यसमता। किंबहुना सकोपिविषयोनास्तियत्रव्यंग्यंन
टी॰ भासतेसमयादेर्विशेषस्यह्यभानेहेतुतामता अतएव प्रधानगुणभावाभ्यांव्यंग्यस्ये
वंव्यवस्थिते उभेकाव्येततोन्यद्यच्चित्रमभिधीयत इति ध्वनिकृताभ्यधायि यद्वाकाव्यं
१६ काव्यत्वाभिमतं ४८ आस्वादितः नतुपीतः एवंचाधरयोनिःस्यंताधररूपोनवाकोट्टः
16 माधुर्यमुत्पन्नमनेनइतिनविद्मइतिभावः दयिताधररूपस्तथाकारसोयेनतस्येव एवं
चनास्यास्तीतिभावः यद्वामधुरएवेतियोज्यं एवंचाऽमधुरांशाव्यवच्छेदः यद्वाआस्वादितो

आस्वादितदयिताधरसुधारसस्येवसूक्तयोमधुराः अकलिततरलमुकुलोकि
लः कलमुदंचयति ४९

दयिताधरसुधारसोयेनतस्येव एवंचस्वदेहेनदयिताधरपानेविधायपश्चादेवरूप
णामृतंनिपीयेनउभयाधिकतररसवत्काव्यकृतयाकविर्भवतीतिभावः एवंचदयिता
धरास्वादादेर्हेतुत्वप्रतिपादनात्सर्वासकार्यस्यकारणेनादररवत्काव्यास्वादवतःसकल
विषयास्वादमौलिभूतदयिताधररसास्वादावनादरइतिद्योत्यते एवंचकाव्यास्वादेब्रह्म
रसरूपताद्योत्यते सूक्तयःकाव्यानिमधुराः एवंचदयिताधरसुधारसयोरधिकतररसस्यका १६

यस्मामोऽन्यभिधानेन तद्विशेषोत्तमकाव्येऽन्यताविषयस्तेनाव्यवधेन अत्र दृष्टांतमाह अनास्वादि
तच्चूतमुकुलः सकुलमपि न रससंभृतत्वं व्रजेत कोकिलः कलमधुरं न वदतीति यद्वा सहृदयउत्त
मकाव्यानि ४९ लोकव्यवहारज्ञानस्य काव्यहेतुत्वमित्याह बालायाः कटाक्षेण सूत्रितं सू
चितमित्यर्थः एवं च लज्जावतैव प्राकट्यसंपादनायोग्यत्वं अत्र बालापदेनाल्पवयस्काभिधी
येन न स्वीयाभेदः स्वपाश्च सतीत्यर्थविरोधात् सामान्य सतीत्वपि नायिकायाः स्वीयात्वादिति
त्यपि कश्चित् असत्यानेत्रत्रिभागेन बलेनेत्र व्यापारेणाकृतमाख्यम् कृता किंचित्याकटं हृतीव्या

बालाकटाक्षसूत्रितमसतीनेत्रत्रिभागकृतभाष्यम्

ख्यातं दूतीवचनं दृष्ट्वाभिहितं भावमभिप्रायं कविमाणवकाः कवयो माणवका इव एवं चाप्त
त्वद्योत्यते अधीयते एवं चातीतमतिभिः सूत्रणा ततोऽल्पमतिभिर्भाष्येणातितोऽप्यल्पमतिभि
र्व्याख्यानेन यथावद्बुध्यते ग्रंथादि तथात्रातीतमतिभिः कैश्चित्कविभिः स्वल्पव्यवहारज्ञानेन
ततोऽप्यल्पमतिभिरधिकतरज्ञानेन काव्यं क्रियत इति व्यवहारज्ञानं कुत्रापि व्यभिचरतीति
ध्वन्यते यद्वा प्रेमयहरणशीलान् कवीन् निंदति दूतीव्याख्यातमित्यनेनैतत्समासपदादयम

र्थो वाच्य इति नियमसहायशक्तिविषयमिति व्यज्यते शक्तेरतिस्थूलमतिविषयत्वात् असतीने
त्रत्रिभागकृतभाष्यमित्यनेन जघन्यलक्षणावृत्तिविषयमिति द्योत्यते लक्षणावृत्तेः किंचित्स्थू
लमतिविषयत्वात् बालाकटाक्षसूचितमित्यनेन व्यंजनावृत्तिविषयमिति व्यज्यते व्यंजनावृत्तेर
तिसूक्ष्ममतिविषयत्वात् भावमर्थं अर्थात् व्यंग्यकाविनिबद्धं ये अधीयते स्वकाव्यविषयीकुर्वंति
तेन कवयः किंतु नैव बालका मूर्खा इत्यर्थः एवं च परकाव्यस्पृहवाच्यलक्ष्यव्यंग्यार्थास्पर्शित्वं स्व

कविमाणवका इतीमां लोतनमऽधीयते भाव्यम् ५॥

काव्यस्य व्यज्यते यद्वा बालाकटाक्षसूचनादिव्यापारप्रकटार्थस्य कविमाणवककाव्यविषयत्वं क
वीनां त्वत्यंतनिगूढार्थात्मिकाव्यविषय इति स्वग्रंथे निगूढार्थविषयत्वं व्यज्यते अथवा कवयः सर्वे
बालका इव एवं च बालाकटाक्षसूचितमित्यादिना नायिकाभिः स्वकृत्या प्रकटीकृतभावस्याभिज्ञ
त्वं कवीनां न तु तदंतर्गताभिप्रायज्ञत्वमिति नायिकाधिकवर्णनेन तद्विषयं शृंगारवर्णनापेक्ष
याकठिनतरमिति द्योत्यते तद्वत्त्वेन स्वग्रंथाधिक्यं च अतएव शृंगारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोव
र्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः इत्यभाणि जयदेवेन ५॥

स्वकीर्त्यनुवृत्तयेपिस्वनामदर्शयन्नेवेनदार्यासृताः तद्वृत्यङ्गत्यर्थः पक्षेकोमलचरणविन्यासशा
लिगतयः मथरगतयइत्यर्थः सज्जनहृदयमःभिसरंति पक्षेचसहृदयहृदयसमधिगम्यार्थाइति
भावः पक्षेचसुहृदयानाभाजनंकुर्वंतिताः सुष्टरसः शृंगारादयोयासुताः पक्षेआसक्तिविशेषवत्यः
मदनाद्वैतोपनिषदः उपनिषद्इत्यनेनमदनोद्दीपकत्वातिशयशालित्वमावेद्यते पक्षेसन्नि
धिमदनसंतोषात्तस्मिन्नात्माकारितंध्वस्तेन विशदाः प्रसादप्रमुखगुणवत्यः पक्षेउज्वलवेषाः
आर्याछंदोनाम पक्षेश्रेष्ठाःगोवर्द्धनस्यगोवर्द्धनइतिकविनाम ५१ वाणीप्राकृतकाव्यसम्यगुचि

मसृणपदरीतिगतयः सज्जनहृदयाभिसारिकाः सुरसाः मदनाद्वैतोपनिषदोविशदा
गोवर्धनस्यार्याः ५१ ॥

तोरसोयस्याःएतादृश्येव बलेनबला त्कारेण पक्षेबलात्कारेण एवकारे
त्रैववान्वेति संस्कृतेनीता निम्नानुगामिस्वभावजला कालिंदीगगनतलमिव प्राकृतकाव्यस्य
सताःसंपादनेनसुगमतरम् संस्कृतकाव्योन्नतत्वेन्नतरमितिद्योत्यते तेनचस्वयंतत्संपादनेनस्वस्मि
न्नाधिक्यमावेद्यते यद्वावाण्याःस्वभावएवायंयत्प्राकृतकाव्यस्यरसनामाप्नोतीतिप्राकृतकाव्यक
रणादरएवसमुचितः तथापिसंस्कृतकाव्यपत्रादेवोमयाविहितः तत्रकदाचिद्यदि तथाविधस्व

रसताभावोभविष्यति॰ सचतत्रभवद्भिःदृंतंतद्यश्रुतिपथत्यते अथवा प्राकृतकाव्यसमुचित
रसावाणीप्राकृतसमुचितरसस्यैव प्राकृतानांनामाधारणजनानांसमुचितःस्तुत्वादित्यर्थः र
सोयस्याः अतःबलेनप्राकृतसप्तशत्यादिलिखकारेणसंस्कृतेनीता यद्वाप्राकृतेसाधारणज
नेसमप्यगुचितः अत्यंतइत्यर्थः रसःप्रीतिर्यस्याःपतनाद्रूपापिबलात्कारेणसंस्कृतेसाधुरूपंप्रा
पिता एवंचनीचाभिलाषिण्याःसत्कृतेनातसंपादनगुरुहर्षार्थइतिभावः निम्नानुरूपनीरासलि

वाणीप्राकृतसमुचितरसाबलेनैवसंस्कृतंनीता निम्नानुरूपनीराकलिंदकन्येवगगन
तलम् ५२ आर्यासप्तशतीयं प्रगल्भमनसामसंनादृतायेषां दूतीरहिताइवतेनकामि
नीमनसिनिविशन्ते ५३॥

लेत्यपिपाठः कालिंदपर्वतक न्यैव एवंचविवेकशून्यतंध्वन्यते
नचनीचानुगाभिरसश्शालिनायोगपतं गगनतलमसुच्चदेशंनीता एवंचप्राकृतसंस्कृतयो
भूतलगगनतुल्यताप्रतिपादनेनप्राकृतात्संस्कृतेस्यताधिकामावद्यते ५२ इयमार्याणांसप्तश
ती येषांप्रागल्भमनसांये:अप्रगल्भमनोभिरित्यर्थः एवंचाप्रगल्भमनोभिरादरेःनादरेवाकृते
नाकिंचित्फलमितिभावः दूतीरहिताइवतेनकामिनीमनसिनिशंते एवंचइतोयन्नकिंचिच्चातुर्य

रतरीतोत्सवीवं वसन्ते यस्मात् रसाविर्भावादितिभावः एवं चालंकारसंभ्रमादेः काव्योत्ततिभावः रीति
पदेनावश्यविधेयत्वं प्रियेव मुग्धापि स्वच्छन्दप्रासोपमाद्यलंकाररहितापि वाणी सन्तोषायेत्यत्र
त्र हेतुमाह सरसेति शृंगारादिमती एतेन शृंगारवतीरसप्रकृत्याश्चालंकृतापि युतापि एतेन कटक
कुंडलयुतापि शालभंजीव प्रतिमेव न रोचते एवं च रसस्याप्राणरूपत्वं व्यज्यते एवं च निरलंका
रस्यापि काव्यत्वमिति मिश्रत्वमिति मिश्रकृता चिन्तामशमेतेन अत एव नाभ्रूः मुनिर्जयति योगीन्द्रो
महात्मा कुंभसंभवः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ इति निरलंकारोदाहरणमध्यथा

स्वर्धामसमप्रशान्तीयं प्रगल्भमनसामः नारतायेषां हृदीसदा नाङ्गवनेन कामिनीमनसि नि
वसन्ते ५१ रतरीतिवीतवसनाप्रियेव शुद्धावाडमुखे सरसा अरसासालंकृतिरपि न रोच
यि वस्तुतस्तु एतद्ग्रंथोदाहृतपद्येष्वपि सर्वालंकारमौलिमणिरूपानिशायो \ नेशालभञ्जी ५४॥
क्तेर्विद्यमानत्वादुक्तिवैचित्र्यरूपालंकारविरहे काव्यत्वस्यासंभवात् काव्यं ग्राह्यमलंकारादित्यलं
कारस्य काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वाभिधानाच्च रसवति काव्ये स्फुटालंकाररहितेपि न चमत्कार
हानिरिति रसस्य तस्याधिक्यप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यम् अकलितेत्यादिपद्ये शृंगारोत्कर्षमात्रस्य प्रा
धान्यमर्थः अत्र तु रसमात्रस्य तदितिभावः ५५॥

गो॰ टी॰ १९ 19

धान्यमर्थः अत्रत्वरसमात्रस्यनदितिभेदः ५४ ॥ इतिश्रीमद्गोदावरीपरिसरालंकृतपुण्यपत्तनभूषि
तविराजमाननीलकंठपंडितात्मजबालापंडितात्मजतिमाजीपंडितांगजानंतपंडितकृतेगोवर्द्धन
सप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेग्रंथांभोचितनवज्याख्याख्यासमाप्तिमिता १ श्रीकामोजयति ॥ काश्चि
द्यौवनभराक्रांतांप्रपापालिकामालोच्यतांप्रत्याह अवधीति प्रपाजलदानस्थाने तद्दत्तणाक
र्ते एवंचधार्मिकत्वंव्यज्यते तेनपथिकजनजायानहंतव्याः इत्युपदेशदानयोगतं जीवनेर

प्रथमार्ति १ अवधिदिनावधिजीवाः प्रसीदजीवन्तुपथिकजनजायाः दुर्लभ्यावर्त्मशो
लौस्तनौपिधेहि प्रपापालि ५५

विनाशाकर्तृत्वमनुचितमितिव्यज्यते प्रसीद एवंचबलात्कारानर्हत्वंध्वन्यते किंप्रसन्नतायाः
फलमित्यतआह दुर्लभ्यौचतौवर्त्मशालौचएवंचमार्गांतराभावाद्दुर्लंघयितुमशक्यताच्चैतत्पिधा
नमावश्यकमिति द्योत्यते किंपिधानफलमतआह अवधिदिवसावधिजीवाजीवनंयासांताः
पथिकजनजायाजीवंतु एवंचकुचकनकमहीधरदर्शनलुब्धैः पथिकैरत्रैवकालातिवा
हनेकृतेऽवधिदिनातिक्रमेतत्कामिनीजनस्यमरणमेवभविष्यतीतिभावः एवंचातिशयि
तयौवनशालित्वंव्यज्यते ५५

कृतपरिणयांतरं नायकमसूयमानां नायिकां काचिदुपदिशति गृहिणी प्रथमस्त्रीसपत्नीप्रादुर्भा
वे सपदि एवंच किंचिद्विलक्षकोवेदः किं भविष्यतीति शालितं प्रत्येति अतिस्नेहवती समीचीन
स्वभावा सेवानिपुणा नायकमनोगतकारिणी नम्रा च जाता एवंच पूर्वं सपत्नीसंपादनदुः
खे नयाऽनूनस्नेहं सपत्नीतर्जनादिना दुःशीलतामिथ्येव तस्मै वा करिष्यतीति सेवां मोहं अतएव
मनः प्रातिकूल्यं किं करिष्यत्यत्ययमतः परं ममेत्यविनीततनामकरेण सपत्नीनाह्रणाद्रम
समः सम्यमेवायसस्यामंत्यनासक्तः स्यादिति भियाऽतिवात्सल्याय करोदिति भावः एवंच

अतिवत्सला सुशीला सेवाचतुरा मनोऽनुकूला च अजनि विनीता गृहिणी सपदि सप
त्नीत्वेनोढे ५८

तवाप्यग्रे एवमेव विधेयमऽस्मोऽ पुनासूयादिकरणमनर्थकमिति घात्यते
यद्वा नायिकाक्लेशशालिनं कंचन कश्चिद्विवाहांतरकरणमुपदिशति एवंच सपत्न्या जाता या
भियमऽवयपमऽत्यनानुकूल्यमाचरिष्यतीति ध्वन्यते काचित्कस्याश्चिद्वृत्तांतं वक्तीति ऋजवः ५९॥
कश्चिद्वृद्धोऽत्यादवती निजकुलविद्वेषिणीमस्योऽन्यावक्ति अपिकुलनिपुलल्लो रक्तस्तः यद्वा निपु
लोंवुजदिजालकइयमराहूत्तविशेषः एवंच त्प्रतिपालनमुचितमित्यावेद्यते तस्यमूलोऽच्छेदनं एवं

गी॰ चासह्यत्वं द्योत्यते तत्र हेतुः शीलाशालत्कारिणोयाल्लदर्यस्तासाभिः कुत्सितबहुभाषिणिा कोवेरिव
टी॰ कस्मान्नतदेमादेर्विचमादेर्विचमोभोजनेशाषः यः पंकः तुच्छमत्स्यादेर्बकभुक्तत्वादितिभावः म
२॰ एवमाशेयस्याः नचिरात्क्षीघ्रमेवभवतासि एवंचपरोपकारकस्य स्वकुलप्रभवस्य यस्योन्मादव
शान्ममहेतुः खेददासितत्तेहेतुभोजनशोषहेतुवषीघ्रमेवगमिष्यतीतिध्वन्यते ५७ काचिन्नापिका
परपुरुषसंगमायप्रलोभकारिणीदूतीप्रत्याह हेदूति एवंच स्वकार्यमात्रसंपादकत्वनतत्व

अपिकूलनिचुलमूलोच्छेदनहेतुः शीलवीचिवाचाले वकविचमपंकसारानचिरात्का
वेरीभवितासि ५७ अयिविविधवचनरचनेर्ददामिचंद्रकेरसमानीय श्रमसनादिवमे
षू हृति क्व पुनस्त्वं दर्शनीयासि ५८

दीयाग्रिमाकार्यविचारकारित्वमितिद्योत्यते नानाप्रकारशालिवचनरचने एवंचप्रलोभनका
रित्वंवचनानिपुणानांविश्वासानर्हत्वमुत्तरकरणानर्हत्वंचध्वन्यते चंद्रंसमानीयकेरददासि
करतलगोचरंकरोषि अमंभाविनमप्यर्थंजानन्नप्रायंकृत्वाप्रदर्शयसीतिभावः श्रमसनमपकी
र्त्यादि तत्कालेत्वंकुत्रदर्शनीयासि एवंचतयाचाटनामात्रेकर्तृशंका नतत्वपकीर्त्यादि निवारण
मितिभावः यद्वाभाविवियोगभीतानायिकासंयद्दूतमाश्वकारिणींदूतीप्रत्याह विविधवचनरचे २॰
नेरसेनतदुष्प्राप्यापिनायकस्त्वयासमानेतुंशक्यइतिद्योत्यते ॥

मम्सनं वियोगः दुःखदत्वादितिभावः त्वं कुत्र दर्शनीयासि एवंचाग्रे यथा वियोगो न भविष्यतित
थायदि त्वया कर्त्तुं शक्यं तदिदं त्वदुद्दीरितं संपादयामीतिद्योत्यते ५८ अथ कीर्त्यादिनाशस्वपरित्यागं स
भावयंती नायिका दूतीमभाषते म्लानिर्निर्मलेजस्कं तत्र यशस्तु जनो लांछनमपवादमेतत्कलंकं वदत
ओजः यद्दृशान्मैवापि विभाति एवंच प्रमादविशेषः हीयतां तदपि मनायकः सुधांशुर्भूच्छायामिव
एवंचत्यागान्न दैन्यं ख्यायते एतेन यशस्तुल्यः एवंचस्पृहणीयतमो वर्ण्यते त्वां न मुंचतिस्त्वत्पति य
द्दापूर्वोक्तमेतत् ५८ कश्चित्कंचित्प्रत्युपदिशति अथ समये क्रीडाकाले अवलोकनानर्हत्वादितिभावः

अस्तु म्लानिर्लोकोलांछनमपदिशतु हीयतामोजः तदपि नमुंचति सखे त्वं वसुधांछाया
मिव सुधांशुः ५९ अथ तमसोन्यसमये वधिरत्वं वधिरकालसत्वालम्ब्य ॥

अथ भावे वधिरकाले क्रीडाकालीन क्रीडाकर वाक्यकाले ह्यर्थैः पदैः पि श्रुतेप्य च रहस्यत्वात्किया
दिनाम्रतारंभकाले ऽश्लीलपदाभिधानस्य कामशास्त्रेभिधानात् वधिरभावमालंब्य प्रजानांपतिः
एवंच महद्भिरप्येतादृशशरीरमाश्रीयते तत्रकालान्तोऽन्यस्येतिभावः श्रीकेशवयोः एवंचैतादृशसन्नि
धिः स्नेहश्चदुःप्राप्यइतिध्वन्यते प्रणयीप्रीतिमान् नाभिर्मध्यस्तत्र वसतिमान् केशवनाभिव
मतिमत्वाद्ब्रीकेशवयोः समतसमयेयपि ब्रह्मणोमध्यावर्तित्वमितिभावः यद्वा नाभौ सविधेवा

स्तंभयस्य एवंचातिनैकटाद्युच्यते अथवानाभिवसतिमान् उभयोः प्रणयीजातइत्यर्थः
गो॰ यद्वाभयोर्नित्यसान्निध्यात्प्रजापतावुभयसान्निध्यमतेननाभिरवयवविशेषइत्यर्थेकेशवसं
टी॰ बंधवत्वेपिश्रीसंबंधाभावइत्यपास्तं एवंचनिकटवसतिमात्रेनपुरुषार्थः किंतुप्रीतिविशिष्ट
२१ निकटवसतिरितिभावः एवंचश्रम्वादिसविधेश्रम्वादिप्रीतिविशिष्टनिकटवसतिकामस्त्व
मसितत्वेनयैवरीत्यातिष्ठनिध्वन्यते ६ मामियंइर्वचनैर्दुःखयतीतिवादिनंनायकंप्रतिसाखि

श्रीकेशवयोः प्रणयीप्रजापतिर्नाभिवासस्थः ६ अतिचापलेवितन्वन्त्वंनिर्विशासि
कामकाठिन्यः ॥

कामवीतवैवाऽयमऽपराधोनतस्मादितिवति अंतर्निविशन् हृदयमध्येप्रविशन् तयास्वांतेरे
पृतापीत्यर्थः यद्वाप्रथमतः सापुत्रंप्रदर्श्यहृदयंप्रविश्यपेनादृशाचरणंकरोषीत्यत्यंतानुचित
कारित्वंतवेत्यर्थः एतेनिरंतरसंयोगाविभागरूपंविलासस्यमन् एवंचात्तानद्गमानहितंवियोगोत्पते
निकाममऽत्यंतंकाठिन्यंकाठिनत्वंयस्यमः एवंचचापल्यसंपादनेपिनमत्तन्नकरोषीतिदुःख
दस्त्वमसीतिद्योत्यते एतेकाठिन्यमःवयवसान्निविषविशेषः यद्वाअन्यःसदनमध्येएवंचन
वासच्चरितंविलोक्यावधपमेतस्माद्दुःखंभवतीतिभावः एतेसमीचीनवर्तुला लोहकीलोचेदा २१
मिव एतांमत्सरयासिएवंचनवैवाऽयमऽपराधोनतस्मादितिभावः ६ ॥

कयोश्चिद्यूनोः संकेतनिकेतनाभावादेव न संगम इति कश्चित्कंचिदाह क्वचि खंजनयूनोः परमु
त्कृष्टमनोभवस्य एवं च सर्वत्र बाधाकारित्वं ध्वन्यते प्रसरः आधिक्यम् अंगेषु जीर्यति समाप्तो भ
वति यद्वा परं केवलं जीर्यतीति योजना परंतु नानार्गर्भितो निधिर्यत्र एतादृशी या धरामंड
ले केलिर्न निधिमत्प्रदेशेष्वेव खंजनयोः संभोग इति प्रसिद्धिः यद्वा सखी अत्यन्तगुप्तसंके

मखेरयसि स्वयमेतां मदूतां शंकुरिव चित्रगतान् ६१ अंगेषु जीर्यति परं खञ्जनयू
नोर्मनोभवप्रसरः नपुनरनंतगर्भितनिधिनिधरामण्डलेकेलिः ६२ ॥

तेविनातेवाकार्यं कार्यमिति नायिकामुपदिशति खञ्जनयूनोरित्यादिना तिर्यग्जाति म
तया विवेकशून्ययोरपि प्रचुरतरमन्मथविकारवतोरप्यः त्यन्तगुप्तस्य प्राप्तिं विना खंजनयोर
पि न रतिः तत्र किमु वाच्यम् भवादृशाः समीचीनपरीक्षितसंकेतस्थलं विना रतिर्नोचितेति
ध्वन्यते यद्वा मन्मथविकल्पतया मनसः संभोगमपेक्षमाणं नायकं नायिकावञ्चीत्यपि प्रतिभाति
॥६१॥ २१

[Left margin: गो॰ / टी॰ / २२]

मूर्खसविधकृतपांडित्यमनवाप्ततत्फलतयाऽखिलंकश्चिदन्योऽज्ञयासमायते कोषकारः
कीटविशेषः वनेचराणां एवंच कार्याकार्यविधुरत्वं ध्वन्यते पुरः गुणानां नेतृनामझिरणं
कुरुषे यद्विचार्य एवंच पश्चात्तापीकारानर्हत्वं व्यज्यते विदारितमगुदरं यस्य सः कृतपतेगु
णानिः सरंतीति विचारोपेयतिभावः त्वनश्नसि त्वल्लसेनलाभः एवंच मूर्खाणामग्रे गुणप्र
गटनं नकेवलमप्राप्तिकरमपित्वनर्थकरमिति ध्वन्यते ६२ इतीनायिकातिशयंनायक

अपिकोषकोषकारकुरुषेवराणांपुरोगुणोद्गारम् यन्नविचार्यविदारितजठर
स्त्वंत्वल्लसेनलाभः ६३ ॥

वक्ति अगारिणो महिमा कुलप्रतिष्ठा यमामा महिमापदेनावश्यमस्पृहणीयत्वं व्यज्यते लघि
मा गुरुः स्वगुरादिया नन्निषेधति रस्कारादिति भावः नविद्यते पनेच्छाय स्मात्सनेयेधा
स्य वालः एवंचातिस्नेहार्हत्वं ध्वन्यते नाद्दिरोधी प्रसवानन्तरमचिरात्संभोगे तत्पहानिर्भ
वतीति लौकिकं इष्टा इच्छाविषयीभूताऽकीर्तिर्यस्याः एवंचाकीर्तिभीतिशून्यत्वं ध्वन्यते
तस्मात्श्लाघिरागः प्राणापित्याज्याः सूनाः एवंचाऽतिशायशालित्वं द्योत्यते ॥ ६४ ॥

२२

कृतापराधं समाध्यायायाः व्यक्तकपटं नायकं नायिका वक्ति अपराधादन्यागमनासंगदूपात् तद्ग
वेषणार्थमेव तत्र गतमित्यादिकपटवचनरचनामामथिकं व्यथयति एवं च सत्यभाषितेपरा
योपि चेत्तमहं दुःखं व्यथे महतापराधस्य नात्पं तद्दुःखदं तस्वल्पायाः कपटवचनरचनायाः क
थमत्यंतदुःखदत्वमित्यत्र दृष्टांतमाह शास्त्राचारतः आचारपदेनासहृत्य तव्याज्यते न तथा व्यथ
यति यथा सूच्या व्यधः सीवनं तद्दुःखं एवं च सूचीकृते तेनाल्पत्वमाशंक्यमिति भावः यद्वा साधार

अगणितमहिमालंघितगुरुरथेनेहः स्नेहं पयविरोधी रुष्टां कीर्तिं स्वस्य स्वयिरामः
प्राणनिरपेक्षः ५४ अपराधादधिकं मां व्यथयति नव कपटवचनरचनेयम् शास्त्राचा
तो न तथा सूची व्यथयेदन्यायादृक् ५५ असती लोचनमुकुरे किमपि प्रतिफलति यन्मनो
वर्ति ॥

रूपेणाक्षिरिय ५५ कयाश्चिद्दूतीरसनीकदाचिन्नमकरदृष्टापरस्ततांतसर्वमिदं
मयैव दृष्टमिति तेन किंचिद्विज्ञया ज्ञात्वा शंक्यमित्यपरस्तत्प्रत्याह असत्याः लोचयति तल्लोचनं रतस्त
तः प्रसरणशालित्वं व्यत्यते तद्रूपमकुरे मकुरपदेनमंगलेत्वेनावपपदर्शनेयोगमत्वव्याज्यते
किमप्यनिर्वचनीयं मनोवर्ति असत्याएवेतिभावः यद्वा किमपि न लक्षयतीति योजना मनो
वर्तीत्यनेनमहत्त्वातं नेनचबाहिः स्फुटीभावाभावं द्योत्यते यत्प्रतिफलति तन्न ॥

गो॰ सारस्वतमपिचक्षुः सरस्वतीयत्वेनातीतानागतवस्तुग्रहणयोग्यत्वं ध्वन्यते सतिमिरमिव
टी॰ तिमिराख्यदोषदूषितमिव न लक्षयति सप्रकारकं न वेत्तीति किं वाच्यमिति भावः एवं च सा
२२ रस्वतचक्षुर्बोध्येनाहृशीगतिस्त्वत्कार्तीचित्तगतमिति ध्वन्यते यद्वा केवलं पंडितं कदाच
२३ यंतीममतीमालोच्यतं प्रति काचिद्दूत्याह किं सारस्वतं ज्ञानं रूपं चक्षुस्तन्न लक्षयत्यपि एवं च
यथातथ्येन स्वरूपपरिचितिर्दूरापास्तेति भावः एवं च कदाचित्तमपि न त्वया ज्ञायत इत्यत
जडत्वेन सर्वमपि त्वदीयाध्ययनमसत्कल्पमिति ध्वन्यते ६६ नायक दुर्वादकुपितां नायि

सारस्वतमपिचक्षुः सतिमिरमिव तन्न लक्षयति ६६ इतरेत्यनजन्मायो

भूमः सो गुरुसमुद्भवो धूपः ६७

कामस्त्वीसमायत्ते अन्यस्याप्रियस्याग्रमुखे यो दुर्वादो दुर्वचनं प्रियस्य दयितस्य मुखे स एव दुर्वा
दपि वेत्यनेनान्यूनातिरिक्तत्वं ध्वन्यते परिहासः सतिरंजकं वाक्यं अत्र दृष्टान्तमाह अगु
रुमित्रेत्यनजन्मायो भूमः सद्गूपातरानापन्नः अगुरुसमुद्भवस्तु धूपः एवं चायं तदोषान
वदति किं तु कृतकेन नातः कोपो विधेयस्त्वयेति ध्वन्यते यद्वा सा पार्श्वगोक्तिरियं अत्रेव २२

विपरीतयोजनया अप्रियवदनविनिःसृतवचनंसमीचीनमेवेति ध्वन्यते एवंच प्रेमणा मुखत्वमापद्यते कथमेतदीयैतादृशवचनमाकर्णयता लौकिकीयते त्वयेति वादिनीनायिकासमापत्तइतिवार्थः ६७ दुष्टस्वभावनायकं नायिकासखीवक्ति सृष्टभागधेयस्य तत्स्वबुद्धिः कृतकार्थे नतन्यलोभार्थमितिभावः तरला यद्वासमभागस्यकुरङ्गकेनतरला सौरभममधिककुसुमाकानितिकीर्तिः तदनुसारेण विचरंती एवंचतत्स्वभावस्यनता

अपिसमभगाकुरङ्गक तरलाविचरन्ती सौरभानुसारेण त्वयि मोहाय
वराकीपतितामधुपीवविषकुसुमे ६८

तिकंज्ञानंतस्माइतिभावः यद्वा सौरभानुसारेणस्वकीर्तिसंरक्षणपुरः सरंविचरंती पक्षे सौगंध्यानुसारेणविषकुसुमे कुसुमपदेनाबन्ध्यफलजननयोग्यत्वंध्वन्यते मधुपीव एवंच ज्ञानशून्यत्वंध्वन्यते त्वयिवराकी एवंचसरलत्वंध्वन्य मोहायदुःखाय एवंचान्यफलाभावोद्योत्यते पक्षेवैचित्त्याय पतिता एवंच दैववशात् तादृशकार्यं नयाकृतं त्वंचैतादृशाचरणशालीतिदुःखातिशयो ध्वन्यते ६८ ॥

गो॰ कस्याश्चित्सविधे कस्यचित्तरुणमहाजनस्यागमनसंभावनयाऽन्यतरुणागमनविरता
टी॰ वृष्यः तिजरद्भवैः साभुज्यत इति काश्चित्कांचित्सख्याह अयि मुग्धे हं दर्शयो गंधगजः
यद्गंधमात्रादेव गजाः पलायंते स गंधगजः तच्छूकामात्रेण न तु दर्शनादिनेति भावः
२४ दंतयुक्ता गजा दलिता भग्नाः पलायिता इत्यर्थः मत्कुणा दंतरहिताः करिणः केवलं
25 करेणुर्हस्तिनीरुपभुंजते ६९ वहिः ह्रीविमातिशयितलज्जावतेः प्यऽसंयतदुष्टयमि

अपि मुग्धपरान्यस्मिन्पुरपंकामात्रेणादन्तिनो दलिताः । उपभुंजते करेणूः केवल
मिह मत्कुणाः करिणः ६९ ॥

ति काचित्कांचित्सखीति वक्ति अत्यंतविलज्जातिशयः सूच्यते अस्याः पुनः आरभटीप्रौढिविशे
षं कुसुंभवाटी विजानाति नेत्रे तस्या निर्लज्जत्वं द्रष्टव्यमिति भावः एवं च सदने एवं विन
यप्रदर्शपगुर्वादिवंचनेन कुसुंभवाटांकं कनपरपुरुषमुपभुंक्त इति ध्वन्यते यद्वा नेक
वलमेतस्या लज्जावत्त्वदर्शनमात्रेण भवद्भिर्विश्वस्तव्यमिति ध्वन्यते ७० । परं जकगुणा
नामेव गुणत्वं न तु रंजकानामित्याह यत्रेय षड्डिरा अपि मादिता विरलाः एवं च बहुमा॰

त्तित्वेऽत्यंतप्राशास्त्यमितिभावः तैरंतर्गीतैः रंजनासमर्थैर्गुणैः किं न न किंचित्फलमिति ८
भावः गीतेः सगुणाः एवंचगुणैर्गुणगानगीकारैरपि परंरंजकतयागीतैरपिगुणगणैवमावर्जक
व्यवहारस्त्वितिभावः यद्दसौ वनेचरं एवंचग्रामसंबंधाभावेन मधुरशब्दरसानभिज्ञत्वेद्योत्यते हरि
णामपि एवंचमनुष्याणांकावार्तेतिभावः हरतिस्वाधीनताभाजनंकरोति एवंचवनेचरमपि

अतिविनयवामनतनुर्विलंघतेगेहदेहलीनवधूः अस्याः पुनरारभटीकुंभसंभवा
टीविजानाति ७ अन्तर्गतैर्गुणैः किंचित्राअपियत्रसान्तिर्णोविरलाः सगुणोगी
तेर्यद्दसौवचनेचरंहरिणमपिहरति ७१

एवंचनागरिकस्यकावार्तेतिभावः अथचप्रकटीकृतगुणानामेवसार्थिकं नत्वंतर्गतानाना
मितिभावः यद्वा इतीनायकानरसंयोजनायनायिकावक्ति अंतर्गतानेककामलाभिरि
तिभावः यत्रेयषुगुणाषुहिनाअपि एवंचबहूनांकावावार्तेतिभावःसान्तिर्णोविरलाः
गीतिसत्वस्वातिवशिनीतस्याः संगुणोयतू असौवनेचरंहरिणमपिहरति एवंचतस्याएव
कलाकलापःसार्थकःयाज्ञमपिरंजयति एवंचतयासगुणाःपरपुरुषसंगतिमंतराऽन

गो॰ टी॰ २५
25

नायिकां सखी सपत्नीसखीं प्रति वक्ति यथास्थितसकलभूषणां एवं च संभोगे ऽवश्यकस्य वि
भूषणस्योपमर्दः संजात एव स्यात् तस्मान्न सरतं संजातमिति भावः बालां एवं च यौवनशालित्वे
न द्वेषयोग्यत्वं प्रियप्रीतियोग्यत्वं वा ध्वन्यते प्रातः एवं च समयकृतया संभोगराहित्यनिर्णय
त्वाध्वस्यते सपत्नीभिः एवं च द्वेषशालित्वं व्यज्यते बहुवचनेन सर्वासामेकमत्येन नायिकाया
मुत्कर्षनिर्णयो ध्वन्यते प्राक् मृदितम् संभोगविरहेण प्रियप्रेमराहित्यनिर्णयेनेति भावः
प्रथानन्तरं प्रियमस्तके यावकमलक्तकं वीक्ष्य निःश्वसितम् प्रियप्रणामादिना ऽनया ऽभिमा

अललितसकलविभूषां प्रातर्बालां विलोक्य मृदितं प्राक् प्रियशिरसि वीक्ष्य या
वकमः ऽथ निःश्व निःश्वसितं सपत्नीभिः २२ अपि लज्जावति निर्भर निशीथरतनिः
सहांगि सुखसुप्ते लोचनकोकनदद्वन्द्वमुन्मीलय सुप्रभाते २३॥

नः परित्यक्तः इति महत्सौभाग्यमस्या इत्यसूयया दुःखोद्रेकादिति भावः २२ रात्रौ रतिसदनगमने ऽ
ति लज्जां नाटयन्तीं नायिकां सखी प्रातर्वक्ति अपि लज्जावति विपरीतलक्षणा लज्जाशून्ये अत एव नि
र्भर अतिशयशालि निशीथे मध्यरात्रे एवं च प्रातर्निद्राजननयोग्यत्वं ध्वन्यते यद्रतं तेनैवालसांगि
सुखसुप्ते एवं च क्लेशेन निद्रितं मयेति प्रातारणां कर्त्तुमशक्तेति ध्वन्यते लोचनकोकनदद्वन्द्वं जागरणो
णताकोकनदत्वेन निरूप्य अरुणच्छदप्रदमनुचितमित्याभाति विकसनस्योन्मीलपर्मत्वात् वस्तुतस्तु गो
लके कोकनदतारोपः ॥

उन्मीलनं च विश्लेषः इति न किंचिद्दूषणं । रक्तोत्पलं कोकनदमित्यमरः । उन्मीलयन्ते स्म प्रभाते
भवन्ति । एवं च सर्वरात्रस्य जातत्वादेतावन्मात्रमाशास्यमिति भावः । एवं च यया रीत्या रात्रिः शनैर्वाहि
ता तयैव रीत्यादिनमप्यतिवाहनीयमिति परिहासो व्यज्यते ७३ काश्चिदः मयएवरनमर्थयमा
नः कयाचन नायिकया रतचिह्नोत्पत्तिभीतया तदीयप्रेमहस्ताभ्यां केवलमालिंगितस्तत्सख
वयस्यं प्रत्याह । असंयुक्तवदनेनाधूलरागापगमभीत्येति भावः । अपीडितवक्षोरुहं च वदनग्रच्य
वनभीत्येति भावः । अपीडितमित्यनेन किंचित्कुचसंबंधोऽप्युत इति व्यज्यते तेन च कुचयो रत्य

अमिलितवदनमपीडितवक्षोरुहमतिविहस्तजघनेनारु शापथशतेन भुजाभ्यां केव
लमालिंगितोऽस्मि तया ७४ ॥ नान्न तत्व मू अतिविहस्तजघनेनारु कांच्यादिनिविन्यासान्य
थाभावसंभावनयेति भावः । एतानि क्रियाविशेषणानि तया केवलं शापथशतेन एवं च केवलप
देनालिंगनेऽप्यन्यबलहेतुभावो द्योत्यते शापथपदेनापरिहार्यत्वशतमित्यनेन सत्याग्रहवाकुले
यत्न केवलमालिंगितोऽस्मीति व्याख्यानं तदमिलितवदनमित्यनेनैव चुंबनाद्यप्रतीतौ केवलप
दानतिप्रयोजनकत्वसंपादकतया किंचिच्छमाभाति अत एव केवलं भुजाभ्यामालिंगितोऽस्मि
यदा काश्चिद्दृग्गमानवत्पादं तेवक्षिय दिमया अपराधः कृतः स्यात्तदा यमः शापथपातेन अथवा

गो. कश्चित्कांचिद्वक्ति हे सखि ननु अतिपूजितानाग्रेष्ठेतियावत् नारो नेत्रकुनीनिका पद्दे अत्यंतपूजिता
टी. नाराख्या देवता यत्र अक्ष्णोः कर्णाभ्यां उल्लंघनसमर्थौ अत्यंतविशालत्वादितिभावः पद्दे वेदोदीरितानन्तु
२६ ष्ठानकारिणीत्यर्थः सवासनाऽभिप्रायविशेषशालिनी कज्जलादिसंस्कारवतीति केचित् पद्दे तन्म
28 नमिहलत्तणाकपक्षार्थे कन्दूपवद्धहमादहेनमनोजिनसिद्धांतस्थितिरिव केनमोहयति अपितु सर्वमपी
तिभावः यद्वा सखीवचनमेतत् ७५ कृतरतिलज्जामाध्वमानवोढानायिकां प्रलोभयितुं कस्याश्चिद्वाक्यं
अतिपूजितनारेयं दृष्टिः श्रुतिलंघनदक्षमासननु जिनसिद्धांतस्थितिरिव मनाकं नमोहयति ॥
७५ अलमविषयभययमयलज्जांवंचितामात्मानमियत्समयं नवपरिचितदयितगुणाशोचति
नालयति शायितसखी: ७६
सखीवक्ति नवपरिचितदयितगुणा नूतनविज्ञातदयितरतिसुखेत्यर्थः
इयं तत्र अतिविपिनी एतावत्कालमप्याननलज्जाभयाभ्यां वंचितं एवं वचात्रनलज्जानवाभीतिरितिभावः
आत्मानमलमत्यर्थं शोचति यद्वाऽलमितिवंचितमित्यत्रान्वेति एतावत्कालं दृष्ट्या स्थितमितिधियेति
भावः शायितसखीर्नालयति अतिनिकटवर्तिनीभिरेताभिः कथं नाहं बलादीदृशसुखमस्येन्त्रे तावद्
बोधितेति क्रोधादितिभावः यद्वाग्रे कदाचिदेनामियानविधानेषाविरणीयमितिधियेतिभावः
एवं चनवाप्याग्रे एवमेव भविष्यतीत्यतिः ५ नास्मद्वचनेननलज्जाभयादिपरित्यज्य प्रियसन्निधौ गच्छे २६

नायकं प्रति नायिकाविरहं सखी वक्ति अनुरागाधीनेन एवं चाऽनुरागाधिक्ये विरहाधिक्यमिति व्यज्यते ॥
एतेऽनुरागेण प्रीत्या वर्तते एवं च सर्वदा प्रीतिजनककारित्वं ध्वन्यते उग्रेण एवं चासह्यत्वं ध्वन्यते एते
उग्रनाम्ना नवविरहेण गृहीतांगी अर्धांगी एते स्वस्वरूपसक्तांगी त्रिपुररिपुणा महादेवेन एते स्वर्ग
मर्त्यपातालेषु वैरिणा एवं च नवविरहे कापि न तस्याः सत्वमिति व्यज्यते गौरीव पार्वतीव एते विरह
पाण्डुवर्णवती वरतनुर्नायिका एवं चावश्यमाह्यदर्शनयोग्यत्वं व्यज्यते अहो वशिष्टेव विरहक्षीण

अनुरागवर्तिना नवविरहेणोग्रेणार्धगृहीतांगी त्रिपुररिपुणेव गौरी वरतनुरहो
वशिष्टेव ॥१७॥ भ्रमप्रवेणि प्रयासि विपरीतमानमीव विहितास्याः न भजति मिकंभ्रयः स
खि भवंति विफलभ्रमा हास्याः ॥१८॥

त्वादिति भावः एवं त्वत्संगम विलंबेन तस्याः प्राणा विस्रष्ट एव
भविष्यतीति ध्वन्यते ॥१७॥ काचिन्नायिका स्वात्मसक्तनायके अन्यावदन्यनायिका उपहसति विपरी
तेति निम्नानुगामिनि स्रोतसीव प्रवाह इव भ्रमप्रवेशोऽन्यासक्ते नायके विहितास्याः कृतासक्तयः
न भजति तदा सक्ति स्वाभिस्मितिशेषः एते सा विपरीतायागतिर्गमनमिकंभ्रयः विफलश्रमाः सखि
इष्टनदासक्ते ईरीकर्तुमशक्या तदिति भावः हास्या निंदायोग्याः एते उपहासयोग्याः न केवलं निर
र्थकत्वमपि तु उररर्थकत्वमिति भावः एवं च निम्नानुरूपगतिस्वभावस्य प्रवाहस्य विपरीतगतिरिवा

गो॰ न्यनायिकासक्तनायकस्यान्यत्रासक्तिरसंभाविनीति द्योत्यते नायिका चेयं गर्विता यद्वा स्वीयापरकी
टी॰ तिभावः अथवाऽन्यनायिकासक्तं स्वनायकं कथं न स्वाधीनताभाजनं करोषीति वादिनीं सखीं काचि
२७ द्वक्ति एवं च यथा नीचानुगामिनः प्रवाहस्य परावृत्तिरशक्या तद्वत्त्वं रागनालम्पटनायकस्येति ध्व
न्यते यद्वाऽन्यनायिकासक्तनिम्नत्वोक्त्यास्मिन्नाधिकासावेद्यते १८ नायिकाविरहातिशयं सखी
27 नायकं वक्ति सर्वेभ्यः एकादशेन्द्रियेभ्यः पंच प्राणेभ्यः पंचभूतेभ्यश्चयोऽधिकः संघातरूपेणेति
भावः वस्तुतस्तु एतदतिरिक्त इत्यर्थः प्रियेभ्यो रूपादिविषयेभ्यः प्रियः निरुपाधिकप्रेमास्प

अधिकः सर्वेभ्यो यः प्रियेभ्यो हृदि स्थितः सततम् । सलगति विरहे जीवः कंठेऽस्यास्त्वमिव
सम्भोगे ॥ १९

दत्वादिति भावः यद्वा सर्वेभ्यः सुहृद्भ्योऽधिकः यद्वा सर्वेभ्यः प्रियेभ्योऽधिकः प्रिय इति योजना सत
तं हृदि स्थितः हृदयस्थानवर्त्तित्वाज्जीवस्येति भावः यद्वा सर्वदा चिंतनीयत्वेनेति भावः संभोगे त्वमिव
विरहे स जीवः अस्याः इति प्रत्यक्षवन्निर्देशः समसन्निधिवर्त्तित्वेन स्वाधीनत्वं व्यनक्ति कंठे लगति
एवं च त्वाद्दर्शनविरहे अस्याः प्राणप्रयाणमचिरादेव भावीति द्योत्यते यद्वा पुनर्दर्शने माविलंब
कृथाः इति नायिका सखी नायकं वक्ति यथैतत्कालीनसंभोगे त्वमेतस्याः कंठे लग्नस्तथास्मिन्वि
रहे जाते सति जीवो लगति लगिष्यतीत्यर्थः एवं च यथा तद्विरहो स्यात्तथा विलंबनं भविता तथा विधेयमि २७

सर्वदापरांगनासक्तमप्येनं मावमानययत इतोऽयंगमिष्यतीतिवादिनींसखींकाचिन्नायिका
वक्ति प्रियेकांतेऽनयनपथे विदेशस्थ इत्यर्थः नतथानबाधायथादृश्यएवदुःखाय एवंचैतद्विशेष
गागमनेनतथादुःखंयथैतेनदृशान्मादृशाचरणेनेतिभावः यद्वाकाचित्कथमियंतिविरहदिनास
तिवाहितास्त्वधुनैवागमनेनमवलोक्यविकलेवजातासीतिवादिनींसखींवक्ति प्रियेनयनपति
मात्रे नतथाबाधा एवंचानयनपथेपिदुःखमस्तीतिभावः एवंचनिकटवर्तिनायकप्राप्तेनाय

अनयनपथे प्रियेन बाधा यथा दृश्य एव दुःखाय म्लानैव केवलं निशि तपनशिलावा
सरे ज्वलति ८ अविभाव्योमित्रेपि स्थितिमात्रेणैव नंदयन्नयिनः रहसि व्यपदेशाद
यमर्थइवाऽराजके भोग्यः ८१

कीयविदेशागमनादपिदुः
खोतिशयइतिभावः अत्र दृष्टान्तमाह
निशि तपनशिलाकेवलंम्लानेववासरेज्वलति ८ सखीनायिकांप्रोत्साहयति मित्रकिमुवा
च्यशत्राविति भावः यद्वासूर्यविभाव्यमोहोपिन एवंचराज्ञोविवदृष्टव्य इतिभावः स्थितिमात्रेणैव
नंदयन् एवंचोपभोगाद्यभावोव्यज्यते दयितोनायिकः पत्ते प्रीतिविषयः रहसि एवंचजनसं
चाराद्योग्यतेनात्यंतनिगूहनीयत्वंव्यज्यते व्यपदेशाद्व्याजात् अर्थइवद्रव्यमिव अराजके एवंच
नायकस्यपदेपदेभयवत्त्वमभीतिरावेद्यते भोग्यःनायिकात्वेयंपरकीया ८१॥

गी॰ वहूपराद्धत्वेयतिनायिकावक्तीतिसखीवचनमाकर्ण्यस्वयमेवकश्चिन्नायिकांवक्ति म
टी॰ मापराधानःश्लेषीः एवंचापराधेषुचात्तुषविषयत्वाभावोव्यज्यते तेननियमःपराद्ध
मनेनेतिनिश्चयकरणमनुचितमिति इदंतथ्यमितिसोल्लुंठनवचनंमत्मुखंवीक्ष्यक
२८ थय एवंचमुखदर्शनेनात्मरमनयानकिंचिद्वक्तुंशक्यमितिभावः यद्वामत्यंकथयेतियो
28 जना एवंचबहवोऽपराधास्त्वयाकृतास्तन्मध्येयःसत्यत्वेननिर्णीतस्तमेवममदेव

अश्लेषीरःपराधान्ममतथ्यंकथयन्मुखंवीक्ष्य अभिधीयसेनकिंयदिन
मानचौराननःकितवः ८२

देत्यर्थः मदीयापराधाःकृताइदंमत्समक्षंतथ्यंवदेतिवार्थः नायिकावक्ति यदिकि
तवोभूर्तस्त्वं एवंचचोरस्माद्दृष्टैनियतमितिद्योत्यते मानस्यचोरइवमाननंयस्यसः
तस्मात्सदाकिंनाभिधीयसे एवंचत्वद्दर्शनेकिमपिनमयावक्तुंशक्यमितिध्वन्यते ।
यद्वाभिधीयसेनकिमित्यादिसखीवचनं अथवाऽभिधीयसेनकिं इति नायिकोक्तिः
सखींप्रति ८२ कयाश्चिद्दत्तरागंकश्चिद्वक्ति प्रथमंत्वत्तेनात्तःस्मृतरणायस्मिंस्तत्तस्थो
तम अर्थश्चादित्वात्ससंध्यायामच् एतादृशातटादस्यतटं अथ्यामतटमनुलदीकृत्यपर २८

स्पर्द्धं भजन्तेः एवं चैतन्नटोपेक्षयान्यत्तदं प्रमाणमुग्रवाहवदिति काजेन परस्परनिभृतं सभाष
णादीच्छावर्त्तते इति भावः एवं च जनदर्शनं शकया नैकत्रावस्थितिरित्युप्यते पूनोः एवं चैतद्द
शावस्थायोगयत्वं द्योत्यते अर्कसूर्ये उदितेपि माचत्स्थानेन प्रसमाप्यते एवं च माचत्स्थानस्य सूर्योद
यकालीनत्वेन दनुसंधानेनात्यन्ताशक्तिरेव द्योत्यते ८२ काश्चिद्यौवनशालिनीनायिकामन्यो
क्त्या दुर्जनसंगतिशालिनी त्वमस्माकमनुपयुक्तेति वक्ति चूतवल्लिफलभरेनमितांगि एते
त्लनभारनतांगि सर्वतो विस्तारितांगि ध्यायस्याः एते सौरभ्यं कीर्त्तिः एवं च नाहमीदृशी ति नवक्त
अस्यास्तु मनुष्यातसमेन नटादृष्यायान्यत्तदं भजन्तो उदिते र्केपि न माचत्स्थानं प्रस
माप्यते पूनोः ८३ अयि चूतवल्लि फलभरनतांगि विस्तारिकाशि सौरभ्ये स्वपचव्यटव
पिशाकात्वं किं फलितापि विफले ८४ अंजलिरकारि लोके म्लानिमनामैवं रजिता जग
ती सध्यायायाश्चव वसतिः स्वस्यापि सविशेषस्वायेव ८५॥
मितिभावः स्वपचाश्चंडालास्तेषां चटमं वधि खर्पराणामंकं चिह्नं यस्याः स्वत्मस्यापि रसाल
सैतद्दोहदे हनाचिरादेव फलोत्पत्तिर्भवतीति दोहदविन्प्रसिद्धिः एवं च चांडालस्य बधादनुप
युक्तेत्वेत्युच्यते एते दुर्जनसंगशालित्वं फलितापि निश्चितं विफलैव समीचीनजनोपभो
मानर्हत्वादिति भावः ८४ प्रतिष्ठापरः सुरमस्वत्यमपि जीवने समीचीनमिति काश्चिद्वक्ति

लोकैरंजलिरंकारि श्रर्थितानार्थमितिभावः एतेनांजलिकरणेन लोके श्राज्ञाकारित्वं ख
न्यते म्लानिर्निस्तेजस्कत्वं एतेन सामर्थ्यं जगती रंजिता आरक्ता नीता एतेन अनुरागव
तीकृता एवं च लोकस्यानुद्वेगदायित्वं ध्वन्यते संध्यायाश्च वसल्पापि वसति रवौ स्थितिः स
वोयैव न तु स्वोयेत्यर्थः संध्या समयाश्रयिते रविराव्याप्तिनात् इति भावः एवं चैतद्विलक्षणा
जीवनान्तमरणमेव वरमिति ध्वन्यते ८५ नायिकानायकं वक्ति अनंगीकृता नु नयामामुपेत्य
मानस्याः साध्यत्वबुद्ध्या इति भावः एवं च तासामेतादृक्करणमनुचितमिति ध्वन्यते सख्यः सर्व

अगृहीत्वा नयामामुपेत्य सखीगता वेत्कांह प्रसभं करोषि मयि चेत्तदुपरि विपुत्रघमो
त्सापामि ८६ अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्वमसि मम सुखाः पतसि करे
पश्यामि यथानुर्जुर्भवसि ८७

दुःखनिरूपणार्हा इति भावः गता एवं च पराङ्मुखत्वं न हे त्वं ध्वन्यते वनखेदे दृष्टे च अहमेकाकिनी चेद्यदि
मयि प्रसभं बलात्कारं करोषि तर्हि घस्त्रधुनैव एवं चातिकठिनत्वं ध्वन्यते तदुपरि शरीरं पातयिष्ये
एवं च सखीकृता नु नयमस्य मयोपेक्षितत्वात् त्वया वश्यं बलात्कारः प्रदर्शनीयः ततश्च यथेष्टं मया
पि विपरीतरतादिना क्रीडितव्यमिति अथ च मत्सखी त्वमस्तीति मत्वा यदि बलात्कारं करोषि तर्हि
प्राणान् परित्यक्ष्ये इति ध्वन्यते ८८ सखीं कंचुन नायकं स्वनायिकाधीनकर्तव्यस्यागुणशालित्वं भंग्यं
तरेण वक्ति यद्वान्यनायिकासक्तनायिकायाः स्वात्न्त्र्यं प्रकटयितं सखी वक्ति वेचलानुरागो धूर्त्तः अभि

मा किंचावता चात्सीविदूषकः विकृतां नावलोकी दिदृक्षा कालिमस्ति ॥

अस्थिररागइत्यनेनमानानर्हत्वं किंतवइत्यनेनप्रतारणानिपुणत्वं मानीत्यनेनगर्वशा
लित्वेनप्रतिक्षणमसमाधेयत्वं विदूषकइत्यनेनानेकवेशधारित्वं व्यज्यते ममसख्याःकरे
पतामियथाऽर्जुभवामितथापश्यामि एवंचमत्सखीगुणासक्तेनत्वयासर्वमपीदंपरित्या
ज्यमितिभावः यद्वेतादृशीमत्सखीयदेतादृशमपिनायिकेस्वाधीनताभाजंनकरोषिजाना
सीतिभवद्ग्राम्यत्वमत्सखीममधिकतरंतिभावोव्यज्यते ८७ नायिकासखीकंचिद्दृष्टवंतं नायि
कासक्तंवक्ति यद्वाकुधागच्छन्तंनायिकासखीवक्ति हेकरुणाशून्य यतईदृशीमप्येनांपरि

अकरुणाकांतरमनस्मादर्शितनीरानिरंतरालेयम् त्वामऽनुधावतिविमुखंगंगे
वभगीरथंदृष्टिः ८८

त्यज्यगच्छसीतिभावः कांतरमनोयस्याः कांतरपदेनकदाऽयमागमिष्यतीतिचिंताति
शयोद्योत्यते दर्शितनीरंअश्रुयया दर्शितमित्यनेनविद्यमानमपिगोपितमितिकश्चित् प्रकटमि
त्यर्थोज्यायान् पक्षेप्रकटितजलानिरंतरालानिर्गतावकाशा सर्वत्रविद्यमानेत्यर्थः एवंचवि
शालत्वंद्योत्यते नेनचशोभातिशयोद्योत्यते यद्वाकश्चिद्दृष्टवंतमितिभियाऽन्तरालेनावलोकनशा
लित्वंयद्वानिर्गतावकाशाऽविच्छिन्नेत्यर्थः एवंचलोकभीतिशून्यत्वेनात्यंतासक्तिरेवद्योत्यते यद्वे

गी
टी॰
३०
30

निर्गमनाकांक्षा आकाङ्क्षु विगंगागमनादिति भावः इयं हि श्रिः भगीरथ्यं गंगेव विमुखं पश्चादनवलो
ककारिणी अज्ञानात्क्रोधाद्धेतिभावः पक्षे अग्रेगमनकारित्वादिति भावः एवं च तापापनोदिका
याल्लापकरणमनुचितं तवेति ध्वन्यते यद्वा नायकविदेशगमनकामसखीवाक्यमेतत् नायिकेयं
परकीया ८८ अप्रकटितमानां नायिको वक्ति अंतःकलुषेण त्वं क्रोधादिना स्तंभितोऽसि दुष्ट
त्वं घोत्यते पक्षे आभ्यंतरपंकादिना स्तंभितो निर्गमनायोग्योऽसि मांजलं यस्याः भृंगारनालयेव भृं

अंतःकलुषस्तंभितरसया भृंगारनालयेव मन अनुन्मुखमपि विहितावरवर्णिनि न
त्वयालमपि ८९ अपि सरले सरलतरा मे दमुदितहृपकपोलपालेश्च अंत्यानामन्यगं
धयति हारः कषणमाचष्टे ९०।

गाराकनकालुकात्वया वरवर्णिनि एवं चैतादृक्कार्यकरणमनुचितं मेवेति ध्वन्यते पक्षे शोभन
वर्णा उन्मुखस्यापि उत्कंठितस्यापि पक्षे ऊर्ध्वमुखस्यापि पक्षे ऊर्ध्वमुखस्यापि मम त्वमपि न
विहिता एवं च मम जीवनदाननिदानत्वमेवेति ध्वन्यते ८९ कथमनेन नायकेन मम आलिसंगति
रिति लोके प्रसिद्धिरिति वादिनीं नायिकामन्याप्याम सखी वक्ति सरले एवं चैतादृशामंदेहवता
युक्तैवेति ध्वन्यते सरलतरा सरलपदेनकषणायोग्यत्वं सूचितं ताश्च त्वंतं च घोत्यते एवं चोभयोः ३॰

मरलनयालोकवचनाभिज्ञत्वमाविष्येते मदेन दानमन्मथेन च मुदितो योद्धाभ्यां पिवतीह्रिपस्त
स्यकपोलपालेष्वमदमुदितत्वं त्यनेन नजनभीतिश्रूत्यत्वं ख्यायते अथैतान्मृगयस्य संदरस्यागंय
स्य पदेवामननायाः अन्तरागेष्यत्पर्थः व्यतिहारो विनिमयः कथगा पदेयोगमाचष्टे एवं
च परस्परानुरागपरवपरस्परसंबंधं वक्तीति भावः ९० कयाचन विलोकितः कश्चिन्नस्या
अवलोकनमत्वंस्वस्यमत्वाद्यं वक्ति अस्यानत्वसह्लिष्टीकृतकांडपटस्पष्टनिर्गताद्दृष्टिः
वमनविगलिता अत एव कालुष्यरहिता पीयूषधारेव स्रवदिति एवं वदृशिनकेवलं संताप

अस्याः करसरोरुहखंडितकांडपटप्रकटनिर्गता दृष्टिः पटविगलितनिष्कल
बाष्पस्रवदिव पीयूषधारेव ९१ अस्याः पतिगृहगमने करोति माता स्तनपिच्छिलां
पदवीं गुणगर्विता पुनरसौ हसति शनैः शुष्करुदितमुखी ९२

नोदकत्वमपि प्रागाद्दृत्वमितिख्यायते ९१ पतिगृहगमनाहीकंचित्कस्याश्चिद्दार्तापू
वःस्मरं वक्ति अस्याः पतिगृहगमने गमनं प्राथमिकं माता एवं च वात्सल्यमुज्यते अश्रुभिः
पिच्छिलां पदवीं करोति पिच्छिलामित्यनेनाश्रूणां बाहुल्यं द्योत्यते गुणगर्विता पुनरसौ
शुष्करुदितमुखी अश्रूणामभावादिति भावः हसति एवं धैर्यं गच्छति नैश्चल्यतयापि गतव्यामि

गो॰
टी॰
३१
31

तिष्ठोम्येते कस्याश्चिद्दार्गीकाश्चिद्दृक्कीतिवा ९२ अंके निवेश्य पक्ष्मणानां सकोश्चिनाद्दकृपया।
चिरवद्धवेणीबंधनविस्रंसनजन्यदुःखवशणान्नर्गीतानत्वं अनपव अकहणा इति शंसंन्याः
यद्वा चिरप्रवासिवेनाऽकहणानि सक्षिद्भिः अतकहणा इति पानैः शंसन्या इति वा नायकेप्रवा
सिनि नकेशसंस्कार इति सती संप्रदायः मंथतैलाक्तैर्नैवैः कदा वेणीबंधं मोचयामि पथि
काशंसनेमेनत ९२ कथमकृतभूषणादमागमिष्यामीति वादिनी हृतीवक्ति यद्वा सवा

अंके निवेश्य पक्ष्मणानद्दशः पानेरकहणानि शंसन्याः मोचयामि वेणीबंधं कदा
नवैर्गंधतैलाक्तैः ९३ अलमनलंकृतिसभंगेभूषणामुपहासविषमिनरामाम्
कुरु षट्वनस्थानिललताप्रसूनमिव वेणीबंधनवल्लीनाम् ९४

ॐ

सामन्यांसभूषणानमह्यमिति विच्छासमाधेत अलमत्यर्थमलंकाराभावेनसोभाग्य
शालिनि इतरामाफलजनिका वानस्पत्यः फलैः पुष्पैतरपुष्पाद्वनस्पतिः त्वनिंदावि
षयंकुरुष पवंचनाःलंकरणामात्रैसैभाग्यसंपादकमपितद्दयितवशपनासंपादन
सामर्थ्यं नचातवैवासीति भूषणाकरणायविलंबोनविधेयः विदोवा नमह्यमस्तिविभू ३१

काश्चित्कोश्चित्रिं दति ज्ञानशून्याः पंडितमिन्यावा अचेतनत्वादिति भावः पचेतमूर्खत्वादिति भावः
अजंगमागतिशून्याः पचेत इनमलतः प्रेषणानर्हाः कयापिगत्याचरणविशेषेण पचेदेवव
शादित्यर्थः परंपदमाप पंक्तिगृहे पचेत उत्कृष्टस्थानमवाप्ताः नयवलस्य वृद्धिवलस्य गुष्टि
काइवजेनेन एवंच वास्तवज्ञानशून्यत्वं व्यज्यते मंत्रिण इति कीर्त्यते एवंच यथा पादातिसं
ज्ञकगुटिका राजपंक्तिमदनमासाद्यामात्यव्यवहारभागिनी भवति तद्वदेते किंचित्करा अपि
पदविशेषावाप्त्यामात्यपदवीभागिन इति व्यज्यते ६५ अयंत्वाभिमानशालिनी मत्सवीति

अबुधा अजंगमा अपि कयापि गत्या परं पदमवाप्ताः मंत्रिण इति कीर्त्यन्ते नय
वलगुटिका इव जनेनेन ६५ अतिशीतलशीलतया लोकेषु सखी मृदुप्रतापा
नः तृणवाप्यदह्यमानः प्रतापमस्याः प्रियो वेद ६६ ॥

वादिनीमपत्नीसंबोधनायिका सखीं वक्ति लोकेषु अत्यंतशीलस्वभावेन लालनतया सौम्यत्वेये
त्यर्थः नः सखी मृदुप्रतापा एवंच लोके प्रतापप्रदर्शनमनर्थकमिति भावः यद्वा मृदुप्रतापेति स्व
रविशेषकाकाकानमृदुप्रतापेत्यर्थः पतदेवाह अस्यामत्स्याबाः तृणवाम्यनतृणकौटिल्यव
एवंच चिरकालकौटिल्यजीवनेनैव मम भवति व्यज्यते यद्वा तृणकोउत्स्वेव यद्वा अप्रेण

गा॰ यकोपश्य इति यावत् तेन एवंच वासवमहाकोपको वेद किं भावीति व्यज्यते दह्यमानः प्रियप्रता
पेतेजो विशेष अथच प्रहृष्टमना न जानाति एवंच यत्र यद्विधानमुपयुक्तं तत्र तदेवेयं विदधाती
टी॰ ति द्योत्यते यद्वा त्वत्सखी मृदुप्रतापेति वादिनीं काचिद्वक्ति एवंच नः सखी लोकः सखी लोके
३२ मृदुप्रतापा नायकं प्रत्यभिमानशालिनी तत्सखीन्नायकं प्रत्याकिंचनकरा लोके तत्कोपनेति
32 द्योत्यते तेन स्वसख्यामाधिक्यम् यद्वा श्वेवीनराङ्गाभ्यामुभयोक्ती ९९ यदीयमुत्कृष्टा तद्दृष्टौ तदीय

अन्यास्वपि गृहिणीति ध्यायन्नभिलषितमर्थमाप्नोति पश्यन्पाषाणमयीः
प्रतिमा इव देवतात्वेन १००॥

नायकाः कथमन्यानुरक्ता इति वादिनीं काञ्चिन्नायिकां सखी वक्ति अन्यास्वपि अन्याङ्गनास्वपि
गृहिणीति ध्यायन्नेव स्वनायिकाभावनां कुर्वन्नेव सर्थः एवंच स्त्रीयाङ्गनाभावनानहीत्व
प्यन्याङ्गनासु तद्भावनासम्पादनप्रतिपादनान्नायिकाया रूपादिगुणशालित्वमित्यावेद्यते
अभिलषितमानन्दं यद्वा इच्छाविषयीभूतमर्थमाप्नोति पाषाणमयीः प्रकारविकाररूपाः प्र
तिमा देवतात्वेन पश्यन्निव एवंच यथा पाषाणप्रतिमासु देवताभावनया जनस्याभिलषि
तावाप्तिः तथैतस्याऽन्यासु स्वनायिकाभावनये वाऽभिलषिताप्तिरिति भावः एवंच परांग ३२

नामजडत्वं च ध्वन्यते यद्वा देवतायां देवताध्यानकरणं जडप्रतिमासु च देवताध्यानकरणमिति
यथा जनस्य स्वभावः तथा नायकस्याप्यनागतानामासक्तिसंपादनमिति आश्नोमीति पाठे अन्या
गतानामसक्तिस्तवानुचितेति गादिनी नायकां सखी नायकोक्तिं वक्ति ९७ गर्वशालिनं नायकं नायिका
सखी उपदिशति बालक अपरिपक्वबुद्धे नीचभावं गर्वशून्यत्वं पक्षे नीचदेशत्वं अनुपेत्याऽ
कृत्वा समंतात् गभीरं बहुपरिमाणं मधुरं सलिलं पक्षे अगाधं मधुररसवत् परितस्तनेन गां

अनुपेत्य नीचभावं बालक परितो गभीरभावस्य । अस्याः प्रेम्णः पात्रं न भवसि सरितोऽर-
सस्येव ९८ अधिवासनमाधेयं गुणमार्गमपेक्ष्यते न च ग्रथनम् । कलयति भुवनज-
नमौलिके नवकलिकास्वरूपेण ९९

भीर्यं माधुर्यशालित्वे तेन चैतादृशस्य प्रेम्णो दुर्लभत्वं ध्वन्यते अस्याः प्रेम्णः पात्रममत्र पक्षे नीर
योरंतरं सरितो रसस्येव जलस्येव न भवसि पक्षे च गर्वं विहायैवास्याः प्रेम्णो भाजनं भवान्भवति
व्यज्यते रसस्य त्वनेन प्रेम्णा रससंभृतत्वमावेद्यते ९८ सखी नायिकामन्योक्त्या स्तौतीति अधि
वासनं संस्कारं यथा पुष्पादिभिस्तैलादेः आधेयं सोपाधिकं गुणमार्गं यथा मुक्ताफलादेः
आदि ग्रथनं यथा मालादेः न चापेक्ष्यते पक्षे स्वतः पद्मिनीत्वेन नमोगंध्यादिसंस्कारापेक्षा

स्वाभाविकगुणवत्त्वान्नौपाधिकगुणगवेषणापेक्षा · मार्गमार्गेइतिव्युत्पत्ते स्वतो नायकव
गो॰ शीकरणसामर्थ्यान्न इत्यादि चेट नापेक्षा केतककलिकास्वरूपेण युवजनमौलिकलयति ।
टी॰ मौलिभूषणरूपा भवतीति भावः पक्षे सर्वयुवभिः प्राणान्तेपि सा प्रार्थ्यत इति भावः एवंचा
३३ न्यस्त्रीयपरकीयादिनायिकाधिक्येन नायिकायाः साविषये ९९ नायिकास्वनायकसंगविद्वेषका
33 रिणी वृत्तेति प्रतिपादनेन नायकात्यन्तासक्तिं तस्या मुख्याद् दर्शयित्वा नायिकासखी नायकं वक्ति
हरीकृतसकलदुःखं पक्षे संतापो नानाविधज्वरः एवंच पालिज्वरनिवारणसामर्थ्यमावि

अपनीतनिखिलतापां सुभगस्वकेन विनिहितां भवता पतिशयनवारपालि
ज्वरौषधिं वहति सा माला ९० अगणितगुणो न सुंदर हन्त त्वाचारित्रमपुदासीन म-
भवतान्यगतिः सा विहिता वर्तिनतरुणीरिव ९१

यते सुभग भवता स्वकेन तत्प्रसादिना विनिहितां माला पतिर्नच प्रियः तच्छयनवार
रूपो यः पालिज्वरः चातुर्थिकादिः तदौषधिरूपां वहति केवलं तद्दत्तमालयैव तद्दिवसो यत्न
द्विरहदुःखनिरासस्तस्याइतिभावः एवंचैतादृशनायिकानुरागः सुदुर्लभोपि न सुलभ इति
पत्यत्सुलभमसीति द्योत्यते ९० नायिकासक्तिं नायके नायिकासखी वक्ति हे सुंदर एवंच कामिनी
स्पृहणीयत्वं ख्याते असमत्वं तव चातुर्यादिगुणेन एवंच युक्तं भवने नायिकावशीकरणसाम ३३
र्थ्यमिति द्योत्यते पक्षे नादनो गुणो बंधनरज्जुर्येन भवता

चरित्रमेवचारित्र्यमितित्रंत्वत्तः प्रभृत्युदासीनंकृत्वातिरक्तत्व अपितासिरक्तारात्रंदिवंयोन्येनपत्ते
चकारवह्निर्भावेनअरित्रेकेनिपातनंनआवर्तनतरणीविवसाः नत्यगतिः नास्मन्यात्वदतिरिक्तो
त्वर्थः गतिर्यस्याः पत्तेऽन्यवगमनाभाववती विहिता एवंचानुग्राह्यासिव्यज्यते ११ परांगना
स्यापितेनान्तरीयतयावसंनानरगदृहीततयाचलज्जंकेचित्कश्चनवक्ति अनुरक्तोगनया पुनराग
मनाय स्थापितेनान्तरीयवत्स्य एकवासमेपि दारिद्र्यादितिभावः तव सकलभाग्यशालितत्त्व
णोभाः शोभाधिका एवंचैतादृशयितानरागेदारिद्र्यदुःखमकिंचित्करम् तदनुरागेचयौवन
अनुरक्तरामयापुनरागतयेस्थापितेनान्तरीयस्य अप्येकवासस्यसर्वेषुवस्त्रेष्वाधिकाशो
भा १२ अद्ध्वः प्राणिप्रियिकोमृतःइतरोमेविधुंतदस्येव सपर्येप्रिययापथिसंगत्यालिंगि
संपत्तीग्रक्षिंचित्करे इतिव्यज्यते १२ कश्चिन्मस्यसखायंवक्ति पथिमार्गे ताहस्य १३
संगत्याप्राचीनसंबंधेन यद्वामार्गविषयकसंबंधेन एवंचदैववशात्संपन्नमेतदितिध्वन्यते
प्रिययाआलिंगितादस्य प्रियासंबंधवद्दस्येत्यर्थः आलिंगनपदेनैकांगसंपर्केप्रियसर्वांगी
णानंदतल्पानंदः संहननइतिव्यज्यते सेमधयाविधुंतदस्येवएकोदुःखविषमांशः पुंस्यहोऽर्द्ध
समेंशके इत्यमरः एवंचराहोरसमांशाम्मेऽतपस्यापमानतांसमागच्छन्ते प्राणाति इतरोमृत

गो पवनान्यथाशंकनीयमितिभावः एवंचप्राज्ञायाअपिमद्भार्यायादैवान्नसम्यग्भोगोनाज्ञातोमत्त
टी॰ याप्रियायामितिध्वन्यते तेनचनायिकागमनेबंधानुभवनएवागमनस्यार्थकंनापरेषामंगाना
मिति तेनचयस्यनायिकागमनशंकायामनुभवनस्यजीवनमत्यंतानर्थकमिति १२ कठिन
२४ हृदयापिकोमलहृदयामन्नायिकेतिकश्चिद्वक्ति निद्राव्याजेनाऽवज्ञातोपिमानवशादिति
भावः एवंचममाप्यवेवाधेनभीतिरित्यावेद्यते अनएवमाहात्म्येनप्रशंसातः कारणात्याम्नि
गध्याप्रियवयाचपलः एवंचमस्मिन्नुमापराधत्वमावेद्यतेवाच्येस्मिमितेनार्द्रेणानल्पेनाववो

अवधीरितोपिनिद्रामिषेणमाहात्म्यमग्रणायाप्रियया अवबोधितोस्मिचपलोवा
च्यस्मिमितेननल्पेन १४ अपिशब्दमात्रसामान्यादास्वादितशार्कररस्यनवपथिकस्वल्पार
सनाक्षेदः पुनरतोजनहास्यतामहती १५

धितोस्मि मानापनोदसमयेज्ञापितोस्मि एवंचभीत्यामनत्सीभावंविज्ञाप्यमानज्ञापनकरणे
नकोमलहृदयत्वमावेद्यते १४ कस्माश्चित्कंचित्संगतिशालिनं कंचनकाचिदन्योक्त्यावक्ति ।
अपि पथिक एवंचात्रचिरानवस्थित्यायथार्थज्ञानत्वंध्वन्यते शब्दमात्रसाम्यात् शार्करेति पदेना
यिकेति शब्दमात्रस्यनेनार्थदृष्टिविधुरत्वंध्वन्यते अस्वादितानतूपभुक्ताशार्करामिकतायेननतस्य ।
एवंचाधुनापिविचार्याचरितव्यमिति ध्वन्यते रसनाक्षेदः स्वल्पः परः अग्रे २यंते ऽ २४

न्यापुरतोविटंबतेतिवदत्रसमाधिर्महती एवंचाःसपत्नीभिराज्यते जनस्यएवंचनिवारणानर्हता
हास्यतामविश्री एवंचतस्याःकठिनतयानसंगतिश्चिरावस्थायिनीतितेनतावन्मात्रमपिनकथम
यमत्यंताभिज्ञ इतिलोकोपहासोभावीतिराज्यते यहासनामैकपादंगनागृहीतदर्शने काचिह
क्ति:शब्दमात्रस्यश्रवणेनमनिवृत्तगुणादेरितिभावः रसनाछेदः आस्वादविछेदः नीरसेतितियावत्
भावितगुणाभूत्वात्वत्तोनेतिभावः एतावन्मात्रेणकिंतजनहास्यता एवंचतस्याः पुंश्चलीत्वेनप्रसि
द्धिर्नममेतिराज्यते १५ सपत्नीदुःखमसंतप्ताकाचित्समायते अभिनवसंपादनवयौवनेन
अभिनवतमप्रसूतत्वादितिभावः दुःखेनजेतुमशक्यः यौवनसंपादनस्यदुष्करत्वादितिभावः

अभिनवयौवनदुर्जेयविपत्तजनहन्यमानापि सूनोःपितु
प्रियत्वाद्विभर्ति सभगामदंगृहिणी १६

योविपत्तजनः विपक्षपदेनदुःखकजनकस्वभावत्वंजनपदेनसमुदायवत्तयाप्रतीकारा
नर्हत्वंखन्यते तेनहन्यमानः एवंचप्रात्यहिकत्वेनासह्यतेघात्यते मानोयस्याःसापि एवंच
यत्रप्रविष्टामात्रमपिगतेतत्रकावार्तारत्नादीनामितिभावः गृहिणीप्रथमस्त्रीपुत्रस्यप्रियता
सौभाग्यशालिनीनागर्वविभर्ति एवंचसकलसदनाधिपतिप्रायपुत्रवत्तयानकिंचिदपिसपत्न्यव

गो॰ कश्चित्त्वन्नोद्यतकामिनीकुचकलशामवलोकयंजनया त्वत्संगकामोहमितिवक्ति गुरु
टी॰ णा प्रबलेन ग्रीष्मेणाऽवमानितमतिरस्कृते एवंच जप्रवेशकरणामचिंतमितिध्वन्यते दु
र्बले एवंच प्रतीकाराममर्थ्यं ध्वन्यते स्त्रोतोत्तका यातरुणी तस्याः स्तनरूपकलशसंब
३५ ध्ववत् एवंच ग्रीष्मेन तरुणीस्तनयोरतिशीतलत्वमित्यावेद्यते अत्र निबद्धकलशमितियुक्तं
35 श्रोतत्यजलेविशतीव एवंच तरुणीस्तनसंबंधेनेव ग्रीष्मजैत्वैशीतलत्वेतिध्वन्यते एवंच प्रबल

अवमानित इव संप्रति गुरुणा ग्रीष्मेण दुर्बलेशोऽयं
स्रोतोत्तंकातरुणीस्तनकलशानिहृद्वयविशति १७

ग्रीष्मलोकशितशैत्यस्य दुःखनिवारणसहायकारं तवस्तनमंडलं तथा मदनानलकद
र्थितस्य ममापीदंभवतिध्वन्यते एवंच तादात्म्यलिंगनेनानंतरमरणमपि सुखदं ममेतिध्वन्यते तेनच
राजादिभीतिस्पृष्टत्वं अन्योऽपि केनचित्तिरस्कृतः प्रतीकारासमर्थः कलशादिवद्धजले देहं त्य
जले देहं त्यजतीति लौकिकं यत्र ग्रीष्मनिर्जितस्य शैत्यस्य यथा त्वत्कुचकलशशरणं तथा
मन्मथनिर्जितस्य ममापीति व्यज्यते १७।

कथमतिचिरकालेपि संवृत्ते शयनागारान्न निर्गच्छसीति वादिनीं सखीं नायिका वक्ति गात्रं
शरीरं अलसयति उत्थानादिव्यापारासमर्थं करोति नानाविधसुरतेनेनेति भावः एतेन जृम्भादि
जननेन विषयव्यापारासमर्थं करोति अखिलं दुःखं एतेन गृहव्यापारजन्यश्रमं मोचयति लो
चने हरति स्वाधीनतां नयति स्वदर्शनमात्रप्रवणे करोतीति भावः एवं च नायके सौन्दर्योत्कर्ष
शालित्वं ध्वन्यते एतेन पदार्थज्ञानशून्यं करोति स्वापः इव प्रियात् एवं च निवारणानर्हत्वं व्यज्यते

अलसयति गात्रमखिलं क्लेशं मोचयति लोचने हरति स्वापः इव प्रियात्समेमा
क्रान्तं न ददाति शयनीयम् ७८ श्रमावलंविकरधृतं केचमिदमभिषेकधवलनव
रेखं ॥

एतेन दुःखाभावसंपादकत्वेन प्रीतिविषयत्वं मम शयनीयं परित्यक्तुं न ददाति
एवं चैतावत्कालं नायकेनैकस्या देववि लंबो बहिरागमन इति न ममापराध इति भावः प्रियानि
व स्वाप इति योजना वा एवं च नायककार्येन्नल्पकार्थिकानितया प्रेमविषयत्वं स्वापे द्योत्यते न चा
लस्यादि स्वापकार्यमेवेति संगुम्फ्रतिकतवम् ७९ कश्चित्कांचिद्वक्ति स्कंधावलंविनाकेशेण
धृताः जलविमोचनार्थमिति भावः कचा यस्मिन् स्नानेन धवलाः लौहित्यापगमादिति भावः

गो
टी
३६
36

नखेरेखाः नखक्षतानि यस्मिन् एतेन नखेरेखाइवतेजोविशेषेरेखाः यस्मिन् तत धौताध
रनयनेनताम्बूलरागापगमार्थमितिभावः कामशास्त्रेनेत्रचुंबनस्यविधानात् एतेनिराकृत
मालिन्यावयवेननववपुरनंगस्यतीक्ष्णामंत्र एवंचैकोपभोगजन्यजाड्यनिरसनेनान्यसंभोग
सामर्थ्यंव्यज्यतेतिध्वन्यते वपुषिनिशितानंगारमृत्वल्पताप्रतिपादनेनसंगासंपादनेनम
न्मथाणापहरणाज्जन्यपायभागित्वंभविष्यतिनवेतिध्वन्यते १९ वेश्यासकुंकंचनकाचिद्रुय

धौताधररागानयनंनपुरस्त्वमनंगस्यनवनिशितम् १९ अविनिहितंविनिहितमिव
युवसमुग्धेषुवारवामदृशः उपदर्शयतिहृदयंदर्पणबिंबेषुवदनमिव १०

दर्शयति वारवामदृशो वेश्याः एवंचैनेकत्रस्थिरमिमशालितमित्वमित्याविद्योतस्वच्छेषुनिर्म
लान्तःकरणेषु एवंचप्रतिबिंबभवनार्हत्वंध्वन्यते युवसु एवंचतारुण्यपान्मादवनयाविवेक
विधुरत्वंध्वन्यते अविनिहितंहृदयंप्रेमेत्यर्थः विनिहितमिवापदर्शयति दर्पणस्वच्छेषुव
दनमिव एवंचैतासांप्रेमभ्रमेणायेसमासक्ताभवंतितेत्यंतमूढाइतिद्योत्यते अत्रविंवपदंन ३६
तथासप्रयोजनमित्याभाति ११० ॥

अहमस्मिन्नासक्तेति कथं लोकप्रसिद्धिरिति वादिनीं नायिकां सखी वक्ति अतिलज्जया त्वया तु नत
रगतागतेनेति भावः यत्र यत्र तदीयकटाक्षान्तस्मितो प्रसारणादिनेति वा भावः त्वयैव एवं
च नान्यस्यापराध इति भावः निभृतोपि केनचिदनधिगतोपि प्रेयान् प्रकटः ख्यातः अयम
स्यामासक्त इत्यङ्गीकारि एवं च यदीयमेनं दृष्ट्वाति लज्जां नाटयसि तदयमस्यामासक्त इति लो
केऽधिगतस्तत्त्वैवापराध इति भावः उपरिभ्रमरं त्या एवं च दर्शने योग्यत्वं द्योत्यते पताक

अतिलज्जया त्वयैव प्रकटः प्रेयान् न कारि निभृतोऽपि
प्रासादमौलिरुपरिभ्रमरं त्या वैजयन्त्येव ११२।

एव प्रासादस्य देवतायायतनस्य मूर्ध्नि यद्वा तथाविधोपभोगाद्यभावेपि कथं लोके समस्तं ग
तिर्यक्ज्ञातेति वादिनीं सखी वक्ति त्वयातिलज्जयैव न तथाविधा त्वं तन्मस्य च हृदेनेति भावः
उपरिभ्रमरं त्यजसि न नांतः प्रविष्टत्वाभावप्रदर्शनेन रत्याद्यपरिचिंतनान्दरादिहस्तं नायिकाभावे
द्योने एवं वद्धिस्तथाप्रदर्शनीयं अथानेकेनापि नायकीयपरिचितिलेशोपि ज्ञातुं शक्य इति भावः
।। ११२।।

गो· मध्यस्थावलंबनेनमेचटिवाग्भिः खलजयोपिशुनशक्यइतिकाचिदुक्तिः अन्योन्यग्रथनापर
टी· स्पराविरोधिचनातूपोयोगुणाः पक्षेपरस्परबंधनरज्जुः नयोगात् गावोवाचः पक्षेवृषभाः
पदार्पणोर्व्यवहारपदर्शनैः पक्षेचरणविन्यासैः मेढीभूतमाधारभूतत्वात् मध्यस्थपक्ष
२२ पातविरहेणविवादनिर्णायकं पक्षेमध्यभूमिस्थितमेढीभूतं पुंभिर्मेढिः खलिदारुस्त
37 स्तत्यतपशुबंधने अर्थात्काष्ठमालंब्य उर्जनमपि अपिनाउर्जयंत्यबध्यन्ते पक्षेधान्यमर्दनस्थाने

अन्योन्यगुणग्रथनायोगाद्भावः पदार्पणैर्गुरुभिः खलमपिबद्धंतिमेढीभूतमध्य
स्थमालंब्य ॥१२॥ अननुग्रहेणानन्तथाबाधयतिकटुकूजितैर्यथापिशुनः रुधिरादाना
दधिकंदुनोतिकर्णोत्करान्मशकः ॥१३॥

बाधयति ॥१२॥ उर्जमवाकाम तिदुः सदपितिकश्चि
दुक्ति अननुग्रहेणाविरोधेन पक्षेचदष्ट्वाघपहारादिहाराउखेदंतं ध्वन्याने अर्थग्रहेणासपि
पातः पिशुनः खलोनतथाबाधयतितथाविधुरः [illegible] खलजनकोमत्यर्थः यथाकटुकूजितै
र्दुष्टवचनैः अनुद्दिष्टतमाह मशकोरक्तग्रहणादधिकंकर्णौशब्दकुर्वन्दुनोति मशकनरशितकूजित
मित्युक्त्याकूजितशब्दः शब्दसामान्याभिधायकः ॥१३॥ ३७

प्रथमंसंजातलाञ्छनस्योत्तरकालीनगौरववत्वेनापिनतदपगच्छतीतिकश्चिद्वक्ति अग्रेप्रथ
मतोलघिमालाघवं एतेद्दूरस्थं पश्चादनंतरं महतापिमहिम्नागौरवेण एतैर्दैर्घ्येणनाच्छा
द्यते एवंचनवीनातिशायितप्रतिष्ठयापिनप्राक्तनाप्रतिष्ठानिराकर्तुंशक्येतिभावः अत्रदृ
ष्टान्तमाह दशावतारविदः एवंचोत्तरोत्तरप्रतिष्ठाज्ञानवत्त्वमविधेन त्रिविक्रमं एवंचातिदीर्घ
त्वमविधेन वामनइतिह्रस्वइत्यभिदधति एवंचपरमेश्वरस्याप्येतादृशीगतिस्तत्रकावार्ता

अग्रेलघिमापश्चात्तुमहतापिधीयतेनमहिम्ना वामनइतित्रिविक्रममभि
दधतिदशावतारविदः ॥४ अंकेस्तनन्धयस्तवचरणोपरिचारिकाप्रियः
एष्टे अस्तिकिमलभ्यमधिकंगृहिणीयदांशकसेवालम् ॥५

मनुजस्येतिभावः एवंचतथाकर्मकर्तव्यंयथाऽऽरम्भएवप्रतिष्ठाभवतीतिध्वन्यते ॥४
काचिन्नवीनसपत्नीशंकिनामसमाधत्ते अंकेस्तनंधयोबालकःचरणोपरिकादासीएषप्रि
यःआज्ञाकारीत्यर्थःपत्युपातीतिवा इतोधिकंकिमलभ्यमस्तिअलभ्यमित्यपिपाठः यद्वा
अधिकंकिमाशंकसइतियोजना गृहिणीएवंसर्वाधिकारवत्त्वंध्वन्यते बाला एवंचतथावि

धज्ञानराहित्यंव्यज्यते आशंकसे एवंच सर्वस्वस्वसमत्वात्तवा लाभीतिः कर्तव्येति ध्वन्यते ११४
कयोश्चिरदास्यक्तिश्चिह्नक्ति ॥ अथ स पुनरुद्देशः उच्चतांनीतः चुंबनार्थमितिभावः कूजितं
पीडाव्यंजकः स्वरः कृतइत्यर्थः अक्षिद्वयमामीलितं लज्जाविर्भावादितिभावः लोलितोमौलिः
परित्यजेति ज्ञापनार्थमितिभावः नायकव्यापारपूर्वकमेते पर्यायेण व्यापाराः इतिकरणा
भ्यां एवंच परस्परमनुरागातिशयोव्यज्यते अस्पर्शेपि स्पर्शाभावेपि रजोदर्शनेपीति वा चुंब
नसुखमास्वादितमिव एवंचैतादृशरीत्यापि संतोषसंपादनेनासक्तिविशेषोद्योत्यते ना

अथ स पुनरुद्देशः कूजितमामीलितमक्षिलोलितोमौलिः आस्वादितमिव चुंबनसुख
मः स्पर्शेपि नखरणाभ्यां ११५ ॥

यिकाचेयं परकीया ११६ कश्चित्कस्यचिद्वयस्यं कंचित्सनिवक्ति अस्मत्कंठनयाश्रयं एवं
चपुरोवर्तित्वेन दर्शनयोग्यत्वं ध्वन्यते हृतिविवरेणामितिच्छिद्रेण एवंच सत्त्वं तेव्यज्यते
सदनं नायिकाधिष्ठितमितिभावः प्रवेशितोभुजः दयितास्पर्शेनालक्षितः भ्रष्टिमापन्नले
नमार्गेणनागच्छति यद्वा गतिमस्खलनयायुमवव्यवहारेणनायिकासदनं प्रापितः एवंच
स्वस्यश्रमवाहुल्यद्योत्यते नन्नखोलक्षितः एवंच तदासक्तिविशेषोध्वन्यते नेनमार्गेणाग ३८

इति सकलगुणोक्त्या एवं च महता श्रमेण नायिका प्रापिता ऽयं तदासङ्गया मामगण
यित्वा नायाति एवं तु नैतद्युचितमिति व्यज्यते इति दूतीवक्ति यद्वा ऽस्तु त्वं किं गया एवं चाग्रे
किं भविष्यतीति विचारशून्यत्वं धन्यमेव इति विवेकेण चोरादिमार्गेण नायिकासदनं प्रवेशि
तः एवं च स्वतन्त्रतया ऽविधपूर्त्तता विहीन इति व्यज्यते दयितास्पर्शोदासितं इत्यनेन तत्र
चिरकालावस्थापित्वं द्योत्यते अयं भुजो हस्तरूपः एवं चातिविलंबकरणेन येन मार्गेण
यमत्रागतस्तेन मार्गेण गंतुमधुना प्रतिबंधकवशान्न पार्यते अलमलसेन कयापि गत्या

अतिरभसेन भुजो ऽयं त्वदिति विवेकेण प्रवेशितः सदनम् दयितास्पर्शोल्लसि
तो ना गच्छति वर्त्मना तेन १७ अंबरमध्यानिविष्टनितंबमतिचपलमलघुज
नतटं चातक इव नमः ऽभ्रं निरीक्षमाणो न तृप्यामि १८ ॥

निःसारयेति नायिकासखी नायकसखी वक्ति १७। नायिको नायिकां वक्ति अंबरं वसन
मा काशं वा अभ्रं केशो मेघो वा अंबरं तन्मध्यवर्ति अतिचपलं रतव्यापारविशेषवत्वात् एतेन व
भावात् अस्यंतचपला विद्युत् यस्मिन्निति वा अलघु महत् तदेवं जघनतटं नवमभ्रमेवं चात
कइव निरीक्षमाणो न तृप्यामि एवं च चिरतरमपि स्मरव्याकुलस्य चातकस्य तु तेन मेघदर्श

गो॰ टी॰ ३९ 39 नेनत्वम्भिसल्लष्यातिविरहखिन्नस्यममनवजघनदर्शने नत्वम्भितिनिष्पद्यते तेनचात्यन्तमस्मत्
स्पृहावानहमस्मीति १८ अथकारणपाये सिंधुरागराजास्तन्द्विरिणाक्रान्तायामही तस्माभेरणाक्रा
न्तः उन्नतं पूर्वाचलन्नूपमुखयस्य सः इष्टेभारातिशयेन मुखोन्नतामितिभावः कूर्मः संध्यारूप
रुधिरमुद्वमती अन्तस्याप्यन्ते नभारवतयामुखोल्लोहितेन निःसरतीतिशयेन मुखोन्नतामितिभावः
कूर्मः संध्यारूपरुधिरमुद्वमती अन्तस्याप्यन्तेन भारवतयामुखोल्लोहितेन निःसरतीति लौकिकम्
एवं च प्रातःकालोऽहत उपपत्तिं निःसार्यतामिति मत्वा नायिकां वक्ति यद्वा कूर्मोऽयं संध्यारूपरुधिरं

अयमेधकारसिंधुरभाराक्रान्तावनीभराक्रान्तः उन्नतपूर्वाभिमुखः कूर्मः संध्यारुधि
रमुद्वमति १९ अन्तर्भूतो निवसति जडे जडः शिशिरमहसि हरिण इव अजडे याशी
वतपने मन्तः प्रविष्टोपि निःसरति २०

वमतीत्युक्त्या संध्योद्यापलापो घोत्यते नायिका चेयं रतिप्रीतिमती तस्याः पूर्वोक्तिर्नायकं प्रति
प्रातःकालेन रतावसरे नायिकानायकचित्तं व्याक्षिपतीति भावः आक्रान्तेति पदद्वयदानात्क
थितपदत्वम् १९। मूर्खे श्वेवमूर्खे ममोवशोनयं पण्डिते निःस्थितिकष्टिरहक्ति जडे मूर्खे पक्षे जलरूपत्वाज
डे मूर्खः पक्षे पशुत्वादन्तर्भूतः पण्डितैर्विशिष्याज्ञायमानः इत्यर्थः निवसति शिशिरमहसि चन्द्रे हरि
णइव अजडे पण्डिते सतु मूर्खस्तु पक्षे जडे तेजोरूपत्वादिति भावः तपने प्राप्तीव प्रविष्टोपि कुहूदिने ३९
चन्द्रमण्डलस्य सूर्यान्तर्हितत्वामिति ज्योतिर्विद्प्रसिद्धिः निःसरति दृश्यो भवति श्रीज्ञः

इतीनायिकात्वय्यासक्तेति वैयग्र्यं वक्ति नागरीणां जानन्निन्दायया एवं च वैयग्र्यस्य तथाविधत्वेन प्र
सिद्धिरित्यावेद्यते त्वन्नागरीणां स्पर्शः नाडीप्रदर्शनार्थमिति भावः तेन योहर्षस्तदर्थं च चलाप एवं
चं सम्भोगमन्त्रोर्थं किं करिष्यतीति न विद्म इति व्यज्यते आयास्यतोज्वरस्य आगामिज्वरस्य चातु
र्थिकादेः नत्वं वराकी एवं चक्रपादत्वेनाव्यज्यते प्रकल्पयति एवं चोत्साहविशेषवत्ताद्योत्यते
नाडीविलोकनार्थं त्वदागमननिर्णायेन ज्वरागमनं इः त्वमपि न तयागणयत इत्यासक्तिविशे
षोध्वन्यते आयास्यतोज्वरस्य आगामिज्वरस्य ॥२१॥ एकवंशजत्वेपि धनवनयैव प्रभुत्वेति

आगरिणां जनापवादात्वन्नागरीणां स्पर्शे दूषितरलेयं आयास्यतो वराकी ज्वरस्य तत्त्वं प्र
कल्पयति ॥२॥

कश्चिद्वक्ति यद्येकवंशजन्यत्वेपि कस्यचित्समृद्धिः कस्यचिन्न क
श्चित्सधनेकस्त्वनगुणाभूत इति विधातुः सृष्टिरेव विचित्रेति नात्र क्लेशादि विधेयमिति किं च
न काश्चित्समाप्ते एकवंशजयोरपि वंशो वेणुः एते कुलं कुलत्वं करीरविंशावित्यभिधानात्
एकपदेनकारणेकाष्ठलक्षणापानर्हत्वं व्यज्यते गुणितं स्थूलावयवत्वं एते समृद्धत्वं तुच्छत्वम
समत्वं एतेन निर्धनत्वं तन्तोर्ज्याकार्मुकयोः प्रत्यञ्चात्वाच्चन्तरमित्यनेन ज्याशब्दस्य पूर्वं निपातः

गा· टी· ध· 40

कश्चित्तज्ज्यानूपागुणाभूतः कश्चित्कार्मुकरूपो भर्त्ता ज्याप्रधानो गुणो यात्स्योपचारो भर्त्तागावृत्तमभिधा
नात् इदं पश्यत एवं चैकवंशजत्वेपि यस्मिन्ननुरागो स एव भर्त्ता नान्य इति ध्वन्यते यद्वैकजन्मत्वेपि देवा
धीनतया कस्यचिन्मृद्धिप्रभुत्वं कस्यचिदसमृद्धताप्रधानत्वं इति नात्राविवेद उचित इति व्यज्यते अथ
वाचतनेपि गुणप्रधानप्रभावे नैव वैलक्ष्याप्तिः अतो भवद्भिरप्यनयैव रीत्या स्थेयं ननु सर्वप्राधा
न्ये ति परस्पराहंकारणालिं ना समाधानमिदम् २२ नायिकासहचरी नायकं वक्ति अद्भुतसरस्था
ता नवीनरतश्रान्ताततिवा बाला एवं च कोमलाङ्गीत्वभावे यते क्रमेण कपोलादिगक्रमेण च

अभिनवकेलिक्लान्ता कलयति बाला क्रमेण चर्मभिः ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रध
नुर्लतेव मधु २३॥

कर्मभिः कलयति ज्यां मौर्वीमर्पयितुं सज्जीकर्त्तुमित्यर्थः नमिता कुसुमास्त्र
स्य मदनस्य धनुर्लता मकरंदमि एवं च यथा यथा स्वरतविशेषारंभस्तथा तथैतस्याः श्रमातिशयः।
अतो मध्ये विश्रान्तिर्दीयते इति ध्वन्यते तेन च किंचित्कालं तूष्णीमवस्थिमाशुनः पूर्ववदारंभितभावीति
ध्वन्यते यद्वा ज्यामर्पयितुमित्यादिदृष्टान्तव्याजेन सुखोदितानप्रवृत्ते न तयानैतस्याः श्रमागणानी
य इति व्यज्यते अथवा मदनधनुर्लताया यथा नमनकाले मधुविद्वदिरणं स्वाभाविकं तथैतस्याः
सुरतकालीनप्रस्वेदाम्भः स्वाभाविकं अतो न मनसि वयेतस्याः श्रमवत्तासंभावनीयेति ध्वन्यते ५०

चिरविरहखिन्नां नायिकां नायको वक्ति अविरलपतितास्र चिरकालीनदर्शनादिति भावः पूते जल
संबंधादिति भावः पांडु विरहादिति भावः पदे उज्वलरूप स्निग्धस्नेहपालि पदे स्वाभावादिति भावः
उपनीतं समीपदेशं प्रापितं एवं च स्वतन्त्रागमनाभावश्च व्यज्यते तेन चात्यन्तविरहक्षीणां वपुः शात
धौतान्यमिव मे स्मरशरदाहव्यथां हरति एवं यथा एवं यथाजीर्णज्वरादेर्विनाशकं शतवारक्षालि
तं घृतं तथा त्वद्वपुर्मम चिरकालनमं तापपनोदकमतः समालिंगयमामिति ध्वनति १२४ एतस्याः
संभोगस्थाने केदारे वेतिकश्चिद्वक्ति अतः पतितां गुंजाश्च गुणाश्चैतैः रमणीयः सुंदरः यद्वा गुंजा रू

अविरलपतितास्रं वपुः पांडु स्निग्धं त्वयोपनीतमिदम् शतधौतमाज्यमिव मे स्मरदाह
व्यथां हरति २४ अंतनिप तितगुंजागुणरमणीयश्च कालिके दारः निजगोपीविन
यव्ययखेदेन विदीर्णहृदय इव १२५

पोषागुणः शोभोत्कर्षजनकत्वादिति भावः संभोगादिनां गुंजा रत्रुटनादिति भावः केदारश्च का
लि निजायागोपनकर्मीव वेच खेदो चित्यते व्यज्यते तस्या विनयविनाशेन यदुःखं तेन विदीर्ण इव
निपतितगुंजानामारक्तत्वादिति भावः यथा स्वपालकस्य मुख्यवस्तुविनाशे सेवकस्य दुःखं भव
ति तथा विनयस्यातिमुख्यत्वेन तन्नाशे केदारस्य दुःखमितिः यद्वा नायिकान्यादृशाचरणावि

गो॰ सानेप्यखिन्ना सखीमपरामसखीवत्कि श्रुतमिति गोपीपदेन नीचत्वं तेन च विनयवत्वेपि नतत्याखे
टी॰ दाहेतमित्यपि विशेषणे केदारशब्देनेनाचेतनस्यापि स्वामिनी विनयवत्वे येन दुःखवत्ता तव तु सचेतनाया
नेति महदनुचितमित्या वेद्यते अनयैव गुणापदेशात् हृदयमित्यर्थः १२५ परपुरुषतायामनिर्वाये
५१ दोषाभिमानाद्धकश्चित् हसती अनेनैव कोपकपदेन नवासवमित्यर्थः दलिताविनाशितालज्जा
५१ यया अमुना नायकेन इदमंगं गृहीतमिति अंगमंगवक्षःस्थलादिकमितिभावः पतिसमक्षं पतिपदे

अमुनाहृतमिदमिदमिति हसती प्रतिवेशिने गमंगमियम् रोषमिति दलितलज्जा
गृहिणी दर्शयति पुरतः १२६ । इत्यःकारव्रज्या ॥

रहस्याकर्णितेनाप्रियवत्वं ध्वनयति प्रतिवेशिने जारभूताय प्रतिवेशिपदं निकटवर्तितयास्व
दुःखनिवेदनयोग्यत्वं ध्वनयति गृहिणी पदं च गृहकर्मव्यापृततया अप्रत्यहमगतिस्तत्र
कावार्तान्यस्या इति भावः दर्शयति पतिपुरतोप्यनेनाहृदयाकर्णनमता निपुणाः स्त्रियो भवंतीति स
र्वथा न विश्वासमासां विधेय इति ध्वन्यते १२६। इति श्रीमद्गोदावरीपरिसरगलंकृतपुण्यस्थ
ल भुस्थिति विराजमान नीलकंठपंडिततनूजबालापंडितात्मजतिमाजीपंडितागजानंतपंडित
कृते गोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपने अकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगात् ॥२॥

५१

क्वचिदनत्रविहितकेलिकं धनमप्यनुरागं त्वं दर्शयसीति वादिनं नायकं नायिका वक्ति अन्तर
मः पीतः पिनावहिर्व्यंजनेतिका विनयमविषेन रंगरागं श्रृंगारादिकमितद्वयं च शृंगारादौ वि
वीर्य गुणानां गृह्णेव रस इत्यभिधानात् हि इति निश्चयेन युष्माषेतावहिर्विवर्जयितं प्रकटीकृतं
प्रसतीपुंश्चलीसवेः सक्तिः काचयटी इति त्रषेनेवहिर्विवर्जयितं प्रकटीकृतं प्रसतीपुंश्च
लीसक्त्वेः सूक्तिः काचयटी इति त्रयं सततं वेद एवं चास्माकं न वहिरंगरागप्रकटनज्ञानमिति
घोत्यते तेन च यत्र वहिरंगानुरागज्ञानसामर्थ्यं न तत्रैव गच्छति प्रसादद्रूपगुणावतो देवसक्ता

अन्तरमः पिबहिर्विवहिर्व्यञ्जयितं रसमशेषतः सततम् प्रसतीमत्कविसूक्तिः का
चयटीति त्रयं वेद १२८ आलोक एव विमुखी क्वचिदपि दिवसे नवनुदक्षिणा भवामि
छायेव न दापिता पत्वमेव मे हसिमानवति १२९

यात्वमिति वक्तीति कश्चित् २७ कश्चिन्नायिकां वक्ति आलोक एव दर्शन एव यद्वे प्रकाश एव
विमुखी एवं चालिंगनादौ किं करिष्यसीति न विद्म इति भावः क्वचिदपि कस्मिंश्चिदपि दिवसे
दक्षिणा अनुकूलगामिनी मानवति मानिनि पक्षे परिमाणवति न दर्पितमेव मे छायेव तापं मे
तापं पत्ते आतपहरसि एवं च तदतिरिक्तानमगातितिरन्यवगम्या हमनुग्राह्याग्राह्य इति व्यज्यते १२९

गी॰
टी॰
५२

कश्चित्कंचित्प्रति वक्ति आज्ञा एवं कुर्विति काकुदीनवचनवचने येनोद्दीपनादि भवतीति भावः।
याज्ञां अमुकं मह्यं देहीति आलेपः कथमिदं कृतमिति हसितमानन्दाविर्भावादिति भावः।
शुष्करुदितं तस्मिन्न सामर्थ्यव्यंजनाय इति तस्या निधुवने स्वरतेन तल्पं बोधितोऽपि त्वं ध्यायन्नल
ध्यामि एवं चैतादृशकेलिकलाप्रवीणएमन्यजनाश्रीति व्यज्यते तेन चैतादृशनायिकास्वरत
ध्यानं समुचितमिति ११ काचिन्मानिनी सखीमभाषत आज्ञां करिष्यामि एवं च नायके स्वाधीन
ताभविष्यतीति व्यज्यते न केवलमाज्ञाकारित्वमपि तु प्रणिपातप्रवणतापि तस्य भविष्यतीत्याह

आज्ञा का कुर्याज्ञाप्यादेशाद्वा हसित शुष्करुदितानि इति निधुवनपाण्डित्यं ध्यायं ध्यायमल
स्यानलध्यामि ११ आज्ञापयिष्यामि पदं दास्यसि दयितस्य शिरसि किं त्वरसे अमममयामा
निमुग्धे माकुरु भग्नांकुरं प्रेम १२॥

दयितस्य शिरसि पदं दास्यामि किं त्वरसे एवं चैतत्क्रमेण विधेयमिति भावः मुग्धे अत एवा
समयमानिनि प्रेम भग्नांकुरं माकुरु एवं चरहं प्रेम्णि सर्वमेतादृग्विधानं युक्तमिति प्री
त्या स्वाधीनतां नीत्वा पश्चात्कोपकरणमुचितमिति व्यज्यते प्रथमेनादासभावं विधाय पश्चा
च्चरणताडनं विधेयमिति लौकिकाक्तिरपि १२॥

सखीं नायिकामुपदिशति हे सखि आदरणीया गुणाः सौन्दर्यादयो यस्याः सा एवंगुणास्त्वं नवः
महता मान्येन पक्षे उन्नतेन तेन नायकेन पक्षे सौधेन शिरसि पक्षेऽग्रभागे निहितासि एवं च ना
यकस्त्वां सर्वलोकरीतीति नन्वस्यापराध इति भावः नन्वेवं लाघवदोषः हास्यपदेन लाघवेऽपरि
त्याज्यत्वं द्योत्यते सौधपताकेव यच्चलसि त्रिशिरचिताभवसि पक्षे चलनं कंपः एवं चैतादृशना
यकं प्रतिक्रोधादिना चांचल्यकरणमनुचितं नन्वेति ध्वन्यते ३१ नायकः स्वस्य सखायं वक्ति
विहितः अभिरुचिरा स्वेच्छाविषयीभूता या केलिस्तद्रूपः पणो यस्मिन् यस्य पराजयस्तेन जय

आदरणीयगुणा सखि महता निहितासि तेन शिरसि त्वम् नवलाघवदोषोऽयं सौ
धपताकेव यच्चलसि ३१ आमायभंगमनया द्यूते विहिताभिरुचिरकेलिपणे निःसा
रयतानानि तिकपटरुषोत्सारिताः सख्यः ३२ ॥

स्तेन जयशालि रुचिविषयस्मरं तदेयमेवं रूपपणावतीति भावः द्यूते भंगं पराजयं प्राप्य अ
नया नायिकया अस्मान् पाशान् निःसारयति कपटरुषा मिथ्याकोपेन सख्य उत्सारिताः दूरीकृ
ताः एवं चैतादृक्क्रीडनेन कदीप्यः स्वस्रुपमसारयनयाशानि निमिनिषेणासख्या घुत्सार्य प्रति
साते केलिं कुरुष्व इति मां प्रत्यभिमंडोऽजिनमिति व्यज्यते तेन चैतादृशी नान्या चतुरेति ३२

गो॰
टी॰
५२
43

पतादृशत्वदीयदर्शनेन समासक्तिस्त्वयात्यंतमुद्वेजितीति कश्चित्कांचिद्वक्ति यद्वा त्वयतिरहात
स्त्वद्दर्शमेवाहं तपः करोमीति कांचित्कश्चिदाह आर्द्रमपिमज्जत्वादिति भावः पद्दे प्रेमवत्वाद्
ति भावः एवं च त्यागानर्हं त्वं ख्यनेन स्नानजघनान्निरस्य पद्दे आलिंगनाघदेल स्यर्थः हे मत
नु एवं च स्पृहणीयत्वमावेद्येन त्वयान्मुक्तमेतदंशुकं वस्त्रं पद्दे अंशुकमिवसत्त्वमत्वादिति भावः।
एवं च विरहातिशायआवेद्येन स्वस्पमन्तरिक्तस्य पद्दे निरवलंब एवं च त्वमेव ममावलंबनमिति व्य
ज्येत त्वामवातमिव सूर्यकिरणाल्लितिति एवं चास्मेवमावलंबनमिति तेन नस्याप्यशुकस्येनाह

आर्द्रमपि स्नानजघनान्निरस्य सत्ततत्वयैतदुन्मुक्तं खस्यमवाप्तमिवतातपनांशुकं
शुकं पिबति १३ आरोपिताशिलायामश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मंत्रेण मम्मापि परिणी
या पतिर्जारं समुखवीक्ष्य हसितैव १४।

पीतामवलोकैर्नादृशीस्पृहा किमु वाच्या मादृशस्येति भावः अथवा अचेतनं तांशुकमपि त्वत्समा
गमाय तपः स्नपयति तत्र का वार्ता सचेतनस्य ममेति भावः अतोऽप्यत्तरालावस्थितस्तपनकरपान
मात्रेणैव तपस्तपतीति लौकिकम् १३ कश्चित्कस्याश्चिच्चेष्टां वक्ति अश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मं
त्रेण शिलायामारोपिता स्थापितचरणा परिणीयाविवाहस्तद्रूपाश्रापत दुःखदत्वादिति भाव
आपत्यंदद्वः सहत्वमावेदयति तस्यामवस्थापि जारं समुखवीक्ष्य हसितैव एवं चेतेन मूर्खोऽयमस्थमतो ५२

मह्विवाहृह्मनस्तत्रापिस्थिरत्वप्रार्थनाक्रियते नैनावता त्वयाभेतव्यमितिध्वन्यते यद्वापरिणाय
विपन्नोपतितापिबहुभिः स्थिराभवेति प्रार्थितापिजारमुखमवलोक्य हसतेनेनस्वस्यचिंताविहीन
त्वप्रदर्शयतिमांत्वत्वयापरिणीताकिमर्थंविभेषीति काचित्काचिद्वक्ति १३४ अस्यागमाशमनाविं
कान्नायिकांनायकः समाधत्ते आयातिआगच्छतियातिगच्छतिखेदंकरोति चांचल्यस्वभावादिति
भावः एवंचतदागमेनेनममस्वमितिघोत्यते मधुमकरंदंहरति उन्मादकत्वसंबंधेनमधुपदेन
द्रवंलक्ष्यते एवंचनवास्तवंप्रेमतस्यामयीतिध्वन्यते तेनचनममापिनस्यात्तदितिममनसः

आयातियातिखेदंकरोमिमधुहरतिमधुकरीवान्या अधिदेवतात्वमेवश्रीरिवकमलस्य
ममनसः १३५ ग्रामाग्रदक्षिणादिशामविलंबंत्यजतिचोत्तरांतरणिः ॥

अधिदेवतात्वमेव कमलस्यश्रीरिव एवंचनवास्तवंप्रेमतस्यामयीतिध्वन्यते तेनचनममापित
स्यात्तदितिममनसः अधिदेवतात्वमेवकमलस्यश्रीरिव एवंचमन्मनसिसर्वदात्वमसि सा
तकादापित्वागमनेवतीतिनत्वयामयिविधेयः खेदइतिघोत्यते १३५ सखीनायिकामुपदिश
ति दक्षिणायामस्यादिशो ग्रामाग्रअविलंबंशीघ्रंतरणिःसूर्यउत्तरांदिशंत्यजति निपुणायाअपिनवद
यितःकथमस्याभिर्ह्रियतइतिवादिनी काचिद्वक्ति अचतरायवकांताः रूपशालिन्यइत्यर्थः बाहु

ॐ· गो· ४४

लेपनपुरुषंहरंतिस्वाधीनंकुर्वंति एतमेवार्थांतरन्यासेनद्रढयति नवरागेईदक्षिणांदिशमासा
द्यापि एवंचचतुरनायिकावाप्तिईलभतरेत्यावेद्यते शीघ्रंत्यजतिदक्षिणांदिशमितिभावः
उत्तरांदिशंशीघ्रंनत्यजति एवंचनवरागेः स्वैदिकसमुच्चायकः एवंचशीघ्रंदक्षिणास्यागं
छतीत्यर्थः प्रकृतेनिवक्ति दक्षिणाएवचनुरापवादिकांताः प्रायेणवाकुल्येन एवंचैकाचतु
रापिनहरतितथापिनत्यतिस्थितिभावः पुरुषंहरंति एवंचत्वयास्वचातुर्येणेवनायकःस्वा
धीनताभाजनंविधेयइतिव्यज्यते गगनतलसंचारित्वेनातिचातुर्यमस्त्येवंगतिस्तत्रकावार्ताः

पुरुषंहरंतिकान्ताः प्रायेणदक्षिणाइव १३६

न्यस्येतिभावः यद्वापूर्वोत्तरमितदिति नोत्तरांनदक्षिणांएवेति यावेत्थव्याख्या नैकथन्यादा
विवनशब्देनदक्षिणाशब्दस्यसमासः एतेनपाठेपपाद्यार्थः काक्कावसेयः कर्क
दिशाद्राशिसंचरणान्नृपदक्षिणायनेतरणेः क्रमेणसप्तपंचाशदष्टपंचाशद्देकोनुषष्टिष
ष्टिकषष्टिचतुर्विंशात्मकलासदितैकषष्टिकलाइत्येवंद्रुतगतिर्मकरादिषड्राशिसंचर
णान्नृपात्तरायणेक्रमेणचतुर्विंशात्मकलासदितैकषष्ट्यैकषष्ट्यैकोनषष्ट्याष्टपंचशत्कलाभिः ४४

कश्चिद्दन्त्योऽक्षया नायिकां स्तौति काश्चिदौषध्यः आदानं मंत्रपूर्वकग्रहणं पानं गलाधःकरणं लेपः सर्वांगसंयोगः एतैर्गरलस्य पापतापहरणसमर्थाः काचित्कापि अनिर्वचनीयगुणासिद्धौषधिवल्ली सदसि स्थितैव जीवयति एवं च दूरतोपि त्वया दर्शनमेव दर्शनं वयं पदेयमिति ध्वन्यते यद्वा अन्यांगनाश्लेषलालाचलाकर्षणाधरपानसर्वांगालिंगनैः संतापापनोदनसमर्था स्त्वं तु केवलमवलोकिना विरहविगानात्सोऽस्मरप्रदा भवसीति ध्वन्यते तेनान्यांगनाभ्योऽधिका त्वमिति स्तुतिर्व्यज्यते यद्वा तस्या दर्शनमात्रेणैवाहं जीवामीति नायिका सखीं प्रत्युक्तिर्नाना

आदानपानलेपैः काश्चिद्गरलोपतापहारिण्यः । सदसि स्थितैव सिद्धौषधिवल्ली
कापि जीवयति ॥ १७ आंदोललोलकेशीचलकांचीकिंकिणीगणक्वाणाम् ।
स्मरसि पुरुषायितां तां स्मरचामरचिह्नयष्टिमिव ॥ १८ ॥ ब

यकस्य १८ नायिकासखी नायकं वक्ति आंदोलनमांदोलस्तेन चंचलालका चपलमेखलाद्दु दंचत्किंकिणीसमूहस्य क्वणितं शब्दो यस्यां तामनादृशीं पुरुषायितां विपरीतरतकारिणीं तत्प्रसिद्धगुणां स्मरसीत्यर्थः एवं चैतादृशगुणशालिन्या लब्ध्यापादितेन वानुसंधानं भवेन्न हि कथमन्यत्रासक्तिसंभावनेति भावः स्मरस्य चामरचिह्नस्य यष्टिमिव एवं च यथा चामरादिचिह्नेन राजायमिति ज्ञायते तथानया मदनोयमिति मदनप्रसिद्धिसंपादकत्वेनातिसौंदर्यादिगुणवत्ता ५९

मो॰ नायको नापि वक्ति हे सुतनु अक्ष्णा नेत्रेण कर्णं श्रवणं राधेयं च आक्षिपसि स्पृहयसि जितिर
टी॰ स्करोषि च त्वया वलिरपि वर्वयो रेखा त्रिवली देहस्य मध्ये त्रिधा बद्ध एव त्रिधेत्यनेनाम्
४५ ननिर्जितत्वं द्योत्यते त्रिवलिवाचकस्य वलिशब्दस्य दैत्यस्य लेशेषानेशघानिरंकुशत्वाद्वा इत्य
45 मुना प्रकारेणाजिताः सकलावदान्याः प्रदातारो यया त तस्य संबुद्धिः ननु दाने शरीरदाने स्वल्पदाने
च लज्जसे एवं चात्यंतौदार्यशालितया त्वं न तनु दानमपि तनु दानमेव नितंत्यते तेनचेतद्धा

आक्षिपसि कर्णमक्ष्णा वलिरपि बद्धस्त्वया त्रिधा मध्ये इति जितसकलवदान्ये तनु
दाने लज्जसे न तनुः ५९ आक्षेपचरणालंघनकेशग्रहकेलिकनककरेलन स्त्रीणां पति
रपि गुरुरिति धर्मे न त्वा विना स्म तनुः १४

न विलंबो न विधेय इति ५९ कस्यचिद्दूत्य नायिका प्रति कश्चिद्वक्ति आक्षेप क्षिप्त स्कारः चर
णालंघनेन चरणाहतिः केशग्रहश्च एतेषां केलिकनककरलेन समासे के न स्त्रीणां पतिर्गु
रुरिति धर्ममस्त तनुः आविनापि न एवं च माहाजिकधर्मचर्चायामपि ने नद्दीरितं नवेनोपदिष्ट
मिति किमु वाच्यमिति भावः एवं चैतत्कावरो आक्षेपादिन विधेयं तेयति भीतिर्लज्यते न चा
त्यंत केलिलंपटत्वं स्वस्वाराधितं सुतरां नायको यथास्थित एवापि शोहे इति ऋजवः १४

नायिकानायकाकस्मिकसंगमसखीवक्ति इमविश्रनेवदितेवीहरणाभाववत्‌यसंहते नागच्छ
ताकस्मागमनवता एवंचसंगमखागमनाभावेनदर्शनाभावाच्यते यदिश्रनेवदितएहेयस
श्छेनाप्रमिनेतेननायकेनजच्चनस्पर्दशुकंवासः तदपिवोढंमुषिनास्मिश्रममर्थीकृतास्मि
एवंचान्तरीयसनग्रहणेहरणपापास्तमितिभावः नत्वागमनसमयएवकुतोनगमेतयेत्यतआह
तिविघ्नेनपाक्तोयस्मानेनसमर्थेनेत्यर्थः एवंचतेताःपसरणाशक्तामितिभावः यद्वाक्तामु
षितास्मि यदेश्रशुरेवश्रेशुकः तेकिरणमपिवोढंनशक्तेन दृष्टांतमाह वराटकेनकपर्दके

श्रागच्छताःनेवदितएहेनार्थीवचाचकेनेव मुषितास्मिनजचनांशुकमपि
वोढुंनशक्तेन
नस्पर्शीवयाचकइव एवंचपश्चाद्भागीयकिरणाभूत्येनसच्छिद्रेणाचकप
र्देनयथायाचकोमुषितोभवति तथाश्रकस्मिकपश्चादागमनशालिनास्तानावसानेसम
येजजघनांशुकग्रहणेपिहितविभाजितेतिभावः गोडदेदेएष्टभागछिद्रवताकपर्दकेनया
वहरति तदभिप्रायेणेदम्‌ यद्वाश्रनेवदितएहेनस्वपश्चाद्भागानालोचकेन एवंचभीति
शून्यतेनविह्वलतंव्यज्यते जघनांशुकमवोढुंनशक्तेन एवंचविरहक्षीणतयावासभार

गा.
टी.
५९
46

तूपलब्धमन्यतेपताहृशेनमयाषितास्मि एवंच तथाविधजदीयासक्तिमालोकाहमपितत्रिमग्न
मनस्काजानामीतिनायिकावक्रोक्त्यर्थः अन्योपिचौरः प्रच्छन्नः समागमतथालेववनेकरोति
यथाजच्चनांशुकमपिनभवतीतिलौकिकंनशङ्केवेतिपाठेनजच्चनांशुकमपिवोढुं ममममेत्थ
वेत्यर्थः ।५१। प्रणकोपमतल्पमसमर्थानायिकांनायकंप्रतिसखीदर्शयति आकुंचितापका
जंघायस्मिन् दरसीवदाच्छादितोऽर्धोरुर्यत्र गोपितोऽयंस्तनमाच्छादितोऽर्धोरुर्यत्र स्वपितकृ

आकुंचितैकजंघंदरसंक्रोडगोपितार्द्धोरु तनतनोःस्वपितकृशमनमनुदरस्फुटनाभि
शयनमिदम् ।५२ आदायधनमनल्पंदत्तानयासमभगतावकंवासः मुग्धारजकगृहि
ण्याकृतादिनैःकतिपयैर्निःस्वा ५३

प्रेम्णानमत् यदुदरंतेनस्फुटनाभिर्यत्रशयनविशेषणान्येतानि तनतनोरिदंशयनं स्वापनिद्राशय
नमित्यमरः एवंचतमेवंप्रसादयेतिव्यज्यते यद्वासुरतश्रान्तशयनजातिवर्णनमेतत् ।५२।
सखीनायिकासक्तिविशेषंनायकंप्रत्याह अनल्पंबहुदत्वागृहीतानावकंवासःवस्त्रंदत्तनयार
जकगृहिण्या एवंचसम्मार्गनिर्वाहकत्वंतस्याइतिभावः मुग्धासुन्दरीमूढाच कतिपयैर्दिनैर्निः
स्वाविगतद्रव्याकृता एवंचत्वदंगसंगिवसनदर्शनमात्रेणापनव्ययमपिनगणयति तत्रकावा ५९
र्तात्वदंगसंगइतिव्यज्यते ५३॥

कस्यचिदुद्दस्याऽधिकारदापनायप्रयत्नशालिनंप्रतिकश्चिदन्योक्त्यावक्ति श्रसपूगतरोर्दोह
दंफलजननार्थमितिभावः मारचय श्रयमःवकेशीनिष्फलोवश्याःफलोःवकेशीचेत्यमरः
श्रास्तां इदंवरं श्रत्रहेतुमाह पतस्मात्फलितात्केवलं एवंचान्यफलाभावइतिभावः उद्दंगत्वो
दात्पूगः क्रमुकइत्युपक्रम्य श्रस्यतुफलमुद्देगमित्यमरः श्रधिगच्छजानीहि एवंचैतस्याधिका
रेसंपादितेनवोद्देगएवभवितेतिध्वन्यते १४४ दुष्टावलम्बमनपुरःसरयकार्यस्यावश्यमन
र्थजनकत्वमितिकश्चिदन्योक्त्यावक्ति श्रमैरःएवंचैनाद्दशोयोगशालित्वयुक्तमित्यावेद्यते

श्रास्तांवरमःवकेशीमादोहदमःस्परचयपूगतरोः पतस्मात्फलितादपिकेवल
मुद्देगमधिगच्छ ४४ श्रारब्धमद्धिमथनंस्वहस्तायितान्नाद्विजिह्वमरैर्यत् उचितस्त
त्परिणामोविषमेवविषमेवयज्जातम् १४५
यत्द्विजिह्वंसर्पं पद्देतात्कालिकान्यथावादिनं स्वहस्तयित्वास्वकरेविधाय एतेस्वाधीनीकृ
त्यस्त्रधिमथनमारब्धंतस्यपरिणामउचितएव यत्विषंम दाहकत्वादितिभावः विषंजातम्
तथेव एवंचयथाद्विजिह्वावलंबेननसमुद्रमथनेविषमभवत्तथादुष्टावलंबेनारब्धकार्यप
रिणामेःसम्यगेवफलंभावतीतिव्यज्यते यथास्थितेनेवकारयोजनंतत्स्मरतोत्पतिश्रवणाद

गो॰
टी॰
४७

यद्वाऽस्मराणामप्यनाहृशावलंबनपुष्पसरारव्यकार्यं पुनाहृशामभवन्नत्रान्यवातीकेवतिव्याज
ने ।४५। कश्चिन्सुरतश्रान्तनायिकास्वयं सखीं प्रतिवक्ति । आवर्जितासंयमितालकेशपंक्तिर्यत्र
ग्वासे ह्रत्नकपोलस्थलेनोनयोरर्पितपक्ष्मकोभुजोयत्र शिथिलमंशुकं यत्र रतमिव स्वासनधीनानतनु
र्यस्यास्तस्याः प्रवंचनैः सहांगानेवत्यते शयनं स्मरामि सुरतश्रान्तनायिकास्वापवर्णनमेतत्
।४६ नायिको नायिकां वक्ति चूतांकुरः अरुणश्यामलाचरुचिर्दीप्तिर्यस्य अश्वस्थिकर्कशोपवि
भागस्तेनोनिःसृतः हेसतनु स्फुरति नवेनानतेनायः कमठस्तस्य यत्खर्परपुटं हृशाख्य

आवर्जितालकालिर्व्यासोत्कंपक्ष्मणापि नैव भुजम् शयनं रतमिव स्मरा
मि शिथिलांशुकं तस्याः ।४६ आम्रांकुरोयमरुणश्यामलरुचिरपि निर्गतः सतनु ।
नवकमठखर्परपुटान्मृदुनोर्ध्वगतः स्फुरति ।४७।

तस्याः ह्रष्वनिःसृतो मृदुरिव अर्वाचाम्रांकुरोत्र निकथनेन कमठाविर्भावस्मारणेन च प्रावृट्
कालागमनोपन्यासेन दर्शितमानविधानमुचितमिति व्यज्यते यद्वा आम्रांकुरोयमितीत्या
दिना प्रावृट् प्रादुर्भावशमनेनावश्यं पतितस्ते समायास्यतीति सखी चिरविरहखिन्नां नायिकां
समापनेऽसमर्था केचित् ब्रीजाकरसंख्यानमाहृष्यावधारणेन सामान्यवनितामुपहसीतिक
श्चिदित्याहुः

यत्तु नायिकाचित्तमाक्षेप्तुं परमिदमिति तन्न केनापि नायिकाचित्तमाक्षेपासंपादनाद्धान्त्स्यायना
दिभिरकथनाच्चानुचितमित्याभाति एवं च स्फुटिम इत्यादि प्राकृतगाथापि योज्या: ४७।
कश्चित्कंचित्प्रति वक्ति आभंगुराग्राकुटिलकुटाला बहुगुणा वशीकरणतादिगुणशालिनी
यद्वा: ऋजुनम्रकुसरकरूपशालिनी दीर्घा कर्णान्तप्रसृता आस्वादप्रदा हावहा प्रिया वा दृष्टि: पक्षे
कुटिलाग्रा बद्धतरतन्तुभिर्मदतेनमयी लंबायमाना मधुरवल्लदात्रीव मोहनयोग्यत्वेन दृढं
हरनायिकार्यसंपादकत्वं प्रवेशपजननेलोभनीयत्वं च क्रमेणोभयत्र ख्यमेतन्मदीयमन:कर्ष

आभंगुराग्रवक्रगुणा दीर्घा स्वादप्रदा प्रिया दृष्टि: कर्षति मेनाम मदीयं हृदयमीनं व
लिशरज्जुरिव ४८ आलपयाय यथेच्छसि गुरुक्तं न वक्ति न वकिमपवारयसि ॥

ति एवं च न मम मापराय इति भाव: हृदमत्स्य हृदपेदेन तस्मिन् गांभीर्यमावेधेन वडिशरज्जुरिव
वडिशं मत्स्यवेधनमित्यमर: एवं च यथा वडिशारज्ज्वाकृष्टमत्स्य हृदावस्थितिरसंभवि नीतथा प्रि
यादृष्ट्याकृष्टस्य मे च्चेतसोऽप्यवस्थितिरिति निवर्ज्यते तेन च ज्ञानमस्मत्वं तेनापि त्वद्रूपे देशापात्रम
हमिति ४८ नायिकासखीं नायिकं प्रवक्ति यथा यथा दृष्टासि तथा तथा आलप त्वन्मनसि यदाया
तितत्पथ्येष्टं वद वाच्यावाच्याविचारं माकृथा इति भाव: इदं गुरूक्तं न वनमेति भाव: यद्वानाम

गो॰ टी॰ ४८

ससमीचीनस्य कितवधूर्त्त एवं चैतादृशवल्लभायोग्य एवमेवेतिभावः किमतः प्रचारयसि उक्त्वा
नेति वदसीत्यर्थः यद्वा यथा यथा समाधानं शङ्कानां तथा वचनरचनां कुरु एवं च नत्रमास्माक
मास्येतिभावः एवं च गोपेन न किं सर्वमेवास्माभिस्त्वत्कृते ज्ञायत इति व्यज्यते स्त्रीमात्रकलंक
भूते यमत्त्वत्तो एवं चान्याभिर्नैवंविधं मोहं प्राप्ताभिरितिभावः जीवितार्थशंकादीनां एवं च तद
नालोकेन न तस्याम् अरण्यमेव भातीतिभावः सुभग कथमन्यथैतादृशाप्राप्तिरितिभावः एवं चे
यं जीवितमात्राभिलाषिणी त्वदीयमेतादृशाङ्गस्पृष्टिं तेस्ततान्यैर्वैवसह्यामिति सम्यक्सक्ति

स्त्रीजातिलाञ्छनमशेषाजीवितं रकामस्त्वो सुभग ४९ आस्वादितोसि मोहाद्धनविदिना
वदनमाधुरीभवतः मधुलिमत्तुरसनाछेदायपरं विजानामि ५०॥

नीयकेतस्याचेतर नायिकाधिक्यं व्यज्यते तेन च तथा विधायां तस्यां तवेदृशाचरणम् अनुचितमिति
४९ काचिन्नायिका नायकं प्रत्ययोग्यावक्ति मधुलिमत्तुरलिमपदेनापरिनतमाधुर्यवत्ता
व्यज्यते तुरपदेन तज्जननयोग्यत्वं व्यज्यते मोहात् भ्रमात् आस्वादितोसि भवतो वदनस्य
माधुरी वतखेदे विदिता एतद्वाह रसनाछेदायपरं विजानामि एवं चैकवलवदनमाधु
र्यमात्रेणापरिकीर्ण्य वाक्यमपरं स्वेच्छयितः त्वदर्शनं करोषीति व्यज्यते यद्वा प्रीत्या रभ एवैतादृ
शंत्वया कृतमतोग्रत्वत्संगतिरस्तन्तुः एवं दैवभाविनीतिनातस्त्वत्संगतिमहं विधास्य इति ४८

आत्तास्वादितनायकरसां सामान्यवनितां सखीवक्ति आकृष्य बलेनेत्यर्थः यदेतद्विमर्दनभग्नं
कटकवलयं यदेतैस्मै यस्य एवं चाल्पवृत्तमात्रेणाभंजनार्हत्वप्रतिपादनेन च वलयेति तनी
यस्त्वयोच्यते तेन कामिन्यामतिकोमलाङ्गीत्वं द्योत्यते प्रकृत्या स्वभावेन यदेतत्प्रजाभिः को
मलं मृदु यदेतत्सौम्यं हे सुभगे सौभाग्यशालिनि नवभुजमृणालं स्वभावकोमलत्वेपि मृणा
लरूपत्वप्रतिपादनेनातिकोमलत्वं व्यञ्जयते यद्वाऽस्मत्तापापनोदकत्वमात्रमत्र केन यन्त्रेण

आक्लिष्टभग्नकटकं केन तव प्रकृतिकोमलं सुभगे
यन्त्रेण भुजमृणालं ग्राह्यं मदनस्य राज्यमिव ॥५॥

ग्राह्यं मदनस्य राज्यमिव एवं च यस्य तव पाणिस्पर्शो भवितास मदनमहीपतिरेव तिष्ठज्ज
ते तेन च त्वं रतिरूपेति यद्वा बलादाकृष्टकरां सामान्यवनितामालोक्य नर्मसखीवक्ति भग्नक
टकमित्यनेन बलायार्थमेतस्याहृस्य ग्राह्यमिति व्यज्यते यन्त्रेण यन्त्रवतेत्यर्थः केनस्त्रैणेन
ग्राह्यं एवं चामेनन गृहीतं शक्यमिति भाव इत्यर्थः अविवाहितां कांचित्कांचिदृष्ट्वाप्यपि
॥५॥

कश्चित्कांचिद्वक्ति दूरमारुह्य प्रासादशिखरमितिभावः अगतोवैरोद्दीदुःसत्वः एतेधर्मसंबंधी
क्लेशोययास्वमात्मानंप्रकाशयंतीमांसतनुदूरस्थिताधीनतांनयसि वातप्रतीच्छेनपटीवाता
नुकूलगमनजनकंसवहित्रमिवनावमिव वहित्रयदेनमहरनशीलत्वमावेद्यते एवंच
त्वदर्शननाहमितः सत्वरमागतएवेतिव्यज्यते ५२ केषांचिदाश्रयेणांकेचिदपकर्तमद्य
तेचित्कश्चिदन्योऽन्यावक्ति हेसारमेयकुकुरवैतंसिकस्यमांसिकस्य एवंचैवैतस्यमांसदान

आरुह्यदूरमगाणिनरोरक्लेशाप्रकाशयंतीस्वम् वातप्रतीच्छनपटीवहित्रमिव
दूरस्थितमतनु ५२ आयासाःपरस्पार्हितवसाराःत्वामपसार्यविभाज्याःकुरंगपशोऽ
धुनैवान्यैः ५३॥

मशकमितिव्यज्यतेवैतंसिकःकौटिकश्चमांसिकश्चसमंत्रयं आयासःश्रमःपरस्पार्हिंसाप्राण
निर्गमनफलकोयापरस्तवसारःसारभूतंनान्यदितिभावः एतदेवाह त्वामपसार्यदूरीकृ
त्यबलादितिभावः एषःकुरंगोहरिणः एवंचत्क्षपार्हितत्वव्यज्यते अधुनैव एवंचपश्चात्प्रती
काराभावोव्यज्यते अन्यैर्मांसिकानुयायिभिर्विभाज्याविभज्यग्राह्यइत्यर्थः एवंचेनादृशानु
चितकार्यकरणेतवनकिंचित्फलंप्रच्छनदुःखादीत्यतर्ईदृशंनविधेयमितिव्यज्यते ५३॥

कश्चन कस्यचिद्दये कस्यचिद्दौत्यमन्योक्त्या वक्ति कोमलायै कलममालिषामावल्याःकवलेउ
नरस्वकंठितो हरिणः आत्मानं प्रापयन्निव नवालमित्यर्थः एवंच पूर्वतंख्यन्यते पथिकपदेन
विरहिविच्छिन्नत्वं द्योत्यते तरुणपदेन कमलमगोपिकास्थ हरणीयत्वं व्यज्यते कलमाःशा
लिविशेषास्तद्दलनकर्त्रीः सविधे आनयति प्रापयति एवंच कलमगोपिकायाः पथि
कतरुणासक्तो यानेतेन स्यादेतं व्यक्तियत इति व्यज्यते यद्वा मृगोपि स्वार्थमेतादृशं कर्म करो
जानाति तत्र किमु वाच्यमनुष्य इत्यायातो वेति नाहमिदं कर्म जानामीति वादिनी कांचन प्र

आनयति पथिकतरुणं हरिणः प्रापयन्निवात्मानम् उपकमलमगोपिका
याः कोमलकलमालिकवलेनोतरलः १५४

लोभनपुरःसरं काचिद्वक्ति यद्वायस्माएवस्वार्थेक्षामेवमदीयदोऽयं करिष्यतीति काचि
त्कांचिद्दूतीवक्ति अथवैनमेतस्मादर्शयितो सक्तिमेवाद्येतस्यापनमेते नापाभुज्यत इति
कश्चित्कंचिद्वक्ति यद्वा मृगगणापि गोपिका कलमभक्षणेन तरुणसंगतिरूपोपकारस्तस्याः
क्रियते तया तनुनतष्येति काचिद्दूतीमुपालभते अथवा लोर्थेपि साः सरतयेतादृशं कर्तेशकामि
ति काचिद्दूती काचिदन्योक्त्या वक्ति १५४

गो· किंत्वयैतादृशमकारि येनायमधुनान्यादृशं वक्तीति वादिनीं सखीं नायिका वक्ति अयं नायकः
टी· यदा आदौ एवमद्विषयकरसवानेवासीत् तदा आहतोपि किमाह आवादीत् इत्यर्थः अयमेवे
ति योजना वा एवं च सर्वमेतत्तवैव प्रत्यक्षमिति व्यज्यते एष इत्यपि पाठः सखि अधुना निष्ठु
५· रभावात् प्रेमाभावात् एतत् शुष्कत्वात् कटु निष्ठुर पटह इव आनकः पटहो ढक्का इत्यमरः एवं
50 च नममापराधः किंत्वयमेव निष्ठुरत्वादेतादृशं वक्तीति व्यज्यते पटहो ह्यार्द्रस्ताडितो न श

आसीदेष यदार्द्रः किमपि तदा किमयमाहतोप्याह निष्ठुरभावादधुना कटु निर
टिति सखि पटह इव ५५ आज्ञाकरस्य ताडनपरिभवसहनक्षमत्वमङ्गमस्याः

ब्दं जनयति शुष्कस्तु जनयति तद्वदिति भावः ५५ त्वच्चेष्टितमिदमाकर्ण्य नायिका त्वां किं कि
ं करिष्यतीति वादिनीं नायिकासखीं नायको वक्ति यद्वा यदि त्वमेतस्याः सर्वदाज्ञाकार्यसि
तर्हीयं मुखरा भविष्यतीति वादिनीं नायिकासखीं नायको वक्ति यद्वा यदि त्वमेतस्याः सर्वदा
ज्ञाकार्यसि तर्हीयं आज्ञाकरोऽप्येतादृशः ताडनपरिभवमित्तिरस्कारः एवं च ताडपेक्षया ति
रस्कारिणि: सहत्वं व्यज्यते यद्वा ताडनजन्यपराभवः एवं च वचनजन्यपराभवस्यापि किंचित्क
रत्वं व्यज्यते एतत्सहनः अस्या नायिकाया हृदयस्थोऽपि प्रणयस्तव निर्देशेन सर्वदा तत्कृतमनस्कं तं ५·

तेनान्यादृशाच रणाभावो व्यज्यते अहमस्मिन्शीलेन स्वभावेन शीतला सौम्या एवंच स्वभावस्यदृशी
कर्तृमशक्तत्वेन मदपराधनिवेदकस्य हृष्याश्रमर्वेनितिव्यज्यते इतिनत्वयानत्र किमपिवाच्यमिति
दृंयंप्रियेतनरदः प्रियंयवक्त्रमपिनिवेद एवंचकर्तृत्वेनेति किमुवाच्यामितिभावः ११६ एतस्मादिदंभ
विष्यतिनैवेत्यः विचार्यकार्यकरिणा मेमान्याकाश्चिद्भक्ति इगध्यकलशेपोत्रममस्यानमाधाय
श्रानाद्दोलिता यस्याः सागोपीणो यस्य हरी एवंच विविक विपुलत्वं ख्यमेते एवमपिनप्राप्तः पारि
जातहृतो यया मा दैवे दोषं निवेशयति स्थापयति एवंच यथोदैवैः क्षीरसमुद्रमथनेन न पारि

न तु शील पीतले यं प्रियेत रंवक्त्रममिवेद १५६ आधायदुग्धकलशमस्यानं श्रा
न्तदोलनागोपी अप्राप्तपारिजाता दैवे दोषं निवेशयति १५७

जातो लब्धः सचकृत्स्नेन सत्यभामायादत्तस्त्वदर्हिमयापि क्षीरं निर्मथ्यते संप्राप्य सत्यभामाधि
कया भवितव्यमिति कृते भाग्यस्य क्षीरमथनेन तदप्राप्त्या दैवं निन्दति न स्वमौर्ख्यमिति भावः
एवंच यत्नो यद्भविष्यतीति निर्णीय यत्नस्त्वैवतदर्थं प्रवृत्तिर्मिह चिनेतीति ख्यमेते यद्वैतस्मान्ममसर्व
भविष्यतिनेचेत्सनवधार्य कस्मिंश्चिदासक्तिं विधाय तदप्राप्त्या दैवं विनिंदं कांकांचिदस्मोक्त्या
वक्ति यत्तु पारिजातं नवनीतमित्याह तत्तथा कोपाघश्रवणादसम्यक् १५७ ॥

गो॰ टी॰ ५१ 51

कश्चिन्नायको नायिकामाप्तत्वसखीं प्रति वक्ति निवेदयितुं योग्यो दुर्विनयो यस्य एतादृ
शं मयि सति एवं चावश्यकथनीयत्वमपराधे ध्वन्यते मानः आलीनकृत इत्यर्थः न केवलं
मानासंपादने अपि तु सखीषु सखीपदं कथनानर्हतां द्योतयति कथं नेवा मदपराधस्येति
भावः नकृतमित्यर्थः शिथिलितो रतिसंबंधि गुणानां गर्वो यया सा सुतनुः मम लज्जिता।
एवं च यदि मयि गुणाः स्युस्तदा नेनान्यत्रासक्तिः कथं कर्तुं शक्येति धिया संजातलज्जां मा प्र

आलीमानः कथं न सखीष्ववाम यि निवेद्य दुर्विनये
शिथिलितरतिगुणगर्वा मम मापि सा लज्जिता सुतनुः ५८।

त्यभूतं प्रेतानमानमकरोन्नचासखीश्चकथयदिति भावः यद्वा सापराधत्वेन मम लज्जायो
ग्यत्वेऽपि सैव स्वस्मिन्गुणाभावशंकया सलज्जा नमानादिकमकरोदिति भावः अथवा म
मापीति यथास्थितएवोऽपिः एवं चास्य प्रति लज्जाकारणं दीनं किमपूर्वमिति भावः यद्वा
निवेदयितुं योग्यो मय्येवमदीयो दुर्विनयः सोऽपि लज्जया मां प्रत्यपि नोक्तः तत्र का वार्तान्यकथ ५१

काचित्सुरतागमनोत्सवेनेमितिकभित्यादौ तंदुलाफलज्वलपिष्टद्रवलिप्तकरत
लादिना चित्रकरणं मंगलगानजलतर्पणविधानमन्यजनभीत्या सुरतागमनव्यावर्तनादिष्ठ
स्तनाकरोतीति काचित्कांचित्कांचिद्वक्ति डिंडीरपांडुरैः फेनसमूहैः डिंडिरोऽब्धिकफः फेनइ
त्यरः एवंच तंदुलादिपिष्टद्रवमाजातत्पंघृत्यैते आवर्तैः सादावर्तैर्भ्रमभ्रमैः तैः एवंचकर

आवर्तैर्जतर्पणशोभाडिंडीरपांडुरैर्दधती गायकीमवरित
सलिलाप्रियसंगममंगुलं सरसा १५९ इत्याकारादिव्रज्या॥

तल्लक्षणचित्रमाजातत्त्वमुत्पैते आतर्पणस्यशोभांदधतीकुर्वतीमुखरिरतसमस्तहंस्तनसलिलं
जलंयथा एवंचैतद्ध्वनिनासुरगानकरणतिरोधानमावेद्यते यद्वासलिलध्वनिरेवगाननेव
नमृपादयती त्यत्वं तजनभीतिमचमावेद्यते नच्चात्यतचातरी सरसा एवंचरसातिशयक
त्वादैवेनादृशाचरणप्रवणत्वमितिद्योत्यते प्रियसंगमेहत्वकं मंगलं गायति नायिकाचेयं
परकीया १५९॥

गो॰ इतिश्रीमद्गोपावलीपरिसरालंकृतपुण्यस्थलमध्यस्थितिविराजमाननीलकंठपंडिततनूजवा
टी॰ लोपंडितभाजानंतपंडितकृतेगोवर्धनसप्तशतीव्यंगार्थदीपनेआकारव्रज्याख्यासमाप्तिम
गात्॥ रात्रिरिति अमसमानाधिकासक्तोक्तिरियंवक्ति इयमिति इयंतवदिननिद्रास
५२ पत्नीव उन्नतिंगमनं पक्षेउत्कृष्टतांहरंती नेत्रनिकोचंनयनसंकोचंआलस्यादितिभावः
पक्षेनेत्रविकारंद्वेषादितिभावः विदधीतवपुरतः नववितिभावः एवंचद्वीतिसूचितंवद्योत्यते
किंवदतिइतिनजानीमः एवंचयथासपत्नीइत्यत्रवितवनामारोपयितुं समर्थातथेयंतववदि
इयमहृतिंहरंतीनेत्रनिकोचंचविदधतीपुरतः नविजानीमःकिंतववदतिस
पत्नीवदिननिद्रा ५८ इदममुभयमितिसंततहारगुणान्तर्गतैककुचमुकुलं गु
लिकाधनुरिववालावपुःस्मरःश्रयतिकुतुकेन ५९।
ननिद्रापुरतःअग्रेकिंवदतिवदिष्यतिनतत्रविद्मइत्यर्थः एवंचेदानींयथातथासमाहितंवश
कमेवत्वनिद्रैवानयाभावीतिध्वन्यते नायिकोचेयंपरकीया ५८ इदमिति इदममुभयमि
तोउभयपार्श्वेसततंहाररज्जुणान्तर्गतपककुचमुकुलोयस्मिन्ततवालायाःमध्यायाः
वपुःअंगुलिकाधनुरिवगुटिकाशस्त्रमिवस्मरःश्रयतिचेकपक्षेपिकमलातर्गत ५२
कुचमुकुलत्वादितिभावः ५९

स्ववायस्यैर्यायकांतचिन्तं स्यादेलेनमनायिकावक्ति इहेति इह शिखरीहृदः न कपोलोऽशिखरिणा
वित्यमरः तस्मिञ्छिखरालंबिनि विनोदेन दरमीषत्तरलं चंचलं वपुर्यस्य तस्मिन् तरुहरिणे शा
खामृगश्रेष्ठे भयपदयोः परिहृतिस्सहत्वात् विहंगी निजं यन्नीडं स्थानं कुलायो नीडमस्त्रियामि
त्यमरः तद्भ्रमेणापतितमभिलषतिमित्यमरः तद्भ्रमेणापतितमभिलषति इदं पश्य एवं च
स्ववायैस्यैर्यायैनाहकष्यानं विधेयमिति व्यज्यते उक्तं च वानरं चपलं ध्यायेद्धृत्शाखावलं
बिनम् शाखामृगमति चपलं हित्विति हृह निहितं विचिंतयेत्प्राज्ञः अपि मणि मत्वपर्यंत

इह शिखरिशिखावलंबिनि विनोददरतरलवपुषि तरुह हरिणे पश्याभिलष
तिपतितं विहगी निजनीडमोहेन १८ इक्षुर्नदीप्रवाहो घूर्णमानग्रहस्थेनेतलि ।

मांसवीजे हिनोगलतीति १८ अनंगागनाविलोकनजन्यमानवती नायकं नायकोऽन्यथासिद्ध
कुतूहलेन प्रसादयति ॥ इक्षुरिति हेमंततु इक्षुनद्याः प्रवाहः घूर्णमानग्रहस्थतवेयं भ्रूलतिका
च भंग अधिकं रसमावहति अत्र भंगरसशब्दौ क्रमेण दंतचर्वणीयत्वादिवंधनपराजयपरित्याग
वक्रत्वमिष्टत्वातिशयजलाधिक्यक्रीडनाधिकोत्साहकषायितत्वानुरागातिशयानल्पप्रीत्याति
शायचमत्कारविशेषार्थकौ एवं च त्वदीयकुटिलभ्रुकुटिदर्शनेन ममाधिकं सुखमुत्पद्यत इति व्यज्यते ॥

यद्वा तव ग्रहः मानग्रहः भ्रूलतिका च एवं च मानभंगे मिथ्या भ्रुकुटीकुटिलतामुखावाहावा लकोपेन वितनोति ध्वन्यते हे इति पदस्यानेनत इति पाठः स तनु उद्धः नदीप्रवाहः ध्रुवं च भंगे अधिकरम मा वहति अन्नामुकस्येति विशेषानुपादानात्सर्वस्यैव तथा लभ्यते भंगरमशब्दाच तरंगागुल्मार्थो ते मानग्रहः भ्रूलतिका च संगे तरंगवाचिना भंगपदेनाधिका लक्ष्यते तेन चोद्ध त्यतं व्यज्यते एवं चाधिककौटिल्यं रसमभयार्थः अधिकं रंस्यशोभोत्कर्षं नवमावहति एवं चे नादृशातिशायितमानकुटिलभ्रुकुटीकरणं च तवोचितं नान्यासामिति व्यज्यते इति स्थानिंद्रनाय

भ्रूलतिका च तवेयं भंगे रसमधिकमावहति ।६१। इंदीवरास्यपुरेनायद्धि मुखीमा

पवारणाभ्रमसि तत्कथय किंनु दुरिति सखि नमखित्वयाछायये व हृते ।६२॥

कमलमुखीमानिं वीवक्ष्यर्थः ग्रहपदेनावश्यप्रतीकारकरणयोग्यत्वं ध्वन्यते ६१ कश्चिन्नायि कावक्ति इंदीवरिति इंदीवरेव एवं च सतापोपनोदकत्वं तेन न चालिंगनादित्वं ध्वन्यते अस्य नाय कस्य पुरतः अग्रे यत्त्वयेन विमुखीपरिवर्तितवदनापक्षे पराङ्मुखी साप वारणाहतावरणा पक्षे अवतार्यसहिता चंद्राजगतत्वादिति भावः भ्रमसि इतस्ततो गच्छसि पक्षे चंद्रवलनादिति भा वः त्वयाछायये व किंनु दुरितं कृतं तत्कथय एवं च सर्वांगीणसंतापापनोदकसंमुखेनाय

कपटेनोवैमनस्यचलनस्याववानमंसंपादनादि प्रागुक्तनयायाप्यजनितमिति वः एवंचेतत्सर्वंपरित्य
ज्यविगतभीर्नायकमालिंगयेतिध्वन्यते ९८२॥ कांचित्कंचिन्निगृहीतमप्यंतमालोच्यातंप्रति
कश्चिद्देत्याज्ञयावदति इहेतिकपटजन्यकुतकेनतरलितांचंचलतांप्रापिताप्यन्यत्रस्थापितमर्थः
एवंचनकथितमपटत्वंहकयशापमारशेइहपतस्याएवंचविस्रम्भामानहं तथाजेत हेकुरंगहरिणा।
एवंचज्ञानानर्हत्वंध्वन्यते विस्रम्भंरसंकुरुषेकस्माद्दृगितिप्रियेतिभावः किंकुरुषे नवरभसेनसर
लतयानतरन्नितांचंचलितांप्राप्ता एवंचत्वत्सरलत्वेनतवबाधिकेतिभावः इयंबाधवधूः प

इहकपटकृतकतरलितदृशिविस्रम्भंकुरंगकिंकुरुषे नवरभसतरलितेयंबाध
वधूर्वीलयावलते ९८३ इहवहतिबहुमदोदधिविभूषणामानगर्वमियमुर्वी

वेचहिमकत्वातिशयोऽस्मिन् वालयोपुरुषेचलतेमन्निहिताभवति एवंचेमधुनेवत्वांनिगृह्णीष्य
तीतिनैतस्याविस्रम्भोविधेयइतिव्यज्यते ९८२ काचिन्महत्तरनायकसंगगर्वभाषिणींकाचिद्दि
दृग्यान्याज्ञयाकांचिदाहेतिवक्ति इहवहतीति बहुग्रस्तंतमहोदधिरूपंविभूषणंयस्याःसाएवंवह
तिमहोदधेः रत्नाकरस्यविशिष्टानिभूषणानियस्याःसायद्वाबहुमतेरादृयामहउत्सवःतदुदधिः
विभूषणंयस्याःसायद्वावकीमहोदधेर्विभूषणंनृपालक्ष्मीरितियावत् इयमुर्वीपृथ्वी एतेनश्लेषः।

गा॰
टी॰
५४
54

मानस्य रिमाणास्यापदेशे सर्वोत्कृष्टत्वाभिमानस्य गर्व इह भवत्समस्तं नमत्समस्तमिति भावः वहति क
मठमूर्त्तेर्देवस्याकल्कपङ्कपभगवतः निखिलं संग्रहष्टमपि नाप्नोति एवं च सर्वशरीरव्यापनं क्रेति
भावः एवं चैतस्यात्सत्पृष्टावलोकनमपि दुर्लभं तत्र किमु वाच्यं तत्संगमादि रिति निष्पद्यते तेन चेयं
भवत्सविधं मिथ्यागर्वमूढहन्नीति १६४ कश्चित्स्वावाचायं वक्ति ईर्ष्येति तस्या निजपतिसंगविचिंत
यनं ईर्ष्ययाक्रान्तात्वादयोऽशेषसेन ज्वलितः संतमः च्युतवसनेयजघनेन तच्चिंतेनेयः सांद्रानंदेन न
निर्वासिसंतोषप्राप्नोमि एवं च तदीयतथाविधजघनध्यानादेतादृशानंदस्तत्र किमु वाच्यं तत्स्याप्ता

देवस्य कमठमूर्त्तेर्नष्टं पृष्ठमपि निखिलमाप्नोति १६४ ईर्ष्यारोषज्वलितो निजपतिसंगवि
चिंतयत्तस्याः च्युतवसनजघनभावनसांद्रानंदेन निर्वासि १६५ ईश्वररूपविग्रहोचितमो
होऽस्मा मधुप किं दृष्यातपसि ॥

वितिभावः १६५ काचिन्म हतापि गृहीतेयमस्तयैतस्या
मासक्तिं नकार्यत्यन्तोक्त्या वक्ति ईश्वरेति महादेवस्कृतांगीकारे गाउचितो मोहाभ्रमः यस्य
तादृशस्त्वं महादेवस्य पतनूरपुच्छप्रियमिति पुराणादौ पदे ईश्वरो महान् तदंगीकारे गाउचि
तो मोहः आसक्तिर्यस्य एवं च महत्परिग्रहादेवस्य पतनूरपुच्छप्रियमिति पुराणादौ पदे ईश्वरो
महान् तदंगीकारे गाउचितो मोहः आसक्तिर्यस्य एवं च महत्परिग्रहादेवास्यासमीचीनत्वभ्रमे ५४

णासक्तिर्नवाम्लविकगुणावैत्वेनेनिभावः अस्याकलिकायामधुपएवंचमारग्रहकेवेनयाथा
तथ्येनगुणमार्गणाः ```` चिंतनेवतिष्ठोत्पते यद्वांभ्रातस्त्वंकिमुथानपासि यतइयंकनकाभि
धानेमेवमारोयस्याः एवंचार्थशून्यत्वंव्यज्यते वीतरसाअविद्यमानमकरंदाकिनवस्यकलिकाउ
न्मत्तः किनवोधूर्तोधत्तूरः कांचनाहृयइत्यमरः यद्वाकितवधूर्तः एवंचनवैनादृशाचरणमनु
चितमित्यावेद्यते कलिकाएवंचमहन्मरस्यानुरागवत्वाद्देवास्यामुन्मादमात्रजनिकायांना-

कनकाभिधानस्मारामाकिनवकलिकेयं १५६ ईषदवशेषजडिमाशिशिरे
गतमात्रएववचरमेंगैः नववौवनेनवतन्वीनिनिषेवतेनिर्भरंवापी १५७

यिकायामोसक्तिर्नविधेयाकिंतुगुणाद्यालोकनेनेतिव्यज्यते १५६॥ वापीसविधिकिय
द्भिः परिहृतांकांचनदृष्ट्वाकश्चिद्वक्ति। ईषद्विति ईषत् अवशिष्टः जडिमाशैत्यपदेनजडिंत
यस्याः शिशिरर्तौ समासमात्रएवव्यसनादावित्यर्थः अंगैः अवयवैः पदिगुणाढ्यैतैः चिरंत
नैः अतएवनववौवनानन्वीवपापीनिषेव्यते एवंचैतादृशागुणाढ्यताअपिसमीचीनाइतिव्य
ज्यते॥ इतिश्रीमद्गोदावरीपरिसरालंकृतनगरपत्तनभविराजमानानंतभट्टकृतेव्यंगार्थदीपिने

ईकारव्याख्यायां शोभमासिमगमनं

गो॰ टी॰ ५५ सखीनायकं कामोति उल्लसितेनेति उल्लसितेनेति उल्लसितभ्रूरूपधनुः पदेन भ्रूसदृशधनुः य
स्य पृथुनाम्नाकर्णांतेनेत्यर्थः पदेन पृथुनाम्ना राज्ञा मालोचनेन नेत्रेण पदेन आलोचनेन क
थमन्यथात्र जनावस्थितिरितिविचारेण हृचिरांगि महांतः श्रेष्ठाः पदेन महापरिणामशालि
नः अचला अपि चांचल्यभूम्या धीराइत्यर्थः पदेन पर्वताः केन चंचलभावमानीताः प्रापिताः प
वं च त्वत्कटाक्ष विक्षेपमोक्षणे केनैव धैर्यं परित्यज्य विह्वला जाता इति भावः पदेन महीधरत्वा

उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुनालोचनेन हृचिरांगि अचला अपि नमहांतः के वं चल
भावमानीताः ४८ उपनीय यत्रित्यवे भुजंगमक्षेरत्न विविविबुधैः श्रीः पकः समंदर
गिरिः सविगिमाणां समुहहन ४९

म महीमालोच्य पृथुराज्ञा इतस्ततः पर्वतः कृता इति भावः यद्वाभिमानी हृचीनायकः कथ
मायास्यतीति चिंतयंतीं नायिकां सखी वक्ति । मत्प्रसादादेवेते धनिनः संवृत्ता इति काचिद्व
क्ति उपनीयेति यस्य नितंबकटके पेच यच्छामोनि तं बध्रतस्मिन् भुजंगमेये पदेन विदमुप
नीय प्रापय्य विबुधैर्देवैः पदेन विशेषज्ञानवद्भिः उच्चैः श्रीरत्नविम्सः मंदरगिरिः पर्वतः
पदेन मंदरगिरिरिव पकः पवंचामिः नर्थकाइति भावः गरिमाणां गौरवं समुहहन पवं च मत्प्र
सादप्रसादेनैते श्रीमंत इति बज्यते यद्वा कस्याचित्रिदर्शनं प्रदर्शपकाचित्का चिद्वक्ति ॥ ५५

एवं च सैव गर्वं करोति नवतनकरणम् अनर्थकमिति व्यज्यते नैष समयो जारस्य विधेयं गन्तुमिति काचि
द्वक्ति उल्लसितेनेति उल्लसितेन लाञ्छनेन यस्य ज्योत्स्नाकौमुदीवर्षति असौ सुधाकरश्चन्द्रः स्फुरति आ
न्तः कुसुम्भचरणायास्मिन् कुसुम्भेन लाञ्छनेन वत्तानामारूपाणां प्रकटितलीवेयेन दीरपदेन ज्योत्स्नावत्
सारूप्यं शाकटइव अस्य विशेषइव एवं चैतं समयगमने लाञ्छने भविष्यतीति व्यज्यते ॥ स्वमनोग
तं काचित्कांचिद्वक्ति उपचारेति किं नवस्य धूर्तस्य सर्वं प्रसिद्धाः अथवा वक्रमार्गाकाः उपचारेण ।
अनुनयाः अस्मादृशानि एवं च नवा ज्ञवाइति भावः यद्वोपचाराः अनुनयाश्च सत्याः एवं च नद्व

उल्लसितलाञ्छनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति आसक्तकुसुम्भचरणा शाकट इव प्रक
टितोरुः ८० उपचारानुनयास्ते कितव स्योपदिता सखीवचसा अधुनानिष्ठुरमपि यदि
सम्वदति कलिकैतवा यामि ८१ ॥

चनादरकरणे योग्यत्वं पश्यते न चैतेन एवमेव मानस्त्वयास्मत्प्राप्यः त्वगोत्तरमवश्यमयमत्यंत
वश्यो भविष्यतीत्येवं रूपेण उपदिताः एवं च सख्या परायशृण्वतं भूयते अधुना सनिष्ठुरमपिप
रुषमपि एवं च समीचीनभाषणं दूरतयास्तमिति भावः यदि वदति तर्हि कलिकैतवान् कलहक
पटाद्यामि गच्छामि अद्यापं दृष्टमिति भावः एवं चाधुना तेन नयोदासीन्यमालंबितं यथा न निष्ठुरम
पि वक्ति येन किमित्येतादृशं वदसीति वक्तुमहं गमिष्यामीति भावः एवं चाधुना कोऽप्युपायस्तद्दर्शन
इति चिन्तातिशयो द्योत्यते ॥

गो॰ टी॰ ५६ 56

मत्वीनायकोवक्ति उरसीति व्रीडावतिउपवीततांनीतं उपवीतत्वंप्रकृतमित्यर्थः मुक्तादाममप
रिवर्तयन्त्याः कंठेचेकुर्वन्त्या उरसिपुरुषायितस्यवैदग्ध्यंकेनेकलितं अपितत्सर्वैवेतिभावः
एवंचेदानीमस्मत्समक्षंलज्जांनाटयसिपरंतत्त्वदीयतात्कालीनलज्जामूल्यंतत्तथाविधमुक्ताद
ममपरिवर्तनमेवसर्वेषांकथयतीतिभावः नायिकांप्रतिसखीवक्ति उड्डीनानामिति प्रमादा

उरसिपरिवर्तयन्त्यामुक्तादाम्नोपवीततांनीतम् पुरुषायितवैदग्ध्यव्रीडावतिके
नेकलितंते ७२ उड्डीनानामेषांप्रमादान्नहरिणीपदिशांपंक्तिः विस्फुरतिवैजयं
तीपवनछिन्नापविद्धेव ७३॥

ते उड्डीनानामेकगतिविशेषशालिनां हे तरुणि पक्षिणांपंक्तिः पवनेनछिन्नाचासौ
अपिविद्धावैजयंतीमालेव विशेषेणस्फुरति त्वंपश्य एवंचनायकः प्रमादमायातत्त्व
मपिप्रयाहीतिध्वन्यते यद्वाऽमंकेनस्थलमिदमितिव्याजेन प्रतिनीतानामनिभिः संरक्ष
माणांकांचिदन्योन्नायवक्ति

उज्जागरितेति कांचनकेतकि उज्जागरितः भ्रमितः उच्चावचपत्रैः विरूढः मधुकराणां प्रकरो
यया तत्संबुद्धिः नवसौरभ्यस्य समुदायः आविकसतन मा स्फारीभवतु एवं च तेषां सूनामिलनतः
त्वद्दर्शनाय भ्रमं तां मदारात्रिजागरणादि भवति तेषां दृष्टादिभिर्निवारणे क्रियमाणे तव यौवने
निःफलमिति व्यज्यते सखी नायकां वक्ति ॥ उल्लसितभ्रूरिति निस्तरंगे अरिणीय स्याः तत्संबु
द्धिः निश्चलेत्तरेण एवं च चिंतावत्त्वमभिव्यज्यते उल्लसितभ्रूः सतीत्वमतिक्रांते किंचिंतयसि ।

उज्जागरितभ्रमितं दंतुरदलस्फुटमधुकरप्रकरे कांचनकेतकि मा तव विकसतु मा
न च सौरभ्यसंभारः उल्लसिताभ्रूः किमतिक्रांते चिंतयसि निस्तरंगाक्षि त्वदुपचा
रविरसः पाकः प्रेम्णो गुडस्येव ॥

निवृत्तचिंतनमनर्थकमिति भावः यतो गुडस्येव गरिलः पाकः त्वदस्मनीचस्यपदे त्वदुपाम
दिकायां अपचारैः संबंधस्तेन विरसो भवति एवं च नीचमाध्यस्थ्ये प्रेम्णो न निर्वाह इति भावः
एवं च नीचमाध्यस्थ्यं प्रथमतो विधाय पश्चाच्चिंताविधानमनुचितमिति द्योत्यते त्वदुपास्तु
त्वं कथमधुना विधेयमिति सचिंतां सखी वक्ति एवं च त्वदुपसंबंधे वर्ण्यप्रेमवैरस्यमिति व्यज्यते
तेन च तन्मयि रागपकोचित इति कश्चित् ॥

गो॰ टी॰ ५७ 57

कस्याचिद्दूतीन्तकंकाचिद्वक्ति उद्दिश्येति उद्दिश्य पुरंविधेयमस्त्रीतिनिःश्वसंती यथात्केलि
सदनात्सखीपुरुयंनायिका कपटकोपेननवाल्लवेने निभावः कुटिलेभ्रूवीयस्याः अवतंसय
था आहतः दीपोयस्मिन्कर्मणि एषतनिपवमुग्रादीपति तथाउपरित्यजतिस्म एवंचदीपना
शनेनदेतत्कंवाभुन्यते स्वल्पवलेपिप्राणिनिपाति शालिनिप्रवलस्यनन्यायत्तेजोऽधिकंभव
तीतिकाश्चिदनोक्ताकंचनवक्ति उदिनेयेति उदिनापिएवंचदीशातताभावोव्यज्यते नहिन

उद्दिश्यपतिंनिःश्वसंतीमस्वीमियंकोपकुटिलभ्रूः एवमवतंस
माहिपदाहतदीपंयथायतनि ॥७६

स्याहिमस्यगहनेयस्मिन् अथवानहिनेनगहनेननिविडेनआकाशप्रोतेतापयतीतितपनःसूर्यः
नदीप्यते नात्यंतंप्रदीप्तोभवति कठिनघृतपूरेणाप्रणीशरावसामृज्जनविशेषस्यापिरश्मि
प्रदीपस्य एवंचशीलमीतलेनकस्यापिकोपाग्नेसाधिकामितिव्यज्यते तेनचशांतिप्रवृत्ति
मुचितमिति यद्वासौम्यसमुदायेक्रूरेणानकिंचित्कर्तुंशक्यमिति अनेनोक्ताकश्चिद्वक्ति दी
पशाम्यार्थप्रांतपटं अथवाहीनवलसमुदायाक्रांतेप्रवलस्यशनैःशनैर्वलंभवत्येवस्यः

नोक्तावक्ति उदितोऽपि अपिस्तु हि नगहनगह्वेन इत्यन्वयान्वेति नजिकाकुः अथवावहृतर
षातिमतिहृदयाकाशेन कामक्रोधादेलथाप्रसरइतिकश्चित्कंचिद्वक्ति उक्तमनादिवा
पागलस्यांवकिमसीतिवादिनीमत्तीनायिकावक्ति उक्तमेनेति सः हृष्टश्चेवः अनिशंनिरन
रेहृल्लग्नः हृदमधितः यद्वा अनिशंमोहयतीतियोजना हृषितः उक्तमेन उत्थाने उपनिवेश
नेस्थितौ शायनपराहृतौपार्श्वपरिवर्तनेचलने वक्तागाकरणेवचनव्यापारेचमोहयति

उदितोऽपि न तु हि नगहनेगगनगतेन नदीपितेनपनः कश्चिच्चूतनपूरसूर्यांशि
गावाग्निरश्मिप्रदीपइव ॥ उक्तमोपनिवेशनशायनपराहृतिचलनवचनेषु अ
निशंसंमोहयतिमांहृल्लग्नःश्यामसइववदयितः ॥

भ्रांतिंजनयति नमद्व्यापारसमर्थीकरोतीतिभावः एवंचनथाविपनायकाशाश्यामसेमेनाद
शंङ्कः एवंभवतीति अज्ञेनेने नचनदानयनार्थयतः श्येति हृल्लग्नःश्यामसदवहृत्कामरोगेणापि
गमनोपवेशनादिनमद्व्यापारेष्वसंतेडः एवंभवति कयोश्चित्कटाक्षमात्रेणैवयोगः संवृत्तइति
काचिद्वक्ति यद्वानहृत्सदिरूपयोगः किंतुकटाक्षमात्रेणैवकार्यकर्तुंशक्यामितिकाचिद्वक्ति ॥

गी॰ टी॰ ५८ 58

उज्झितेति उज्झितः त्याजितः सौभाग्यस्य मदो यया सा एतादृशी प्रकटया आज्ञायाः भङ्गे नगस्फुरणं तया ज्ञाता योः स्फुटप्रार्थनाया सौभाग्यमदं भञ्जतः प्रार्थनायाः भङ्गनं बाधेत भयं चापि भीतिरिति भावः भङ्गुर इति पाठे सौभाग्यमदहानि सौख्या पि याज्ञायां कृता या न तत्फलाभावे भीतिरित्यर्थः अकलितं मनो याभ्यां तयोः अविज्ञातपरस्पराभिप्राययोरित्यर्थः यूनोः एका दृष्टिर्हन्तीति स्पष्टार्थाः हन्तीउभयो र्भीवमुन्नीय स्वयं वदतिचोक्तं स्मरन्ति एवं हृतेन कार्यं निसृष्टार्थानवसानास्ता एवं च कटाक्षमात्रेण वसंयोगः संवृत्तः कर्तेशाका इति पश्यते यद्यपीदं बहुभिर्भुज्यते तथाप्येकस्मिन्नेव जारे संता से

उज्झितसौभाग्यमदस्फुटयाज्ञाभङ्गभङ्गभीतयोर्यूनोः अकलितमनसोरेका दृष्टिर्हन्तीति स्पष्टार्थाः ॥ उत्तमभुजंगसंगमनिष्पादनितान्तचापलं तस्याः मन्दरगिरिरिव विबुधै विनलितः क्षप्यते कायः ॥ क्वेति काचित्काचिदह्नि उत्तमेति उत्तमो यः भुजंगः उत्तमपदेन ॥

चित्तस्थिरीकरणयोग्यत्वमुच्यते शिष्टः एतेन सर्पात्सङ्गमेन वंचनेन एतेन सम्भोगेनेति चपलत्व हेतुः निष्पादस्य निश्चलस्य पूर्वमिति भावः नितान्तमत्यर्थं कटकस्य एतेन कटिप्रदेशस्य चापलं यस्मिन् यदीत्तमभुजंगसंगमेन निश्चलनितम्बो यस्मिन् तादृशं चापलं यस्य एवं च वाह्यरतवत्ता स्पष्टानां नान्तरतवदिति भावः तस्याः कायः देहः मन्दराचल इव विबुधैर्ज्ञानवद्भिः एतेन देवैरिव तत्तत्राकृ ष्यते एवं चान्यैर्भुज्यमानापि नमेतानि वे शायनितेषु किं तु तथा विपजारसंभोगात् प्यानस्मिन्नेव वासक्तेति ध्वन्यते एतस्याः पतिरन्यतनजजेत्स्यतस्य यानभेनत्वामिति काचित्काचिदह्नि ॥ ५८

उपनीयेति कलमानां शालिविशेषाणां कुडवं पलालनिर्मितपात्रं उपनीय समीपे संस्थाप्य
सभयः कथमियं जीविष्यतीति धियेति भावः हालिकः पुनश्च मूर्खत्वं व्यज्यते चिकित्सके वैद्ये एव
धूमलेनेघ्राणामारब्धमर्थं चंद्राकारं प समीपे ज्ञाने व्याधिरोगं कथयति एवं चैतस्येतन्न एव तत्रैतमि
ति ज्ञानेनास्तीति व्यज्यते तेन यथेष्टमागतं वितरयति कुडवशब्दः परिमाणविशेषवाचीति के
चित् ॥ काचिद्वह्निं ज्वालयन्ती जारातिशायिनासक्तामानसं तत्संभोगं कुर्वती धूर्तेन निजदयितेना
लोच्यमाना सतिरूक्ष्वं सखीं निवारयति उल्मुकालिनेति उत्कृष्टमुकुलवद्याचरितं प्रथयप्रेटय

उपनीय कलमकुडवं कथयति सभयं चिकित्सके हलिकः पाणां सोमार्थ
निभेव धूमलेने व्याधिमुपजाते ॥

धातयानत्सबुद्धिः वह्निप्रज्वालनाय फूत्कारविधानादिति भावः भूतेर्भस्मनः कणाग्रसेन ने
त्रे तद्भस्मसंभवेन मीलितस्यार्थं प्रतिपालयानत्सबुद्धिः एवंच विशिष्टभ्रमराज्ञाना हृ सभवं तो
चित्यं व्यज्यते धूमोपि दहनप्रपिनावद्वितावच्छेदः विरमफूत्करणादिति भावः धूमलेखादू
यपतेन तत्कथं तेन तत्कथं नेह धूमः इति वदसीत्यत्राह तेसासितं भ्रमरीयमनुसरति एवंच त्वद्दृ

गी॰
टी॰
५९
59

नामोदवशाद्भ्रमरः परिभ्रमति एवं तु नवाप्लवं धूमश्चेतोनर्थकेन तद्व्यापाराद्द्विरमेति भावः
इति निह्नववचनरूमरश्चरोन्मुकुलननयनार्धनिमीलनेन फूत्कारभस्मसंबंधनश्वासेन समाधा
तुशाकोऽपरं त्वकथमपि म्यासितं नसमाहितं शाकमयं चेत भ्रमर इव भ्रमरः यद्वा भ्रमरातिप
वं चाय यथार्थं वनाग्राहकस्यास्य यथार्थवनाग्रहणेन कोऽपि विलंबः दयित इदमुच्छ्वसितमव
शं पश्चात्स्यन्येव तदधरोन्मुकुलननयनार्धनिमीलनमुच्छ्वसिताविमानस्तंभोगजन्यान्येवातो न
विधेयमेतदिति व्यज्यते यद्वा वह्निप्रज्वालनार्थमादिष्टा तन्मम यच्चुंबनं प्रयच्छसि नायिकामव
लोक्य तत्सखी तदुत्साहवर्धनाय वक्ति हे भूतिकरणाज्ञाम मीलितार्धाक्षि इति सोल्लुठव
चनमेतत् एवं च नभूतिकरणाज्ञामेन वाद्ये निमीलिताक्षि त्वमपि नुजारचुंबनं समवोदयेनेति
व्यज्यते उन्मुकुलितं चुंबनार्थमिति भावः अधरपुटं येन तास्मिन् इह जोरेन विरमचु
वनदानाय्यमिति भावः दंतद्विति भीतिं त्वयमाशंकापरिहरति अपिरवयाररोणनकारोज्ञा
पयत्वेति अयं धूमो न किंतु भ्रमर इव उच्छ्वसितमर्थोन्नवानुसरति एवं चनेयं धूमलोवाश्चपि
तु फूत्कारकालीनत्वद्वदनसमीरणसौरभ्यलुब्धमधुकरश्रेणिरयमेतं दृष्टिमिषेणैव
दंतदानसमाधेर्विधातुं शक्यत्वेन दंतदानं भयमयास्माच्चुंबनं यच्छ प्रदेहीति ध्वन्यते ॥ ५९

अथवा नायक इत्युक्तिरियं भ्रनिकरणात्रासमीलिताधीत्वीत्यनेनतुं वनप्राप्येोत्कंमेनैतदीयय
गेत्सुकूलनमपिनत्वयावधारितमितिव्यज्यते इतरत्समेकांतस्माविधतथाविधवालायाता
यातमवलोकाकुपितांगृहिणीं नायकः समाधत्ते उपरेति हेगृहिणि एवंच गृहस्यत्वद
धीनत्वेनत्वमेवमस्वेति व्यज्यते यथासरसः सरोवरस्योपरि हंसमाला भ्रमति नालिनलाभ्
तेरवसति तथा वालामेमोपरि नीता कर्णो इत्यर्थः परिप्लवते भ्रमति त्वंतु आशयं प्रेत
ष्करणं प्राप्य वससि एवंचैनस्यामेवानुतमिनाधिष्ठानेनवर्तुवर्तत इति व्यज्यते पुनस्तत्रेष्ठे

उपरि परिप्लवते मम वालेयं गृहिणि हंसमालेव सरसइव नलिननालावमा
शयं प्राप्य वससि पुनः उत्कंपचर्मपिच्छलदोःसाधिकहस्तविच्युतश्चौरः ॥

नालानालमिति पाठान्नालाशब्दः प्रावंतः कम्रनकस्याश्रियोवनलब्धः तदप्राप्तिखिन्न
लाप्रतिवक्ति उत्कंपेति हे स्तनतु एवंच कामुकेच्छायोगपंत्वव्यज्यते उत्कृष्टः कंपोयस्यचर्मे
णापिच्छिलश्चयादोः साधिकस्यायामिकस्य हस्ततलस्मात् विच्युतः उत्कंपपिच्छलपदाभ्यां
च्यवनाहत्वव्यज्यते चौरः तवंच चलाचलयोः एवंचदर्शयोगपत्वंचयमते ॥

गो॰ स्तनयोः शिवं कल्याणमाशास्ते एवं च त्वत्कुचकुंभदर्शनसंजातसात्त्विकभावकंपस्वेदयामि
टी॰ काः शिथिलकरबंधविच्युतचौरस्यैव मया खेदित्वेन तदाशास्यशिवभाजनं अस्मदादीनां त्वं पुन
दुःखदत्वेन पापभाजनमेव भविष्यति त्वत्कुच इति व्यज्यते यद्वा दुष्टहृत्सु उपजीविन एवायं तेस्त
६॰ नंदलः सखेषितानां नान्येषाममीषां चीनानामिति कश्चिद्वक्ति यामिकः कश्चिद्वक्ति अथवा त्वत्कुच
60 कुंभदर्शनमात्रादेव तथा भ्रांतिरुदेति यथाग्रस्थमरणमपि न विज्ञायते इति वक्ति यामिकस्य

शिवमाशास्ते सतनु स्तनयोस्तव चंचलाचलयोः ॥
उत्क्षिप्तबाहुदर्शितभुजमूलचूतमुकुलममसख्या ॥

केवलं न सकरयारणमेवहृत्तिदं च तद्वलात्तसकलपरिगमनमाविप्रभुकोपफलाज्ञानवदेनेषा
मपि न तदनुसंधानमिति व्यज्यते यद्वा त्वया रात्रावभिसरणं कृतमिति कश्चिद्वक्ति मया च न
नायकयाकृष्यमाणांचलं नायकं प्रत्यन्योक्त्या तत्सखी वक्ति उत्क्षिप्तेति उत्क्षिप्तो यो बाहुस्तेन
शिथिलं भुजमूलं यत्र क्रियायां हे चूतमुकुल पदं भ्रमराघभुक्तत्वप्रतिपादनेनागमसंगतिश्चान्य
त्वं नायके ध्वनयति तच्चास्पृहणीयत्वं मम सख्याकृष्यमाणा भवतः परमुत्कृष्टः उच्चपद ६॰
लाभः ॥

राजति एवं च मत्सखीकराकर्षणेन तत्रोत्कृष्टस्थानप्राप्तिर्जातेति व्यज्यते तेनैवैतत्कराक
र्षणं स्वर्गेस्वत्वरूपमिति पल्लवादेराकर्षणेन रसोच्चनेऽर्ध्वगमनमिति लौकिकं व्यवहारद
र्शनेन सर्वोपि त्वद्विहारमाकांक्षतीति सखी नायकं वक्ति । उच्चेति उच्चो यो कुचकुंभो कुंभप
दमाधारकाठिन्यशालिनाय तत्र निहितो जघनेन कम्राः पुरोभागे स्त्रीवितनजघनं पुरस्समरः
लग्नमध्येग्रे यस्य स्त्रस्यंते निम्नानीचायामध्यमः तत्संक्रमायय यद्धाकृतवल्यः निम्नदेशोऽल्लंघ
नाय यत्कष्टं दीयते तत्संक्रमदारुकृतनरुणातवहारः हृदयं कुचद्वितियावत् चालयतिं च व

आकृष्यमाणा राजति भवतः परमुच्चपदलाभः ॥ उच्चकुचकुंभनिहितो हृदयं
चालयति च नलग्नाग्रः अतिनिम्नमध्यसंक्रमदारुनिभमलहरुणातवहारः ॥ उल्ल
सितशीतदीधितिकलापकंठे स्फुरतितारोच्चाः ॥

लं करोति अतोपि संक्रमदारुमार्गेणागच्छन् चंचलताभाजनं भवतीति लौकिकं रतिश्रांतेय
मिति सखी नायकं वक्ति ॥ उल्लसितेति उल्लसितः स्वरतसुखादिति भावः शीतिदीधितिमुखचं
द्रः तस्य मनोज्ञापकंठे कुसुममायुधेन विधृतयष्ठ्यः तन्निर्गतायेमकरंदविंदवस्तत्सदृशास्ता
रोच्चाः प्रस्वेदविंदवस्स्फुरंति एवं च कुसुमसमसुकुमारतापालिनीयं रतश्रांतेति व्यज्यते ॥

गो॰ टी॰ ६१ 6

यद्वा जातोयमभिसावसमय इति सखी नायकं वक्ति उल्लासितः प्रादुर्भूतः पीतदीधितिश्च
द्रः समीपदेशेन तत्रैवास्मदनुधनुर्मकरंदकल्पाः स्फुरंति अर्धचन्द्रत्वेन धनुस्तस्मना एवं चैतना
दृशा मयाकरमाहात्म्यं संपन्नः कुसुमधन्वा मदनः संवृत्तः अतोऽद्भुततरमभिसरेति यद्वा नायको
क्तिरियं ॥ त्वयैवासक्तास्मि इति सखी नायकं वक्ति एकैकशा इति प्रत्येकमित्यर्थः एकैक
शाद्दत्ता एकैकशो ददाति इति भाष्यकारप्रयोगाद्वयवत्प्रासु इहेदानीमेकैकशो वैधर्म्यमु

कुसुमायुधविधृतधनुर्निर्गतमकरंदबिंदुनिभाः ॥ एकैकशो युवजनं विलंघमा
नाद्धानिकरमिव तरला विश्रामिति सुभग त्वामङ्गुलिरासाद्य मेरुमिव ॥

द्यते एकैकपाल्लमलोक्य यन्मैत्रैकैकशो तुलेभा इति प्रशस्तपादभाष्यसंयुवरप्रस्तावीय
वासवदत्तासमाप्तकल्पदशकुमार॰ प्रयोगाश्च सलमत्र विचारेण युवजनं युवदेनस्पृह
णीयत्वमज्यते अत्ताणामालां मणीनां समुद्रायमिव विलंघमाना अवगणयंती पेक्ष
उल्लंघयंती अङ्गुलिरिव तरलोमेरुमिव मालाप्रान्तमणिमिव त्वां प्राप्य सुभग एवं चैनां दृश
नायिकासक्तिर्न भाग्यं पावितेति व्यज्यते विश्रामिति मेरुल्लंघनेन कार्यमिति नायकसंप्रदा
यः ॥

कश्चिद्ग्राम्याखेदखिन्नो वक्ति पक इति सकललच्चुनाकारणाद्दुःखेन पूरयित्वमशक्यं उद
रं दुःपूरं त्वलच्चुनाकारणं तेहितः यः न विभर्ति सः स्वहृदयविहीनोपि स्वपदमनर्थकमिति
वाभाति सहृदयः हृदयेन सहितः राहुरेव पकः जीवति पुवंच येस्तोदरदरीपरिपूरणाया
त्रयाज्ञांकुर्वंतितपवमृताइतिव्यज्यते काश्चिद्दिदेशाश्रीमनोरथंकरोति । पकेनेति पकेन
केरणाचूर्णकुंतलंचलकाग्रूणीकुंतलाइत्यमरः अपरेणचिवुकमुन्नमयन् नगरद्वा

पकः सजीवतिसहृदयशून्योपि सहृदयोराहुः यः सकललघिमकारणमुद
रंनविभर्त्तिदुष्पूरम् ॥ पकेनचूर्णकुंतलमपरेणचिवुकमुन्नमयन् पश्यामि
वाष्पधौतकदातिनगरद्वारितद्वदनम् ॥

रेदेशेप्रेमातिशयेनतावद्दूरागमनमितिभावः वाष्पैः चिरकालीनदर्शनादितिभावः त
स्तावद्दनंपश्यामीतिकाक्का जगदीशकदाकरिष्यामीतिव्यज्यते विगलद्धारीसापिपाठेकुं
तलविशेषणं ॥ नायकासखीनायकंवक्ति पकमिति पकंनान्यदित्यर्थः जीवनकार
णं पवंचसम्पगानर्हंतंधून्यतेचचलस्वभावमपिपवंचात्मन्नत्वदीयानुबंधादिश्रवणं

यितस्यास्त्वदनुरागइतिदुर्लभतरेयमेतादृशीनायिका इतिव्यज्यते त्वंचत्वयानचांचल्यंविधे
यमितिनिरंतरंनापर्यंतंचचलत्वाभावादितिभावः नासेवमावराकी एवंचदीनत्वंद्योत्यते।
निश्वासमतुल्यंत्वांप्रतः वहति एवंचवद्विस्तथाविधकृत्रिमचाटुवचनविज्ञानशून्येत्वंप्रतः
प्रेमशालित्वमितिव्यज्यते नायिकेप्रेषितदूतीनायिकावक्ति एकमिति हेदूतिएकंममनः
यामीतिवदति नयामीत्यपरंहृदयंवदति एवंचगंतव्यंवानागंतव्यमितिसंशयशालित्वदृश्यते

एकंजीवनमूलंचंचलमपितापर्यंतमपिसततं प्रतर्वहतिवराकीमांत्वांनासेव
निश्वासम् ६ एकंवदतिमनोमनयामिनयामीतिहृदयंमदंमे हृदयमुचितंनव
मदविहृतकांतचिंतायः ७ ॥

तिव्यज्यते नायिकागमनेसंशयंश्रुत्वासखीवक्ति हेसुंदरि एवंचनायकासक्तिस्त्वयुचिते
वेतिध्वन्यते हेतंस्वाधीनीकृतंकांतस्यचित्तययातस्याःतहृदमुचितं एवंचनायकचित्तस्यत्वे
यिनिमग्नत्वेनतवैतादृशएमोचित्यंतच्चितस्यान्यत्रअनुरागित्वंवशंपतयाउतंतरंनआगंतव्यमेवे
तिव्यज्यते प्रत्रसर्वत्रचिंतापंकयत्किंचिदेकपदस्यादातमुचितमित्याभाति ॥

काश्चिन्न हालिकवधूंलभोति पंकेति ॥ पंकेउपत्राणां शायनेयस्याः स्वेदं श्रर्पयन्नायकस्य सह
रतातिपायनेत्यर्थः जनयन्ती महज्जनचननयमिलितो हालिकवधूः धूल्याः पुटीव स्मरसंब
धिज्वरं हरति पंकेउपत्रान्तरितास्वेदमुत्पादयति स्थूलपुरोभागाग्रगमं गणालिनी धूलिपोट
लीमदनज्वरं शान्तिजनिकेति वैद्यकप्रसिद्धिः ॥ शास्त्रचर्चा भवतीति विज्ञाया गतस्तत्र ग्रा
मे शास्त्रचर्चामालोक्य कश्चिद्वक्ति । ऋषभ इति ऋषभः स्वरविशेषः वृषभश्च ऋषभो वृषभो

पंकेउपुत्रछायनाजनयन्ती स्वेदमलघुजघनतटा धूलिपुटीव मिलन्ती स्म
रज्वरं हरति हालिकवधूः ॥ ऋषभोऽत्रगीयते इति स्फुटा स्वरपारगा वयं ग्राम्याः
को वेद गोष्ठमेव शान्तो विहितबहुमानं ॥१२॥

वृषभस्त्वमरः ऋषभोऽत्र गीयत इति स्फुटा स्वरस्थानवेत्तारो वयं समागताः एतत्स्थलं गोष्ठेनातो वि
हितः बहुमानो यत्र गोष्ठे गोस्थानकं इति को वेद दीपोत्सवादौ वाभीरा गवालंकरणं वि
धाय गानं कुर्वन्तीति देशाचारः एवं च नाममात्रादेवास्माकमत्रासमीचीनादवृद्धिरिदम
वदिति भावः ऋरकारव्रज्याख्यासमाप्तिमगमत् ॥

गो॰ नायकअधरंस्तौति एकइति प्रियाधरगुणान्वेत्ति एवंचविशिष्टज्ञानमशाकांत्वगुणेषु
वाच्यते एकोहरः एवंचविरक्तवेशवत्तयानान्यथाभाव आशंकनीयइतिभावः अन्ये
६३ देवाविमूढाः उभयत्रहेतुमाह यःहरःविषममृतंत्वासममिति चावयन् गरलेमेव
63 ययौ एवंचप्रियाधरंविनाअमृतमपिविषतुल्यंवाच्यते द्विविषदत्तुकमलाधरार्थं
यत्नमकुर्वाणाः अमृतार्थंचकुर्वाणाः ततस्तदधिकमितिमन्वानाम् नाइतिभावः

एकोहरःप्रियाधरगुणावेदीदिविषदोपरेमूढाः विषममृतंत्वासममितियः
पश्यन्गरलेमेवययौ ॥ एवम्बाति मापुनरयमितिगमनेनयदमेगलंमयाका
र्ति अधुनातद्देवकारणामवष्यितो हत्यमहपतेः

यद्वाएकोहरः प्रियाधरगुणज्ञानवान् नान्येदेवाः किंपुनर्मानुष्याइतिभावाः यतोयः
विषमपिअमृततुल्यं विज्ञायतदेवययौ एवंचप्रियाधरपानसंबधिनिवेदनेविषमप्य
मृतंभवतीतिभावः एवंचप्रियाःपरेधिकत्वमवधातोद्योत्यते अत्रोभयत्रविषगरलपदा
भ्यांतत्प्रैवोपादानमुचितमित्याभाति काचिदृष्ट्वाप्रियगमनावसरे अपुनरागमनार्थम
मंगलंकुर्वाणातदमंगलभीत्यावष्यितं नायकमेवलोकयथाचिंतितमन्यथाभवनं
देवाधीनामितिमखी

पश्यतीति अयं पुनः मायत्वपत्नदर्थं यदं मंगलेगमनकाले अकारिनिनैव काशोनज्वलितगृहय
नेशायिस्थितिः सहजेनेति अर्थः अनेनभट्टविरचितेकंगपार्थदीपनेप्रकारवज्ज्यामममासिमगमत ॥
इयप्रतिवेशस्यामस्केलिकक्षिद्धक्ति केलीति केलिमदननवोढा एवंचेयमवश्यमेनेनभोगवृ
तिज्ञानवर्धन्यति सखीभिव एवंचेद्धेषष्यमानेभन्यते प्रापयति स्वयमानभजेत इत्यंगृहिणी
अर्थं वैषम्य अर्थः स्वामिवेशययोरित्यमरः स्तवति मति प्रतिवेशिनाहमिति इयंचमदामज्ज्यासप
त्नीमेतस्मिन्समये संयोज्याज्ञापातीति नानेनमूर्खेणाज्ञायतइतिधियेयनिभाव। २३ किंचित्का

केलिनिलयं सखीभिर्विनयति नवोढां स्वयं न मां भजते इयं गृहिणी मेयं स्तौति प्रति
वेशिनाहमिति कालक्रमकमनीयक्रोडेयं केतकीतिकाशंका वृद्धिर्येयथायथास्याः स्त
याकंठकोत्कर्षः २४।

लोत्तरमिदंयस्मायौवनास्माकमपयुक्त्याभवतीत्याशंसाकारिणाकश्चिद्‌न्योक्त्यावक्ति कालेति ॥
कालक्रमेणाकमनीयःक्रोडः समीपदेशः पत्तभुजाभ्यंतरं रूपं केठकीतिकाशशसानकापीत्यर्थः
अत्रायंहेइमकमाह यथायथास्याः हृद्धिस्तथातथाकंठकोत्कर्षोभविता एवंचेतस्यायौवनेअनेक
रूपप्रवाशेभवितेतिव्यज्यते तेनचैनन्तवीपयोगइति कंठकोत्कर्षभवनरूपक्रियान्वयस्येकदा

गो॰ तन्यदार्थैभविडमर्हत्वात्मचारिणीत्यादि यद्यावज्जनच्छेदे वीप्सयासमुचितेत्याभाति २०४ ॥
टी॰ बहुतरसमाधानसमाहितामपि समाधानमप्राप्तामानिनीमवलोक्य निर्विसहृदयतया
कपटस्यमनायकं सप्रायमतः पंरांकिंविधेयमिति विह्वलानायकावक्ति हन्तेकेति क्वचि
६४ मत्स्वाप एवंचनयायानंप्रबोधयेदिति निषिधालंघनेदोषानंहंतध्वन्यते मदीयस्यामधु
64 निषूदनः कर्णायेन एवंचमदीयावगणनकारिण्याः सम्यगिदंगतापस्याम जातेजातमिति
धियेतिभावः मानीस्त्रैः दीर्घैः एवंच स्वापे हन्तकत्वमावेद्यते पंहतीत्योः निश्वासैः शाहेव
हन्तकस्वायमदीयस्यामधुनिदनकर्णाकिंनीत्रैः विध्यासिमानिश्वासैःस्मरशरैः
शाहेवधीव २०६ ॥
धीस्मरस्मशरैः किमितिविध्यसि एवंचमदहिदितावगणनेसंजातसंतापजत्वदीयश्वासैः
कथमयमवगाणितइतिममद्दः एवमुत्पद्यते स्वासेषु स्मरशरसमतापतिपादनेनवदिः हन्त
नजनकत्वाभावेप्युंनःहन्तजनकत्वमित्यावेद्यते ग्रथवास्वपत्नीमुपभुज्यागतंमिथ्यासंभ्र
नायकंनायिकावक्ति हेमिथ्यास्वायमदीयस्याक्षुतिदनकर्णाकिमियंजागर्तिनेवेतिविज्ञा
तमितिभावः माकिमितिविध्यसिइंःस्वरहामीत्यर्थः स्वासेषुस्मरशरसमत्वप्रतिपादनेन ६४
केवलस्वसमात्तिकवेदनाजनकत्वध्वन्यते ॥

कश्चित्तु शिङ्गविशेषसंचारनिकटात्संचारं तद्गमनेनान्तरं सामान्यवनितामन्याः क्वावक्ति केति ॥
सुप्रसिद्धः निर्मोक एव सर्पकञ्चुक एवत्तु कूलः क्वचलंकारणाय फणामणिश्रेणीक कालि
यनामाख्यः भुजंगः सर्पः एते तत्तस्योपाधिः तद्गमनादिस्वस्य यमुने नदीपदे यमुनेतिनाम
गम्यास्मि एवंच तथाविधदृष्टविटसंपर्कसंजातात्मोपभुक्तवसनादि सर्वमपहाय तदभावात्
सकलजनसंसर्गादधुनातस्यादृशमेव सर्वं संवृत्तमितिव्यज्यते यद्वा किंतच्चिन्महत्तरविटेन पूर्वं
पालिता तदपगमान्तरं सर्वसंभोगा सामान्यवनितामन्या क्वापि प्रशमनपरः सं वक्ति एवं च तद्धि

क्व स निर्मोकदुकूलः क्वालंकरणाय फणामणिश्रेणी कालियभुजगगमनाद्य
मुने विश्वस्य गम्यास्मि किंचिन्न वालयोक्तं न सप्रसादा निवेशिता दृष्टिः मयि पदपतिते
केवलमकारि शुकपञ्जरेशो विमुक्तः ॥

टगमनेनान्तरं तथाविधोज्ज्वलदुकूलवहुमूल्यमणिमयभूषणाद्यभावेपि सकलजनेनालंघनीयत्वं
तवृत्तमितिव्यज्यते कश्चिन्नायिकाप्रसादनप्रवृत्तं वयस्यं प्रति वक्ति किंचिदिति मयि पादपतिते
हृतप्रणामिमानापनोदार्थमिति भावः वालया किंचिन्नोक्तं समस्यागमस्येवेतिभावः न केवलं
वचनाभावमात्रं तु प्रसादसहिता दृष्टिर्न निवेशिता किंतु केवलं शुकपिंजरः अन्यदिग्मुखः स्व

गो॰ टी॰ ६५ 65

कारि एवं च स्मुकपंजरैवैमुग्धत्वसंपादनरूपरहः संपादनेननरत्पत्तमतिरेवदर्शितेनिव्यज्यते २८॥
साधारणावनिताचेष्टाकथ्यिढक्ति। हसितकेति हसितः हसितेनसह हसनतालीयत्र परस्परमितिभावः
मन्मथचैचंचलेः एवंच लज्जाविरहोव्यज्यते भुवतिभिर्विलोकितातांनायिकांदिशः दिशः वारं
वारंकरणाद्दूरीकृतः इतिभावः भ्रुंगेणारीरावयवेषुनिपतता भृंगइवभृंगः नर्तयति एवं चरस

कृतहसितहसनतालंमन्मथतरलैर्विलोकतांयुवभिः दिशः दिशानिपतद्भृं
गेनर्तयतिभृंगतांकमलमुखिमर्दतोमुखेनिवारणविधेदवभूषयति ॥

लंपटत्वंव्यज्यते नर्तयति भ्रुंगोपिचपलकिसलयंचांचल्यदूरीकृतोपिपुनस्ताभेवलतामव
लंबते इतिभृंगपदेननायिकायांलतात्वारोपणेनावयवेषुपल्लवतारोपणेनकोमलत्वमावेद्य
ते एवंचेयंविटेनवारंवारंनत्करणानिवारणमवगाणघ्यालोकदृष्टिलज्जांचकुचादेोस्पर्शनइति ६५
कौतुकंत्वयपश्यंतिव्यज्यते॥

अन्येतु यथाश्रुतमेवाहुः निरोधदुःखितानायकाकाचिद्विज्ञपयति कमलेति हेकमलमुखि
सर्वतोसर्वतोमुखस्यजलस्यनिवारणाविधनेनप्रवाहविच्छेदनं सर्वस्यात्मसुखस्यप्रदर्शनेलज्जयेय
तिभावः विरुध्येदेवकुर्वदेवरोधः तीररोधनेनच अरुद्धः स्वस्मरसोजलं इत्युव यामिस्त्रानदीनाय
कासूत्रभूषयति एवंचावश्यपरस्परहरणीयत्वंरोधनेद्योत्यते तरंगिणीनस्खलनयनपदाभ्यांचाचल्य
मभिव्यज्यते एवंचावश्यनिरोधवत्वेनभविनव्यमितिध्वन्यते २९ किमर्थनमामसमायातीति

रोधोरुद्धस्वरसासुरंगिणीस्खलनयनास्त्र ॥ किंतवप्रपंचितामामवतामंदादनमंदंस
चारा बहुदायैरपिसंप्रतिपाशाकधारीवनायाति ॥

वादिनीनायकंदूतीवक्ति कितवेति हेकितव एवंचनममभीतिरावेघते भवताप्रपंचिताप्रा
कथ्वनीताचालितात्मच मंदादेशालज्जया पदे मंदपाशः स्वल्पसंख्याविति तिरथेः मंदः स्वल्पः
संचारोगरहाद्गहांतरगमनंयस्याः बहुदायैरपिपतिदायैरित्यर्थः वारंवारंपाननैरितियावत्अपि
नाउपायांतरशून्यत्वंध्वन्यते संप्रति एवंचकालांतरेकोवेदभविष्यतीति मजातेइतिव्यज्यते पा
शाकधारीव पासक्रीडगुटिकेवनायाति एवंचनवेवायमपराधीननस्या इतिद्योत्यते ॥

गो॰ टी॰ ६६ 66

साधारणावनिताप्रतिवेशिकं कश्चिद्वक्ति कइति यस्यामाघार्हणेऽपि सौभाग्यं प्रालेयानिलेनदी
र्घैः प्रालेयानिलस्य श्रमापनोदकतया सुरतातिशयसंपादनेन काचीनिनाददैर्घ्यसंपादकत्व
मिति भावः काचीनिनादः कथयति अतएव स्लाघार्हजन्म यस्य धनिकत्वादिति भावः अयं कः एवं
चेतादृशापीताति ग्राम्य शालिसमयेपि नाकेयमत्स्येतालक्ष्मिन विपरीतरतं विदधाति तस्मादयम
थ विशेषशालीति ज्ञातं परंतु कावास्याभिधेति न ज्ञायत इति भावः यद्वा कः स्लाघनीयजन्मेति

कः श्लाघनीयजन्मा माघनिशीथेपि यस्य सौभाग्यं प्रालेयानिलदीर्घैः कथयति का
चीनिनादोयम् ॥ कूपप्रभावानामपरमुचितमपापदं बंधनं मन्ये ॥

प्रश्ने उत्तरं वक्ति प्रालेयानिलदीर्घैः एवं च संतापपनोदकत्वं च ध्वन्यते अयमित्यमेतानुसंधीयमा
नत्वेन प्रत्यक्षयन्निर्देशः काचीनिनादः माघनिशीथेपि अपिनाइतरकालसमुच्चयः एवं माघरात्रेर
तिदीर्घत्वेन तत्राप्यति चिरकालीनं रतं मः तोन्यकाले किमुवाच्यमिति व्यज्यते यस्य सौभाग्यं कथयति।
एवं यस्यैवातिप्रेमसुरतनिपुणा तरुणी संततसंगवत्यास एव स्लाघनीयजन्मेति भाव इत्यर्थः ॥ गुणा
भिज्ञगंभीरकुलनायिकानामेवास्मानवलोकनीयतासंपादकपटावगुंठनमुचितं न तत्वस्यामामपि
इति कश्चिद्वक्ति कूपेति यावि गुणोन रज्जुशून्येन एवं गुणशून्येन पार्थिवेनापि पृथिवीवि- ६६

कारकलापादिनापि पक्षे राज्ञापि तावच्च धनादिलोभमूलत्वं नायिकाया व्यज्यते प्राप्तंनशाकाले ।
तासां कूपप्रभावानां पक्षे च गंभीरत्वं तेन चरः प्रापत्व व्यज्यते अपां जलानां पदस्थानां शिरापाः बंधनं
पक्षे सर्वांगीणाच्छादकवस्त्रविरचनं परमुचितमव्यते यद्वा तैन लज्जावतस्त्वाछादनादिकारिणी क
श्चिद्व्यक्ति पक्षे च तत्ल्लतादृक्यादिलोभेन गमनादिशालिन्याः किं नवगोपनमिति व्यज्यते एवं इति
नायिकानायकं वक्ति केरेति नखाग्रनिखातनद्धद्भवरनखक्षतेशालिनपक्षे करुहवत् शिखा

श्यामाकं तैल चुंबनपार्थिविनापि विगुणेन २५ करुरुह शिखाभिर्मारखामश्रान्तावि
श्रांत रजनिश्चरवाय रविकिरणं येनोल्लिखितः क्वशापि लोकस्यादरमिदं धाम ॥

प्रग्रभागायस्येन नखाग्रनिखातनस्तीर्णानां शालिना अंधकारे नस्तेतागवेलस्य अर्थः पक्षे मेहं पदस्तस्णीकृत
विश्रांत नखानामात्रमितिभावः रजन्यां चरवाय पशुमस्ताम सकावादितिभावः पक्षे मक्ष्नरगमनात् यं
नोल्लिखितः रविकिरणपाणिपिछपिमानिरेल जस्कतस्मुच्चयः लोकस्यसमममितिभावः लोकपद
मभिज्ञतांव्यनयति दृशोदयमि पक्षे चैतादृशसूपसम्यमसाध्यपवेशाचसेनमप्यमितिव्यज्यते ॥
सूर्योपि तेजोबाहुल्येन वीक्षितमशक्यस्तच्छ्रायं येनोल्लिखितोऽल्पेन जस्कतया लोकदृक्विषय

किमिति स्वस्वामिनं न सहत्वयसीति वादिनीं कांचित्काचिद्वक्ति किमिति सहत्वाल्लभतः पदेऽ
त्यन्तिन इत्यर्थः जाता शीतला शान्ता पदेऽत्र यथाश्रुतं प्रकृति स्वभावो यस्याः एवं च सर्वदा मधु
रवचनशालिनं व्यज्यते दिवानिशामपि लग्नां सेवार्थामिति भावः अहं आत्मनः स्वस्य छाया
आत्मानमिव प्रियं हतखेदेन सहाव यामि किं करवाणि एवं च यथा सर्वदा तिकटवर्तिनी शी
तलापि स्वछाया न सहव जनिका तथाहं सहवेन्नत्य न मे दोषः अपितु ईश्वरेछैवानुमितेति ।

किं करवाणि दिवानिशमपि लग्ना सहजशीतलप्रकृतिः हंत सहेव यामि न प्रिय
मात्मानमिवात्मनः छाया २३ केशैः शिरसो गरिमा मम संप्राप्तो हृषकुंडपातेन
दयितवदनेन न च चक्षुषि यदि पीडा सा तदिह मम चिकित्स्यम् ॥२४

यामिकेति व्यज्यते यद्वा सततमेवाकामवित्वमेव मत्सरी यत्वादिदोषवत्वादहं न सहेवक्तीति
केति द्योत्यते तेन नैव तदभावे तैवमनोषजनिकेति नायकसंगमममध्ये माभवतीति इति वादिनीं
सखीं वक्ति केशैरिति स्फुटार्थमेतत् ॥

नायको मानिनीं वक्ति किंचिदिति हे सुंदरि किंचित्कार्कश्यो न्तरं एवं चानि कार्कश्याभावो य
ते स्वभावमिष्टं रमं इति एतेद्वं प्रदास्यन् नो मानस्य इत्तोरिवं ग्रथितमपि दूरमनेनयाग्रह इति
यावत् किमु वाच्यं मृदुःभिमान इति विनाशोत्पते न कामः एवं च मानं ग्रथितमपि स्रावकिम् नदपि
गमे इति व्यज्यते नेनचैतादृशाव गणानामनुचितमित्यावेद्यते मधुर इति पाठे ग्रथितविशेषणानाम् ॥
किमिति प्रेम्णः किमपि नाशशंका यत्ताया सर्पवार्तयापि विभेति स्म मादृश भुजसर्प फणारूप
मुपधानं यस्याः एतादृशीत्यद्य विवाहान्तरदिन इत्यर्थः निद्राति एवं चैप्रेम्णा किं किं न भविष्य

किंचित्कर्कशतामनन्तरं संप्रदास्यति सर्वगमधुरे मे इत्तोरिवेतं सुंदरि मानस ग्रंथिर
पि कामम्यः २१५। किमशकनीयं प्रेम्णः फणिनः कथयापि या विभेति स्म सा गिरिशभु
जभुजंगमफणोपधाना यनिद्राति कृत्रिमकनकेनवप्रेम्णा मुषितस्य वार् वनिताभिः

तीति व्यज्यते पार्वती सखीवाक्यमेतत् यद्वा प्रेमवेत्त्वपि तत्रागमनेन मम भीतिहत्याद्यते इतिवादिनी
नायकां नायक दूती दृष्टान्तेन वक्ति अद्य अधुनेत्यर्थः एवं च यदि ते प्रेम तर्हि तेनाल्पवभीतिरन्यथा
न प्रेम इत्थु भयत्तोपि कातिस्वमतः प्रयाहीति ध्वन्यते यद्वा जदत्वादोत्तरंनते स्यास्यति भीतिरिति
ध्वन्यते सामान्यवनिता संगतिरनुचितेति कश्चित्कं चिच्छिन्तयति कृत्रिमेति कृत्रिमं यथा नवा

गो॰ दिभिर्मिथ्याविधीयमानमयत्कनकंतेनेवप्रमाणावारिवनितांभिः मुषितस्य वित्तविनाश
गी॰ क्लेशोलघुः परंतुजनतहास्यतामहती एवंचसामान्यवनितासंगोनविधीयइतिव्यज्यते स
वीनायकंवक्ति किमिति पर्वदिवसेमार्जितोदंतोष्ठोनयया तत्सबुद्धिः ब्रह्मचर्यंस्थितिधि
५८ येतिभावः निजंवपुःकिमितिनमंडयसिसःत्वामधुरापवंचनिषेधवचनकारिणीनवमिति
६५ व्यज्यते इक्षुयष्टिमिव पर्वस्वपि सर्वकालेपि पचेत्ग्रंथिष्वपि नत्यजति एवंचमिथ्योतवंदर्श

लघुरिववित्तविनाशक्लेशोजनहास्यतामहती किंपर्वदिवसमार्जितदंतोष्ठिनिजंव
पुर्नमंडयसि नत्वांत्यजत्यतिपर्वस्वपिमधुरामिक्षुयष्टिमिव॥ कष्टंसाहसकारिणि
नवनयनार्थेनमेवाधूनिस्पृष्टः॥

यसि तेनतवंयथेच्छमुपभोगयोनिश्चत्यते॥ केनचित्नायकेनसहसंयोजयितुंनायकंदूतीव
क्ति कष्टमिति हेसाहसकारिणि अनुचितकारिणीत्यर्थः एवंचमयातवोचित्तमेवोपदिश्य
ते इतिव्यज्यते नव एवंचसाह्लादेनपराधेपिस्वीयत्वेनतदपराधस्यतवैव्यवागमनमितिव्यज्यते
तेनचतस्यपरिहारकर्तव्यमतातवेवेति नयनार्थेनमस्मनायकः अधुनिस्पृष्टःत्वत्कटाक्षविषयीभूतइ
त्यर्थः॥

इदं कष्टमहदनुचितमिति अर्थः पंचत्वात्कदाचित्तविशिष्टावद्धतस्य त्वद्दर्शनं विनाप्राणावि
योगो भवितेति व्यज्यते किमेतावता इत्यज्ञातपक्षी पंचककृणार्हत्वं व्यज्यते ब्राह्मदेहः उ
पवीतादपि पंचप्रत्यक्षपरिदृश्यमानत्वेन न मद्ब्राह्मण्याइति भावः तेन विदितः पंचान्त्यजा
तीयस्य यथा तथा स्तामयं तद्ब्राह्मणोऽवंशत्वया गतावाजीवनीय इति द्योत्यते अत्रमाविशयप्राप्र

उपवीतादपि विदितो न द्विजदेहस्तपस्वीति क्लीबोपितन्यमानोऽमिलितेयं
मां प्रमोदयत्येव रौद्रेण ऋतिनभः स्तापगा वारिवृष्टिरिव ॥

तयाते किं सुखमिति वादिनं कश्चिद्वक्ति क्लेशोपि इति क्लैबोपि विस्तार्यमाणो मिलितेयं मां प्र
मोदयत्येव पंचान्यस्यैतादृशी मोदयति न वेति को वेदेति भावः अभ्राभावेपि धर्मेन भूसः स्ताप
गायाः वारिवृष्टिरिव पंचाभ्राभावे धर्मे खिन्नस्य यथा वृष्टिरत्यंतं सुखदा तथैतन्मयाः संगतिरिति
व्यज्यते मेधाभावेपि तपे जलविंदवः पतंति ते स्तापगाया इति लोकप्रथा ॥

गो॰ टी॰ ६६

69

कश्चिदतिप्रवीणो वक्ति केनेति एवं च नागरिकव्यवहारज्ञानशून्यत्वं व्यज्यते तेन च यस्य कस्य
चिद्वचनविश्वासकारित्वं भुजंगजटावनेन एवं च स्वतोभीषणत्वेपि भुजगार्पणेनातिभीषणत्वं व्य
ज्यते तेन च यकस्यचिद्वचनविश्वासः अर्पयितं अर्पितपदेन संस्थापनाभावप्रतिपादनेन तत्स
तोजयसंचारित्वं भुजंगव्यज्यते तेनैकदेशस्थापिकरस्पर्शायोग्यत्वं केनबुद्धिर्दत्ता यद्वा जटानाम
वनेरक्षणं तत्र तस्मिन्निमित्तमित्यर्थः एवं च संरक्षणाश्रेष्वहवोऽभ्युपायाः संति एवं च सत्येना

केन गिरिशस्य दत्ता बुद्धिर्भुजंगं जटावनेर्पयितुम् ।।
येन रतिरभसकांताकरचिकुराकर्षणं मुषितम् २५

हृश्यायुक्तविचारकथनमप्रामाणिकत्वनिमित्तं व्यज्यते यद्वा गिरिशपदेन भुजगसंस्थापनार्ह
कं दशादिज्ञानवत्त्वं द्योत्यते जटाभिः अवनेरवननिमित्तमित्यर्थः अर्थाद्भुजगस्य एवं च भुज
गे भूषणत्वं ध्वन्यते एवं च वनपदस्य विपिनार्थकत्वेन सर्पस्थापनयोग्यत्वेन तत्करणौचि
त्यमायातीति दूषणमपास्तं येन यया उद्याद्रतिवेगेन यत्कांतया करेण चिकुराकर्षणं
मुषितं भुजगभयादिति भावः एवं च रतिकालीननायिकाविधीयमानकेशाकर्षणमत्यंत ६६
स्वदमिति व्यज्यते ।।

कोवात्मयिकाप्रणाश्शालीतिवादिनंकश्चिद्वक्ति करोति करादिप्रहारमविचिंत्यनायिकाक्रं
तमितिभावः बलेन ```` चपीऽभविष्यतीतिज्ञानविधुरस्त्वमज्यते गृहीतकचः स्फुरदधरं।
निष्ठुरंचक्रमितिभाव। अरुणान्तंकोपोद्रेकादितिभावः दयितावदनंयश्चुंबति एवंचभी
तिमूतंत्वमज्यते सप्रणयीनायिकातिरूपितप्रेमवान् अन्यश्चकोपाद्यवगणय्यबलाच्चुं
बनकरणासमर्थभवीतिभावः नायिकाविषयकप्रेमवान् एवंचप्रहारदुःखमवगणय्य

करचरणांकाचिहारप्रहारमविचिंत्यबलगृहीतकचः प्रणयीचुंबतिदयि
तावदनंस्फुरदधरमरुणान्तम् २७ कृतिनाचापलमधुनाकलयतिस्मरसा
पितादृशीतदपि।

स्तथाकरोतिसएवतथेतिभावइतिऋजवः वल्लभोरागोद्रेकशालीतिअर्थः यद्वाएतादृशोयः
तथाविधंनायिकावदनंसएवधन्यइत्यर्थः यद्वामयाकोपः प्रदर्शनीयस्त्वयातुप्रियीमपिबला
त्कारायप्रेरणीयइतिशिखिनामसखीनायिकावक्ति एवंचकोपवत्यामपिनायिकायांप्रीतिशा
लिनानायकेनतत्स्थानकरतर्जनाद्यवगणय्यबलात्कारः क्रियतएवातस्तयाभीतिमुत्सृज्य

गो। स्वेछाचारोविधेयइतिभावः हेसुंदरि अधुनानायकः इतस्ततोविलोकनादिकुरुतांन
टी। निवारणीयइतिभावः यतस्तत्प्रकारिकात्वमस्य रसाः स्मितदपिजानात्येकेव हरीतकीमनुप
रिपीताजलधावेव एवंचयथातिक्तकटुकादिरसशालिहरीतकीस्वादोत्तरंजलधारातिमिष्ट
७। तमाभवति तथात्वमन्यगुणहीननायिकारसास्वादोत्तरंमत्पतमसुखदाभविष्यतीतिव्यज्यते अ
70 न्यदासमस्तकवस्तुदर्शनोत्तरंसमस्तकवस्तुदर्शनेनसुखंनैतेनविनातथेतिलोकप्रसिद्धिः ॥

सुंदरिहरीतकीमनुपरिपीतावारिधारेव २८। कज्जलतिलककलंकितमुख
चंद्रेगलितसलिलकेशि नवविरहदहनतूलोजीवयितव्यस्त्वयाकतमः २९

शृंगाररचनार्थंकृताभ्यंगांसाधारणवनितांसखींवक्ति। कज्जलेति हेकज्जलतिलकेन
दृष्टिदोषनिवारणार्थंकृतेनेति भावः कलंकितः मुखचंद्रोयस्यास्तत्संबुद्धिः गलितसकल
कणाः केशायस्यास्तत्संबुद्धिः नूतनोयः विरहवह्निस्तस्यतूलरूपः त्वयाकतमोजीवयितव्यः
दूनरत्यपिपाठः एवंचैतादृशत्वदीयदर्शनेनसमेषामपितात्कालिकविरहवह्निदंदह्यमानाभ
विष्यन्तितेषुकस्त्वयानुग्रहीष्यतइतिसभगात्वंरवत्ते २९ ॥

७।

स्वस्य दातुर्विद्ध्यपि सहं होनो न दानं पवित्त्यजतीति काश्चित् द्वक्तिः कृष्णेति कृष्णानुरुष्यमथ्यापि क
ष्टजीवनाश्चापि महांतः एवं च नीचानामन्याद्दृशी गतिरिति भावः परोपकरं दानं नृपमित्य
र्थः न त्यजंति त्वणमात्रेणाजीवनमेषां तेश्चापि करिणः गजा दानं मदः दानोदकं चेतनम्र
द्धः करः शुंडा हस्तश्च येषां २२० कांचन गोपिकामालिंग्य पतिष्ठंतं कृष्णं वलोको विस्मयेन

कृष्णानुरुष्यमयोपि हि परोपकारं त्यजंति न महांतः त्वणमात्रजीवनाश्चापि करि
णो दानं द्रवार्द्रकराः २२० किं हस्यथ किं प्रधावथ किं जनमाहूयथ वालका विफ
लं न दयं दर्शयति यथ्यात्रिष्टः कंठेमुनाजगृहे २२१ कातरताकेकरित स्मरजारो
षमसृणमधुराक्षी मोक्ता न मोक्ता मथवा वलेन सावधलब्धरतिः २२३ ॥

समागतान् वालकान् गोपी सखीं वक्ति किमिति विशिष्टोदैत्यः एवं च भूतार्थाभिनयो यं न त्वन्यद्
द्रष्टव्यं किंचिदिति व्यज्यते २२१ कातरेनेति कातरता भीतिस्तया केकारि नेव क्रीकृते स्मरलज्जारोषैः
मसृणमधुरे स्निग्धसुंदरे अक्षिणी यस्याः मोक्ता मथवा न मोक्तानायकमिति भावः अर्धल
ब्धरतिः रतयस्याः सावलेन उपयुक्ताभवति जातिवर्णानमेतत् २२२

केचिद्दूरागताः एवं तेनात्र तत्फलं तेषामिति कश्चिद्दुःखेनोक्त्या वक्ति हे केतकेति केतकपुष्पस्य सम
ध्येगंधस्यादरेण लोभेन हृतदूरादेवं च श्रमातिशयो व्यज्यते मदनरथाश्वा इव एवं च भारवह
न समर्थत्वं व्यज्यते तेनैव चापमेयैऽतिश्रेष्ठत्वं मधुपाः एवं च तदेकजीवनोपायशालित्वं ध्वन्यते।
धूलिं आददते एवं चैतादृशानां कीर्तिश्रवणादागतानां अत्रैतादृशी गतिरित्यनुचितमिति
व्यज्यते एते रथोद्धतरजः संबधाद्धूलिमैत्रेतिभावः यद्वा सामान्यवनितां सखी वक्ति हे केत

कृतविविधमथनयत्नः पराभवाय प्रभुः सुरासुरयोः इच्छति सौभाग्यमहान्धं
वैरेणाश्रियं विष्णुः २२३

गर्भश्रुतिगोत्रं गीत्यर्थः कीर्त्यादरेण दूराच्छीघ्रमागताः एवं चात्रत्यानां कालांतरेऽपि स
माधानं प्राकारत्वमित्यावेद्यते मदनरथाश्वा इव एवं च मदेनापि सौंदर्यादयोनेके गुणा वनामे
तेषामेव बलेन जराजयं करोतीति व्यज्यते तेनैवैतादृशा दुर्लभा इति मधुपाः एवं चोन्मादवत
पादत्वात्केशशून्यशून्यत्वं ध्वन्यते धूलिमर्थात्तच्चरणसंबंधिनीं आददते एवं चैतेनायका
अवश्यमनुग्राह्या इति व्यज्यते बलादियं कन्या मया परिणीयेति वादिनं कश्चित् दृष्टांतव्याजे
न निवारयति कृतेति कृतः विविधमथने यत्नो येन सः मथनं अर्थात्समुद्रस्य विविधपदे

देवदानवयोः पराजयायप्रभुः समर्थः विस्मृतः सौभाग्यस्य मदात् स्वयं वैराग्यश्रियं एवचांयन
स्पृहणीयंत्वमज्यते इत्यूति एवंच शरीरशुद्धिबल सत्वेपि विस्मृतालक्ष्मीपाणिग्रहणायत्न
बलात्कारः कृतः अनस्तयाने नाहं कुकर्म कर्तव्यमिति ध्वन्यते यद्यात्वयि सम्भगतेः वश्यं सा
त्वामेव वरिष्यत्यस्याः बलाद्ग्रहणेपि न तत्स्त्रीनितिरितिव्यज्यते ।। एतेषु वैदेशिकेषु स्थापि भ्रम
णाविहितात्वयासंगतिस्तत्व मानस्य खेदनिकांचित्कांचित्स्पतिवक्ति किमिति हेमुग्ध एवं
चापेदंहत्वं ध्वन्यते गंडशैलानां भ्रमेणा गंडशैलात्तच्छुना स्थूलोपला गिरेर्दिरमसरः

किंमुग्ध गंडशैलभ्रमेणा नवनीभेदेषु निद्रासि
अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तरभ्रान्ताः ।।

नूतनमेघेषु नीरदपदेन इदं देयमिदं देयमस्तीति संकल्पमात्रकारित्वं व्यज्यते तेनचततो
ऽर्थप्राप्तिरपीति निद्रासि एवंचातिविस्मृतत्वं व्यज्यते चपलायास्तडितः विलसितानिग
र्जितानिदेशांतरभ्रमणानिच अनुभव एवंचैनत् संगत्वासपत्नी वैभवतर्जनदिगंतगमना
दिदुःखमवश्यंभावीति व्यज्यते नायिकासखीनायकं सखीं वक्ति ।।

गो॰ कांतइति कांतश्चरणोनहृतइतिसरलांपएवंचभवत्क्षाख्यानभिन्नेयमिति ख्यायते अपराध्यासा
टी॰ पराधाविधायेत्यर्थः किंप्रमादयथ सोपिपदप्रकारत्रूपः प्रसादः एवमेवकिंसलभः एवंच
७२ मानिन्यानयाक्रोधात्पदाहते नायकेभवतीति त्रियमनुचितकार्यकारिणीत्वमिति त्रास
72 यित्वाप्रसादनाक्रियेत एवंतत्पदप्रहारोप्यनस्यातिदुर्लभइति नायिकाधिक्षेपोनयति
किमितिनायकोनानीयेनभवतीभिरितिहृतिष्ठुवादिनीनायकांसखीहृष्ट्वाभ्यावक्ति कर्णाग

कांतः पदेन हृत इति सरलामपराध्य किंप्रमादयथ सोप्येवमेवसलभः पदप्रहा
रः प्रसादः किं ॥ कर्णागनेयममोघाहृष्टिस्तवशक्तिरिद्धदत्ताच सानामसादितविज
याक्कचिदपिनाद्यार्थपतितेयम् ॥ नेयमिति याश्याकर्णाविशालाकर्णांदृष्टागता
च सफलापदेत्यमोघेतिशक्तिर्नाम ईश्वरेणपरमेश्वरेणएवेत्युरंदरेणदत्ताश्चासादितः
विशिष्टानांजयोययाएवंतेयमेवविशिष्टजयकर्त्रीत्यर्थः एते अप्रशार्जुना यद्याश्र
नासादितविनयायस्याः एतज्जयकारिणीनास्तीत्यर्थः इयंतवदृष्टिः शक्तिश्चक्वचिदपि
अपगतः अर्थोयस्मात्एवंतेत्यर्थः पतितानेनेतिकाकुः एते अर्जुनभिन्नेचयेटोत्कचेपति
तानइतिन एवंचयस्त्वत्कटाक्षमात्रेणनवश्यः सपुरुषएवनेतियोत्यते ॥ ७२

२३

क्लेशयसीति दूतीरिति बहुवचनेननकापियुक्तिरत्र चलतीति व्यज्यते अकीर्त्तिशंकीषंढ
त्वादिति भावः पवंचकामवाणापदेशा कटाक्षेतिशयोध्वन्यते। कश्चिद्धर्यं स्मीति कोवेदति
प्रभुणाईश्वरेण पवंचानर्घ्यवस्तुसंबंधोत्यते अत्र दत्तेपणीकृतस्य चंद्रस्य मूल्यं कोवेद
यस्मात् धरतिमहीमितिधरः धरः पर्वत इत्यमरः तत्रानया पवंचानर्घविशेषवत्वं व्यज्यते
प्रतिजयेपरिपणंच्यधरंविदधे पवंचायरस्ममताप्रदर्शनेन चैद्रयिकत्वं नवास्तवमित्यधरा

क्लेशयसि किमिति दूतीर्यदशाकं समस्तु खिन्नवकटाक्षेण कामोपि नत्रसायकमकीर्त्ति
शंकी नसंधत्ते ॥ कोवेदमूल्यमनर्घ्येन प्रभुणापणीकृतस्य विधोः प्रतिविजयेयत्व
णापणमधरंधरनंदिनी विदधे ॥ कुपितां चरणप्रहरणभयेन मुंचामि नत्वलघुप
डित्वाम् अलिरनिलचपलकिसलयताऽसह्येनालंतालभते ॥

मूतेधिकत्वं ध्वन्यते मुंचं मानेनोचेन्नाडयामि चरणेनेति वादिनीकुपितां नायिकां नायकोवक्ति ॥
कुपितामिति हे निरर्थककोपेन चरणप्रहरणभयेन कुपितां त्वां न मुंचामि यतोवायुचपलपल्ल
वताडनसहः अलिर्लतां लभते अलिरिति स्वस्मिन्नलित्वप्रतिपादनेनानन्यगतिकत्व
द्योत्यते कोपेः निलत्वलित्वप्रतिपादनेन चंचलत्वमावेद्यते चरणे किसलयत्वप्रतिपाद

गी॰ टी॰ ७३ 73 नेनकोमलत्वं तेनचदुःखोजनकत्वंद्योत्यते यद्वा मन्मथशरस्वरूपत्वेनेनच तन्मंत्वंधोन्नतया
वदनानभिज्ञत्वं स्वस्मिन् व्यज्यते। कथमनेन न विलंबितमिति कुपितेन नायकेन च स्वापराध
त्वमाप्य नायविहितप्रणामा नायिकासखी वक्ति कोपेनेति प्रियेन नायकविषयेनकोपेन
भ्राकृष्टं एवंच ज्याभंगो युक्त इति व्यज्यते भ्रूरूपस्मरशरासनेन यया तत्संबद्धिः छिन्नाया ज्या
तन्मधुपानिव स्मरधनुर्ज्या भ्रमररूपेति प्रसिद्धिः पततः कज्जलमलिनास्रजलविंदून् संवृणुः

कोपाकृष्टभ्रूस्मरशरासनेन संवृणु प्रिये पततः
छिन्नज्यामधुपानिव कज्जमलिनास्रजलविंदून् ॥

एवंच नायकप्रणामात्तु मरकोपविधानमनुचितमिति व्यज्यते यद्वा संवृणु इव त्यनेन न कोपप्रद
र्शनादवहितेमव नत्परित्यागश्चानुचित इत्यावेद्यते यद्वा छिन्नज्यात्वनिरूपणेन यद्यपि नायि
कोयं कारिष्यसि तर्हि कुपितो नायकः केनापि समाहितसपाका इति भीति रावेद्यते अश्रुज
लपदमाधिक्यं द्योतयति वालवनिताचित्तस्वकेरकार्त्तेक्षतयत्नवैफल्यसित्रः कश्चिद्वक्ति।

कामेनेति बालवनितानां नाहृदयं कामेनापि एवं चान्यस्य कावार्त्तेतिभावः भेत्तं किमु विनर्केन यत्र

पारि यन्तोम्नवस्य यन्त्रमूर्धामे दोयोवाणप्रहारः तेनउच्छून मिववक्त्रः आभाति अस्यापिधन्वि

नो मंदस्यापप्रहोरोलस्यशरीरं उच्छूनतामात्रमेव भवति एवं च मदीयधन्विनेनानाहृदयं नभिद्य

तइति नचित्रमित्यर्थः ॥ कश्चित्राधिकांवक्ति किमिति हे सखि विस्मयेन सर्वकौतुकजन्येनेत्य

र्थः संदशाद्दिविस्फारितनेत्रादिति भावः परस्यान्यस्य प्राणेशः किमिति क्रीडसि दूरंगच्छ चत्वरमधि

कामेनापि नभेत्तं किमु हृदयमपारि बालवनितानां मूर्त्तविशिखप्रहारोच्छूनमिवाभा

ति यद्वक्त्रः किं परजीवेदीव्यसि विस्मयमधुरादिगच्छ सखि दूरम् अहिमधि चत्वरम

रग्राही खेलयतु निर्विघ्नः ॥

कृत्य अहितुंडिकः विघ्नहीनः अहिं खेलयतु एवं च निखिलजनेषु तद्वदनविलोकनासक्तेषु

अहितुंडिकश्रमो निरर्थक एव भवितेति व्यज्यते यद्वा चत्वरपदेन सर्वजनसमाजयोग्यस्थलं धुन्यते

दूरं बहुकालं खेलं खेलयतु परस्यसंकेतितनायकस्य प्राणेशः किमितिक्रीडसि अतोगच्छ एव

चान्यस्य निर्विघ्नतासंपादनेस्य स्यापितद्भवतीति नियमेनात्र सकल दृष्टा सज्जानिर्विघ्नतया

संकेतितनायकसविधेगतव्यं विलंबेनमदनानलसंतप्तस्य तस्य प्राणाएव गमिष्यन्तीति दूती

॥ भामिनीवि

गो॰
टी॰
७४
74

कुपितनायिकाचरणप्रहारखिन्नं नायिकं नायिकासखी समाधत्ते करेति । कोपं च चला
न्तीकारोचरणेनेन अंगेषु यथा प्रहरति तथा तथा कोपजनकैर्वाक्यैः प्रेयसीयः कोपयति
स एव रसिकः एवं च यदि रसिकस्तर्हि नेतादृशोऽयं कोपविधानमनुचितमेवेति व्यज्यते
अत्र द्वितीयतद्रूहः संचारिणी दीपशिखेत्यादिपद्यवदुचितः निंदसि त्वं नायिकामिति
वादिनीं नायिकासखीं नायको वक्ति । कस्तामिति लोकः निंदति न कोपि मदनपटस्य

करचरणेन प्रहरति यथा यथांगेषु कोपनतरलाक्षी रोषयति परुषवचनैस्तथा
तथा प्रेयसीरसिकः ॥ कस्तां निंदति लंपटिकः स्मरफलकस्य वर्णकं मुग्धः
कोभवति रत्नकंटकममृतेकस्य कटुदेति ॥

चित्ररूपं वर्णक इति पाठे मदनपटचित्रं इत्यर्थः को मूर्खः लंपटः रत्नकंटकं रत्ननिंदकः
किटकानीकसरकमोदकचषकमस्तकेत्यादीनि नपुंसके चेति पाणिनिलिंगानुशासनात्कं
टकशब्दो नपुंसकः कः भवति सुधायामरुचिः कस्योदेति न कस्यापीत्यर्थः एवं चेतादृश्याः
कथमप्यनिंदा विधेयेति व्यज्यते ॥

संकेतेन तत्र गत्वा नाम प्राप्य गतं मयातेनेति ज्ञापनाय चूताङ्कुरमादाय नायिकाहृद्विषयनाय
कं प्रति नायिकदूती वक्ति ॥ कोपवतीति कोपवति कथं न समागतेयमिति धियेति भावः स्मर
विशेषणमप्येतत् पाणौ लीलया विलासेन एवं च लोकन्यथाबुद्धिरामकत्वभ्रमते मूर्छिता
एवं चैतस्याश्रुतिरुःखं जातमिति व्यज्यते तेन चायमपराधः हंतव्य इति ॥ कुलवत्याः स्मरेत गो
त्रस्खलनमनुचिंततेवतिवादिनी सखी नायको वक्ति कौलीन्यादिति मलमतपर्थ कौलीन्यात्

कोपवति पाणिलीलाचंचलचूताङ्कुरे त्वयि भ्रमति करकंपितकरवाले स्मर इव सा
मूर्छितास्तनुः कौलीनादलमेतां भजामि न कुलं स्मरः प्रमाणयति तद्भावेन न भज
तो मम गोत्रस्खलनमनिवार्यम् ॥

कुलीनत्वात् कौलीनादिति पाठे तु कौलीनात् लोकापवादात् स्यात्कौलीनं लोकवादे इत्यमरः
एतां भजामि एतदास्याः परित्यागो ऽस्य तु लोकनिंदाभीतिरिति भावः स्मरः कुलं न प्रमाणयति
एवं च स्मगुणत्वमपेक्षितमिति भावः तस्याभावनाया मेयमिति बुद्ध्या भजतः एनामिति भावः
मम नाम गोत्रस्खलनं गोत्रं नाम्नि कुले चेति विश्वः निवारयितुमशक्यं ॥

गो॰ कस्याश्चिन्नायकायाः पतिमवलोक्याभीरुं कंचन नायकं दूतीवक्ति कुतइति हे कुरंगशावक
शावकपदेनाज्ञत्वं व्यज्यते तेन च भीतियोग्यत्वं इह केदारे शालिमंजरीं कुतस्त्यजसि नत्वत्रा
टी॰ स्ति रक्षकः इत्यत्राह तृणात्रूपः वाणोयस्य तृणात्रूपधनुष्मान् तृणाविहितः अयं मिथ्यापु
७५ रुषः एवं चात्तमादस्माद्भीतिमपहाय यथेच्छं त्वमत्रागच्छेति द्योत्यते यद्वा नायं पुरुषः किं
75 तु तेद्य धाधारीति भयमपास्य त्वमत्रागच्छेति। इति ककारव्यञ्जनाद्यं गाथ्येदीपनं समाप्तिगमत्॥

कुतइह कुरंगशावक केदारे कमलमंजरीत्यजसि तृणवाणस्तृणायन्वा तृणाच्चटितः
कपटपुरुषोयं॥ खलसख्यं प्राङ्मधुरं वयोन्तरालेनिदाघदिनमन्ते एकादिमध्यपरि
णातिरमणीया साधुजनमैत्री गुणमधिगतमपि धनवाननविचारात्त्राशयति खलतिदरि
द्रः मज्जयति रज्जुमंभसि स्वर्णः कुंभः सखिन तुच्छः॥

केनचिद्गुणवता दरिद्रेण संयोजयितुं काचित्काचिद्वक्ति गुणमिति हे सखि प्राप्तमपि॥
एवं चाधिकार्जनं दूरायास्तमिति भावः दरिद्रः रक्षमपि एवं च न वीनमर्जयतीति भावः तुच्छ
अपरिपूर्णः एवं च दारिद्र्येपि गुणवत्वादेतन्नेहगतिरेवोचितेति व्यज्यते यद्वा सामान्येनोक्तिरियं॥ ७५
|२८०|

महद्दंगीकारेणैव महत्सविधे गमनमनुचितमन्यथेति किश्चित्कांचिदुपदिशति गुरुरिति ॥ ३६
म्प्राप्येवान्तःकरणेमध्यैव मकरालयपदेन स्वल्पस्याप्यनवसतियोग्यमितिव्यज्यते एवंचै
तादृशेप्यत्यन्तमहतोलङ्घ्यंगीकरणान्नात्पनपरिचितिरितिव्यज्यते कदाचित्कस्याप्यवा
च्यनवाच्यमितिकश्चित्कंचिदुपदिशति। गौरीपतेरिति महतांगरलंगता एवंचतद्गुरु
णेनोद्यमोगौरीपतिरितिभावः एवंचमहद्भिः परदोषश्रवणेनोद्यमः क्रियतेइति किं
वक्तव्यं तज्जानंतेदेवनप्रविशन्तीतिव्यज्यते जगदीश्वरस्यकंठेजीर्णं एवंचवहिर्निस्स

गुरुरपिलघूपनीतोनतिमज्जतिनियतमाशयेमहतः वानरकरोपनीतःशैलो
मकरालयेस्सवे॥ गौरीपतेर्गरीयोगरलंगतागलेजीर्णम् जीर्यतिकर्णेमहतांतु
वीदोनाल्पमपिविविशिति ॥

रणानर्हत्वंव्यज्यते महतांकर्णेदुर्वादोजीर्यते अल्पमपिनप्रविश्य एवंचश्रवणसमयमेवदुर्वा
दोनश्यति नमनागल्पमपिहृदयमवतरतीतिभावः अल्पनीचपुरुषविश्यपत्यपि ननजीर्णाप
तितो किमुवाचमितिभावः एवंचमहन्मुखान्नकस्यचिद्दूषणानिस्सरतिचदुस्तन्मुखाद्दुर्हि
रेवनिस्सरति इतिव्यज्यते इतिचार्थः एवंचयदितेमहतापदानर्हेनकस्यापिनिंदाविधेयेति

गो।
टी।
७६

दुर्वादेगरलसमतांप्रतिपादनेनदाहकत्वातिशयोद्योत्यते एवंलक्षितमितिप्राक्प्रथ
मतः अंतरालेमध्येवयः तारुण्यपमित्यर्थः अनेनमांयग्रीष्मदिनेंतमधुरमनोहारिपका ना
स्वादतत्समस्तितिभावः॥ कस्याश्चिद्धार्त्ताकाचिद्वक्ति। गृह्णयतीति गृहपतिपदेनगृ
हस्थाश्रमगप्रवणत्वेनप्रतारणार्हत्वंध्वन्यते तत्सुतः धनविशेषाप्राप्त्यामनसिजसं
तापकदर्थितोहंभवद्विधद्विजराजदर्शनमपिगृहीतंनोत्सहे केवलगरलगिलनमेवा
श्रित्येदानींसंसारविरतिंविधास्य इत्यादिकपटवार्ताभिः कथितमन्मथावस्थ बाला

गृहपतिसुरतोज्जारंकपटकथाकथितमन्मथावस्थं प्रीणयतिचपीडयतिच
बालानिःश्वसतिःश्वसिति॥

षोडशवार्षिकी एवंचोन्मादवत्वंध्वन्यते गृहपरिपुरतरूद
मत्राप्यन्वेतिनिश्वविश्वस्य तथाविधदारिद्र्यश्रवणात्तंकंपयेतिभावः अथचतावत्पर्यंतं
सुरतरंगंविधास्ययावत्तेश्रमातिशयात् श्वासोश्वासातिशयोभावीतिकथनेनअथवाश्वा
सपरित्यागेनतवविरहेणप्राणापगमेममापिप्राणागमिष्यंतीतिप्रीमातिशयप्रदर्शनेन
प्रीणयति तथाविधचेष्टाभंजितरतानिशयात्स्मरणेनपीडयतिचएवंचस्त्रीधूर्ततंकेना ७६

रतप्रावीण्यविहीनेऽपस्त्वाभिमानशालिनं काचिदन्योक्त्या वक्ति गतीति गत्यागमणविशे
षेण गंजिनातिरस्कृता पक्षे ज्ञानेनतिनैपुण्येनेत्यर्थः गंजिता रतिविजयेन स्वाधीनाकृता
वरा गतिविशेषशालिनया पक्षे कामकेलिकोविदत्वेन युवतिर्येन मुखबंधमात्रेण एवं
चकरिकार्यस्सत्त्वाभावो द्योत्यते सिंधुरगज लंबोदर एवं च गतिविशेषशून्यत्वं द्योत्यते पक्षे
लंबोदरपदेन उत्क्रामसामर्थ्यमभिव्यज्यते किं मदं वहसि एवं च पुरुषचिह्नमात्रेण नगर्वं

गतिगंजितवरयुवतिः करीकपोलौ करोषि मदमलिनौ मुखबंधमात्र
सिंधुरलंबोदर किं मदं वहसि ॥ गेहिन्याः शृण्वती गोत्रस्खलितेनापराधितो
मानं स्निग्धा प्रिये सगर्वा सखीषु बालो दृशं दिशाति ॥

स्वया विधेय इति द्योत्यते यद्वान्यकामुकसमतांकारिणं कंचन काचिदन्योक्त्या वक्ति एवं च ननु
त्वं केवलं त्वयि न समर्थ्यमिति व्यज्यते ॥ काचित्सखीं सविद्वांतीं वक्ति । गेहिन्या इति श्रेष्ठपत्न्याः नाम
स्खलनरूपापराधजन्यमानं शृण्वती श्रुत्वान्नमागमस्निग्धाः बाला प्रिये स्निग्धा सामर्क्ति तानज्ञा
नितप्रेमवत्त्वे यति भावः सखीषु सगर्वा ईदृशा हं गुणशालिनीति धियेयति भावः यद्वैतासां प्रि

गी॰ टी॰ ७७

77

या॰ नेनास्त्वतार्द्र भामस्त्रिमन इति धियेति भावः केलिवनेसंतव्यमिति काञ्चित्कांचिद्वक्ति ॥ ग्रीष्म
ति संतापमये संतापप्रचुरेऽस्मिन्समये विनिर्मितः हृद्यजीवनार्थमिति भावः क्रीडावृक्षसमूह
मूले वनपदेन सर्वत्र तत्र शैत्यमाविष्कृतं अत एव शीतं आलवालवलयमिषेण वलयपदं कु
ण्डलितत्वार्थाय कुण्डलितमिव निर्बन्धवत्ताप्रापितमिव तत्कलय एवं चैतत्समये क्रीडातैत्र
वोचितेति ध्वन्यते यद्वा ग्रीष्मरूपसमये क्रीडावृक्षसमूहमूले विशेषेण निर्मितकलश
सेचनादिनेति भावः अस्मिन्समये वर्षाकालस्तत्वार्थः आलवालवलयमिषेण अलमत्य

ग्रीष्मसमये समयेऽस्मिन्विनिर्मिते कलय केलिवनमूले अलमालवालवलय
छलेन कुण्डलितमिव वर्षान्त ॥

र्थं कुण्डलितमिव निरर्थकीकृतमिव कलय मेघोदकेन तन्निर्वाहादिति भावः अत्यदपि निर
र्थकं कुण्डलितं क्रियेत इति लौकिकं एवं च वर्षासमयः संवृत्तः अत एव प्रियः समायास्यतीति
सखी नायकां समाश्वासयतीत्यर्थः अथवा नायको नायिकां वक्ति ॥ अत्र संवृद्धिपदानुपाद
नेमदनबाधातिशयं व्यनक्ति ग्रीष्मस्वरूपे समये केलिवनमूले विनिर्मितं शीतं अस्मिन्न
रोवर्तिनितरां कुचमण्डलमतीत्यर्थः आलवालवलयमिषेणैव अत्यन्तकुण्डलितं एवं चैता ७७
दृशा ग्रीष्मसमयवत् कुचमण्डलं मण्डलसमं नाम्नदृश्यतीति शीतलतरमिति ध्वन्यते ॥

तेन चातिमनोज्ञानलसंतमप्रमेदमेवशरमिति ॥ मदीयगुणनिबद्धोयमिति बुद्ध्याना
यकस्त्वयानाविस्मरणीयइत्यन्याकाचित्काचिदुपदिशति गुणबद्ध इति हे सखि एवं
चोपदेशार्हं तद्व्यज्यते मुग्धे इत्यनेन नाज्ञत्वं शोत्यते गुणैः सूत्रैः एतेचानुर्यादिभिः बद्धचर
णः एते बद्धचरणः बहुव्यवहार इति यावत् इति हेतोः लीलाविहंगं मा मुञ्च निबद्धचरण
त्वात् क्वानेन गंतव्यमिति धियेति भावः यतः अस्मिन् बलयितशाखे वृक्षे गुणैर्यंत्रणां बंधन
एते स्वाधीनतां संपादनेत्तणेन ज्ञेयमिति एवं चात्यंतमावधानतया स्थेयमित्यावेद्यते लीला

गुणबद्धचरणा इति मा लीलाविहंगं विमुञ्च सखि मुग्धे अस्मिन्वलयितशाखे
द्रुमेन गुणयंत्रबंध्यते गुरुगर्जिसद्विषद्वयमुद्रितकर्णौ च दक्षिणांपुरतः बाला
जारं ब्रुवति जारं वज्राद्यधिकोऽहिमदनेषुः ॥

विहगमित्यनेन सर्वस्यहरणीयत्वं ध्वन्यते तेन चात्यंतसंरक्षणीयत्वं विहगपदेन इतस्त
तो गमनस्वाभाव्यं द्योत्यते बलयितशाखे इत्यनेन गुणत्रोटनयोग्यत्वं एतेन नायिकासमूहशा
लित्वं व्यज्यते २५९ मदनवेदनामहोन्निका विहंगिक्ति । गुरुगर्जेति गुरुगर्जे निविडे विघात्तैय
नयोर्येद्वयं तेनाच्छादितश्रोत्रेन्नायणं पुरतः बाला एवं च भीतियोग्यत्वं जारं ब्रुवति हियस्मा

गो॰ स्मदनबाणः वज्रादधिकः एवंच मेघगर्जितविषकद्वयस्पन्दलोकत्वेनातिशीघ्रनेत्रोन्मील
टी॰ नेन दृष्टवामेनेतिरीतिविवेकविधुरत्वेन ध्वन्यते यद्वा बहूनामपि भयजनके गर्जितादौ स्वयमेका
नभीतेति माहत्वमावेद्यते २२५॥ मानसंपादनप्रधा[illegible]शीलानायिकासखीवृक्ति गृहिणीति।
७८ गृहिणी गृहाधिपत्यशालिनीतद्गुणेषु विनयादित्रितयगुणा वामनयनानां दुःशीलानां
78 मानादिविभूषणं एवंच यदि गृहाधिपत्यप्रतिष्ठादिकामा तमस्मिन् हि मानाद्यं पहाय वि

गृहिणीगुणेषु गणिता विनयः सेवा विधे
येति गुणाः।

नयादि एव कुर्विति ध्वन्यते यद्वा नवनायकात्प्रतं प्रभुना कारिणीतिवादिनं कञ्चिदुक्ति
वामनयनानां त्रिविधानामिति भावः मध्ये गृहिणी गुणेषु स्वीयागुणेषु नम्रता सेवा
आज्ञाकारि[illegible] तं इति गुणाः प्रधानभूताः गणिताः एवं चैतद्गुणावती
नामि वस्वीयात्वमिति ध्वन्यते तेनैवैनद्वत्सर्वस्वीयास्विति नहि तेन न कापि स्वीयात्यन्तं इति
वामनयनानां मध्ये गृहिणीषु एते गुणाः गणिता इत्यववन्ना नायिका गुणेषु इति पदोपादानम् ७८

मन्येपि गुणाः संति परं त्वेते प्रधानभूता इति द्योतयितुं मानः प्रभुता वाम्यं इदं विभूषणं
एवं चैतत्त्रितयं कस्यचिदेव भाग्यवतो गणनायां भवतीति एवं च विनयादिः सर्वगृहिणीगुण
त्वेन विद्यमानत्वेपि मानादिविभूषणत्वेन गणनायामाधिक्यमाख्यातं यद्वा गृहिण्याः गृ
हकर्मण्यासक्तायाः किंचिद्गतयौवनायाः इति भावः विनयादयो गुणाः मुख्यत्वेन गणि
ताः एवं चैतेषामेतद्भूषणत्वमभिमजते वा मनयनायौवनातिशयशालिनीनामि
तिभावः मानादयो विभूषणमित्यर्थः अथवा सर्वदा नायकस्य विनयसेवादिकमे
वकरोषि न कदापि किमिति प्रभुतां नाटयसीति वादिनीं कांचिद्वक्ति गृहिणीवि

मानंप्रभुतावाम्यविभूषणंवामनयनानाम् ॥

नयादयो विभूषणं कुटिलनयनानां मानादयो विभूषणं एवं च त्वस्मिन्नयं त साध्यमावे
घते इत्यर्थः यद्वा स्त्रीयां गुणेषु विनयादयो मुख्याः गणिताः वामननयनानां परकी
यानां वाम्यादिभूषणं एवं च स्वीयायाः एवैतत्कारणमनुचितमिति वः विभूषणपदे
न वाम्यादौ गुणत्वव्यवहारो द्योत्यते अथवा स्त्रीषु मध्ये गृहिणीनां विनयादयो गुणाः गुण

गो॰ पदेनैनेगिरिकिंव्यज्यते भूषणापदेनवामपादावाचिरादस्थापितंत्वयैव्यज्यते पवंचनवामपा
टी॰ दिबहुकालस्थाप्यमपितविनयादिविधेयमिनिलक्षकालमानः कर्णेऽयइतिवादिनोचि
७९ ह्नक्ति ॥ भर्तृकृतातिशायलालनेपिकथंवंदुःखितेवतिवादिनीकाचिदुक्ति गुणामि
79 ति हरहरयोः श्रांतर पवंच वहिर्दर्शनायोगपत्वव्यज्यते गुणदोषवालक्ष्मीर्वागंगा
चैवद यत्नपकाप्लक्ष्मीः पदेपि पवंचवाक्ष्यादशभावोद्योत्यते रमेते अपरागंगाशि

गुणामांतरमगुणंवालक्ष्मीर्गंगाचैवेदहरिहरयोः पकापदेपिरमेतेनवस
तिनिर्दितानाश्विरमिपरा गत्वाज्जीवितमंशयमभ्यस्तः मोढुमतिचिराद्विरहः
अकरुणापुनरपि दिन्ममिसरतत्र रभ्यासमस्माकम् ॥

रमिनिर्दितानापि पवंचवाक्ष्यादेशोद्योत्यते नति इति पवंच यायत्संगतिशालिनीमेवनङ्गु
णदोषंविजानाति नाप्माकापीति व्यज्यते चिरप्रत्यागतपुनर्विदेशगंतुकामंनायकंकाचि
दुक्ति गत्वेति जीवितसंदेहंप्राप्य प्रतिचिरकालविरहः सोढुमभ्यस्तः हे करुणाशून्य
पवंच पूर्वमपिकारुणाभावोद्योत्यते अस्माकंसरतत्रत्र रभ्यासंपुनरपिदिन्ममसि दातुमि ७९
च्छसि पवंचांतः परंतद्विदेशगमनेऽस्माकंप्राणपरित्यागएवभविष्यतीति व्यज्यते॥

चिरप्रवासागतं पुनर्विदेशगंतुकामं नायकं काचिद्वक्ति गमेति जीवितसंदेहं प्राप्य प्र
तिचिरकाले विरहः सोढुमशक्तः हे कठिनहृदय एवंच पूर्वमपि कारुण्याभावो द्योत्य
ते अस्माकं मरतस्तु रभ्यासं पुनरपि दित्ससि दानमिच्छसि एवं गोत्रस्खलितेन प्रसन्नः
तस्मिन्नपि एवंचावश्यकोपजननयोग्यत्वं द्योत्यते अत्यन्तस्वभावशीलसुन्दरत्वं दत्ता निः
फलत्वं पदस्य तस्मिन्कान्तचित्तवश्यता संपादनसामर्थ्याभावादिति भावः स्त्रीयदेहे निः

गोत्रस्खलितप्रसन्ने पुत्तरमतिशीलपीतंलदत्ता निःश्वस्यमोचद्रूपेसव
पुषिनिहितंवयाचहु : ॥ संधग्राहिणी सा लोन्मीलितर्यासा निहितनिवि
लागि उपभुक्तमुक्ताभूरुहहृष्टा ते पुनाभ्रमरिनभ्रमसि ॥

स्वस्मिन्नुः खेद्वेकादि तिभावः तयानेत्र निहितं विद्यमानमपीदं रूपादि किमिति न नायकव
श्यतापादकमिति दियेति भावः काचित्कांचिद्देशोक्त्या वक्ति ॥ गंधेति आमोदग्राहिणि
एवंच लोलुपत्वं वाच लेशाज्येन शालस्य हृदयविशेषस्य उन्मीलीत् या निर्मलत्वं निहित
संवीगि उन्मीलमदेन नवीनदर्शन नायक दर्शितानि सूचितप्रेमशालिनीत्वमिति द्योत्यते ।

गी० टी० ८

उपभुक्तमुक्तशृंखलाशानयया नत्वं वृद्धिः पंचैकस्यापि नसंगति स्तयानिवीडितेनतिष्ठा
पते भ्रूरूहपदेनाल्पवयस्कं संगति पालितं तेनचातिनीचगुणं वघात्पते भ्रमति
अधुनानभ्रम मसिएवं चत्वमेतादृशीनि विज्ञाय मर्वे हपेदिते निवाद्यते केनचिदृतसम
तामापादितः कश्चिद्दन्योक्त्यावक्ति गुरुहृष्टिति गुरुताशालिषु पदेश्रेष्ठेषु मिलितेषुप
देसमागतेषु शिरसा स्वयमागतः पत्ते मस्तकेन प्रकर्षेणनमसि अवनतामवसिप

गुरुषुमिलितेषुशिरसाप्रणामसिलघुषु नतासमेषुसमा उचितज्ञासिनेलेकिंन
लयसिगुंजाफलैः कनकम् गोहित्वादि यमाणानिकृष्यमानंनवोढयापुरतः
ममनौकाहितयार्पितगणाद्वहृदयंद्विधाभवति ॥

देनमस्करोषि लघुषुन्यूनपरिमाणशालिषु पदे नीचेषु उन्नता उच्चापदेस्थाभिमा
नासमेषु समा स्वतएवतुलउचितज्ञासि कनकं गुंजाफलैःतुलयसि इदं किं पंचचात्रे
वृत्ते वाचितज्ञताजुन्नगेतति वाच्यते कश्चिद्गृहिणीमंत्री वक्ति गहित्वाप्रौढगाढंय
मानं तत्रहृतमितिभावः नवोढयापुरतः नहृष्यमानं नतुनिहृष्टं ममनौकाहितंयावीप
रीतगामितत्वं वधिगुणाद्वहृदयंद्विधाः प्रकारंभवति नौका ममताप्रतिपादनेनाभयत्वरस ८

एवंचोभयत्रसमस्मीतिरहमस्मीतिव्यज्यते एवइतिकश्चिद्भावः एवंचैत्रगुणोद्दनापविचिन्ति
चिन्तानसर्वत्रयथाकथंचिदितिवक्ति गुणाइति आकर्षणाययोग्यः विचारसहमइत्यर्थः
एतद्यथाश्रुतं एवंचरदबलंध्वन्यते गुणाः धनुषइव एकोपिलक्षमशोकयनलाभायप
वोध्यलाभाय विमर्दासहैः विचारासहैः एतदाकर्षणासहैः लूनाकीटविशेषः तन्तु
भिरिवबहुभिर्गुणैः किंनकिंचित्फलमित्यर्थः ॥ नायकासक्तिंनायकेदूतीवक्ति गा

गुणाग्राकर्षणायोग्याधनुषएवैकोपिलक्षभाय लूनातन्तुभिरिवकिंगुणैर्विम
र्दासहैर्बहुभिः ९६२ गायतिगीतेषांमतिविशेवादयतिसाचिपंचीषु पाठयतिपंज
रशुकांस्तवसंवादाद्दंरवाला ॥ गणायतिनमधुव्रयमयमविरतापिवन्मधुकरः
कुमुदे सौभाग्यवान्परमहमयतिकमणायेचंद्रः ॥

यतीति विपंचीषुपंजरशुकानितिचबहुवचनेनवादितस्यपुनर्वादनेनपठितस्यपुनःपाठने
नसंवादाद्दंरेप्रेमातिशयोध्वन्यते एवंचतत्संवादैकातत्तत्तरमपितस्याः प्राणप्रियमित्या
सक्तिविशेषोव्यज्यते अत्रचतुरस्यापिप्राप्तिः सौभ्यनयानगर्वेणमहताद्दश्विदमोक्तावक्ति
गणायतीति मधुकरः कुमुदमापिवन् सौभाग्यवानयंचंद्रः मधुव्रतंनगणयति परंक्रम

मृगाक्षेस्त्वयीय ग्रसस्यति एवंचमहतः स्त्रीस्यनकामदोपभोगस्तत्र न चेदं तस्यकार्यमिति हेतुः
४१। यत्तामधुकरस्योपभोगः किंनस्तुयगर्वएव यथातथात्रनगर्वस्याप्राप्तिरितिध्वन्यते ३८४॥
सर्वीनायकांवक्ति गुणेति सर्वविगुणेः लोकवादभीत्यादिभिः विधुता एतदोषकैः देहे
नतुथैवयथापूर्वंवर्त्तिष्यति किंतसमम्भोरणेनमालायाः सौरभ्यमिव अधुनात्रायकेनतेह
दयंहृतं एवंचनतवापराधइतिभावः एवंचनास्मेलज्जाकार्येत्युपासते एवंचयद्यपित्वय
याऽस्यतादृश्यमेनयापित्वांच्चितंममन्मथावस्थादुष्ट्यदृष्टंनिमित्तावेद्यते तेनचास्माकंप्रतिगा

गुणविधुतामसखितिदृष्टमित्तथैवदेहेनकिंतुहृदयेन हृतंममनोमालायाःसमीर
णेनवसौरभ्यं॥ गुरुसदनेनेदीयसिचरणागतेमयिचमूकयापितयानूपुरमपा
स्यपदेया किंनाप्रियमीरितंप्रियया ग्रथितलतयाकिमिदाः किमपभ्रंशनभवति
गीतस्यकिमनार्जवेनप्राशिनः

पनमनर्थकमिति यद्वाबालादेहेनकुतापिश्रुतिरनर्थिकैवातोयतस्तन्निलक्ष्ययतिव्यज्यते॥
कश्चित्सख्यांयंवक्ति गुर्विति गुरुगृहेनेदीयसिनिकटेसति मयिचरणागतेप्रणतेसतिएवं
चनायिकायामानवत्वंद्योत्यते मूकयापिगुरुभीत्येतिभावः तथाचरणायोनूपुरमित्येक
त्वमविवक्षितं न्यायास्य प्रियया एवंचतादृशाविधानसुचितमेवातिध्वन्यते किंनाप्रियमीरितं। ८१

अपि न सर्वमीरितं एवं च शाठ्यजनकत्वप्रत्यागेन रमणानुमतिर्दत्तेति घोत्यते यद्वा निःशाठ्यं
चारेणात्वया उपगतागतः मामिति ध्वन्यते अथवा निष्ठुरवचनभूतो मानः परित्यक्तो मयेति
व्यज्यते अपि च नो चाहं त्वमेव अभिगच्छेति वा ९७ किमिति दरिद्रेनुरक्तासीति वादिनीं काचिदक्षि
ग्रथिलत्वेयति अनार्जवेन कौटिल्येन एवं च रमणाश्रवणेन यन्नाघे कैकस्य सुखप्रदतया इत्या
दीनां ग्रथिलत्वादयो दोषा न गण्यन्ते किं पुनः सर्वांगीणानंदस्य दयितस्य दारिद्र्यकदोषा न

किं दारिद्र्येण दयितस्य गेहिन्याश्चिकुरग्रहसमयससीत्कारमीलितदृशावि-
वालाकपोलपुलकं विलोक्यते हन्त नो स्मि शिरस्मि पदा ॥

गणयन्त इति तत्र गणनीनाकारिणोयः तिभ्रान्ता इति ध्वन्यते यद्वा ग्रथ्यादिभिरनेनापि इत्यादीरस
प्रदत्तं नापैति यथा तथा दारिद्र्येपि न सुखप्रदत्वमपैतीति व्यज्यते ९८ कस्थिरत्वलावण्यावक्षि।
गेहिन्येति केशग्रहस्य चुंबनार्थमिति भावः समये ससीत्कारमीलितदृशापि गेहिन्याः बा
लायाः कपोलसंबंधि पुलकं चुंबनजन्यमिति भावः विलोक्यते शिरस्मि चरणेनाभिहतास्मि।
कथमीदृशा व ईर्ष्यनादिदृश्यमकारि तथेयति दोषबन्धामनेनेति भावः ॥

गो॰ नायकांतरानिशायितरतानिवाह्निनयामिनीप्राप्तस्तद्दत्तनखव्रतनावलोकनजातक्रोधा
टी॰ नायिकांसखीवक्ति गुर्विति स्फुटपदनखपदनिवेशननायकदत्तेनेतिभावः कृतोयः
८२ कोपः लोकत्रानभियोनेनकुटिलभ्रु गुरुपदमसालसत्वादितिभावः जागरणेनरक्ते
८२ नेनैवचूर्णानारे इदंनवनेत्रमद्दनाक्षेणनवलेन पवित्रर्त्तनेन नखपदनिवेशइतिभावः
एवंचैकनावलदनविलोकनेनक्रुधास्मिपरमन्यानिनखदत्तानिनावलोकयसि रात्रिजा

गुरुपलदमजागरारुणाचूर्णितारकथंचिदपिवलते नयनमिदं
स्फुटनखपदनिवेशनेकोपिकुटिलभ्रु ॥

गरबाइल्पालसेनत्रतयेतिभावः एवंचनदानीनकापिभीतिःकृता इदानीतस्कारण
मनर्थकमितिव्याज्यते यद्वाप्रकटनखवतदर्शनेनकोपःक्रियते अप्रकाशानिवहूनिसं
तिनदर्शनेचननेसालसेनत्रतयाभावीत्ययोत्पते निवेशनइतिपाठेस्फुटनखपदसनिवेश
नेकोपेनकुटिलभ्रु स्फुटरेपदेनदृष्टत्समाबध्येन क्वचिद्दृष्टेतेपवपाठः गुरुपदमसालसत्वा
दितिभावःजागरारुणाचूर्णितारइदंनयनंनवतिपदानुपादानंनयनेनायिकावध्येयत्वंध्वन
यति ॥ ८२

कथंचिद्दलते एवं च गमनकालेन नवेत्तन्तदानेपि केवलं भ्रूकुटिकौटिल्यमेव करोषि परं तु गाढालिंगयितरतनिः सहमयानेत्रव्यापारमपि कर्तुं न शक्नोषि तत्र कारणं तत्याय करग्रहादरिति भावः इति नायिकां सखी वाक्यमिदं केचित्तु नायकेन सह क्रीडतिवा दितरजनी स्फुटतरनवेत्तनदर्शनजातलज्जावशात् उत्पन्नक्रोधा नायिकां सखीत्याह इति गकारव्रज्याद्यामसमाप्तिमगमत् ॥ ॥ गणाकारिणमपि प्रेमो नायिका सखीना

घटितजघनं निपीडितपीनोन्नतनितविलकुचभारम् आलिंगन्त्यपि

वालावत्यसौ मुञ्च मुञ्चेति घटितपलाशकपाटनिष्प्रानिष्प्रामवि नो हि शे

यं कं वक्ति वदितेति रतेपद्याः घटितजघनमित्यादिना रतेकावतमावघेन आलिंगनकारिणमप्रेमोवालानहरणीमञ्चमुञ्चेतिवदति एवं चैतत्स्मामुञ्चमुञ्चेतिव चनं मिथ्येति विज्ञायवर्तितव्यात्वयेति यो तत्यते आलिंगनीतिपाठे आलिंगतिवदन्त्यपी तियोजनायांवचनममयेआलिंगनमतेनविहत्वकार्यकारितयारतिनिर्भरत्वंभूयते इम र्थः नायकवचनं वावयस्यां प्रति अदृष्टवशादेवलक्ष्मीःस्त्रियाभवतिनयतेनेतिकाश्चि

गो॰ घटितेति घटितं यत्र नूपकपाटं पत्र पंत्रं पलाशमित्यमरः निशि निशि एवंच सर्वदोद्यमस्य
टी॰ न्यतं स्ववेवतः पद्मा वा श्रीमि पद्ममितिमरः स्वयंति पद्मानां सूर्यविकासित्वाद्रात्रौ संकोचइ
तिभावः एवंचनिरुद्यमानामपि लक्ष्मीर्जायते सोद्यमानां सपुनरुपयतीति दैवमीव संपत्
८३ संरक्षणोद्यममिति रवन्यते यद्वा याज्ञ्या गन्तान्यत्र गंतुकामा स्थानकेनापि रक्षितं न शक्येति क
83 श्चिद्वक्ति हे केरव उत्कृष्टजागरेण लक्ष्मीः कियद्रक्षितं न शक्या चंद्रविकासित्वात्केरवा
णामिति भावः पलाशवत्कपाटं एवंच हरीकरणार्हत्वं व्यज्यते पद्माररवपद्माः उज्जागरेण ॥

उज्जागरेणाकैरवकति शक्या रक्षितं लक्ष्मीः ॥ चूर्णानि विप्रलब्धाः स्नेहापायाव
दीपकलिकाश्च प्रातः प्रस्थितपांथस्त्री हृदयस्फुटति कमलेच ॥

उत्कृष्टरक्षणेनेतियावत् लक्ष्मीपदेन चंचलस्वाभाव्यमिति व्यज्यत इत्यर्थः ॥ कश्चित्स्नातः का
लं वर्णयति चूर्णानीति विप्रलब्धाः वियोगयुक्ताः यद्वा संकेतनिकेतने प्रियतमाप्राप्तिसमाकु
लहृदयाः विप्रलब्धाः प्रदीपकलिकाश्च स्नेहस्पर्शिनेः तैलस्य च नाशात् चूर्णानि मनोरथा
दिभिरधुना समायास्यतीति धियाच संपूर्णा यामिनी जागरादिति भावः दिनरश्यराभवतिच ।
प्रस्थितः तत्र गतः यः पान्थः तत्स्त्रीणां हृदयं कमलं च प्रातः स्फुटति द्विधा भवति दुःखोद्रेकादिति ८३

भावः विकसतिच यद्वानातोयं प्रातःकालः अनइतोपसरणं सम्यगिति सखीनायकव
क्रोत्यर्थः ॥ इति घकार ब्रजन्याद्याख्यासमाप्तिमगमत् काचित्कांचिदहक्ति चपलस्येतिवा ॥
चपलस्य एवंचपरांगनालंपटत्वं व्यज्यते दयितस्य एवंच प्रीतियोग्यत्वं ध्वन्यते मौलिं जरा
चिह्नितकेशं अवलोक्य खेदाईं पित्वस्याप्यसमीचीनत्वादिति भावः समये आनंदमेव गृह्णाति
त्वस्यापि कार्ये संतोषेणानायकीयात्यांगनालंपटत्वेद्वेषातिशयं व्यज्यते नायिकानायकेवक्ति ।

चपलस्येति चपलस्य एवंचपरांगनालंपटत्वं व्यज्यते

चपलस्य पलितलांछितं चिकुरं दयितस्य मौलिमवलोक्य खेदाच्चितेपिसमयेयं म
मदमेवाददे गृहिणी चंडिप्रसारितेन स्पृश न्भुजेनापि कोपनां भवंती तृप्यामि
पंकिलामिवापिबन्नदीं नलिननालेन ॥

चंडीति हेचंडि प्रसारितेन एवंच निकटवृत्तित्वामा
वो व्यज्यते भुजेनापिनो मेतिभावः कोपनां भवंती स्पृशन् यद्वापिरक्तात्वेति एवंच तृप्यजनक
त्वं ध्वन्यते तृप्यामितृप्तिंप्राप्नोमि पंकिलांनदींनलिननालेनपिबन्निव नलिननालेनपा
नेस्वच्छजलागमनातृप्तिः एवंच ममदुःखजनकत्वेनत्वन्मानधारणमनर्थकमनेनस्यजमानमि
तिद्योत्यते भुजेनालसमस्तप्रतिपादेननकोमलत्वंपांडुरत्वसूक्ष्मत्वपीनत्वलत्वानि व्यज्यते ।

गो॰ तैरस्यास्तेस्पर्शीत्वविरहदीर्णात्वमेनमसत्वदत्वानि ॥ हंडितानायकंप्रातस्त्वनमसीरणा
टी॰ भेदेनवक्ति ॥ चपलेति चपलभुजंगीभुक्तोज्झितशीतलगंधवहनिशिभ्रांतप्रातःकाली
८५ नवायो अथच प्रातःकालेनमहानिर्वृतं आगतिरागमनंयस्य एतादृश एवंच कियुन्म
८५ याहोटव्यमितिव्यज्यते चपलायाभुजंगः सर्पिण्यः ताभिर्भुक्तोउज्झितः एवंचसविष
यत्वेनस्पर्शानर्हत्वंव्यज्यते अथच चपलाः एवंचसर्वेजनवेद्यचांचल्यानांनवनदृत्तानेन

चपलभुजंगीभुक्तोज्झितशीतलगंधवहनिशिभ्रांता
अपरांशापूरयितुंप्रत्यूषसहायमेतमागच्छ ॥

नूतत्वमसीतिव्यज्यते भुजंग्योवेश्यास्ताभिर्भुक्तोज्झित एवंचोच्छिष्टत्वेनास्पर्श
त्वंध्वन्यते शीतलसमीरणःअथचशीतलंगंधं भोगार्थंपरिगृहीतमितिभावः वहतीति।
निशिरात्रौभ्रमणाशीतलःअथचरात्रिंभ्रांतिमत् एवंचरात्रौनवेशाचमेवजायतइतिव्य
ज्यते अपरदिशा अथच अन्यासांआशांइच्छामित्यर्थः पूरयितुंपूर्णांकर्तुं अथचसफलां
कर्तुंगच्छ एवंचैतादृशस्यनवनमभोपातिव्यज्यते कांचित्कस्यांचिद्वस्थांवक्ति ॥ ८५

चिरपथिकेति चिरकालीनोपः पथिकतस्यदैर्घ्येणानिविलंबेनेतियावत् मिलंतः संस्कार मादिति भावः याः केशग्रपलताः तद्रूपायाशैवालपंक्तिः तया पतितमलकलतावदित्यर्थः ग्रथितायुक्तेतियावत् अत्रलतापदं परस्परं संलग्नतामेवद्योतति करतोयेवनदीविशेषइव मृगाक्ष्याः दृष्टिरिदानीं एवंच समयापत्तयाउःखवत्वातिशयोध्वन्यते सदानीरानिरंतरपाम्नु पूर्णा पक्षेसदानीरेतिकरतोयानाम करतोयासदानीरेत्यमरः यद्वानायिकासखीनायकं

चिरपथिकद्राचिममिलदलकलताशैवलावलिग्रथिता करतोयेवमृगा।
क्ष्याः दृष्टिरिदानीं सदानीरा ॥ चंडि दृक्चपलचेलाञ्चलाद्विलोकनेकरसिके
न धूलिभयादपिनमयाञ्चरागाहतोकुचितं चक्षुः ॥

वक्ति चिरपथिकेतिसंबुद्धिः द्राचिम्नादैर्घ्येणामिलंतः संबंधतस्यअलकता इत्यादिप्राग्वत् ॥
नायकोनायिकांवक्ति चंडीति हे चंडि एवंच मत्स्यानपराधितवव्यज्यते ईषच्चचलचेलेनप्रकटे
र्वैः विलोकनतदेकरसिके नमयाञ्चलजचरागाहनते रंगुत्रासहापि एवंचनताडनत्रासइतिभावः
चक्षुर्नसंकोचितं एवंचाहतस्यातंसमासक्तश्चेतोमानंपरित्यज्यासत्त्वापिततवाहमितिध्वन्यते २२८।

गो कश्चित्कंचिद्वक्ति चलेति चलत्कुंडलं चलद्दलकं किंचिद्दूरीभूतस्तनवसनं [illegible] संवद्दवद्
टी' रुयुगं जघनभारश्रमसंकुचितनेत्रं यस्याः इदं गतं हरति मन्मनः इति भावः जातिवर्णन
मेतत् भाग्यवत् सन्निहिता उपकारिजनसेवाकारिणां कश्चिदन्योन्यं वक्ति चरणेति
८५ हे मधुपपर्वचविवेकविधुरत्वं व्यज्यते पदैः बहुवचनेन उद्योगातिशयो व्यज्यते केतका
85 इदं परागानूपसेकान्तं सेकनपदेन सलिलाशायोग्यत्वं व्यज्यते व्यर्थालिखेसि व्यर्थत्वमेवा

चलकुंडलवलद्दलकसवलद्दुराभिजसज्जद्वरुयुगं जघनभरक्लामकणित
नयनमिदं हरतिगतिमस्याः चरणैः परागसेकनमफलमिदंलिखसिमधुप
केतक्याः इहवसतिकांतिसारेणातः सलिलापिमधुसिंधुः॥

ह कांतिरेवसारोयत्र इदं परागसेकेन अतः सलिलापि अपिनावहिः सलिलस्यावच्छेदः
मकरंदनदीनतिष्ठति एवंच स्वरूपमात्रशालिष्वनेषु नदयालेशः अतोनाशात्वयाविधेय
तिव्यज्यते यद्वा कस्याश्चिन्नायिकायाः सगमाशायातन्सन्निहितप्रदेशयानायानकारिणं
काचिदन्यान्यावक्ति एवंचैतस्याः स्नातेरपिनमद इतिव्यज्यते तेनचैयंसतीति तेनानुनवानर्थकः
श्रमइति॥

नायकांगेन नखक्षतानि किणदर्शनं संजातसंशयं नायकं नायकासखी वक्ति चिरेति हे चिरकाली
नपथिक एवंच विरहातिशयादुन्मादात्रिसत्त्वशालिंगनकारित्वोचितं ध्वन्यते मग्ध संदेहप्र
च मूढ संशयेन ब्रह्मरणाः किं जन्याः एवं मूर्पेणानंरगितं दूरधातापरवनमृत्तां त्वादियेन मः किमेद
मेपनस्याः नवीयोयः त्रिंशद्गुल्पधिकः खेदुः नदालिंगनव्रणाकिरणापक्तिरियं एवंचद
नादिवेदनाम विचार्यानयावदीयत्वेनज्ञीति पात्रत्वनखक्षतालिंगनेन ममतिवाहितो नितराम्
मयः अनेनैव नस्यामन्यथा संभावनीयं वह्नतरादिवसमपेदशावस्थितिस्तु पापरायशालिनात्वयेति

चिरकालपथिकप्रियाकान्तं रंगितानन्दः किमीदृत्त्वेमुग्ध त्वन्निःश्वासेषव्रणाकिरणा
जीयमेतस्याः चपलायथा मदांधः छायामयमात्मनः करीहेति आस्फालयति करं प्रति
गजस्तथायं पुरोरुद्धः ॥

धूयते एवंचैतस्यायथ्यावस्थि प्रातिशायस्तथानकस्याश्चिक
स्मिंश्चिदिति स्याविवेकाद्वाचल्पदोषशालिनीतिजनायिकां ताडयन्तं कंचननत्वतिवेशीत्यंगना
लंपटनत्वात्प्रतिकलहेकर्त्तमग्धेनापि निरुद्ध इति काचिद्दयोक्ता वक्ति चपलामिति मदांधः
एवंचानुचितकार्यकारित्वं व्यज्यते अयकरी आत्मनः चपलां छायांयथार्हति तथारुद्ध ः प्रति
गजः करमास्फालयति एवंच जनलज्जयैव न किंचिद्करोतीति व्यज्यते ॥

यो॰ कश्चित्सखायं वक्ति चुंबनेनेति चुंबनं न लभ्यमस्माभिरागाद्धृतं केसरं यस्य कामशास्त्रे तत्रापि चुंबन
टी॰ विधानात् चुंबनलोलुपो या मधारीति गजपदेपि योज्यं हृदयस्थगजबंधनस्तंभ एव च चिंतितो
स्वत्र न गच्छतीति भावः तस्याः स्तनद्वन्द्वयुगं स्मरनन्तःप्यामि ॥ कश्चित्सखायं वक्ति चुंबनेनेति चुंब
८६ नमलभ्यमस्माभिरागाद्धृतं केसरं यस्य कामशास्त्रे तथापि चुंबनविधानात् चुंबनलोलुपो मे

86

चुंबनलोलुपमदधुरहृतकाश्मीरं स्मरनन्तःप्यामि हृदयस्थिरगजालानस्तंभेन तस्याः
स्तनद्वन्द्वकयुगम् ॥ चिकुरविसारणात्तिर्यग्भूतकंठीमत्वविवृत्तिरपि बाला नाम्यङ्गु
लिकल्पितकचावकाशाविलोकयति ॥

मदधारीति गजपदेपि योज्यं हृदयस्थगजबंधनस्तंभ एव च चिंतितो नोऽन्यत्र न गच्छतीति भावः
चिकुरेति चिकुराणां विसारणं परिष्करणं तेन तिर्यक्कृतः कंठो यस्याः विवृत्तिरपि र
यं बाला अङ्गुलिभिः कृतः केशावकाशो यया तां विलोकयति एवं च तया पीयविलोकना ८६
तुग्राह्यतिद्योत्यते ॥

सखी नायिकां वक्ति चुंबनेनेति चुंबनेन हृतं मंजनार्धं यस्य कामशास्त्रे नेत्रायां जं चुंबनविधानादिति
भावः प्रकटः जागरेण रागो यस्यां तं वियोगाय भाविनं इति भावः भीताई त्वया प्रातः किमिति त्विपसि।
एवं च विरहभीरुता निशयो व्यज्यते मदनः अर्धचामिव एवं च निःसारणान हेत्वेन नायकेगम
नस्यामर्थ्याभावो द्योत्यते एवं च नायके नायिकासक्तिशोधो ध्वन्यते। चकारव्यंजनां कार्याथ्यदीपनसमा
भिमगमत् सखी कुपितनायकं वक्ति छायाग्राहीति चंद्रस्य सकलंकतया कमलस्य निस्यमंको

भुवनहृतां जनाई स्फुटजागरराग भीत्वं त्यांत्विपसि विमुषवियोगकातरं मम मे
षुरिवाईनाराचम् छायाग्राही चंद्रः कूटं त्वमनंतमंबुजं व्रजति हितो भयं समायात्येति
नैवेवान नेलोकः ॥

चिंतयो भयपरित्यागेन निम्नविरतिप्रायो ज्ञालसवनकलंकहीन नवमयालोके तदानन स्तुतिरि
तिभावः एवं च विरूपमानं तदाननमिति व्यज्यते नेन च कोपादिमालिन्यं न विधेयमिति अत्र कूटत्वम
वस्मादः संकोच इति यावत् अथवा प्रमोदाभाव एव कूटः अप्रदानावस्मादनयोरिति चुरादिः कूट
काप्रदाः प्रमुदोरितिकल्पद्रुमः यद्वा कूटत्वं परितापभावसंकोचमिति यावत् कूटपरिताप

गो॰ टी॰ ८७

छायामात्रमिति छायामात्रं पश्यन्नपूर्वं च लोकमीति शंकेयते अथो मुखोपि एवं च तरलताभा
वोभिव्यज्यते उद्भूते न धैर्येण मम हृदयं दहति अर्जुनः बाणेन राधाचक्रमिव पांचालीस्वयंवरे
ऽर्जुनेनाथ त्वन्मुखाग्रस्थितेन चपलमीनच्छायामात्रावलोकनेन मीननयनं बाणेन हतमिति पुरा
णप्रसिद्धिः एवं च गुरुत्वममंदं छायामात्रमालोकयन् स्वधैर्येण मत्सुजातं रत्नमकरोदित्याश
क्तिविशेषो व्यज्यते अथवायं धार्ष्ट्यं न मादृदवलोकयति तथापि मन्मनो ऽपहृतमनेनेति

छायामात्रं पश्यन्नथो मुखोऽप्युद्भूते न धैर्येण नुदति मम हृदयं स्मिषुणा राधाचक्रं कि
रीटीव जलविंदवः कतिपये नयनाद्गमे नाघमे तव स्खलिताः कानेममंगलवाभूतेर
नैरेव पिच्छिलिता ॥

व्यज्यते छेकानुप्रासाख्यं यथार्थदीपनं समाप्तिमागात् प्रस्थानवसरे नाथ
को नाथ कां वक्ति जलेति गमने नाघमे ममेति भावः तव नयनात् किंचित्स्खलिताः जलविंदवः स्खलि
ताः न तु निर्गताः मंगलाभावशंकेयेति भावः एवं च चरणाविष्ठितस्य न हि वेधात्मये भूर्गतमागतवे
त्येन नाथ प्रयाणकाले ध्वन्यते एवं च मदपत्याममातिशायिनः दुःखमित्यावेद्यते नाथः चयं वक्ति ज्येभे
ति एवं च निविडपक्ष्मपालितं नेत्रयोर्व्यज्यते कानेमनोज्ञ मम पंथेरेव अस्रबिंदुभिरेव पिच्छिला ॥ ८८

जृंभयोर्द्धीकृतहस्तद्वयं संघटित नाटंकपीडितकपोलं जलकणैर्नेत्रसंबंधिभिरितिभावः ललि
तविस्तृतं श्रुजनेयस्य ग्लसा द्दष्टिर्यस्य तस्याः मुखं स्मरामि जानिवर्णामम एतत् ॥ काचित्किंचिद्व
क्ति जागरेति वेनकालेन पत्युर्जलेशायितमितिभावः परमं पत्ये उत्कृष्टपुरुषं जागरयितास
वेन: स्वंवदनं हरामि कथमपि लज्जया न संमुखमवलोकयामि इत्यर्थः पत्युर्जलहं हरामि वंधा
समयस्य समाप्तत्वादितिभावः अयि शारतल्पजातिषु पालिन्या इति मानाक्षेताक्तिः पत्युर्मालतीशा

जृंभो भ्रमिनदोर्युगयं त्रिन नाटंकपीडितकपोलम् तस्याः स्मरामि जलकणाकुलितां जन
मलस दृष्टिमखम् ॥ जागरयिता पुरुषं परवेन सर्वतो मुखं हरामि अपि शाकरदनुरूपं लवशील
मिदं जातिषु पालिन्याः जीवामि लं चिन्तावधि दिने निलज्जावशेन गेहिन्या मयि सं दृष्टेनापि वा
पैरसंवैरं वर्जितो मानः ॥

लिन्याः ईदृक् रूपं तवानेहं पं नान्यस्या इतिभावः तदेवाह जागरयित्वित्यादि कश्चिन्स्वलो पवक्ति ।
जीवामीति लं चिन्तमवधि दिने यथा जीवामि इति लज्जाविशेन वशाद्येन स्वान्तेया भावो वाजपेन ॥
गेहिन्या गोपितो पिमानः संवर्तमशाकैर्वाषो र्ज्ञापितः पवंचमान संगोपनमसंभवीति वाजपेन ॥

गो॰ टी॰ काचित्कंचिद्दन्याक्काह्वयति जाल्म इति सदृशः जाल्मः सदृश इति पाठे उपदेशविशेषणमेतत्

असमीक्ष्यकारी गुरुरुपदेष्टा एवं च नतचोपदेशकोऽपि समीचीन इति ध्वज्यते वामः सव्यः वाम

शरीरं सव्यस्यादित्यमरः इतरः दक्षिणः तयोर्भेदः अयं वाम अयं दक्षिण इति सव्योपदेशः

८८ ज्ञानं नास्य दित्यर्थः यद्वा दक्षिणानतादन्नेतदेवनतवोपदेशकमित्यर्थः गुणाधवल इति ख्यातिः

४४ रुचिनलगुणोज्ज्वल इत्येव यथार्थ इत्यर्थः हृषभरथ्यासस्थखे भ्रमसि एवं च यथा शिक्षितन्वृष

जाल्मो गुरुः सव्येष्टवामेतरचरणाभेद उपदेशः ख्यातिर्गुणाधवल इति भ्रमसि सांख्यवृष

भरथ्यासु ॥ ज्वरतीतोऽथ धिवाधास्ति इष्टसंवदनं संगमं गमविलंबेन अस्थलभलोकोत्क

र्षणपाषाणसत्वेन मोदयसि मां ॥

भोरथ्यासु भ्रमति नथातमपि भ्रमति वाज्येन नेनत्वनाम मज्जहागमनयोगपस्त्वमिति ॥ विघास

त्काकाचिद्वक्ति ज्वेरति हेज्वरेवेनाथपगता औषधिवाधाय स्या एनादृशस्त्वसंवर्तिष्ट समग्र

संगंतवदत्तंसवोगममभिवाप्स्यतिहेतिभावः दुर्लभो योवैयघृणालोकत्तस्याकर्षणपाषाण

चुंबक इति लोके प्रसिद्धिः एवं च नायक स्य तत्रागमनस्त्वन्यतमावेद्यते सेविमानमोदयसि मामु

चेत्यर्थः एवं च त्वयि विघमानेनतदागमनं नाध्यपेति यात्पेन एनत्संगमत्पास्वनिर्वाहो मयाविधेय ८८

इति बुद्ध्याहृतननायकसंगं नायिकामप्रतिष्टभीत्यापरिसायंतं नायकं सखासमुपदिशति ॥

ॐ॰ जीवनहेतोरिति जीवकार्थमिलिता करकर्षणेनपरित्यागेनखलत्वान्मुंचति नि
म्नेनोरिव नद्विरसतामागाः एवंचत्वयिनत्यामेक्रियमाणेपिनेयत्वान्यत्पति परंत्वप
नस्कारणेलौकिकमात्रभावीतिव्याज्येन यद्वानायिकामखीनायकंवक्ति जीवनेति जीव
हेतोर्मिलिताजीवनार्थमागता एवेजलहेतुनासमागता मग्यासुंदरी एवंचसहृहणीयत्व
मज्येने करस्यहस्तस्मात्कर्षणेन एवेकरेणाकर्षणेनेन त्वानखलमुंचतिनौरिवलि

जीवनहेतोर्मिलितामुंचतिकरकर्षणेपिनखलत्वा नौरिवतिम्नहेदरमग्यान
द्विरसतामागाः। जघेनेनचापलेनवखिनत्वेयनन्नतापितनुः प्राणेनेव
त्रीणास्तराणिपुत्रीमेनोविशति॥

लिम्न एवेनीचं अतएवमूलार्थकंमुग्येतिपदम
र्थवत् हेसुंदर नद्देरसं एवेजलाभाववत्वमागाः एवंचनीचत्वमपिस्त्वामिंयविरहभीताव
त्यजतीतिध्वन्यते काचित्काचिद्वक्ति जघेनेनेति चांचल्यविस्तारयता जघेनेन अर्थाद्भाग
नानां त्रीणीकृतापिनवतनुः प्राणेनत्रीणा एवंचविपरीतसुरतातिशयत्त्रीणामपिनवश
रीरेमत्कृतनोमोहनकमितिव्याज्येन एवंचैतादृशदशायामपिनमयामानः क्रियतेइतिस्वस्मिन्त्सा
ध्वत्वमावेदयति॥

गो॰
गी॰
८९
89

कश्चित्कांचिदाह किं ज्योत्स्नेति ज्योत्स्नाभिसारेसमुचितः वेषोयस्यास्तत्संबुद्धिः आतपवविकसित
मल्लिकोत्तंसे निशितास्मरस्य कुमुदत्रूपास्तरुस्थितिर्यस्याः नत्सरुः त्वङ्कादिपुशेषादित्यमरः
पताहृयीछुरिके व मनोविशसि एवं चैतादृशोवषशालिनीवमनमोनोमोहजनिकेतिध्वन्यते॥
कश्चित्कंचिदुपदिशति जडेतिहेजड एवं च कार्याकार्यविवेकवैधुर्यं ध्वन्यते एतेन जलम

ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेशेऽभ्याकेशमल्लिकोत्तंसे विशसि मनोऽपि नैव स्मरस्य
कुमुदत्सरुच्छुरिका जड सखि यासि परतरुणीगृहद्दिणीकारयसि केवलं मेसवाम्
आलिंगति दिशमिंदुः स्वांतशिलावारि वाहयति॥

यद्वा जडत्वं प्रस्तुवति न तरुणीपदेन साहजिकरूपशालिताभावो व्यज्यते सखि यासि स्वांग
नाकेवलं मे सेवां कारयसि अत्र हेतुमाह चंद्रः दिशमस्मत्स्वामिकामिति भावः आलिंगति।
स्वांशिलां जलं वाहयति चंद्रोदये चंद्रोपलानां स्रवणं भवतीति प्रसिद्धिः एवं चैतादृशका
३ र्यकरणेन कलहकादिदूषणमेव भावीति ध्वन्यते तेन नैतादृक्कर्तव्यमिति यद्वा सिद्धांत ८९
वादोनगर्धम्॥

कस्मिन्कांचित्समेकेतं वक्ति ज्योत्स्नेति चंद्रिकायां गर्भितं चंद्रिकागर्भमध्ये स्थितमिति भावः क
चिद्गर्वितेति पाठः गर्वितसमेकतमत्वमध्यतः एवंच शरत्कालीनं तत्त्वमुज्ज्वले तेन च निष्कलत्वं यस्य
संबंधि सूरः स्फुरति अत्र दृष्टान्तमाह दुग्धसमुद्रे शेषपर्यङ्के स्वतल्पपदे नत्वमाचेयते समः
कृत्स्नस्य वस्तुनो विद्यमानतया उज्ज्वलतया च चंद्रिकायां दुग्धोदधेः लंबतया समेकते शेषस्य
प्रणामतया निष्कलतया च सूर्यस्य मकृत्स्नस्योपमा घना एवंच यमुनासमेकतनतल्पनान्य इति स्य

ज्योत्स्नागर्वितसमेकतमस्यागतः स्फुरति यामुनः सूरः दुग्धनिधौ नागाधिपत
ल्पतल्प समस्त इव कृत्स्नः ॐ कृतकंकणपाणिर्दैत्येः संभावलम्भनेर्मानैः
शोभयसि शुष्करुहदितेरपि संदरिमन्दिरद्वारम् ठक्कामाहात्म्यमदचितन्वन्त
करिण्य इव चिरं प्रहृष्टाः स्त्रीणां करिणीनामिव मदः पुनः स्वकुलनाशाय॥

लमिति व्यज्यते इति जकार व्यज्याख्यो समासो नायको नवोढां वक्ति कंकणेति एवंचेनाह
सपवस्थितिर्नवोढया नायकस्य खेदेति व्यज्यते नायकी योन्मादहेतोर्शीलमाकलय्य स्वय
मपि दैत्यैः शीलस्य विधानकामो नाधिको सत्वो वक्ति ठक्कामिति ठक्कायशः पठहेस्यायशः
पटहो ठक्कोत्स्यमरः आहत्य वा दयिता करिण्य इव प्रहृष्टाः बहुकालं मदं वितन्वते।

गी॰ करिणीनामिव स्त्रीणां मदः स्वकुलनाशाय एवं च पुरुषाणां मदोपशमे स्त्रीणां कलंकाये
टी॰ तिव्यज्यते तेन च तवैतादृक् मनसि न विधेयमिति ॥१०॥ नायिकासखी नायकं वक्ति । तामिति ॥
९ मदनबाणाः तां नायिकां तापयंति तपनबाणाः हे सुभग दुःखदबाणानामपि सुखदत्वा
90 दिति भावः त्वां तोषयंति एवं च कथमस्यै तादृशाविलक्षकरणमिति व्यज्यते नन्विदमसंभवी
त्यत्र दृष्टांतमाह तपनकिरणाः तपनशिलां ज्वलयंति तपनशिलासाम्येन स्वीयात्वप्रतिपा

तां तां तापयंति मन्मथबाणास्त्वां प्रीणयंति ते सुभगाः तपनकरास्तपनशिलां ज्वल
यंति विधुं मधुरयंति तव सुतनन्नमस्ता बहुधा तज्जनितनितेवरागाघाः गिरि
वरभववरवलाभेनाशामिद्धं गुलेन दिवम् ॥

देवेनाग्निकल्पत्वं नायिकायामावेद्यते विधुं चंद्रं एवं च चंद्रसाम्येन संतापापनोदकत्वेन नायि
कास्पृहणीयत्वं नायके द्योत्यते यद्वा मदनकल्पत्रपशालित्वेन मदनविरोधित्वं नायके द्योत्यते ।
तेन च पीडाकरणे विरोधितत्करणेन नायकात्तत्वं मदेन व्यज्यते मधुरयति पुष्टिदत्वादिति भावः य
द्वा तपनशिलानामेवं चंद्रमसः सुखदत्वादिति भावः कश्चित्कांचिदुक्ति नेवाते हे सुतनु एवं च
स्पृहणीयत्वं ध्वन्यते यद्दृष्टमिताद्विधेयमयेननुमतिः महत्तया पद्मेशिखरवत्याः त्रइतितिस्त्र ९

येन बहुकारउत्पादितः नितंबेरागः प्रीतिर्यस्यास्तस्याः एतेन बहुप्रकारोगैरिरिदिधातुभिःजनितः
नितंबेकटके कटकोस्त्रीनितंबोद्रेरित्यमरः रागोलौहित्यादिर्यस्याः हिमालयवत्सुधायाइवतव
लाभेनस्फुटुलेनस्वर्गमपिप्राप्नोमि लाभेइतिपदच्छेदेनात्रकाकुःआप्नोतीतिप्राप्तेमलत्तणाइतिशेषः
एवंचतवप्राप्तिःहर्षोत्कर्षेणाहंस्वर्गमपिस्फुटुलानरितंमन्येइतिभावः एवंचतात्पर्यात्स्व
र्गस्तृणवमपिममात्यन्तनिकटमितिव्यज्यते॥ कश्चिन्नायिकांसखींवक्ति सक्तइति सक्तः
जीवनंप्राणान् एतेनजलंत्यजति अनुग्रहेपिलोलत्वंचांचल्यं एतेनउच्छलद्वीचिकत्वंज्ञाति।

सक्तोमेंच्यतिजीवनमञ्जतिनानुग्रहोपिलोलत्वं किंप्रावृषेवपयसाकरस्यकर
णीयमस्यमया तद्विरहापादितपाण्डुरत्वंगीच्छाययैवकेवलतया हंसीवज्योत्स्ना
यासुभगापृष्ठमभिज्ञेया॥

प्रावृषापयसाकरस्येवतडागस्येव मयाकिंकरणीयं एवंचोभयसोपिकाविंसममेतिध्वन्यते॥
नायिकास्त्वंतद्विरहहेतीणाभिसखीनायकंवक्ति। तद्विरहेति सात्वंगीतद्विरहापादितपाण्डुः
केवलत्वकायैवकांत्याएतेनयथास्फुरज्ज्योत्स्नायांहंसीवसुभगापृष्ठेनएतादृशापिनायिका
तद्विरहेणाविघनइतिभावः प्रत्यभिज्ञेयाज्ञातुंशक्या एवंचातिदीनात्वमावेद्यते अत्रकेवलप

[illegible]

गी॰ कथमितोगतेयमितिवादिनं नायिकासखीवक्ति त्वयीति हे सुभग नायिकासक्तिमत्वादि
टी॰ तिभावः त्वयि विनिवेशिते बुद्धिः परं स्थापितमितिभावः चित्तं यया केवलं शरीरेणागता ॥
अत्र दृष्टान्तमाह नितिरं यज्जालनद्धमत्स्या जलमात्रेणागता नदीवचेतनमस्याश्चञ्चलत्वात्स्व
१९ सामर्थ्यं पंडवत्पुनरपि नैवाप्स्यतीति ज्ञायते ॥ त्वयासक्तिवशादपि तदुःखभागिनी कामिनी सं
९१ जातेति सखी नायकं वक्ति त्वयीति हे कठोर नर कथमपि एतादृशी मोदीसीत्यत एतन्न जानासीति

त्वयि विनिवेशितचित्ता सुभगा गता केवलं न चितेन । घनजालरुद्धमीना नदीव सा
नीरमात्रेण ॥ त्वयि संसक्तं न स्मरः कठोर नरहृदय मम मशारननरलम् । मारुतचल
मंचलमिव कंटकसंपर्केन स्फुटितं ॥

भावः त्वयि संसक्तं स्मासक्तिमदितिभावः संश्लेषेन निःसारणानर्हत्वं व्यज्यते मदनचपलं
त्वसाद्धृदयं वा पुष्पचलं कंटकहलग्नं अंचलमिव विदीर्णं मारुतचलकंटकसंपर्काणी
तयोपि गपनावधात् अंचलपदेनवेलाचलपदं प्रतीयते अत्र कंटकसाम्येन नायिकाचि
त्तेव यदमर्तं नागकेयोस्यते अंचलसाम्येन नायिकाचित्तसूक्ष्मत्वं व्यज्यते ॥ १९

यद्यपि त्वया भूयसी लज्जा क्रियते तथापि वृहत्त्वया सक्ता इति सखी नायकाममेषो त्वाव
क्षि त्वमिति हे छायारूपे मा विरं त्वं सूर्यदर्शनं न करोषि छायाया अधीमत्त्वेनान सूर्यदर्श
नं स्वपरारणं अन्तर्धिं विना पदमपि न भ्रमसि छायापि अन्तर्धिं विना न भवति मूर्तिमतः सर्वे
पीत्यर्थः पन्दे इयतावच्छिन्नपरिमाणशालिनः त्वां न मुंचति इह किं विधेयं एवं चात्र न ममा
पि प्रतीकारस्य करणमिति भावः एवं चैतादृशलज्जाकरणमनर्थकमिति द्योत्यते नायिका

त्वं सूर्यं पदयासि पदमपि विना पकारणं भ्रमसि छायेकिमिह विधेयं मया च
लिन मूर्तिमंतस्त्वाम् नव विरहे विस्तारितजनैजनिले इंद्रचंदनद्वेषे विसनीव
माघमासे विनाहूताशेन सादृग्या ॥

विरहदुःखातिशयं सखी नायकं वक्ति वेति विस्तारिता रात्रिर्येन तस्मिन् दीर्घाविरहादिति भा
वः पन्दे रात्रिमानस्याधिक्यादिति भावः जनितः चंद्रं चंदनं द्वेषो येन तस्मिन् उद्दीपकत्वादिति
भावः पन्दे शीतलत्वादिति भावः नव विरहमासा माघमासे विसिनी बहुताशेन ईवनादृग्यादिमेन
विसिनी विनाशनामिति लोकप्रसिद्धिः एवं चैतादृशेन कालीन नायकावस्थास्योपत्योवर्णय भव

गो॰ टी॰ ९१

सखीनायिकांवक्ति सहचरीति एवंच नायकासक्तियोग्यत्वं ध्वन्यते त्वच्चरणाहननसंजा
तकुसुमाशोककलिकासमूहः कलिकाकोरकः कुड्मलमित्यमरः जटिलाचरणामसपत्नीशा
काविकलापिवतिशोकाशोककलिकारमणेननशोकहानिर्भवतीतिलौकिकं एवंचशोक
कालेपित्वद्दृष्ट्याद्यवत्वेनसमीचीनकालेनयाकिंकिनविधेयमतस्त्वयासर्वप्रकारेणाम
नायपहानायकोनुरंजनीयइतिध्वन्यते कश्चिन्नायिकांसखीति तन्वीति प्रभृतिवेश्योक्ति

तरुणीत्वच्चरणाहतिकुसुमितनवकोलिकोरकप्रकरम् जटिलचरितासपत्नी
नपिवतिविनतेमकाविकलापि तन्वीप्रभृतिविगुहरिवमनसिजसमरेश्रमेभुजिष्ये च
गेहेस्मिन्विगुरुजनपरतोमन्नैवसाव्रीडा त्वमलभ्यामस्मतावन्मोक्तुमशक्यामं
मागंव्रजतः छायेवापसरंतीभिन्नानानिवार्यसेयावत् ॥

मत्वादितिभावः तेस्वशास्त्र गुरुरिव मन्मथकलाकलापोपदेशकत्वादितिभावः भुजिष्यादा
सी एवंचेतादृशीनायिकान्यत्रदुर्लभेतिध्वन्यते तेनचतन्ठतयाश्लाघिकं नायका: उष्णितानायिका
वक्ति तमिति संमुखंव्रजतः चेतसांघ्रिमितिभावः भोक्तुमशक्यस्यासक्तिविशेषादितिभावः
मम स्वपसरंतीस्पर्शानर्हत्वादितिभावः भिन्नाकुड्यादिनायावत् न निवार्यसे अपसरणाप्र
तिबंधनक्रियमेतावत्छायेवालभ्या एवंचाभिन्नप्रतिबद्धापसरणांतांविनात्वमेव नदाने

वसन्तीयमदनेवेदनानोसत्यमितिकाश्चिद्वक्ति तपस्येति तपमासतपस्यार्थया पक्षेमाघमा
सेन लेक्षितेकार्यपगमितेऽयमर्थः पक्षेक्लेशितः नितेजनकत्वादितिभावः फाल्गु
ने अर्जुनेपक्षेमासि एषमदनः मिहिरश्च एवलनिग्रस्येन प्रौढवलोपि अपितप्रौढ
वलफलजनकत्वाभावोघोत्येते नासीत् तपस्याविक्षेदयेंद्रप्रहितोर्वशपाद्यप्सरोगणाना
दितिभावः पक्षेउन्नतायणारंभावात् प्रौढतेजसोऽभावादितिभावः अधुनामधुनावसं

तपसाक्लेषितपषप्रौढवलोनवलफाल्गुनेप्यासीत् मधुनाप्रमत्त
मधुनाकोमदनमिहिरावसिवमहते तक्षमनदिवसगुणनावलद्धरेखा
भिरंकितासुभग गंडस्थलीवतस्याः पांडुरितामवनभित्तिरपि

तेनपक्षेचंद्रेण मधुपदमुन्मादजनकत्वाव्यज्यते उत्कृष्टोन्मादशालित्वंसूर्यमिवकः सह
तेनकोपोऽयमर्थः एवंचवसंतकालीनमदनमेदनाहृदयंनमसहेइतिध्वन्यते ॥ सखीनायिका
विरहेनायकंप्रतिवक्ति तक्षमेनेति हेसुभग एताहृशनायिकाप्रेमसत्वादितिभावः तक्ष
मनदिवसानांगणनानांतयावलद्धायाः अर्जुनाः वलक्षायवलोर्जुनइत्यमरः याऽरेखाः ताभिः

गो॰
टी॰
९२
93

चिह्निता इयंति दिनानि जायान्यानीतिज्ञातार्थमितिभावः तस्मा गेहभित्तिरपि एवं च गृह
भुवः कावार्तेति व्यज्यते गंडस्थलीव पांडुरिता एवं चातः परं विलंबो न विधेय इति ध्वन्यते।
कथमतान्यानुरागं वध्नासि इति वादिनीं सखीं प्रति नायिकावक्ति तस्मिन्निति हे सखि एवं च
तस्य कथनार्हत्वमिति व्यज्यते तस्मा ग्रामस्य नागरिकस्य तत्वर्थः एवं चासक्तियोग्यत्वं ध्वन्य
ते एतेन तस्य वक्रप्रेमाई संदर्शयानीत्येतिपाठे वेधजननयोग्यपद्धत्वेन दृष्ट्वा विद्धा विद्धा

तस्मा ग्रामस्य स्याहं सखि वक्रस्निग्धया मधुरया दृष्ट्या विद्धा तदेकेव यायापा
त्रिणा इव दृष्ट्या परणी त्वयि कुग्रामवटद्रुमे वैश्रवणो वसतु वालक्ष्मीः
पामरकुठारपातात्कामपि दस्मैवेतरक्षा ॥

पदमन्यत्रगमनानर्हत्वं ध्वनयति पात्रिणः वाणहस्तदृष्ट्यावरणीवाहं तदेकनेया एवं चान्यत्र
ममानुराग इति ध्वन्यते। बहुतरवसंतेऽपि कुग्रामवसंतो केवलं नवचांगलानुगुणा होदेवाभयेना
न्यत इति कश्चित्कांचिदन्योक्त्यावक्ति त्वयीति हे कुग्रामवटद्रुम कुग्रामपदेन निवासानर्हत्वं ध्वन्यते।
वैश्रवणः कुवेरः वसतु मध्यवालक्ष्मीर्वसतु पामरस्य मूर्खस्य एवं कुवेरादिवसन्नपाक्षेदानर्हत्वं त्वा
नविधुरत्वमिति व्यज्यते कुठारपातात्रक्षणं कामस्य महिषस्य मत्ताकैचैव चंगलमहनस्य

सप्तशती ... ९२

नायिकासखीनायकंवक्ति नवेति हे मसृणमुखेरनववदनदोषं असमीचीनभाषणमिति
भावः यद्वामसृणमुखेरयद्वनेनदोषंसहमानाप्राक्तांत्वामितिभावः असमानोप्रमवशादितिभावः
यद्वाञ्जलीनतादितिभावः सामसनतनुः विट नकेवलमौरुख्यमपितुवेशयासक्तिरिति
भावः एवंचापदेशान्तर्हितत्वध्वन्यते भवंतंसालभंजीकाष्टपुत्तलिकाकीटमिव अतःत्वांते

तवमसृणमुखेरवदनदोषंसहमानानामौक्तमवनमामसनतनु सावहृतिविटभवंतंनुगुण
मंतःसालभंजीव त्वणमसृणनवलतांत्वत्यजंत्वमीहरिणीवैरिणः शावरः
यशसैवजीवितमिदंत्यजत्योजितमंगसंग्रामः ॥

अभ्यन्तरेचवहतिएवंचैतादृशंतनुः वृथमुष्कायाअपितस्याःसलवासक्तिरितिध्वन्यते नि
रपराधिनंकमपिकैश्चित्सौअमानंकश्चिद्दत्तोह्नयावक्ति त्वणोति हे हरिणीत्वणमसृ
णमपि एवंनिरपराधित्वंध्वन्यते शरणागतंचत्वांअमीवैरिणः शावरःभिल्लाःखलन
तजंति योजितविषाणपुंखाःकीत्सैव इदंजीवितंत्यजएवंचप्रभलइष्टशत्रुसंबंधेयुद्धे
नमरणमेववरंनपुनः पलायनंनवाशरणागमनंइतिध्वन्यते ।

कश्चिन्मानिनीचरणाहतमलंकं तयाचकेशाकर्षणेन हृदीकृतं विज्ञाय या
त्मानं तां वक्ति ॥ त्रिपुरेति हे मानिनि जनितः मदनदाहो यस्य एवं जनितः मदनस्य दाहो
गो॰ येन तस्य अर्पितमस्तकस्य चरणार्थाः प्रणामार्थं एवं गंगाप्रवाहगमनार्थमिति भावः
स॰ मम त्वं महादेवस्य गंगेव चिकुरग्रहणेनैव जीवितं एवं न लद्दामि एवं च त्वत्कोपेन जी
६४ वननिरपेक्षस्यापि मम क्रोधादपि त्वत्करस्पर्शेन ममेतनापवित्रस्याजीवनं किमु प्रसन्नतया।
९५ त्वया करस्पर्शेन जीवनमिति युक्तमेतत् गौरमप्रार्थितं गंगाप्रवाहनाय शिवेन शिरोग्रहकृतमि

त्रिपुररिपोरिव गंगां मम मानिनि जनितमदनदाहस्य जीवनमर्पित
शिरसो ददासि चिकुरग्रहेणैव ॥

त्रिपुरेणासिद्धिः सर्वसखीगोपनपुरःसरं केनचित्सहयोगं विधाय स्थितां नायिकां काचित्स
खी तत्पानेन सहरतं कृतमिति वक्ति त्वदिति सः सुभगः नायकः सुभगं च सकलसखीगोपन
पुरःसरं नायिकाहृतनार्थीकरणात् त्वेलनिश्चयेन सखीनां निभृतं यथा स्यात्तथा सखीम
मिति बहुवचनेन सर्वप्रतारणाकरणासमर्थायामस्य तारणमिति सकरभिप्रायेणैव त्वया
हृतनार्थीकृतः यत् त्वदीयसहायता सखी विज्ञायमाना भवितेति भावः सखिं दरव ६४

कथमेवैवमेस्मन्तुष्टेसौः साक्षाद्भगवतो त्रिलोकगोपनार्थमिति भावः सांप्रतं इदानीं त्वन्मातृधा
माचेपि त्वत्सन्निधानजन्यानंदश्च सावहित्थ इव केनाप्यानंदचिह्नं न विज्ञेयमिति धियाकारगो
पवानिव एवं चाकारकारगोपनस्यापशक्यत्वपोत्पते मुखरः वारंवारं त्वत्कथामृतरसस्पन
रकारी एवं च यदि न त्वमेनेन सह संगतिर्न हि इहक व्यवहारस्तस्मिन् कथमेवं दत्तस्पृयास्मात्मना
रंपेनेन सह संगतिः कृतेनेति ध्वन्यते पुरश्चेति पोव सखीनाम [illegible] धानेऽपरस्त्वहृदनविति:

त्वत्संकथायां सुमुखैः सखिं दृष्ट्वा निंदसि सावहित्थ इव सावलसखीनां
भूतेन त्वया कृतार्थीकृतः सुभगः

हे त सख्यो शीघ्रं सखिं दृष्ट्वा नंदसि सावहित्थ इव सुमुखैः वक्रमोदः पुनः स्वलत्वया कृतार्थीकृतः एवं च त्वये
त्वत्सह संगतिरस्ति कथमन्यथा त्वहृदनविति: हे त्वं विविक्तवार्त्तां विज्ञेयमिति व्यज्यते यद्वा सखीनां पुरतः
सखिं दृष्ट्वा निंदसि सावहित्थ इव त्वत्प्रियकवार्त्तासु सुमुखैः सः सुभगः एवं च संगतियोगपत्वं ध्वन्यते कृतार्थी
कृत इति काकाप्रश्नः एवं चैतादृशार्थे शास्त्रं मत्त्वे देकवार्त्ताविधानप्रवणाः सुभगः कथमप्या
पि नानुग्रह्यते: पितृकादिमनुग्राह्य इति ध्यायते ॥

गो
गी॰
९५
९५

नायिका सखीनायकं वक्ति त्वयीति हे सुंदर एवंच सुहृदणीयं त्वय्यन्यने त्वयि सर्गे वलति दृष्टि
रावरणं त्वद्दृष्टिः स्तनान्तस्याः दृष्टिः शैवाल प्रावल्यादीषच्चंचलाभिन्नशैवलजालाच शफरीव
विस्फुरति एवंच त्वय्यासक्तामेति व्यज्यते नायकोनायकांवक्ति ॥ नेइति हे सुतनु यद्यपि हृदविहीन
यद्वा शून्यं वित्तरूपमवकाशरूपं वा हृदयं यस्य एवंच प्राणाशून्यं तं व्यज्यते वदंतिते हृदयशून्याः
मूर्खा इत्यर्थः यः शंखः अंगीकृतनककवः नवकरग्रहकृते एवंच यद्ययं हृदयविहीनः स्यान्ताहि

त्वयि सर्पति पथि दृष्टिः सुंदर हृति विवरनिर्गतानस्याः इयतरलभिन्नशैवल
जालाशफरीवविस्फुरति नेसुतनशून्यहृदयायेषाये शून्यहृदयमभिदधति
अंगीकृतनकरयत्नेयलवहस्तग्रहंकृतेते ॥

त्वत्करग्रहायकरपत्रविदारणं कथं कुर्या
दिति भावः एवंच प्रयागे करपत्रकर्त्तनादिना यत्न पाणिग्रहं व्यज्यते तेनैवतं प्राप्स्यतिव्यज्यते कंचन
महांतं गुणीनं सीदंतं कश्चिदेषा ज्ञाववक्ति नेश्लिष्टिनृइति हे पाकध्वज योग्यलवाच्छायः कृतः श्लिष्टिना
वा शैवाजः संप्रतिकृतं तंती तिभावः अधुनातनाहं वा इमां लांगलपद्धतिं महि लंभं वा करिष्यति
एवंचाधुनातनेषु मूर्खत्वं व्यज्यते एवंच प्राक्तन गुणलज्ज महत्त्वं लोकाभावात्त्वे नादृशाः क्लेशा इति
व्यज्यते ॥ ९५

षट्काप्रान्तेन लोकाभावान्मे तेव तथाविधिप्रतिष्ठादीति कश्चित्केचिदन्योन्यावक्ति॥
प्रेम्णा भंगेषु नः संधानं नेष्यति काश्चित्केचिद्वक्ति तानेवमिति तान्नेवंस्वल्पं त्वपदे कार्ये प्राप्य
छिन्नः परेणापि न उपहितः कृतः रागाख्यस्य सचासौ मन्मथप्रघटितस्त्रकस्य चिह्नचेतेन मन्म
थविकारेणाचपुनः कृतइतिभावः पक्षेपरेणान्येन दृढेनाउपहितः रागोरंजनं तस्य स्यापनाद्
कुमदेनेन महत्छिद्रेन संधानेनीतः कामिनीनां प्रेमा कर्णाइव निर्भरः आधिकाश्रमः पक्षेपराष्ट्रहः

तेष्वेष्टिनः क्रमसम्प्रतिशाक्रध्वजैयैः कृतनतेवोह्याय्यः ईर्ष्यांवामेहिं वायुरानतनाह्लां
विधित्संति तानेवमेतच्छिन्नः परोपहितस्त्रगामदनसंघटितः कर्णाइव कामिनी
नांन राजते निर्भरः प्रेमा॥ तस्मिन्काताईभावविगतरसेसुठिताकलरवपुरुषे प्र
च्छिभूतिभाजिमलिनेनागरप्राहोविडवाय॥

न शोभते विराजते इति पाठ का कुः एवं च त्वयातथाविधं यथाप्रेमभंगो भवेत्तेतिध्वन्यते॥तथा
विधगुणाभाववति महत्वाम कराणांविडंबनमात्रफलमिति कश्चित्किंचिद्वक्ति तस्मिन्निति तस्मिन्
गतः आर्द्रभावः करुणापदे स्त्राइवेतस्मिन्प्रप्यारव्ये ध्वान्वेति वीतः रसः शृंगारादिः पक्षेपुराणत्वा
द्गतितक्रादिरसेन वार्द्रभावे तस्यविवरणं वीतरसेइतिमरजवः भूतिरैश्वर्यं पक्षेभस्मादिः मलिनेपाप

गौ॰ टी॰ ९९

वति पक्षेऽत्युज्ज्वलाभाववति मलिषे संक्लिष्टाकलेऽवशाकलपदेनानुपयुक्तत्वं ध्वन्यते नागरशाड्ः
विदग्धनायक नगरेभवो नागरः पक्षे नागरं विषमेऽव जनमित्यमरः कश्चिद्द्विपतोकांचिद्दृष्टिपगत
त्वेन च संभाषणादिविषयतामप्राप्तोतः कंचिदन्योन्याचक्षि न मन्यसीति निर्विशेषप्रकारे कठिनत
रे पथि उल्कामुखे यस्मात् जंबुकं प्रपन्नाः स्मः पक्षे मुखप्रकाशनायं मार्गो विलंघनीय इति ध्येयेति
भावः हे सखि जाबंचतुः स्वकथनार्हत्वं ध्वन्यते सोपि मत्सुखमर्दयितैवावस्थितः किमत्र कुर्मः एवं चास्माकं
तु दैववशान्नीचावलंबनमपि कर्तेमधुनाभो न ततः प्राक्तमात्रावलंबनं किमुतान्यदिति ध्वन्यते ॥

तमसि च नैविषमे पथि जंबुकमुल्कामुखे प्रपन्नाः स्मः किं कुर्मः सोपि सखे स्थितो मुखं
मर्दयितैव त्वामभिलषितो मानिनि मम गरिमगुणोपि दोषतां यातः एकिल कूला
तटिनीपिपासतः सिंधुरस्येव ॥

कश्चित्कांचिदंगनां प्रति व कि तामिति हे मानिनि मानः
प्रतिष्ठात्वद्भिलाषवतो मम एकिलतीरान्नहीगन्तुमिच्छतो गजस्येव गौरवगुणोपि दोषत्वं प्राप्तः
एवं च त्वत्सदनेनागमनं यच्चिरेणापि तुच्छप्रतिवशिभयात्प्रतिष्ठावतो मम स्वल्पजनवत्सगमनं न सं
भवतीति स्वमहत्त्वमहदोषत्वेनगणयाम्यतस्त्वय्येव मत्सदने समागन्तव्यमिति प्रार्थयामीति
ध्वन्यते यद्वा परांगनां मानिनीं प्रति कश्चित्संदेशं प्रेषयति एवं च मम वारंवारमागमनेन तुच्छत्व ९९
त्प्रतिवेश्यजनैरवगतं पश्चात् मम नो मानं त्वत्कृते वरागतव्यमिति ध्वन्यते ॥

परपुरुषसंयोगाभिलाषिणीकाचिदुक्ति तिमिरेष्वीति अंधकारेषु हस्तेनोद्दृष्टा स्येनादितिभावः
आलिंगमेकाठिना पर्यंकांतेमुखेन संयोगविकारकंकणामुक्तिः गृहपतेनेव प्रियस्य मल्लकेन सहस्फु
टितं एवंच पतिमरणेनान्तरहितेन मया हेला विहारो विधेय इति व्यज्यते अत्रोनायिकावक्ति नेवृत्ति
हेतुदति एवंचासक्तियोगात्वं प्रमेते सम्भवितमाम्ना लिंगनायाः पत्युः समुचितनधनिनः कंठलग्ने
यस्याः हारस्रजः मल्ला मालायाश्च नवहृतेन शीलेन पीलेने चातुर्यादिगुणेन पत्युः सदृशेनाच
नायकः कांतः पत्युः समुखामणाः तरलस्त्रचलः तरलोहारमध्यगः पुनर्वाद्वारगतः एवंचत

तिमिरेपिच परिहस्याकरिनाश्लेषेचरहसिमुखेनाच शीलमय पल्लयाशी गृहपतिशि
रस्तासहस्फुटितं ॥ नवहृतेन गुणेनच समुचितेन संपन्नकंठलग्नायाः हारस्रजेरुवसंद
रिकृतः पुनर्नायकस्तरलः ॥ दर्शनविनीतमानागृहिणी हर्षोल्लसत्कपोलतलम्
चुंवननिषेधमिषेणावदनंपिदधातिपाणिभ्याम्

शीलगुणेनामग्ना स्वधैर्यं परित्यज्य नायकस्त्वामेवानुचिंतयन्नास्ते इति व्यज्यते नकारव्यंज्या
यालेख्यसमाप्ता ॥ नायकोऽपुनागृहिणीमानापनोदनाय प्रणामादिकरिष्यतीति दुःखितास्यप
त्नीनत्यालीवक्ति दर्शनेनेति दर्शनविनीतमाना एवंचगुणेनत्कर्षस्मृत्वा तं वाज्यते गृहिणी हर्षो
ल्लसत्कपोलतलमुखं स्येतिभावः चुंवननिषेधव्याजात् हस्ताभ्यामाच्छादयति एवंचतांवि

गो॰ टी॰ ९८

हायागतं नायकमालोक्य चिरकालेन बहुपेक्षितदर्शनसंजातहर्षसमुदितपुलकगोपनेन
स्वस्य सौभाग्याविष्करणाय एवमकरोस्तवा स्वमानदार्ढ्यं तस्यामिति द्योत्यते तेन च नायकप्र
णामादीति॥ सखीनायिकां वक्ति देहेति गतिनिरोधस्खलनशैथिल्यकंपप्रियानमचिंत
नाकाशालिंगनानि मार्गे अतः अभिसारगुणाः कः एवं चाभिसारगुणाः सर्वे मतद्विज्ञरूपमत
स्वयेतन्नविधेयमिति सूच्यते तेन चात्मनामसक्तिर्नायकेन वासीति। नायिका सखीनायकं
वक्ति। द्रावयेतेति दिवानिवानक्तौ वेदिवसवासरौ इत्यमरः महत्कुर्वतां द्रः स्त्वोद्रेकात्

देहस्तंभः स्खलनशैथिल्यवेपथुः प्रियध्यानम् पथिपथि गगनाश्लेषः कामिनि
केलेऽभिसारगुणाः द्रावयता दिवसानि त्वदीयविरहेणातीव्रतापेन ग्रीष्मेण
वनलिप्याजीवनमल्पीकृतं नमस्याः दुर्जनमहद्वासादपि पीलोकर्षनमज्जनस्य
जति प्रतिपर्वतपनवासी निःस्वनमात्रः प्राप्तीप्रीतः॥

एतेन त्वद्विनमाहात्म्यादलमस्त्वादितिभावः तीव्रः तापः संतापो यस्य तेन एतेन तापो च मेः तस्याः
त्वदीयविरहेणानलिम्नाः ग्रीष्मेण वजीवनमायुः एवं जलं अल्पीकृतं एवं च यथा तथैवतस्य
मयोतिवाहितं त्वया परं तु वर्षासु प्राणाः परित्याज्याः इत्यवगम्यत्वयागुआद्यासेति वाज्यते।
तुष्टसंसर्गादपि साधोऽसाधुत्वं नापैतीति कश्चिद्वक्ति दुर्जनेति पर्वप्रमावस्या अमायां चंद्रस्य

॥ सूर्यं न गतत्वमिति ज्योतिर्विद्व्राहः ॥ ८

सखी नायिकां वक्ति दयितेति प्रियप्रेषितां दूतीं करेण लब्ध्वांधकारे गच्छन्ती स्वेदगलितकस्तूरी
कान्त्या गौराङ्गि दृश्यासि ॥ दयितदूतीत्वेनाति प्रियतया तत्करस्पर्शमात्रात्स्वेदसंजातसात्वि
कभावस्वेदपूरदूरीभूतान्धकाराभिसरणानुकूलमृगमदवत्तयातिगौरशरीरतया दूरादपि दृ
श्यमासीति भावः एवं च नायकविषयासक्तिविशेषो ध्वन्यते । काचित्कंचिद्वक्ति दयितागुणेति ॥
स्वस्यैव स्वदोषेण नायिकाः गुणाः प्रकटीकृताः प्रतिदिनं विघटितगृहावरणसंपादनैः कि

दयितप्रहिता दूतीमालम्ब्य करेण तमभिगच्छन्ती स्वेदच्युतमृगनाभिर्दृश्याहं गौरा
ङ्गि दृश्यासि ॥ दयितागुणाः प्रकाशनीताः स्वस्यैव वदनदोषेण प्रतिदिनविदलित
वाटीवृतिघटनैः विघ्नैः किमिति ॥ दाक्षिण्यात्प्रतिमानं दधतमाभानुमेनमवमंस्थाः
गौरीमपागतेऽस्मिन्कः चमते दृष्टिमपि दातुं ॥

मिति स्वेदं प्राप्नोषि एवं च उक्तनायिकागुणश्रवणेन नायकालोकने वर्णनीति विघ्नैर्विधीय
ते इति व्यज्यते तेन च त्वदीय एवायमपराध इति तेन च न कदापि नायिकागुणवर्णनं विधेयमि
ति चातुर्यवशात्साधुतामचलं मानेनैवमवगणय्य विन्यपल्यो कश्चिदुपदिशति दाक्षिण्येति
दाक्षिण्याद्दक्षिणादिकं चर्चं पादित्यर्थः एते चातुर्येण मुखममसौ नायकं तपते साधुतममुं तमेनं

गो। टी। ९८ ९४

भ्रांतुं पदं स्खलितं त्वं तेजस्विनमित्यर्थः मावगणोऽस्याः अस्मिन् शैले ह्यस्मिन् स्थानी दिशं पदे शे वसि
त्यर्थः श्रीप्रहृष्टिमपि दानकः त्वमनेन कोपीत्यर्थः एवं चातिसंतापकं त्वं द्योत्यते यद्वा रे ह्यम
यान्हृवेला कश्चित्पथिकः पथि साधवाणाहनि गछत्याणां हरिणीमालोक्य सखायं वक्ति ॥

दृष्टेव विरहकातरकनीनिकया प्रियमुखे समर्पितया।
यांति मृगवल्लभायाः पुलिंदबाणार्दिताः प्राणाः ॥

दृष्टेवेति भिल्लप्रेरितेषुपीडितायाः हरिण्याः वियोगभीतनेत्रकनीनिकायाः एवं च मरणाभी
त्यभावो द्योत्यते अतएव प्रियवदनस्थापितया दृष्टेवानुमुखादिद्वारा प्राणाः विशेषभीतनेत्रक
प्रयांतीत्यावेच पश्यगतायाः प्रियमरणकारणावाणमुखान्नापि विरहमयाद्, सदा किं मम मनुष्या
गतायाः इति व्यज्यते तेन च योऽहिनायिकां विहाय परदेशं गच्छति सः मृगतुल्यः पशुरिति यद्वा नायका ९८
दपि नायिकाया विरहभीतिरिति व्यज्यते ॥

खेलमंगतिर्नविधेयेतिकाश्चिदुपदिशति दूरेति दूरस्थापितं हृदयं वदेः स्थलं पदेः नक्ष
रणायेनसः गूढंरहस्यंयत्र तत्क्षरणाविषयीभूतं पदेः संवादियस्यसः निकाममत्यंत आशंका
भीतिः पदेविश्वासाभावः यस्यसः क्वचिद्दूरेहे स्येतिकामसोपाकरातिपादः गूढरहस्यरत
बालानामग्यागमानांआश्लेषआलिंगनं खलानांच संभेदः संगः भवति एवंचोभयोःसाम्य
मुच्यते अवसमयप्रत्नाभिलाषशानायकेनायिकावक्ति हारेति हारेगुरवः एवंचवहिर्गमना

दूरस्थापितहृदयोगूढरहस्योनिकामाशंकः आश्लेषोबालानांभवतिखलानां
चसंभेदः हारेगुरवःकोणोभुकः सकाशेशिशुर्गृहेसख्यः कालामह
त्वमस्वप्रियप्रसीदप्रयातामहः ॥

नहितंउच्यते कोणोभुकः एवंच नवीनरचनाशीलस्यकाधिष्ठाते नकोणादेशोपिरम्यानर्हंतंउच्यते
सकाशेशिशुः एवंच वालकापमारणापत्तकोलाहलादिनानिकटवर्तिगुरुजनागमनसंभावन
यानेनतदपिस्थलं रतयोग्यमितिध्वन्यते गेहेसख्यः एवंचनासामपिततवर्तनादरणोचितेनरह
हस्यमपिरम्यानर्हमितिव्यज्यते कालामहत्स्मरतोत्सुकेत्यर्थः प्रियपदेचतदाशोलालयेनानहीह
मित्यावेद्यते प्रसीद तत्कालमाह त्वमस्यसमयाभावादितिभावः ननुकदासमयोभावीतिअत्राह

गी॰ गो॰ टी॰ ५६

अहः प्रयाणगमनमेव प्रायानिशेव स्मरणयोग्यमिति ध्वन्यते ॥ सखीं नायिकामुपदिशति दधीति।
दधिकणानुपमस्ताफलानामलंकरणायेयाः स्पौमेन श्रमजन्यमितिभावः उच्चैर्यैर्लनेनातन्
मर्षणाभिरामं यथास्यात्तथा गोपी दधिमथनश्रमनिस्तलागैः प्रियमालिंगति एवं शृंगा
रादिरचनां विनापि श्रममगणयित्वैव तन्याविधनविधुरापि गोपांगनालयं प्रियमालिंगति
त्वं त्वत्यंतचतुरापि प्रियालिंगने विलंबमावह सीति भ्रांतात्वमिति ध्वन्यते नचैवं विधेयमिति॥

दधिकणमुक्ताभरणमामोसांत्रगलनार्पणमनोज्ञम् प्रियमालिंगति गोपी मथ
श्रमंमथनैर्वेगैः॥ दलितोद्वेगेन मम वि प्रियेणालस्येन रागमावहता मोहयता ध्यायनी
यंतांबूलेनेव तीनास्मि दृष्टमदृष्टप्रायं दयितेन कृत्वा प्रकाशितस्तनया हृदयं करेण
ताडितमथ मिथ्याव्याजितत्रपया॥

यद्वा यथैककार्यंति युक्तापि गोपीजनसमयेपि प्रि
यालिंगनं करोति तथा त्वयापि विधेयमिति श्लोकार्थः नायिका सखीं वक्ति दलितमिति हे सखि भं
जिनैकेश्रेत पदे पूर्णीकृतप्रणववताकंठलग्नेन रामप्रीतिं पदे लोहितस्य प्रावहता मोहयता।
विषयांतरज्ञानाभावं कुर्वता पदे प्रीतिं जनयता गोप्येण तांबूलेनेव ध्यायंतनीतास्मि एवं
च प्रियं मे मम न किमन्यद्विषयकं ज्ञानमिति व्यज्यते कश्चित्किंचिद्वक्ति दृष्टमिति अदृष्टश्यपने ५६
नं हृदयं करेणताडितम् अनुचितं मयाकृतमिति प्रदर्शनार्थमितिभावः जातिवर्णनमेतत्॥

९५

सखी नायकं वक्ति दर्शितेति हे सतनु दर्शिता यमुनाया उच्छ्राय येनाधिकं यस्य तस्मिन् सुषमा म
त्वादिति भावः पक्षे यमुनाधिके मथुरामंडले शमचरे हलेन प्रवाहस्य विपरीतकरणे भजला
धिक्यादिति भावः कदाचन शालिनि पक्षे कोपवशात् कुटिलभृकुटिमति नवनयने हिमहल्ले ह
लधरस्य बलदेवस्य चलति सति समग्रनगरमावर्जितं स्वाधीनीकृतं पक्षे युधिष्ठिरं प्रतिको
पाद्धस्तिनापुरस्य हलेन विपरीतकरणाद्यमादिति भावः एवं च नवकटाक्षमात्राधीनाः सर्वे

दर्शितयमुनोच्छ्राये भ्रूविभ्रमभाजि चलति नवनयने हिमहल्ले हलधर रेवपुरमे
वावर्जितं सतनु ॥ दयिताप्रार्थितदुर्लभमस्त्वमदिरासारसेकसकुमारः ठायपति वि
रहे वकुलः कृपरिचयः प्रकृतिकठिनानां ॥

पिशुनायन इति नायिकाधिक्यकथनेनान्यनायिकानिंदा ध्वन्यते विरहिणीं सखी वक्ति दयितेति
दयितप्रार्थितोपि दुर्लभः मल्लाभवकाशासेकलेन कुमारः संजातपल्लवादिः शोकजहातिव
कुलो मधुसेकसिक्त इति प्रसिद्धिः प्रकृतिकठिनानां काष्ठत्वादिति भावः पक्षे नायकप्रार्थनाव
गणनपरः सा मदिरागण्डूषसंपादितपल्लवादिरयं वकुलो विरहे मां कथं वयतीति नायिकाप्रश्ने
केन्यायफतं सख्याः ॥

गो॰ सखीन. येकांवक्ति द्विचैरिति द्वित्रिसंख्याकैर्दिवसैरिहमागमिष्यामीति तस्य नायकस्य वचसि
टी॰ तस्मिन्स्वेन नायकेनाथ्या भाषिते येयोमाने कथमेव समाश्वासः दूरनिर्घातः नवोकः दूरप्रवासेग
१॰ मीरनवोढत्वस्य कामप्यास्थ्रविहितवादितिभावः तत्रायं कश्चित्प्रवासिनं कथयति एवंवचसत्वर
मयमायस्यतीति ज्ञानेनान्यनायकसंगतिमकुर्वाणाभ्यागतासिवमितिव्यज्यते॥ नायकसखीनायको
वक्ति दयितेति प्रियस्पर्शप्रसृतस्वेदजलविचलितनवखेलोत्तगर्वभेरणा मवरीकृतेनसखि नाय
कशिरोरुहाने किमित्यपरायधसि तस्मात्विकभावस्य कृपयस्वेदैनैवनवखेलात्तापरामे प्रियप्रण
द्विचैरेष्यामि दिनैरिति किं न वचमिसखितवश्वासः कथयति चिरपथिकं तं दूरपति खोतो
नवोकस्त॥ दयितस्पर्शोन्मीलितचर्मजलसवलितचरणानवखेलोत्त गर्वभरमुव
रिते सखि नहि कुराल्किमपरायधसि। दूहगृहणागहितितेनकृपुत्रेणा किंप्रजातेन
भोमेनेव तिजंकुलसंगारकवत्कुतंयेन॥
मिसंलग्नाणिरोरुहैलोत्ता पगतेति मिथ्यानमपरा
यधसीतिभावः एवंच नैवायमपराध इति व्यज्यते कश्चिद्दुःपुत्रदुःखितोगेहिनीवक्ति दृष्टेति।
हेगेहिनि तेनदुष्टः ग्रहः ग्रग्रहोयस्यतेन एतेदृष्टग्रासोग्रहस्य तेन प्रजातेन उत्पन्नेन चन्द्रोपम
मंगलत्वा गेरक्तयानोपयोगीत्याभाति कुत्सितपुत्रेण एते कुः दृष्टी किं न किंचित्फलमित्यर्थः येन
संमलेनेव स्वीयंकुलमंगारकत्कृतं प्रज्वालितमितिभावः एतेऽङ्गारकः ऊर्जोभोमइत्य

आपद्यपि नम्राणां नीचकार्यकारित्वमिति कश्चिद्वक्ति दर्शितेति प्रकटीकृतः इंद्रधनुर्वितत्य उच्चा
यः कांत्याधिकं धनुश्छेदेन त्वं च तापेति पाठे कांति प्रतापस्ते तेजः प्रकाशत्वसामर्थ्यं च गोत्रः
पर्वतोन्वयश्च हीरैर्वज्रैः अप्यापि वीरैरापत्स्वपि अर्थः नगम्यते जलसाम्यप्रदर्शनेनापदि माद्य
संपादकत्वमावेद्यते हीरस्य समताप्रदर्शनेन वीरैः स्वनिकठिनत्वं द्योत्यते तेन चान्यजन्यभेद्यानर्हत्व
जले हीरकान मज्जंतीति हीरकपरीक्षा ॥ अतिलज्जया छन्नं न तु वैभवादन्यदालोकयंती तत्र
धाप्युवा किंचित्कटाक्षविक्षेपेण नायकमप्यवलोकयंती नायिका वक्ति ॥ देवेति हे मुग्ध दे

दर्शित चापोच्छ्राये तेजोवद्भिः स्वगोत्रसंघातैः हीरैरप्यपि वीरैरापत्स्वपि गम्यते नार्थः ॥
द्रनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिल्पेन निर्गता अपि मुग्धेन वदृष्टिर्दृशावर्जुनयंत्रेषु रिवहंति ॥

णाभयेन मुग्धा स्वभावमलभेनेति भावः निद्राणस्यापि निलीनस्यापीत्यर्थः निद्राणपदं निमील
नत्वलक्षयदसमर्थत्वपराजेयत्वं निभृतकार्यकारित्वं च व्यनक्ति स्मरस्य कलाकौशलेन निर्गतास्य
मीतवद्दृष्टिः अर्जुनयंत्राणां बाणा इव मर्माणि नेहंति अपि नाप्यतादृशामदनकौशलनिर्गतदृष्टे
रेतादृशाकार्यकारित्वं तत्र किमु वाच्यमनिद्रमदनकौशलनिर्गतदृष्टेः कार्यकारित्वमित्यवद्यते
यद्वापि निर्गतत्वमत्रात्वेति एवं च निर्गतमात्रया दृष्ट्या प्राणापहरणं क्रियते तत्र का वार्ता आगमया

गो॰ क्रियमाणस्येति गम्यते अथवा अस्त्रूनपि इतियोजनया देहादिसमुच्चयः पदे पुत्रीरोपश्चर्द्ध

टी॰ योरित्यभिधानात् इष्टुशाह्वयस्त्रीलिंगतयाकौशलेन निर्गतोतेषु विशेषणं एवं चैनाद्दशात्व

दीयावलोकेनेनाहमपि विकल्पसूत्रेमामालिंगनाद्दिनाजीवयेतिध्वन्यते अर्गेनोप्यमत्रविलो

१०१ ~~केनेनाहमपि विकल्पसूत्रेमामालिंगनाद्दिनाजीवयेतिध्वन्यते अर्गेनोप्यन्यत्रविलोकयन्नस्य~~

101

दुर्गतगृहिणीतनयेलक्षणाद्यप्रियतमे च रागमयी अथवारता भियोगेनमत्रोतेन

प्रतिद्विपति ॥ दुर्गतगेहिजर्जरमंदिरमपेमे व वंदेमेचंद्र

कयन्नमलत्वमाचक्षानिति पुराणप्रसिद्धिः शून्यमिति पाठे शून्यमभिमंधिरहितं निर्गतापदेया

काशम् दारिद्र्यमतिदुःखदमिति कश्चिद्वक्ति दुर्गतेति दरिद्रकामिनी दुर्गतपदेनपाद्यादिकर

णासामग्र्यभावोव्यज्यते तनये एवं वातिवात्सल्यमावेद्यते करुणाघ्राणालिनीनायकसंगतः

सत्यहान्यातनयस्य दुःखंभविष्यतीति धियेति भावः अथ्याकिंविधेयमितिनिश्चयशून्या =

गेहे एवं तेजारोपभोगसुखेनकरोषिनवमित्यन्योक्त्याकाचित्कंचिद्वक्ति दुर्गतगेहिनीति ॥ टि॰

दरिद्रकामिनी दुर्गतपदेनोदरदरीभरणाय यत्नस्ततः सर्वदासंचरणशीलत्वं व्यज्यते तेनचजा टि॰

रानयनमौकार्ये जर्जरं एवं च कामुकागमनयोग्यत्वं व्यज्यते चंद्र एवं च सतापोपशामकत्वं ख १०१

तेन चावशेषदर्शनीयत्वं वचितपदेनातिपश्चात्तापवत्त्वमावेद्यते निचुलितनाम्नाच्छादितया योऽवि
हारस्तस्याऽलिमः विहारिणः इत्यनेन बहिर्गमनेनास्माकं निर्वेध इति ध्वन्यते एवं चैनादृशा
स्मदीयभागपात्रवदाद्रूपादाद्रिक्तमेव समपादि इति तेन च नास्माकमेतद्भाग्यमस्त्वेवमिति व्यज्यते
त्वेन तथाऽतिचर्मेति वादिनीं काचित्काचिदक्ति दीपेति दीपदशाकुलाङ्गनाच विशेषदग्ध
भावेन चान्ते शेषाचमलिनताकज्जलादिमत्त्वपापवत्त्वं च द्योषस्य सूचितकरित्वादयः दोषाः

वयमिदं वचिमहे यो निचुलितदोलाविहारिणः ॥ दीपदशाकुलम्रुवर्तिर्विदग्धो
नैव मलिनतामेति दोषाञ्चयिभूषायेगणिकाय श्यामिकलायाम् ॥ दीर्घगवाक्ष
मुखान्तर्निर्यान्ति नरहरिशरीरप्रभवाः शोणाः नखक्षिरिनखोरवक्षानवक्षः प्रविशन्ति
मोयनलम् ॥

ङ्कि: सर्वोऽथापि कांचक्ति दो चैति दीर्घपदेन प्रकाशसंपादकत्वं ध्वन्यते ॥
गवाक्षो वातायनं तन्मुखेभ्यो निर्गताः शोणाः प्रातःकालीनत्वादिति भावः सूर्यकिरणाः द्वमि
हरनखोहिरण्यकशिपुवक्षः स्थलमिव सौधतलं प्रविशन्ति नरहरिनखतल्पता प्रतिपाद
नेन प्राणापहारसमर्थः खेदं ध्वन्यते एवं च सूर्योदयो यस्मात्तस्मान्नरहरिस्मारणीय इत्यभिप्राय
इति व्यज्यते अत्र नरहरिपदस्मान्ति द्वान्वपदं हिरण्यकशिपुं प्रतिपादयति ॥

गो॰ मालीनायिकां स्तौति देवेति ईषन्नेत्रे मदतरणी चेच्चलेक्षसि न वर्ईषन्नेत्रेन वक्तासि मुखे च किंचिद्ध
टी॰ सिं न वतिसति एवं चांकुरितयौवने त्वनमृग्यान्वेषाम्यति कुसुमधन्वा न किंचिदित्यर्थः
किं तस्मरो वीरः चित्रधनुषा अपि नाशरसंग्रहः आस्तां एवं च कुसुमादेर्नर्थकेषिद्वितीयदरल
१२ नेत्रादिभिरेव चित्रधनुषा न तु स्मर इति व्यज्यते दरतरलेक्षिणापांगेर्मठिः अथवा हे ईषं
102 चलाक्षिणि न वदसि ईषद्दृत्तेनेव दने च ईषद्धसिन मालिनीसति पुष्पमाला त्वं चित्रधनुषा

दरतरलेक्षणी वदसि दरोन्नेतेन च मुखे च दरहसिते आस्तां कुसुममवीरः स्मरोध
नाचित्रधनुषापि

स्मरस्य वीरत्वेन किंचिदाश्चर्यमधुना त्वालेखागतधनुषापि स्मरस्य
जगज्जयः सुकर इति भावः इत्यर्थः यद्वा रोपि स्मरः चित्ररूपधनुषापि आस्तां एवं चेतादृश
रूपवत्याभवत्येवमदनेन विजयः कतिशकाः अनेन मदनप्रान्ते न धनुर्बाणाश्चित्रत्वमस्ति ताराबा
नर्थकाः संतीति व्यज्यते अथवा कुसुममरजः अपि रवधारणार्थकोधुनेत्यत्रान्वेति एवं च त्वदीये
तादृशयौवनप्रादुर्भावे एव विजयातिशयापातिशयस्मायनभूत्या तयामदनधनुरनर्थकं जातं १२
किमु वाच्यं पुष्पाङ्गमोत्तरमिति व्यज्यते ॥

नायिकासखीनायकंवक्ति दृष्टमसखीति पूर्णेऽर्द्धवन्मुखेयस्याः दृष्टमसखी सहिते यंनायिकाभ
द्राघ्रुतामेर्ष्यामासीत्वाघ्रुत्मादिनइत्यर्थः नवनवाभिसारयविषयी भूतायस्मात्वायनिशिभवत
यद्यादिनयवमद्गायाश्चनिक्रान्तत्वान्तरोणिमानिप्रिकायांहा नयाभिसाओत्यविराताकासनतया
पनत्वान्निद्याभावेनावष्पराङ्गीत्वदीययोगात्यमविष्यतीतिद्योत्यते ॥ कांचित्कांचिद्वक्ति ॥
दलितेति दलितेति दलितेइतमतःकृतेसमनिकापवति गृहपतौहालिके वृषभताडयति

दृष्टमसखीमहितेयपूर्णेऽर्द्धमुखीमस्वायेनेदानीं शकेवविष्टियुक्ताभवतोभिमता
यनिशिभवत ॥ दलितेपलालपुंजे वृषभंपरिभवति गृहपतौकुपिते निभृतनि
मालितवदनोपथिकवधूदेवरोहसतः ॥

मति श्वेतेनैवपलालंविनाशितमितिधियेतिभावः गृमपरस्परक्तनावलोकनेनाकरेणनिभृतप
दमत्यत्तानभीतिमेवेदमत्यत्तानभीतिमावेदयति। पथिकागमनादेवरौ देवरोभ्रातृकानिष्ट
भ्राता देवरशब्दस्यसमंवधिकतयानदीयत्वेलभ्यते एवंचेनाद्दकार्यकरणाईत्वंध्वन्यते हस
न यथा ... विषर्वृवशामलालपुंजमस्मेनादृशयवस्थामविज्ञाययनिरपराधेनवृषभमयता
नादृशायेद ... यतिभावः पथिकाविधिविपाठेदेवरोनन्मात्गृहानयनावमरेइदंकृतमि

सप्तशतीटीका ॥

गी॰ पवं चैतदृश्यमह्लानमनुचिंतमिति विज्ञ्यते मद्द्विरेव सम्प्रतापः प्रदर्शनीयोनलचुभिरिति
टी॰ कश्चिदुक्ति द्वैग्रनामिति चरितात्‌ विधास्त्तलिखाद्दिनाः द्वकारशृंगारागालोमसमाप्ता ॥ कस्मा
१२ च्छितास्त्रीकंचिद्द्योकावक्ति धैर्येसिति हे दन अनागमनादिनासंतापकत्वात्‌ सामर्थ्यविशे
103

दीर्घ्यंतायदीपेचद्दिनामणायश्चवीरपुरुषाश्च तेजः स्वविनाशाय तुल्यत्राणात्‌
णानामिवलचूनाम्‌ ॥ धैर्यैवस्तुनिधानयदहशिखयादहनमलिनयांगारैःमा
गरयिप्यसिदुर्गनगृहिणीत्वांनदपिशिशिरनिशि ॥ धैर्यनिधेहिगच्छवरजनीसो
प्यत्तसम्भविसोत्कंठः प्रविशहृदिनस्पृहंत्वणाद्भुतमनुक्काम्येरवरिव ॥

पव्रताह्रतिभावः दुर्गनगृहिणीत्वनेनमम्रुवतेसोह्यभावोद्यात्वते शिशिरनिशीत्यनेन
यथ्येकुमरनयोगपवंमिति शिप्रयते पवंचलवदीयहत्वद्वरोगाणामुंसंतापमालिमजनेनापि
त्वांसनत्यदपतीतिध्वन्यते सखीनायिकामुपदिशति धैर्यमिति निधेहि कुरु तत्स्पृहं हृदिहं
प्रविश पवंप्रपवंकोरणासोप्यंतनामकिंआधीतिध्वन्यते चरणयुतमनुक्तोत्तेनातिभेदकंत्वंघोत्य

धवलेति श्वेतनत्वेऽपि हंसपुराणत्वादितिभावः दुर्बलेति विरहक्षीणत्वादितिभावः अकलितनभूष
णमसामर्थ्यादितिभावः इरणाकुंतलाक्षादिनेनयनाघाः संस्काराभावादितिभावः वपुमहिलो
केनेन द्विगुणास्त प्रेमभरादितिभावः प्रहारि अंतंतविरहेणाधैर्याभावादितिभावः इदानीं
निकाकुः वैदेशिकपंसमवेमतत अस्मतांधर्मारंभोपायनर्षिहेतरिनिकश्चिदकि धर्मेति असाधू
नांधर्मारंभेपि अपिना अधर्मकालीनवार्ताकिंवक्तव्येतिव्यज्यते परहिंसैवप्रयोजिकाभवति ॥
परहिंसामुद्दिश्यैवास्मनांधर्मारंभ इतिभावः अत्रदृष्टांतमाह काकानांस्नानेवृष्टिरकारणंनाका

धवलनवेदुर्बलमकलितनेपथ्यमकलुषितहिनाद्याः इदंपामिममदवलोकन
द्विगुणास्त्ववपुःप्रहारि ॥ धर्मारंभेप्यसत्तांपरहिंसैवप्रयोजकाभवति काकानाम
भिषेके कारणंतावृष्टिरेवभवति

रणाभावंतांप्राप्नोति काकैः स्नानेकृतेवृष्टिर्नभवसी
व्यवहारः प्रकारव्यज्याख्यामसमाप्तिमगमत ॥ कश्चित्कांचित्संकेतंवक्तिनीरेति नद्याःजल
सूतवेच्छावचंचयत्सैकतंतत्सचटनमासलेः तत्रप्रकापांमस्पंयंकयोयेषुतादृशपस्थल
पटैरिवनीरैः क्षिपिरिराजंति एवंचसाशिरेशोनवाडलेनाप्यजनागमनस्पर्शाकाभावेनाच्छावचैसे

गो॰ टी॰ १९४ 104

कान्तस्यान्यानवलोकनीयत्वेनवायुनिवारकत्वेनसस्पर्शीनवाधाजनकत्वेनैवतूलयुतस्थल पटोत्सेदनयाम्बुद्भलस्पर्शीवतात्र्पतिपादनेनस्वतः सिद्धप्रख्यातत्वेनवस्त्रितीरेमेवक्षेकेनस्थलमि तिव्यज्यते ॥ कश्चित्कोचिदध्वगःकावक्तिनिजेति स्वशरीरच्छायायांविश्रांतिमाश्रयसेर्मत्विपतिंदू रीकर्तुंयत्नेनेतितिवेद इयंमुग्धकुरंगीविधचेष्टाः अथेतिपदंतेनमतयोपशमनेभावीतिभावः पवंच स्वदेहच्छायानूपल्लवाधीननायकमात्रावलंबनेनमदनसंतापनिवारणायविविधचेष्टाकरणोपि

नीरावलंबनादेवस्वैकान्तंसमेत्यमेदुरेशिशिरे राजतितूलराजीस्थलपटेरिवतटेःस रितः निजकायच्छायायांविश्राम्यतिदादविपदमपनेतुम् वत्तविविधाल्पतुग्धमुगीमु ग्धकुरंगीयमाचरति ॥

इहनायिकायाःस्ववनतान्निवारणाम्बोन्यनायिकावलंबनमेवमदनसंतापनि वारणाकमितिद्योत्यते यद्वाग्रस्वधुपेदोयंजातिवर्णा नेमतदितियरजवः ॥ ॥

राम॰ राम राम

१९४

कार्यशेषे वकारणाप्रतिष्टेति काचित्कांचिद्वक्ति न हसंतीति यद्यस्मात्कारणात् सुप्रसिद्धः यशोदा
तनयः कृष्णः नित्यमभिवर्धमानमदनः अतः हे सखि वल्लववनिताः नेदं जरठ इति न हसंति न
केवलं हास्याभावोपितु प्रणमंति एवं च कृष्णस्य कंदर्पशालित्वावगमेनैनेदृशित्वताभावविशेषा
यो मूढस्त्रीणामपि तन्न किंमवाच्यं च जरंगनानां कार्येणाकारणास्वरूपस्यानमिति व्यज्यते यद्वा
स्वकार्यमेव साधनीयमिति कांचित्कांचिदुपदिशति एवं च हास्या द्दृष्टेपि हास्याकरणेन प्रणमंत्युर

न हसंति जरठ इति यद्वल्लववनिताः प्रणमंतीनं दमपि सततिमर्थं यशोदातनयो नित्यकंद
लितकंदर्पः नीतास्वभावमर्पितचतुरपि वाम्यं न कामिनी त्यजति हरदेहार्धग्रथि
तानिदर्शने पार्वतीमत्र ॥

प्रणामादिना नेदं परितोष्य मदनातिशय्यशालि श्रीकृष्णस्यानुसरणं वल्लववनिताः अपि कुर्वंति
तं तं तं तच्च न राधा तप एव मेवं स्वकार्यं प्रसाधयति व्यज्यते अन्यथा नायकार्थस्य श्वशुरादि समाधाने
न याविधेयमिति मत्तोश्वश्रुरादि दुःखवंती नायकामत्वानिदर्शनाय जंतो पदिशति एवं च पर
पुरुषीयरतिकलापावीण्यमालक्ष्ये न स्वचरं त्यास्तत्र स्त्रीवनायक परितोषाय किं न विधेय
मिति व्यज्यते ॥ सर्वात्मना स्त्रियः स्मरतरणीयाः इति कश्चिद्वक्ति नीमेति स्वामहं श्रीकृष्णापि दत्तस्व
शरीरापि एवं चालंकारणादि दानमेन दुग्रः किंचित्करमिति भावः कामिनी वाम्य कौटिल्य

गो॰ टी॰ १५ वामशरीरभागिन्त्वं च न त्यजति अत्र दृष्टान्तमाह हरेरित्यादि ग्रथितपदेनातिसंस्मरणान्हृत्वे
द्योत्यते एवमन्यासां कावार्तेतिभावः कोपि कश्चिदित्यर्थः नागेति नागरसंबंधी एवं च
चानर्थं वंत्वव्यज्यते तेन च स्फुटरूपागगनास्य गकारित्वं तरलस्य चेचलऊर्विदस्य स्वकीयत्त्रात्य
ग्रे भूमौ पदं न निपतति गर्वस्यादितिभावः एवं चातिमूर्खत्वं व्यज्यते एवं चैतादृशजातीया
नां चतुरपुरुषाणां स्वांगनाभोगाक्रियमाणेनेष्यामज्ञायते अतस्त्वया सखेनात्र गंतव्यमिति

नागरभोगानुमितस्तव वपुर्मोदर्यगर्वतरलस्य । निपतति पदं न भूमौ तातिपुरस्तं
तं वायस्य ॥ निपतति च रणा कोणं प्रविश्य निरीक्षते कस्त्वम् सखि सखेल लोकपुर
तः खेलः स्वगरिमानमुज्झिरति ॥ न हि मोचयितुं शक्यः त्वं मां महान्मोचितो यदिक
थंयतु मंदरगिरिरिव गरलं निवर्तते नर्थमस्याप्य ॥

खन्यते एतादृशेन सह संगतिर्न कार्येति सखी वक्ति निपतनीति कोणं प्रविश्य एवं चागणानी
यत्वं व्यज्यते रात्रौ चरणौ प्रणमति तत्कः निरीक्षते न कोपीति भावः स्वगरिमाणं अहमेतां
दृशा गुणवान् यदियमस्य तामस्कामयीत्यादि यद्वा नाधिकोक्तिरियम् समीचीनस्य कोपान्नभ
ति भवति च नदानर्थावह एवमरइति कश्चिद्वक्ति नेति महान् श्रेष्ठः एतत्परिमाणशाली त्वं मा
मंजति भूमिं च नमनिष्प्रितं न निति पाठनजिकाकुः एवं च महतः कोपो नोत्पादनीय इति श्रीहरि १५

किंचित्समीचीनावलंबेन दुःप्रभ्रमे वानविधेयेति कश्चिदुपदिशति नियतैरिति पदैर्बव
ह्राभमार्गैश्चरस्माविन्यासैश्च स्खलितभ्रमे चरणच्युतो च गतिराश्रयो गमनंच संक्रमकाष्ठ
नेष्टादोपारगमनायोभयती रोपर्येकदारुस्थापनेन तत् समीचीनजनं विनाकवीनां नशो
भाभवतीति कश्चिद्वक्ति निजपदेति चरणगतिः सप्रतिगंतज्ञानंच तद्रूपोयो गुणः महि
मानं महत्परिमाणं प्रतिष्ठाच मज्जनाः भूषणसंपादनाः कल्पना मज्जनासमेत्यमरः पदे

नियतैः पदैः निषंगसवलितेन र्यावहेसमाश्रयति संभवदस्यगतिः कः संक्रम
काष्टदुरीशंच ॥ निजपदगतिगुणगुंजितजगतां करिणांच सत्कवीनांच वहतामपि
महिमानं शोभांयेसनापव ॥ नातपेन नस्नेहं दहति न निर्वाति न मलिनं वहति

समीचीनजनाः काचित्कस्यचित्स्म माणलोति नातपन् इति नातपेन नाधिकः समयएवशस्य
थ्यः पदेन दाहकः न प्रीतिनाशकः पदेन तैलनाशकश्च न नश्यति न मलिनं नदः स्वसंपाद
नेनैव मल्पार्थसिद्धावेनत्कथं नननत्थाचितमित्याभाति निष्पीत्येनावनादिना स्नेहाप्रद
र्शनेन लोकगोपनादिचानुर्यवनयाचिरकालीनसंगतिनिर्वाहकत्वमुच्यते ॥

नै
षी॰
१०६
106

काश्चित्कस्मिंश्चित्स्थास्ति किं कांचिदृक्ति निहितानिति निहितान्समर्पितान्दिग्धरोचनस्थाश्रुमात्रतानु
पार्थिवानपि भूपतीनपि एवं चासत्यया हंत राज्यैते पद्मे दृष्ट्वा विकारान् घटादीन् ममप्रेमनिय
ते एवं चनान्याभावस्याशंकनीय इति भावः त्यजति भ्रांत्वा भ्रांत्वा कुलालचक्रमिव नामिनेत्रं वर्ति
ति॥ कस्मिन्नायिकाः शलीवक्ति निर्भरमिति अत्यंतमभुक्तमपि विगतवमनमस्या जत्रेनं हृ
यं बिंबकोकरवहृस्याप्रातः एवं च तस्याविपरतविरतावपि एवं गतिस्तत्र दिनत्वाणानाण हृष्टा

तस्यास्त्वल्लोलनिशि निशि प्रेमा रत्नप्रदीप इव॥ निहितानिहितानुवृत्तिनियंतममपा
र्थिवानपि प्रम भ्रामं भ्रामं तिष्ठति नेत्रैवकुलालचक्रमिव॥ निर्भरमपि संभुक्तं दृष्ट्वा
प्रातः पिबन्न तृप्यामि जघनमनंशुकमस्याः कोक इवाब्जिशिरःकरबिंबं॥ निविडच
टिकानां तृषुणां स्वास्तेन दत्तनार्पितमाजनां तांस्निग्धकुपितदृष्टिं स्मरामि न्यूनितं सदि

कावाच्येति मज्यते मादरालोकं नकुर्वन्न तृप्यामि कस्मिन्द्वयस्यैव किं निविडेति अत्यंतं संघटितो हृ
दयाकरनक्लेशादिति भावः निश्वासमलच्छलनदत्तमाजनालेदापनोदनार्थं गृहीतमाजनस्य चा
लनासामर्थ्यादिति भावः स्निग्धत्वं च सौभाग्यात् कुपितत्वं च लेशावणादिति भावः यद्वा वनिःस
होगत्वाद्वसनाः ग्रहाद्वहृदयघटनप्रथमगृहीतनिकटभाजनेन हृत्त्वनापिधानमितिभावः॥ १०६

गुणो ऽस्त्यं तं यत्नो विधेय इति कश्चित्कंचिदुपदिशति ॥ निर्गुणेति गुणाः शौर्यादयः प्रका
श्यप्रतिपादको ऽप्रत्ययमेवार्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति गुणाश्च मौर्वी स्यात् शिंजिनी गुणः निर्जी
व निर्गता जीवा यस्मात् जीवाज्यामिंजीवीत्यपीत्यभिधानात् यस्माद्धेति एवं च निर्गुण
जीवनाशेत्यामरणमेव सम्यागितिद्योत्यते नायिकानायकचित्तं वाचीदिपति निर्जेति निहण
इत्येन नरस्तनो हद त्वेप्येना दृष्टाचित्तं वाचेत्परणानि दार्बभावी तिद्योत्यते वडिशामत्स्यवेध

निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं व
दिह शांति निजनमनसनलवी विलोचनं नेत्र कृपाणे हते ऽयमस्हृहीतवडिशः क
र्कटः पुरतः नागरिक गीतिरिवग्रामस्थित्यापि भूषिता मृतनुः कस्तूरीं न मृगो
दरवासवशाद्धिसता मेति ॥

नं कर्कटस्यात्कुलीरः कर्कट इत्यमरः मर्कटो लूता लूतास्त्रीनंतवायोर्णनाभमर्कटकाः
समग्रामीणचवसतिशालिनेयं न नयागुणशालिनीति विभावयंतं कंचन नायिका सखी वक्ति नाग
रेति हे नागरिक श्रेष्ठो मृतनुः गीतिरिवग्रामो नरादितिभिन्नः पदेग्रामः स्वरसमूहः स्यात् इति
नादे समाश्रय इति लवणलतिमलावस्थित्यापि विलसतां दोर्गंध्यं एवं चेयमस्यं तगुणशालिनी अत

स्त्वमस्मासक्तिं कुर्वन्ति यज्यते ॥

रुरवकशय्यामास्तरं विधायागतां तां नायिकां सखी वक्ति नवेति कुरवकप्रसूनरचितेभूमौ विलुलिता
नि विरसाणि निःश्वासानि यस्याः तन्मुद्धिः निहताः एष मार्गणा इति भावः नेता निलग्नानि कुरवककु
सुमानि किं न हृदये विनिर्गताः मन्मथबाणा इति भावः एवंच मां प्रेत्य तज्ज्ञापनमनुचितमिति
ध्यात्वेन सर्वभार्यास्हमतयावर्तितव्यमिति कश्चित्कांचिदुपदिशति नीतीति इयं लघुतां प्रापिता

लवलिखितमस्तनिकुरवकमयपृष्टभूमिलुलितविरसांगि हृदयविदारणानिःसृत
कुसुमासुशरैवहरसिमनः ॥ नीतालघिमानमयितसांगरिमाणामधिकमर्पयसि
भारइवविषमभार्यः सुदुर्वहोभवतिगृहवासः ॥

तस्यामधिकं गौरवं करोषि विषमस्त्रीकः विषमेपरस्परविरुद्धेस्त्रियौ यत्र विषमधूतस्य
भारइवगृहवासः सुदुर्वहः अर्पयतीतिपाठेलाघवं नीतेयं तस्यामन्येन गौरवं करोति ।
एवंच सालघिमानं नीता एतस्यां गौरिमाणामर्पयति एवमेकागरिमाणं नीताश्चान्य
स्यां लाघवमापादयतीति भारइव सुदुर्वहो विषमभार्यो गृहवास इति
कश्चित्सखायं वक्ति एवंच सममतासंपादनमशक्यमिति भावः ॥

अकस्मादेवानेनानायकेन कथमिदमकारीति वादिनीं नायिकां सखी वक्ति नैवेति सुभगाभिमानशालि नायकानां नायिकास्वाधीनतो यान हूती प्रेषणाद्युपेदिनं किंतु केशग्रह एव प्रथममेव शयनासंपादनोपाय इति भावः मन्मथावस्थायां न किंचित्स्फुरति इति कश्चिद्वक्ति निशीति विषमत्वेन दुःसहत्वं ध्वनयेत् वारवनितासंगतिरनुचितेति कश्चित्कंचिदुपदिशति निजेति स्वशरीरसमत

न च हूती न च याञ्चा न चाञ्जलिर्न च कटाक्षविक्षेपः सौभाग्यमानिनीनां सखि विकचग्रहः प्रथममभियोगः निशि विषमकुसुमविशिखविप्रतिनयोर्मीनलग्नरतिरसयोः मन्नतलोथेवविलसति दंपत्योर्दर्शीथिलग्रन्थिः निजगात्रनिर्विशेषस्यापितमपि सारमविलमालय निर्मोकं च भुजंगी मुंचति पुरुषवारवधूः। त्वत्पश्रमभवमार्द्रां मुंचसि कुर्छु कंचुकमेतनु मकरंदोदयजुष्टमदनधनुर्वल्लिरिव चोलं॥

याख्यापितं एवं वचाति प्रियतममविवृते समग्रसारभूतं वस्तु गृहीत्वा कंचुकं सर्पिणी पुरुषं वारागना त्यजति कंचुकवत्रिः सारतां विधाय त्यजति वेश्या अतो न तत्संगतिः कृत्वेति तोज्यते सखी नायिकां वक्ति त्वयेति नर्तनश्रमेणायः स्वेदक्लिन्नामार्द्रं कंचुकं क्लेशेन त्यजति पुष्परसप्रादुर्भावाक्रान्तं चोलं मदनधनुर्वल्लिरिव एवं च स्मरतन्त्रमे किं त्वया विधेयमिति परिहासोऽभिज्यते॥

गी॰ नायिकादुःखवृत्तिं विज्ञाय सखी वक्ति नाहमिति हे सखि ननु त्वं शीलशून्या अथ च उच्चरिता वा इति
टी॰ नाहं वदामि त्वत्पुनः मम हृदयस्य प्रीतिस्वभावसुलभं भयमुदेति एवं च कदाचित्केनचिदिदं
ज्ञातं चेत्तदा कथं भविष्यतीति त्वद्विषयकप्रीतिमत्तया मम भयमुत्पद्यत इति भावः एवं च प्रीतिस्वभा
१०८ वे मम उत्पन्नजाताप्यसमीचीनता न दुःखदेति एवमेतेन नैव न विधेयमिति ॥ कथमनया त्वं ताडिति
108 वादिनं कश्चित्सम्भाषते नैवेति अत्र पातशब्देन संयोगो लक्ष्यते एवं च दंतनखक्षतानाभिज्ञानैरि

नाहं वदामि सखि ननु त्वमशीला च उच्चरिता वा प्रेमस्वभावसुलभं भयमुदयति ।
मम तु हृदयस्य ॥ नखदशनमषिपातैरदयैर्गालिंगनैश्च सुभगस्य अपराधं शंस
त्वः

त्वर्थः अदयैर्गाढैरित्यर्थः आलिंगनैस्सुभगस्य ननु त्वभाग्यस्य अपराधं एवं चैकापराधे एतादृशी किं
पुनर्बह्वपराध इति भावः शंसत्वः एवं च न वा त्वत्वापराधख्यापनमिति भावः अनुरागवत्यः एवं चा
त्यासामान्याईदृशीरिति भावः पाणिक्रोधोपशमं रचयति एवं च नायककृतनखपरिहासे पदोपि
नेति भावः एवं चापराधेष्वेवास्य नास्ति ज्ञाता नायिका तस्यैवैतादृशीरिति नाम्न्येष्यतीति व्यज्यते ॥

दूतीकयाचतंसंगमयित्वंकंचननायकंवक्ति नेति सखेनायिकयानेत्रत्रिभागमात्रेणाकटाक्षमा
त्रेणाननिरूपितोस्मि विलोकितोस्मि एवंचान्तःकरणेनसान्त्वयायन्तमनु: रागभामिनीसंवृत्तेतिध्वन्य
ते तेनचदैवादवलोकितोहंतयेतित्वयासर्वात्मनानममत्वद्यमिति तदनुरागमेवविवृणोति येनका
रणेनदेवरूपत्वयिविस्मृतेविकृतपराङ्मुखोस्मिहायेमेयं एवंचत्वद्वैमुख्येदेवेवैमुख्यंविज्ञानमितिभा
वः एवंचत्वद्वैमुख्येसम्पादनद्वारैवदेवाप्रातिकूल्यमितिदेवाधिकस्त्वत्तस्याइति ध्वन्यते कंठेष्वि

ननिरूपितोस्मिसखेनियतंनेत्रत्रिभागमात्रेण
हारयतियेनकुसुमंमविसस्वेत्वयिकंठरुवंदेवे ॥

तमितिभावः कुसुमंहारयतिहरीकारयति एवंचत्वत्पराङ्मुखेनाविचारसमसमयसंज्ञानवि
रहवशात्परित्यक्तहारस्यदैवादवस्थितेनककुसुमस्यनस्वतोहरीकरणसामर्थ्यादनोतिविरहहदी
णानातिशयवत्तयातिहूयमानानोपेक्षणीयेयंत्वयेतिध्वन्यते एवंचसखेवराङ्घ्रिमात्रादेवमेव
स्यातस्याःकावाच्यादिवसपरिकलनायामितिकुसुमंकंठेहारत्वेनकगेति एवंचत्वत्पराङ्घ्रि
समयमेवकार्यतस्याःसंवृत्तमित्याविघ्नइत्यपाङ्गः ॥

गो॰ टी॰ १९ 109

कस्यचिद्दासस्त्वया गर्विता काचिदन्यो नास्ति वदसि नेति गुणो बहुदो गर्वत्वादौ कलाकौशल्ये
च सामुद्रिकोक्तादौ च नारूपे रूपे सुलक्षादौ सौंदर्ये च आदेशेन विहितः सोऽरे मयि त्वयि कपि
लाया पुत्रीति हेतोः इयं च स्वगुणनिबद्धा एवं चेत्तन्मात्रगुणवत्तादिना प्रसिद्धा तर्जन्वज्ञा श्रेणीव
हुतमिति किं गर्वमावहसीति व्यज्यते निष्कारणमेव कलहादिकं भवति मे वेङ्गहे किमिदमि

न गुणो न लक्षणापि च वयमिच रूपे च नादेशो विहितः त्वयि मोऽरे मयि चेटाकपिला
पुत्रीति वहेयं ॥ निष्कारणापराधं निष्कारणकलहरोषपरितोषम् सामान्यमर
णजीवनमसुखदुःखं जयति दांपत्यं ॥

तिवादिनं काचिद्वक्ति निष्कारणेति कारणं विनैवापराधो यस्य कारणं विनैव कलहक्रोध
संतोषायस्य साधारणं मरणजीवनं काचिद्वक्ति । निष्कारणेति कारणं विनैवापराधाय
स्य कारणं विनैवापराधो यस्य कारणं विनैव कलहक्रो[illegible]सावं दुःखं यस्य जायापतिभावा
दांपत्यं सर्वोत्कर्षेणावर्तते एवं चैतादृकयत्नभवति दांपत्यं तदुत्कृष्टमिति व्यज्यते तेन च स्व १९

स्मिन्नाधिकं एवं चातिशयितप्रेमवत्त्वया लोकोत्तरगाणवाप ग संभावनात तद्विलयश्चेति युक्त
तं सामान्यमित्यादिनैकांत्यमभिव्यज्यते ॥ कश्चिदेकदा प्रा ग गां तद्गमं रेच किंचित्रिमित्तवि
स्मृतसंगां कांचिद्दृष्ट्वा ॥ नेति भग्नासक्तीयावस्थितेत्यनेन कर्ने होयमेभीतिरावेद्यते कुसुमा
पेटनकोमलांगीत्वेतेन वासक्तियोगत्वं ध्वन्यते विशिखविकार्यो केत्यनेन तीव्रातापशालित्वं
व्यज्यते ॥ एवं च त्वदप्राप्त्या हमतितरः खिन्ना इति व्यज्यते ॥ मम्प्रीताकारी मन्नायक इति वादिनीं
कांचित्कांचिद्दृष्ट्वा नाप्नोति यत्र नाप्नोति संबोधनमतिनिष्ठुर प्रियेति उचितं यथा कस्यचिदाग

न प्राप्यसे करांभांगाहृदयन्नापि पिविनतुषेवाधाम् त्वमममभग्नावस्थितकुसुमायुध
विशिखविफलिकेव ॥ नाप्नोति पक्षमुचितं प्रियेति दास्येत्यनुग्रहोयत्र तद्दांपत्यममनो
न्यतारीरज्जुः पशुः पुरुषः निहितायामस्यामपि मेवैकामनसि मेस्फुरति

नस्य किंचिदुचितं क्रियते न च प्रियेति संबोधनं उचितमित्यर्थः दासेत्यनुग्रहः आत्मीयत्वेनांगीका
रइत्यर्थः एवं चाभिन्नप्रायतयानोपचारादिर्यत्रेति भावः तद्दांपत्यं जायापतिभावः इतोन्यन्नारी रज्जुः
एवं चाकर्षणाद्योग्यत्वं ध्वन्यते पुरुषः पशुः एवं चरस्यानभिज्ञत्वं ध्वन्यते यद्वा नायकस्योक्तिः पूर्व
नायिकासखीं प्रति नायकोवक्ति निहितायामिति अस्याप्युपरोवर्तिन्यां मनसि निहितायामपि सेवत्व

गो॰
टी॰
११०
110

न्नायिकैव प्रकाशयिनामेमनसि स्फुरति एवंच नस्यामेव ममासक्तिरितिव्यज्यते । देवांगनरविधा
नाम्यत्र नृपात्ररूपशक्तिरिव एवंच स्मरशंतत्वंध्वन्यते ॥ कथानकिंचिदवलोकितः कश्चित्तंश्चपरिहासं
वक्ति ॥ निधीति निधेनिधिर्नाशेवधिरित्यमरः निक्षेपस्थानेनतु परिच्छिन्नार्थविस्मरणाभावोय
तिभावः निहितार्थलोचनेव हेतुगर्भं एवंच निधिनिक्षेपयोगपत्वंध्वन्यते नवजलवत्स्यतदातप्रांतात्
तटपदेनलतायोगपत्वंध्वन्यते रोमराजिर्लोभयति निधिस्थानमस्यनयालोभजनकतोविचि

देवांगनेषपशोपान्त ह्रणालिरिवदयिता ॥ निधिनिक्षेपस्थानमस्याःपरिच्छिन्नार्थमिव
लतानिहिता लोभयतिनहृदयरुचनतटान्तु परिरोमाली ॥ निहितार्थलोचनायास्त्वत
स्याहृदयमिहहृदयपर्यंतं नभभगसमुचितमीदृशमंगुलिदानेभुजंगिलसिनी ॥

त्यामितिभावः एवंच जनानायेनिधिमिदेपस्यानमसीतिप शमावज्यते यद्वासमग्रमासीति
यत्र हि निधिः स्थाप्यते तच्चिह्नार्थं लतादि क्रियते इति लौकिकः ॥ तस्याः सखीनवक्ति निहिते
ति निहितार्थलोचनायाः त्वयिकिंचित्कटाक्षं कुर्वाणायाः त्वत्यान्तं हृदयपर्यंतं हस्तमिव कथम
न्यथैवतादृशंवचनमितिभावः सुभग एवंचान्यादृशंवचनं चितंव्यज्यते ईदृशं समुचितंन
यदंगुलिदानेभुजंगिलसिवहवल्लभणाममापेक्षांकुर्वतीतिप॰

१९

गर्वशालिनीं काचित्का सिद्धक्ति नीत्वेति आगारं गृहं नीत्वा एवं चानाऽगृहगमनेन लघुत्वमा
वेद्यते आदरसहितं एकनवद्दासा त्रिजागारं दत्वा केनाहृतोऽसि दुर्गापुत्री वशीघ्रं न मुक्तासि एव
वैक दिनान्तरमेव सर्वेषां न नवा समक्तिरिति व्यज्यते तेन च त्वं विलक्षणा इति तति नवरात्रे विलक्षणाका
मष्टमामानीय रात्रौ मन्युज्याऽऽगारादिति धाय नवमं परित्यज्यते इति दिशा विशेषरीतिः ॥

नीत्वागारं रजनीजागरमेकं च सादरं दत्वा अचिरेण कैतवहतो दुर्गापुत्रीव मु
क्तासि । नक्तं चैमां विंदावुदरे कनके मणौ हृषि समुद्रे । यत्तव लेनेच स्मादविल
मोजायितमब्जमित्रस्य ॥

यत्र यत्र यद्यत्सामर्थ्यं तत्र तत्र तदेवेत्यपेक्षायां कश्चित्कंचिद्वक्ति नक्तमिति अग्रे अग्र्या अग्रे
उदरे अन्नादिर्याचकस्तेजसः सत्वादितिभावः कनके तेजस्सत्वादितिभावः मणौ मुक्ताफलत्वा
दितिभावः समुद्रे वडवानलस्य सत्वादितिभावः यत्तेजः नक्तं खिलं अब्जमित्रस्य एवं चैषां सह
विरोधस्तेनैव सहस्रकिरणस्योचितं न तत्तु त्वय्येवापि सहस्रकिरणानुचितमिति तेन विशेषशालित्वं
द्योत्यते ॥

गो॰ टी॰ नायिकाद्दृतीनायिकं वक्ति न सवर्णा इति सवर्णाः सर्वानुभूतो वर्णाः कान्तिः यद्वा सवर्णा का
र्यं न न केवलं शब्दं कान्तिहानिरपि तन्न तत्स्वरूपमपीत्याह न रूपं यद्वा प्रकृतिप्रत्ययनिष्पाद्य
शब्दस्वरूपं न न हि तन्नादिसंस्कारेण कान्तिर्भविष्यतीत्यत्राह न संक्रिया न पदे साधुत्वं न नु सं
१११ स्क्रिया कार्येऽस्य पदिश्यते न कुतो भवत्या इत्यत आह मा सर्वानुभूता कापि स्वल्पापि प्रकृतिः
स्वभावो नैव एवं चोपदेशक रशोभीतिरवघाने यद्वा प्रातिपदिकं वाला एवं चात्र नेन चना

न सवर्णो न च रूपं न संस्क्रिया कापि सा न च प्रकृतिः
बालात्वद्विरहाद्यदि जाता नापभ्रंशभाषेव ॥

यके पाठं तयोऽन्यते: त्वत्संबन्धिवियोगाद्विपत्तो एवं च विपद्भूः हन्तस्य पूर्वकान्त्याद्यपगच्छतीति
भावः अपभ्रंशभाषायसाधुवाक्या यद्वा इव शब्दो वधारणार्थकः आपाता भ्रंशोः समीचीनत्व
यस्या एतादृशी भाषा यस्यास्तादृश्येव संवृत्ता एवं चैतद्विरहजनितदुःखेन पूर्वकान्त्याद्यपगमे
पित्वद्विरहेण कदापि समस्यक वदनी न तादृशी कापि सहनशीलेति व्यज्यते ॥

१११

तेलैवेलादृश्यामोदासीन्यमत्यंतानुचितमिति अलंकरणादिकरणेन विलंबकारिणीना
यिकांसंकेतंप्रतिसखरसभिगमयस्यसखीवक्तिनेति देमाविप एवंचयथार्थवादार्हत्वंध्वन्यते॥
एवंचत्वादृशीनलिरन्यासामितिभावः एवंचात्वाभिर्यद्विधीयतेतेनतत्सर्वमपिविधेयमिति
मन्नस्मिविधेयमितिव्यज्यते विशिष्टभूषणो एवंचसामान्यतोभूषणानिसंत्येवेतिभावः न

नविभूषणोनवासत्यावपुर्गुणोनैवजयस्मिसखियूनः
अवधीरितानासशास्तत्रकसमसेषामललविधेव॥

चेतिनुयुक्तः पाठः आस्माकमसक्तिः नउचितेतिशेषः तत्कार्यस्यनायकवशीकरणसंपादनादिः
स्वाभाविकवपुर्गुणेनैवसंपादनादितिभावः इदमेवद्रढयति वपुःकांत्यैवनकरणानुरागाधी
नीकरोषि अत्रदृष्टांतमाह मदनस्यातिरक्तानासशस्त्रामतल्लविधेवसापिशरीरकर्त्वेनैव
जयकर्त्रीतिभावः एवंचमाविलंबकुर्विति व्यज्यते॥

गी॰ टी॰ ११२ 112

काचिन्नायिका सखीं प्रत्याह नेत्रेति नेत्रेणा चक्षुषा आकृष्टः एतद्गुणेन नेत्रमन्थिनगुणेनापि
चेत्यभिधानात् भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा प्रेयान् एवं च नः मलमानायोगयन्तं दृश्यते यथा यथा भ्रमति त
था मथ्यदंडदधिपात्रमिव मम मनः मथ्नयति एवं च मया कंदर्पाग्निः इतस्ततो मत्तविधभ्रम
माणत्वया मत्वरं संगमनीयो येन मनोऽद्यः ऐवं दूरीभविष्यतीति दृश्यते दूतीं नायकं प्रत्याह

नेत्राकृष्टो भ्राम्यभ्रामं प्रेयान्यथा यथा भ्राम्यति तथा मा विभिन्नं मथ्नाति मनो मम दधिभा
त्रं मथ्यदंडवत् ३९८ नानावर्णाकारूपप्रकल्पयतीं मनोहरेतन्वी चित्रकारतू
लिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ३९९

नानेति चित्रलेखकहस्तलेखनीव सा तन्वी कृशांगी सत्यं च भित्तौ मनो नानाप्रतिमारूपं एते
नानावर्णा एवेति नानावर्णाकारानि तैः कृत्वा रूपं यस्य नायकस्य चित्रं प्रकल्पयति भावयति एव
एवं च चित्रविलोकनव्याजेन त्वामेव भावयतीति भावः ३९९ अनंतदेवकृतेन ठग्पार्थदीप
नेन कार्यव्याख्या समाप्ता ॥ ११२

कस्याश्चिद्वचनमात्रादेवभीतान् प्रतिकश्चिदन्योक्त्यावदति पथिकेति पथिके ग्रामस्त्राचना
येकलमाः श्वनशालयः तेर्गोपितस्वचनपदेन किंचिद्दत्तेणापि स्तनायोगपत्वं श्वत्यते गोपी
त्यनेन स्वनोमोर्ध्वं घोत्यते अतः केलिकलासंबंधिहुंकारैः एवं वचनभवति वार्यमाणार्थमे तथा
हु इति भावः कीरावलीत्यनेन वचनपटुत्वं व्यज्यते वृथापसरसि एवं च भवद्भिः कलमभक्त
णं विधेयमिति भावः एवं चेत्तस्याः प्रचुरयतत्वात्तापराधत्वाच्च वचनमात्रभीतिमत्त्वं ज्ञ्य

पथिकामस्त्रोकं चिन्त्ववद वचनकलमगोपिता गोपी केलिकलाहुंकारैः
कीरावलिमोनमपसरसि १ प्रणामति पश्यति चुंवति संश्लिष्यति पुलक
मुकुलितैरङ्गैः प्रियसंगायस्फुरितं वियोगिनी वामबाहुलता २।

किंचिदेतस्याः सकाशाद्गृह्णामितिव्यज्यते १ नायिका सखीं हन्ती प्रत्याह प्रणामतीति प्रियसंग
मसूचकस्फुरणशालिनी वामवाहुलता वियोगिनी प्रणामतीत्यादियोजना एवं च यत्र प्रिय
संगमसूचकस्फुरणवदेचतनवामवाहुलतया किंकिमक्रियते विरहदशया तत्र किमुवाच्यः
स्यः प्रियसमागमकारिणा हृत्या इतिभावः अतएव प्रणामान्तर्हं त्वं व्यंजकं वामपदमर्थवत् ॥

काचनेनकेचित्प्रविशन्ति किं प्रविशामीति हे बालक एवं च ज्ञानेन प्रत्यक्षतया जाते चक्रव्यूहे अभिमन्यु
रिव तस्मान्मुक्तमितं प्रविशामि व्याकुलतां च कं । एवं चैतस्मान्मासके तन्मेदारु तन्मा चैव सीति व्या
ख्याने यद्वा अंव व्याकुलतां च कुतव एवं चैतस्माल्लताग्नेवनेनिर्गमइत्याचेयते समीचीनेनासमीची
नत्वात्समीचीनानाम समीचीन एवाश्रयइति कश्चिदस्यां तन्यावर्तिं पश्येति हे सखे इहिदिदिरा
भ्रमरेशा एवं तवक सविवदन्ति माकंदस्य माकंदः सहकारो एष्ठो तनुश्यामनाचूतस्तस्य मल्लकमु

प्रविशामि न च निर्गन्तुं जानामि व्याकुलतां मातन्नुषे बालके वतस्मिन् तस्मात्स्मुक्र
व्यूहे अभिमन्युरिव ३॥ पश्यानुरूपमिदं दिदिरे तामाकंदशेखरे समुद्रवरः अपि च
पिचुमंदमुकुलेमौकुलिकुलमाकुलमिलति ४॥

रवः अन्यच्च पिचुमंदस्य पिचुमंदश्च निंबे इत्यमरः तन्मुकुले मौकुलिनां एक दृष्टिस्त्रियं जीवि
मौकुलिर्द्विक इत्यपीति नीलामी काकानांसमूहः आकुलमिति क्रियाविशेषणं मिलति इद
मनुरूपतं पश्य एवं च यथायोग्यप्रवाश्रयो भवतीति भावः यद्वा समीचीनानाममन्याः शरीरत्या
जेन समीचीनानामन्याः पारीत्याम तन्नीति कश्चिदस्यां तन्यावर्तिं माकंदत्वेन परिमलबहलत्व
त्वेन च गमनयोग्यं एवं च वर्त्यते शोभरेभावरू इत्यनेन सन्निधिं समाश्रित्यापांडित्यप्रदर्शनद्वारा जन
कावित्वमावेद्यते यद्वा गिरः श्रियन्ति प्रतिपादनेन प्रतिष्ठावत्वं द्योत्यते मुकुल इत्येकवचने

नास्ति स्वल्पमात्रं फलमित्यनेन माधुर्यत्वप्रतिपादनेन प्रतिष्ठावैपुर्य्यं ध्वन्यते एवं च यथा भ्रमरका
कयोरर्जुनभेदस्तथा समीचीनासमीचीनयोरिति ध्वन्यते अथवा समुदायस्य प्रादन्यपुनः सर्वा
तिलैर्लिप्यपि न किंचित्फलं नीचानामेकस्य समीचीनस्यापि फलं भवतीत्यन्योक्त्या कश्चिद्बुद्धिम ॥
॥ सर्वो नायकसमलं नायिकां कया च न भंग्या हेलोति प्रतीति हे सम्राव प्रतिविंबेन संभृतव्यासं
ग्रानने यस्मिन्नूतमादर्शं एवं च प्रतिबिंबभवनयोग्यत्वं ध्वन्यते लीलाकंमलभ्रान्त्या ममसर्वो

प्रतिबिंबसंभृताननमादर्शमुद्गावमम भर्त्सीरह्लाद्
श्राधात्तमिच्छसि मुग्धा किं लीलाकमलमोहेन ॥

करात् वृथा लीलाकमलाभावादिति भाव। गृहीतुं किमिति इच्छसि मुग्धत्वेनेन बुद्धिशालित्व
माक्षिप्यते एवं च बुद्धिविशेषवत्त्वापि न च अत्र मम स्वीकरतलालालितललितप्रतिबिंबितवद
नारविंदादर्शे लीलाकमलभ्रमहेतुः स्यादिति सामीहस्त्राभूमवनायाकिमपूर्वमिति व्यज्यते तेन
स्वनायिकासौंदर्यं अत्र च नायिकावदनप्रतिबिंबभूषितत्वादादर्शस्य लीलाकमलभ्रमः सूच
वेतिपाठे नायिकोनायिकांवक्ति हे मुग्धे इत्यनेन कमलभ्रांतिजनकत्वमावेद्यते ॥

गो॰ सखीमानवंतीनायिकांवक्ति प्राचीनेति हे सखि प्राच्यामभवोऽचलः पूर्वाचलस्तस्यार्थः तन्मस्तका
टी॰ यथा चंद्रः गगनमध्यमधिवसति तथा छायामिवत्वांमे कुचन्मालनः प्रियतमापराधजन्यचेष्टाद्रूपः
पेदः परिम्लानाक्षस्ताघनाद्दर्शीपश्यामि ग्रावाभयत्रदीप्याग्रकेत्याभाति एवंच यथा यथाच द्रष्टुका
११४ प्रातिप्रायस्थ्योद्दीपगाति ग्रीष्मेनमामहीशातामभवतित्यर्थः इदानींतु समयोगतस्तुनर्मा
114 यात्तीत्यनरश्लांनीमेवतंपरित्यज्यापायेव गगके रसहृदयमेखातिव्यज्यते यथा यथा प्राचीगगन

प्राचीनाचलमौलेरीयायाः प्राचीं गगनमधिवसति त्वांमसखि पश्यामि तथा
छायामिव संकुचन्मालनाम् प्रागाणकोणोपिति पादतिः इतापस्थाम
याहरति ॥

मध्यमवस्थितेकरोति तथा तथा छायापि संकुचिता भवति ॥ कष्टमागतेनैतेन सह संगतिः स्यलाभा
वान्न कृतेति वादिनीं मखीं नायिकावक्ति प्रागणेति हे सखि प्रकृष्टमंगणं ते कोणोपि पुष्टवच
स्यालसतमविद्यते सः त्वद्दासकमंकेन शाली स्थिः अमृततन्मयचुरः संतापापनोदकत्वादितिभा
वः निशापतिश्चंद्रः अथ च निशायां जातिरूपपतिरित्यर्थः तापंहरति यदि मारीचित्वंरहरसस्वह
चिनप्रसिद्धः गेहेपतिः नतु प्रियः न निहत्याद्वि एवंच यदि नेनतु रात्रेनिरोधः कृतः स्यात्तदा कोपिदं
गकोणोपि मयानेन रंतकृतस्मादित्यविद्यते ॥ ११४

पर्वंच न मम मायरायश्मिति नैचेतत् ॥ हं तमामिति प्रार्थनाज्वरइवेत्सुप मया नायकं प्रति स्वस्मासाम
र्थ्यं प्रयाजोते जारखलो वहिर्निः सारणं निषिद्धमि. निवेद्य फलं यद्वा गेहपतिर्विसोव नेगस्थितवल्लस
रद्दत्ताकार्यं त्वन मद्दत्ताकार्यं त्वमतो दैवादयगृहवल्लमं रद्दत्ता प्रहृते न द्रुतमेव गृहकपाटादि
दाने न ममापि रत्तां जातमतः स्वल्लचापतिर्थयथावश्यंपतेन समहं संगो भविष्यामीति ध्वन्यते ॥
सायुचंद्रमसि पक्षकैः हातैमीलितेयदृक्षिसमनायिके । निवृतुमरवाक्यानगतेन स्पयच्छहस्य

यदि मां राजनि ज्वरइव समर्त्तिमवनिरुप्याद्विगेहपतिः ७ प्रतिपुलकहृन
गात्री स्वच्छायावीदर्णापि यासमभया अभिसरति समभमहोत्कादृलयतीके
टकतममसि ८ ॥

न तच्छश्यपदेति निवोध्यमत्र ॥ ७ ॥ सखीनायकं प्रति नायिकाप्रेमाधिक्यं वक्ति पत्नीति पतिर्नवप्रियः
न तु लकैः प्रेमजन्यसात्विकभावरूपैः चिह्नानि गात्राणि यस्याः सा पंवचांति कोमलानि तं मुख्यो त
स्वच्छायायावीदर्णा समभयापिया अपि प्रागप्येवेति साकंटकं दलयतीके कमिलेक तमेवि
वदितं अंधकारेत्वाम भिसरति हे समग पत्नं दृष्टानायिकाया पत्नं दृष्टाभि समसलच लाधिति भावः
स्वच्छायेत्यनेनपरसंसर्गराहित्यं मानप्रामाणिकं तद्यात्यते नैव चैतादृश्यपि स्वच्छासके स्पनस्त्वया

[illegible] ॥ ८ ॥

गो॰
टी॰
११५
115

अत्र क्रीडनं विधेयमथ पुनेनेति वादिनी नायिका नायको वक्ति प्रतिभूः दिति मुकः एवं चान्यथा करणशीलाभावो व्यज्यते प्रतिभूलग्नकः गुरु शृंगारस्य संकथनमेव विपद्रोदकाकरोदंडः प्रकर्षाधितं विपरीतरतं पणः पराजये देयं वस्तु तत्र हि बाले दायः पाशपातनं परिभावना क्रियतां एवं चात्र क्रीडने यदि न वा क्रिमन्ति तर्हि अनयाशीतयाः द्व क्रीडनं विधेयमिति भावः एवं च रतं गाढत्वं व्यज्यते अत्र बाला पदेन मुग्धा न विवक्षिता तस्या ईदृशप्रागल्भ्याभावात् कया

प्रतिभूः शुको विपत्तो दंडः शृंगारसंकथा गुरु प्रकर्षाधितं रणस्तदालेपरिभावनं ता
दायः परमोहनायम्रकोलिः कटाक्षैस्तरुणीनवकटाक्षोयम् विशिखत्वकलिनक
शीःप्रविशतिहृदयं न निःसरति॥

च विलोकितः कश्चित्तंप्रत्याह ब्रवेति उत्कृष्टस्मरनायमोह
नेनातु अत्रावदित्यादि कामतंत्रे मोहनशब्दस्य रतार्थकत्वेन कथनात् पद्मान्तःकृष्ट भ्रांत्ये अथ
वाप्यस्य वपना संपादनाय पदे मात्रम् मूर्छायै मरणाय तिवा मुक्तः कलितः कटाक्षे न साकरण
विशालरूपार्थः पदे कर्णानामक्षुद्र रूपार्थः नवकटाक्षः बाणाइव हृदयं प्रविशति न निः
सरति हेतरुणि एवं च पत्लवतोरितत्वेन तः सदत्वं व्यज्यते अत्र एवनिगीतकरूपाकलित
कर्णान्तरूपेन संप्राणिकत्वेन ग जभेद विशेषकर्तृत्वोत्पत्ति एवं चादं तदायनडगतिव्यज्यते॥ ११५

सखीत्यायकं प्रतिवक्ति प्रपदेति पादाग्रावलंबितभूमिः श्रीतिभीतिभयाभ्यां मनोनयना त्वांतु
बलिहतनुः एवंचसंयोगयोगवांच्छन्तीति रूहर्त्याग्रस्थापितचिबुकतभावे पतिताएवंचसाहसका
रित्वमावेद्यते ॥ नायिकासखीवक्ति प्रातरिति प्रातःसमीपमागत्यमृषाभाषिता ॥ नाहमत्यंतग
तइति अस्यापि यस्यैत्याघनुपादानादत्यंतदुःखवत्त्वं वेद्यते एवंचाहंत्वदायत्तप्रसिद्धं जातेर्भजा

प्रपदालंबितभूमिश्चुंबवन्ती प्रीतिभीतिमधुराक्षी प्राचीराग्रनिवेशितचि
बुकमयानपतितास्ततनुः ॥ प्रातरुपागत्यमृषावदतस्याखिन्नाम्यविद्यते
व्रीडा मत्स्वलग्नयापि योयं नलज्जते दग्धकालिकया ॥

नविद्यते ननु वा लत्वं नगमनपदभविष्यतीत्यत आह योयं वदनेलग्नयापि दग्धकालिकयानयन
चेष्टनजन्येतिभावः दग्धपदेन तस्याः हेयत्वविशेषवत्वं वेद्यते नलज्जते एवंचप्रातस्त्वं किकरत
चिह्नत्वान्मिथ्याभाषित्वं दृढीकृत्य अस्यजयणामम्मुखेविपि परिहारकतयानिलज्जत्वं द्योत्यते ॥

गो॰
टी॰
११६
116

सखीनायिकां वक्ति पथेषु इति हे कृशोदरि उत्तरादिक् अस्त्यर्थे॰ पीदित्वाद् चु उत्तरदिक्संबंधी पक्षे उत्तरेति तन्नामनिर्जितहिमादिविपक्षः पक्षे विपक्षः सरोपनादिः पतंगः सूर्यः फाल्गुण मासं पक्षे अर्जुनं प्राप्य विराटपत्तनमिव गवां किरणानां पक्षे धेनूनां पराहृतिं करोति हेमंतोप गमात्तेजोविशेषशालितयाकिरणाग्रत्यानयनोक्तिः पवंच हेमंतगते पि वसंतान्हाव पंमदन महत्सरः शस्त्रं अत्र मत्सत्वप्रियः समायास्यतीति ध्वन्यते यद्वा फाल्गुणमासाद्दाय्येनैव विराटनागा वः पराहृत्यानीताः पतंगेन किरणाश्याल्लिमिदानीं तेनैता इ शासमयसाद्दाय्येन नायकचिंत

पथेषु तव सत्वहृदरि फाल्गुणमासाधनिर्जितविपक्षः वैराटिरिव पतंगः प्रस्तानयनं करो
निगवाम् प्रमदवनं तव च सत्वनं श्रीलं मूलं गभीरं साच जगतिनिदाघं निरंतं लशैत्यदुर्ग
त्रयं विशति ॥

चित्तस्यास्यां गतानाम्पः पराहृत्य विधेहीति ध्वन्यते श्लेषमात्रमेवेति अतस्तवः केन
चित्कस्य चित्साहाय्येन मयापगतं वस्तानीयते इति त्याक्तिरपि ॥ नायको नायिकां वक्ति प्रमदेति अतः
पुरस्सीमपवनं प्रकृष्टमदकारि वनं वा त्वदीयस्तनशैलेगभीरमस्मामूलमिति दुर्गत्रयं निदाघेन ग्री
ष्मेणाजगनि निरंतरं शैत्यं आश्रयति पवंच निंदाघो यस्मादिति गुप्तपा मदनसंसादनं मनमस्य मम
त्वं कुचाववशरणाविति ध्वन्यते तेन च त्वमदंगीकारं कुर्विति अन्योपि केन चित्स्य तन्नावन शै
लजलदुर्गाश्रयेण जीवतीति लौकिकम् अत्र किंकिं दुर्गमिति विशेषक मा कांतायां प्रमेदेत्यादि

अत्र केनचित्कस्यचित्साहाय्येन मया पराहृतं वस्त्वानीयत इति संबंधः

११६

नायिकामसत्वीनायकंवक्ति प्रोञ्छतीति त्वत्कृतापराधमेकत्वमविचलितं प्रोञ्छति निःशेष
नोऽहृतीकरोति मानंनायिकाकृतमितिभावः मर्दयति निर्हृतिं हरति दुःखंजनयतीत्यर्थः
नायिकायापवेतिभावः नायिकाकृतान् शापथान् यथाहं मयुनानेनसह संभाषणं अपिक
रिष्ये नहिचिरविरचितानलनुचरणपरिचरणाविफलीकरिष्यतइत्येवमादीन् निर्हृति उप
सर्गणास्वकृतशपथस्मृतिबीजंमस्काराभावात्मज्यते जागरणदीर्घा रात्रिः हेसुभगस्रवेत

प्रोञ्छति तवापराधं मानंमर्दयति निर्हृतिं हरति स्वकृतान्निहंति
शापथान् जागरदीर्घानिशासुभगप्रिय आयातेदूरादभूत्तरवसंगमो
भवत्पूर्वः मानहृदितप्रसादाःपुनरागमनपरम्परतादौ

नयापिनिशियानुकूल्यसंपादनादितिभावः जागरणदीर्घपनिशायस्मात् इतिवा सावीनाय
काकृतमपरसंखीप्रतिवक्ति प्रियेति प्रियेनतपस्मि हरात् आयाते एवंचविरहत्वमावेद्यते
प्रथमः संगः अस्मजातप्रायश्चाभवत् द्वितीयमूरतारंभेमानहृदितप्रसादाः पुनस्त्वर्थे अभूवन्
एवंचसंगमस्याप्यज्ञानादत्यंतमत्मथविकारशालित्वमावेद्यतेस्वभाववर्णमेतत् ॥

गो० सखीनायकं वक्ति पूर्वेति उदयाचलमस्तकेनिकटवर्त्यरुणकिरणकवलितमिदं तमः शूलाग्र
टी० प्रोतमहिषरुधिरांधकनामकदैत्यशरीरमिव शोभते एवं च प्रातःकालः संवृत्तः अत उपपतिभिः
सार्यतामिति ध्वन्यते नायकस्य च रवचनमिदं वा एवं चापुनर्निर्गन्तव्यमिति प्रदर्शनपुरस्सरं
११७ व्यज्यते अथवा नायिकायाः पद्मिनीत्वात्सूर्योदयोत्तरं तत्स्मरणविधानस्यौचित्येन सूर्यो
117 दयानन्तरं स्मरणविधानस्यौचित्येन सूर्योदयः सत्वरमेव भविष्यतीति ज्ञापकमिदं नायिकाम
हचरीवाक्यं यद्वा नायिको नायिकां वक्ति अस्तरश्मुनकालंकारवद्दरपूर्वकस्यापि युक्तिर्नोल्पा

पूर्वमहीधरशिखरे तमः प्रथमाभिनवमिहिरकरकलितम् शूलप्रोतमहिषरुधिर
मिदमंधकवपुरिव भाति ॥

इदं कारतया पूर्वमहीधरशिखरे उत्थस्य अभिनवस्य नाम तस्यार्थः सलग्नकाषमीरदीप्तिकलि
ते इदं केशजातं शूलाग्रप्रोतरुधिरान्धकासुरवपुरिव तस्य श्यामत्वादिति भावः आभाति एवं
च विपरीतरतसमग्रमंजातमुक्तिमावचुंबनमनकुचशिखरनिपतितकेशकलापस्य त्वया
निश्चायति शोभास्पदमेवमेव केशकलापावस्थितिरामामिति व्यज्यते तेन च विपरीतरतान्तवि
रतिर्विधेयेति ननु शृंगारबीभत्सयोर्विरोधात्कथमत्रोभयनिबंधनमिति चेन्न ॥ समर्थमाणो
विरुद्धोपि साम्यमाप्याविवादिनः शृंगारं गतमाप्नोयालो न दुष्टो परस्यामितश्चापाययथा तथा ११७

विंधाथकवपुष्पमन्करोति तथैवं विधके शोकलामइति सामयापादेनेन दोषाभावात् सखीनायि

कांशितयतिपरेति हेमलसादिगर्भमत्लमत्वादितिभावः परिहृतनाभिलमत्रिवलिमम

मचूचुकं वहूः धवलाः जघनेन खेदलाघस्मिन् तनगर्भकच्छूतेजेन जायमानत्वादितिभावः

सर्वमेतत्परिपक्वगर्भचिह्नेन एवंविधशरीरं पुरुषायितेविपरीतरतेतत्करणमर्थे एवंवा

धुनापाप्तवृद्धिविपरीतरतेनविधेयमितिध्वन्यते ।७। सखीनायकोत्साहवर्धनाय नायिकांवक्ति ॥

प्रावृतिप्रारब्धुमरनेव शूत्रापसर्गश्रमचितः हेकोमलांगि खेदजलंजलपदमाधिकंयोनय

परिवृत्तनाभिलमत्रिवलिमामलनाग्रमलमाशि बहूधवलजघनलेखवपूर्णपु

रुषायितसहने ॥ प्रारब्धानिधुवनेवस्वेदजलंकोमलांगिकिंवहसि जामपर्यायितेनमिता

कुसुमसायकमलतेवमधु ॥

ति वहसि इदंकिंनोचितमि तार्थः सर्वाकर्तनमिता कुसुमसायस्य

मदनस्य धनुलतेवमधु एवंसचरताअंमपवैनादृशाः श्रममलजागेकर्थमविपरीतेतिनायिकायांशोक

मार्थमावघते तेनचैतादृशी नायिकादुर्लभनेरतिमदनधनुर्लतासमत्वप्रतिपादेनेनानयैवम

दनस्य जगजयइतिप्रतिपादमेनेनरतनायिकारतिरेकोध्वन्यते यद्वाप्रारब्धुनिधुवनेवेत्यनेनेत

स्याश्रयं स्वभावोयस्मात्तादेवश्रमोनोत्तरकालमितिज्ञायतेनयथेच्छभीतिमहास्यमुरतेमंगलोवि

ध्येयइतिनायकंप्रतिव्याजोयेननायकोक्तिरियंस्मा ।। जायाजितेनयमिज्यपकीर्तिर्माभूदिसर्वलोकाव
गणनाविधायापिमयात्वदधीनत्वेयेवस्थीयतेइतित्वमपरिचिंतभयतेणानायकोनायिकोद
ति। धुमामिति। हेमंदविलज्जा कृरोषक्तत्वमलवंदइनवनायकानां इंसद्दर्शाय एवंचसर्वात्म
नालज्जापरित्यागस्येतत्फलं यदीयवन्मुखप्रदर्शनमित्यर्थंत्यनलज्जावत्वमावद्यते ईषच्छ्रयामपाङ्गा
त्येत्यपियोजनाचेदपदेनदर्शनीयत्वंलभ्यते तत्फलमाह जायाजितइति लोकोतोजनवादः
भयशोभवतीतिभावः एवंच तदीयेनादर्शसौंदर्यत्कर्षेइहैमाहप्रानायिकाजितत्वमस्यतपु

पुंमांद्दर्शयसुंदरिमविंदुमीषच्छ्रयामपाङ्गत्य जायाजितइतिलोकोजनस्तुतिर्मेयशो
भवतः प्रसरतुशारत्रियामाजंगतिथवलयतथामनुहिनांशोः पंचशरस्यकोरिकाणां
करणिकाकलापिनविशेषः ।।

णाडेकलभ्यमितियशोभवति तिभावः एवंच त्वमेतादृश
सौंदर्यशालिनीतिध्वन्यते अयंचेतादृशमपिकोपककरणामनुचितमित्यावेद्यते ।। यद्यपिचरचना
विधाननिपुणाहंसीसंतापमनोदकोनायकः स्ववशर्वैतीन्यपियिनिर्वंधशालिनयास्मांकंन
किंचिदपिफलमितिकाचिदाक्तिः प्रसरतिति परात्कालीनारात्रिःप्रसरतु तदिनांशोर्थामस्व
गतिथवलयितुसंतापजन्यमालिन्यनिवारकत्वेयतिभावः पंचशरस्यचकोरिकाणां चकारीपदेन। १८

काणिकाले नोपन्यूनोपि न विशेषः पातिते अंशुके पतिने सति स्त्रनस्थापितहस्ता अन्तर्जघना
छादिनो ऊरु ... : विकलनाममाध्याफुल्लान्ति: अनयैव लज्जितेन कंपिता: नतानिर्वापिता:
दीपो यया तां लज्जाभयवशादितिभावः तां पूर्वानुभूतां नायिकां मनः स्मरति एवमेव किमिति स्थि
तोसीति वादिनं कंचित्प्रतिकस्यचिरङ्गिरियम् कथमनयानि विलंबितमिति वादिने नायकेना
यिकासखीवाक्ति प्रथममिति देप्रथमागत एवंच कोपो निन्यमिति ... उत्कंगमसहितेयं अत
एव चिरकालं चलितासस्मदनादितिभावः ननु विलंबकिमित्यत आह विलंबदोषेण दोषपदे

पातितेंशुके स्त्रनार्पितहस्तां तां निविडजघनपिहितोरुम् । ईदृशे विकलेत फुल्ल
तिशानयुन्नदीपां मनः स्मरति ॥ प्रथमागतमात्कं वा चिरचलितेयं विलंबदोषेत
वदंपतिं कागगनगापशितरवस्तवममाधानम् ॥

नकरणानन्दं तं स्वस्मै ते समाधानं सहांगानगणावर्तते एतादृशामार्गस्थलरवः वदंपति एवंच किम
... समाधानं विधेयमितिभावः ... मावेदयति एवंचन ...
... त्वरूमेण ... प्रतिपद्यति ... लिंगेनेन न विलंबः संघृत ... तेन च ... मपि
त्वद्विरहमसहमानेयमिति विलंबदोषेणानि ... केन बहुकालं नायकं प्रतीक्ष्य स्वगृहं प्रति ग

गी॰ नायंस नायिकायांसमागमनायकं प्रतिनायिकासखी वक्ति प्रथमसमागमना यतः सोत्कंठइयंनायि
टी॰ काविलंबदोषेणामेवेतिभावः पथि स्वगृहस्येतिभावः अचिरं शीघ्रमुपेनत्यर्थः चलितान तुमिच्छेवत्वं त्वदभि
११९ सारात्तत्र समाधानं सांगरागाः सागमनसानायचिह्नवतः कृतार्थः इत्यर्थः नरवः वत्स्यति पिवच
ननु स्मात्प्रपराय इति पाठः नकारपाठपदेषु दनकाम्याविंयस्मापयमापोवन ।। संकीर्तितक्रीडाच
119 लमौलिकुंजे नायकः समधिवसतीत्यनन्तत्वया तत्रागंतव्यमिति ज्ञापयितं मेमेषांच गमनेभीतिमुप
दर्शयंती हरीनायिकां वक्ति ।। परितइति हेमखि केलिशयनइव समंतात् सप्रकाशौषधिमणिस

परितः स्फुरति महौषधिमणिगणनिकरे केलितल्पइव शैले ।।

मूहवति शैले पक्षे महौषधिवल्पमणिसमूहवतीत्यर्थः कांचित्सूत्रमिव पतितमस्त्रौसौख्यितेक
रतः फणिस्फुरति पवंचदीपादिस्यानाभिषिक्तौषधिसप्रकाशोविविधपल्लवादिमृदुलशय्याशा
लिनिक्रीडाशैले निरंतरजघनसंयोगयष्विरागमनतयात्वदनागमनेनत्वस्मालसइवसकलनाय
काशिरोरत्नरूपः प्रबलतरतयान्यजननिर्भयः शिक्षाविद्याविशारदोनायकः समधिवसतीत्यत
स्त्वरस्वगमनायेतिध्वन्यते महत्तरसर्पाक्रांततयाशैलस्यगमनानर्हत्वमस्येषामीवधेन केलित
ल्पसादृश्येननायिकायाः सगमनयोग्यत्वंध्वन्यते ।। ११९

कांचिगुणसादृश्येन निरंतजघनसंगतिशालित्वप्रतिपादनेनातिमदनशालित्वं व्यज्यते पति
त इत्यनेन दैववशालब्ध इति व्यज्यते यद्वा सखी नायिकां वक्ति समंतान्मणिमहौषधिसमुदा
यवति पक्षे प्रकाशातिशयशालिमणिनिकरवर्तिनि भयरतातिशयविधानान्मणिमुक्तादिखची
ताद्याभरणभूषणादिति भावः शैल इव केलितल्पे शैलसमताप्रतिपादनेनातिदृढत्वं तल्पस्याविष्क्रियते

परितः स्फुरितमहौषधिमणिनिकरे
कांचीगुण इव पतितः शिथिलतनुर्वैषा स्थितैकरत्नः फणी स्फुरति ॥

मेनेवैतादृशरतविमर्दसहनयोग्यत्वं पतितः स्रस्त इति यावत् स्थितमेकरत्नं यस्मिन् स फणा
यामिति भावः पक्षे पतितात्त्रुटितत्वादिति भावः स्थितं मुख्यं रत्नं यस्मिन्सः फणीव कांचीगुणः स्फुर
ति नेवेति भावः फणिपदेन स्पर्शयोग्यत्वं व्यज्यते एवं च तयातिशयितरतसंविधानजन्यालसतया
निकटस्थकांचीगुणेपि सर्पभ्रमेण शंकमानेनैवेत्यनेता मामा सारं पश्य स्मिन्दानयनार्थमित्याविष्क्रियते ॥

गो॰ अंगागतामस्मत्या इत्यत्र ततः परिभ्रममाणां नायकं नायिकान्याज्ञया वक्ति प्रावृषीति वर्षासमये

टी॰ एवंच बहिर्गमनानर्हत्वं व्यज्यते पर्वतस्य श्रेणीनितंबं नितंबः कटकोऽस्त्रियां श्रेण्यां चारुतनितंबेनी

१२० ल्ललनेति तत्र वा नूनन्मज्जन् दिगन्ते इत्यत्र ततः इत्यर्थः परिभ्रमसि चपलविधात् साश्रुतरे मध्येयेस्य

श्रेष्ठ चचपलाइ तत्सत्वे गमनस्वभावा परागता ग्रन्तेरचित्तयस्य यत्वाचचलस्वभावचित्त येन

120

प्रावृषि शैलश्रेणीनितंबमुन्मज्जन्नपि दिगन्ते भ्रमसि ।
चपलातरचन किं ते वचनीयं पवनवशोऽसि ॥

किं वचनीयं वाच्यमित्यर्थः यतः पवनवशोऽसि वायुवशीनोऽसि अथ च वातूलोऽसि पिशाच इति या
वत् एवंच यतो यतो वायुना नीयसे तत्र तत्र गच्छसीति न तवापराध इति व्यज्यते एवंच संदर्शनेन वैया
वनलालसं मां मा रक्षणी विहायेतस्ततो व्यभिचरणशीला संतर्कशं गोविध्यायपिशाचवदितस्ततो भ्र
मसीति न तवापराधः किं तु ममो वाम्येति व्यज्यते ॥ १२०

सर्वदामानवृत्त्यैवतत्याख्यायतेऽद्दमनुचितमितिभंग्यनेरेणसखीनायिकांवक्ति प्रतीति प्रतिदिनं
क्षीणाद्दणात्प्रांतभागोऽस्य पदेक्षीणावस्था अत्यंतं केरेणहलेन आकृष्टः पदे अत्यंतराजदंडपीडितः
विरलः शिथिलतंतसंयोगवान् पदे स्वल्पजनवसतिः नव एषः वसतोचलः निजस्वामिनं कुग्रामऽ
वकृपणं वसंतांतरग्रहणसामर्थ्यादितिभावः पदे इव अलोभकरणेनेतिभावः कथयति एवंचेनार्द
प्रामानसंपादनेननायकस्यवारंवारंप्रार्थनादिसंपादनावगणेननायकनायिकासखवप्रदायतः
सर्वदाक्लेशावत्येवलत्यनऽन्यमयशस्सदीभवति नदिदंस्वैसैवानौचितीमाविष्करोतीत्यतोननार्द

प्रतिदिवसक्षीणाद्दणात्प्रांतोषवसतंताचलोतिकरकृष्टः निजनायकमतिकृपणंकथय
तिकुग्रामऽववरलः पथिकंप्रेरणामंदरनरलानकणिसममधुरच्छाया आलंब
मानेवाणाः सखयमिषाखेवसमोहा २

गिवेयमितिसूच्यते ।। काचित्पथिकंवक्ति पथिकेति हेपथिक एवंचनमन्यभावतमावियते च
पलाभिर्विक्षिप्तजलं पदेचपलावदुज्वलमविषयमुद्दीपकत्वादितिभावः पदेउन्मत्तत्वादितिभावः
मेघजलबिंदुसमुदायं नतकलिपयजलबिंदवः शाकरवाणानलसंतापितमत्रशिवपदप्रकृत्यानेनु
गुणं मघनामकदेवनगरकनकरवमिवकथंसहमे एवंच कथंदृष्टिमध्यापवर्षीयते कृतानाना
गमनेन दृष्टिवाधापशमनस्थलऽतिभावः एवंचेनार्दशोद्दीपनविभावत्तिसमये कथमेकाकिन

ॐ॰ गो॰ टी॰ १२

याष्यां तं शाक्यमतो मन्मथविधमागत्येनं समयमनिवाहयेति व्यज्यते ११॥ काचित्कांचिद्दूतीम॥
पथिकमिति हे नरूणि ईषच्चचलासु ह्रस्वछायायस्याः बालंबमानवेशारंध्रस्याः
विपरीतरतमेवं यथादिति भावः मारोहा माशिफाशाखाशिफाववरोहः स्यादित्यमरः पतोऽग्रा
रोहणामारोहः पाथिकमस्त्वयासि मदनानलतापनिवारकत्वादिति भावः श्रमेणास्मत्पप
थिक पथिकपदेन मत्स्वसंपादनयोग्यत्वं ध्वन्यते पात्वापि किंचिच्चचलाशीतलछायालंब
मानजटा श्रमघ्नमपथिकस्त्वद्हेतुर्भवति एवं चानेन सहत्वया विपरीतरतं विहितमिति ध्व

पथिककण्ठचपलोज्ज्वलमंडदजलविंदुनिवहमविषह्यं मयपुरकनकइवमिव
शिवरशिखिभाविनं सहस्र ॥ प्रददातिना परामाप्रवेशमपिपीनं गजजघनो
॥ दूः ॥

ते यद्वा पथिक स्त्वयसीति मत्त्वयिष्यामीति प्रश्नः पथिक इत्यनेनातिकामुकत्वमस्त्व
दानेन पुण्यवत्त्वमन्यापरिचयवत्त्वंच व्यज्यते ॥ निगूढमंत्रागनामक्ति सुक्ति चित्तेनायकं ना
यका मत्वी वक्ति ॥ प्रददातीति यातवहदिवहिरदृश्यापिलम्भकीलयंमध्याता मा तनुनपीन
जघनोरुः अपरामाप्रवेशमपिनददाति लम्भकीलभाववहिरदृश्यत्वे हेतुः अन्यासांप्रवे
शाप्रदाने तुंगपीनजघनोरुत्वं तत्र हेतुः अपिना प्रवेशस्यापि निषेधच्छेदः एवंच काचित्त्वं नत्कर १२।

ऽोक्तिः यथा त्वत्र चिंतं न दवाग्नीनिति निगद्यते अभावे न तेऽएकस्मिन् कीले मन्यकीलस्य न नत्र प्र
वेशा इति सैवोक्तिः अथवा कथमन्यागता नालपेद त्वमसीति वादिनी नायिका सखीं नायको
वक्ति तंगेत्यादिना अन्यागता न्यतिरेको भूयते अथवा कथमन्यामन्नालपेट त्वमसीति वा
एवं च यद्यपि न मया मन्दिवेन तत्था चाटुवचनादि विधीयते परं तत्र सहृदयाय सि यमेवा थि वमति
न काचिदन्या हृदयविषयायीति अथवा नायिकोक्तिरियं कथमस्मा अश्रू न स्तिष्ठतीति इति
वादिनं नायकं नायिका सखीं वक्ति प्रातरिति यथा यथा ललितानि म्लानानि अतएव निः
सहानि सहानि शालसालीत्यर्थः एवं च विधैरंगैः प्रातरात्मजा निद्राति मदितमनाः स्वश्रूः
याल स्म कीलभावं यातावहि रहस्यापि ॥ प्रातर्निद्राति यथा यथात्मजा रतललित
निःसहैः रंगैः जामाता विमुदितमनास्तथा तथा माद्यास्वश्रूः ॥
जामाता विनय ाद्यत्वा माद्यत्वाभवति ललिते निस्पन्दे विद्यते न रताति शाय शालित्वमावेद्यते आत्म
जे स्यनितनत्व ख्व वे तनतस्याः सखं वनामिति व्यज्यते एवं चत्वयाय रा स्त्री न स्था वनादि पायः कांते
तायये यं मत्त्वा वी प्रातरंत्यंत निः सहांगतया स्नायं करिष्यतीति निगद्यते नायिका सखी नायकं
वक्ति प्रणयिति हे सखि प्रणयात्की नेच्छालिनापि प्रियेणायेन वाचालितः सकपटोपकोऽसकटा
दैर्लेराहत हताम सपादितस्थैर्यः आसेनतरलः मत्त्वा तको पकटाताऽदिति भावः प्रियः मयासर

वो। काचिन्नायिकाकस्मिंश्चिद्दासेनक्तानदीयांगतनामसक्तिंविज्ञायात्यंतदुःखितास्वहृदयंप्रतिवक्ति।प्रि
टी। येति हे हृदय एवं चापेटघातयोग्यत्वं ध्वन्यते प्रियस्य दुर्नयेन एवं चातिदुःखजनकत्वमावेद्यते य
१२२ दिस्फुटसि विदीर्णतामाप्नोषि तर्हि तव स्फुटनमपि श्लाघ्यं तस्य केलिरूपसंग्रामतल्पीकृतवस्
122 प्रांतस्यैव समरपदेनातिदुःसहत्वं रतस्यावेद्यते एवं च श्लाघ्यादि विरहवत्यापि दिष्टेः त्यजसाहसे
नचिरंतवस्मरतल्पस्यखसंपादनेनयः प्रियतमात्यक्तोषितमलदीयेतादृशदुःचेष्टितस्यातिदुःस

प्रियदुर्जनहृदयस्फुटसि यदि स्फुटनमपि तव श्लाघ्यम्
तत्केलिसमरतल्पीकृतस्यैव स्मरताचलस्येव ॥

हतया विरमतिकथनं विनातिखेद इत्यादिवचनात्कस्याश्चित्कथनार्हत्वेपि स्वस्यैवैतादृश
विचारितकार्यकारितयातिरस्कारो व्याच हतयाः कथनीयत्वेन तद्वाहितीर्णत्वापि समुचितानपु
नरन्यत्र तत्कथनमिति ध्वन्यते तेनैव तादृशप्रियानुचिताचरणकथनस्वस्यैव लज्जाजनकत्व
मिति यद्वा धैर्येनतादृशस्यखसंपादितं नदीये तादृशो दासीत्ये मरणमेव वरं न पुनरित्यादि प्रचुरा
मानादिधारणैवतिव्यज्यते अपिरवधारणार्थः प्रियदुर्नयेनात्यंतदुःखं भवतीति भावः इति स्रजवः॥ १२२

काश्चिदन्याज्ञा कस्यचित्कर्त्तव्यतामालोकयस्वयमर्पितयाकर्त्तमुद्यतंकंचनवक्ति। पवनेति।
समीरहृतेसौरभाउदकमूरहहस्वार्तिनीयापद्मिनीतस्यामामका अतिचारितः स्वपत्नचलकः म
धुपः हृतइति खेदेआपदंगेना पवनपदेनंचचलपदेचंचलस्वभावेनकेनचिदस्याः कीर्तिःक
तेतिव्यज्यते हृतोदकमूरहृत्यनेनप्राप्तावपिकाठिन्यमावद्यते अपरीक्षतइत्यनेनयथाकथंचि
त्स्वसहायवचनमात्रादेवनोद्वेगः कर्त्तव्यइतिध्वन्यते आपदमित्येकत्वमविवक्षितमधुपइत्य
नेनाविवेकित्वंच्यते। एवंयथाकथंचित्कस्यचिन्मुखान्नायिकायुणाश्रवणमात्रेणार्दुः आ

पवनोपनीतसौरभहृतोदकरुहपद्मिनीलब्धः अपरीक्षितस्वपत्नोगताइत्नापदंम
धुपः ॥ प्रेमलघूकृतकेशववक्षोभरविपुलककुचकलशा ॥

यायातस्यामामकाक्रिर्यद्यतेनक्रियते इतिनायकेप्रत्युपालंभः प्राप्यापवेतिभावः एवंच त्वयैतादृगनु
चितंनाचरणीयमितिव्यज्यते ॥ प्रेमवशान्नायकेलघुनामंगीकुर्वन्नपिस्वयंनायकगुणाना
विषयेतिसखीनायिकांभंग्यन्तरेणाशिक्षयति। प्रेमलघूकृतेति ॥ प्रेमणानायिकाविषयके
णेत्यर्थः लघूकृतः बालवच्चरितेदशभुवनाधारनयागतिगुरुत्वादितिभावः एवंचप्रियाप्रण
याकिंकिंनक्रियतेइतिव्यन्यते योकेशवकौस्तुभस्थलमितिभरेणविपुलकौकुचकलशौयस्याः एता

दृशीमन्याऽहंदरीस्थच मूर्त्तावधूः यद्वामुग्धस्यवधूः एवंच प्रियस्यचातुर्यवैलक्ष्येन नायिकाया
अपि न हृत्त्वमभवतीति ध्वन्यते गोवर्धननामधेयमहीधरस्य गुहान्तां मुग्धं हसति येन गोवर्द्धनो
द्धरणं कृतं सोपि मया तिलक्षुतया वदास्थितः इति न किंचिज्ज्ञोऽयमिति ध्येयेति भावः एवंच के
शवस्याप्युपहासो ध्वन्यते एवंचैतादृशां सौख्ये न कदापि विधेयत्वयेति ध्वन्यते प्रियप्रीतेऽसम
स्यानेकनापि किमपि कर्त्तुं शक्यमिति काचित्काचिद्वक्ति प्रियेति दयितविरहक्षीणायाः एवं

गोवर्धनगिरिगुहान्तां मुग्धवधूर्निभृतमुपहसति ॥ प्रियविरहानिः
सहायाः सहजविपन्नाभिरपि सपत्नीभिः रक्ष्यन्ते हरिणाक्ष्याः प्राणा
गृहभंगभीताभिः ॥

एवंप्रकारान्तरमाह रणोपि समाधेः सत्वादिति भावः सहजशत्रुभूताभिरपि एवंचावश्यापकारकरण
योग्यत्वं द्योत्यते अपि नाम्नैषां कावार्तेति ध्वन्यते गृहभंगभीताभिः एतस्या मरणे प्रियमरण
स्यावश्यंभावादिति भावः एवंच प्रियानुरागातिशय एव न साम्येद्योते मृगाक्ष्याः प्राणा रक्ष्यन्ते ए
वंच यथा नायकः स्त्रियति तथावश्यं विधेयं त्वयेति ध्वन्यते ॥

नायिकाहृतीवक्रिप्रकटयतीति । हृदृति एवंचलयोगसंपादनंत्वदधीनमित्यावेद्यते शुकस्येव
दयितस्य लपनंसंभाषणंएवेवदनं अधिकंरागंप्रीतिं एवेलोहित्यं प्रकटयति वक्रिमाणं
वक्रोक्तिमत्वं एवेवक्रत्वमावहति अशनेकमपिवक्रोक्तिरहितंपदंनत्रेत्यावेद्यते ननुचना
यकचातुर्यातिशयशालित्वप्रतिशाहूं एवेपुतित्वांप्रीणायतिचयच्चाधिकरागशालिनतद
क्रतामावहति यच्चवहतिनतत्प्रीतिजनकमिदंचेकमेनत्रितयजनकमित्याश्चर्यमितिभावः
केचित्तुभयत्रापिलपनंमुखमेवेत्याहुः एवंचैतादृशोनायकःस्वाधीनमाभाजनंविधेयइति का

प्रकटयतिरागमधिकंलपनमिदंवक्रिमाणमावहति प्रीणायतिचप्रतिपदंदृतिशुक
स्येवदयितस्य प्रविशन्त्याःप्रियहृदयंबालायाः प्रबलयौवनव्याप्तं नवनिशितेदरतर
गितनयनमयेनासितापथ्याः ॥

चित्कोचिच्छिद्यति प्रवि शन्त्याइत्याइति प्रबलातूपादिसं
पत्तिशालिन्यः प्रबलपक्ष्मन्यस्याजेयत्वमावेदयति याःयुवत्यःतत्समुदायव्याप्तं एवंच स्वाश्रि
तार्थमवकाशाभावोद्योत्यते प्रियहृदयं एवंचावश्यप्रवेशसंपादनोचितंधन्यते प्रविशन्त्याःबा
लायाःनूतनः दरंईषत्किंचित्लज्जावत्वादितिभावः तरंगितमुत्तेरितनराधिकंयनच्छालीलयःकटा
क्षः तद्रूपेणासितावेणुनपथ्याः मार्गः एवंचत्वयैतादृशाकटाक्षेणाविलोकितेः स्वयंपनायकत्वाः

गो॰
टी॰
१२४

परिहृत्यत्वयामत्तोभविष्यतीतिनिरूपणीयमेऽन्योपिप्रबलस्यास्तस्थलादौकेवलंखड्गसहायेनप्रवे
शकोसीतिलौकिकम् ॥ नायिकासखीनायकंवक्ति प्रार्थयेति प्रणयापराधेनरोषःप्रसादः
विश्वासः क्रीडाविषयकपरिपाटिमयैः दृढंप्रेमयस्याःसापतादृशीनायिका यद्वाप्रकृष्टप्रेमा अर्थान्ना
यिकायाएवंचभाविमत्वसंभावनयासत्वनः सिद्धमात्यपरिहारकर्त्तव्यतानौचितेतिनिरूप्यते ॥
तेनचभवतामीदृशकर्त्तव्यातयानायिकाखिन्नाभवतीत्यावेद्यते यद्वानायकोनायिकासखीवक्ति

प्रणयापराधरोषप्रसादविश्वासकेलिपाटिमयैः दृढप्रेमाह्रियतेकिंबालाकृत
मात्रेण पूर्वैरेवविविधैरप्यरैस्तैर्जरतापिपूज्यताभवतः ॥

दृढप्रेमाप्रथमान्नायिकयासह बालायाःकृतकमात्रेणकिंह्रियतेकाक्षानह्रियतइत्यर्थः =
एवंचबालायाःकौतूहलमात्रेणतद्वास्तवानुरागोममतस्यामेवेतिनिरूप्यते काचिदन्याकान्तापू हरिः
र्वंसखिमित्रासकृद्बाधकात्स्मरणादनुपत्तिमत्यविदष्टुषिणांकंचनवक्ति पूर्वैरिति हेगजमदं
मुंचनवितत्यागःकिमित्यतआहप्राक्तनैरेवानुभूतैराचरितैः जरतोपिवृद्धस्यापिजीर्णाजीर्णान्नृपी
त्यमरःभवतः १२४

एवंच मदाभावेपि पूज्यतायाः सत्वान्मदकरणमनर्थकमितिभावः नकेवलं मदकरणमनर्थ
कमपितद्दुरर्थकमित्याह अस्यमदस्यांगयात् पुंवभिर्गजनीयोसि एवंच पूर्ववन्मामर्ष्याभावादस्य
न्मुक्तमानवत्त्वेपि विधीयमानमदोन्यपुंवभिर्नस्योन्वयइतितेनचभीतिः यावत्पर्यंतंनायकांग
मुत्वंनानुभूतंतावदेवगमनेऽनङ्गीकारः क्रियतेनदुत्तरंत्वमत्यंतासक्तानायकोभविष्यसि

मुंचमदस्यांगयात्पुंवभिर्गजंगजनीयोसि॥ प्रथमंमप्रवेशितायाप्रायनसद
नेकथंचनसखीभिः नश्रृणोतीवप्रातःस्मानिर्गमनस्यसंकेतं॥

अतइदानीमहावाक्येननतिरस्कुर्वीतिकाचित्कांचिदुक्ति प्रथममिति प्रथमना सखीभिःनतसख्या
महतालोकेशनशायनसदनप्रवेशिता सापातः एवंसचिरपरिचयाभावोव्यज्यते निर्गमसंके
तेनश्रृणोतीव एवंचतथैवतामपिकरिष्यसीतिव्यज्यते प्रथममित्यपिकाचित्पाठः केनचित्क
स्यचित्प्रजायाक्रियमाणामीर्ष्यावशात्किमस्यज्ञानंकावास्यप्रतिष्ठायेनेदृशीपूजेयमस्यविधी

गो॰
टी॰
१२५
125

इति वादिनं कश्चिद्दुर्गंपतेरेणा वक्ति पूजोमिति प्रतिष्ठां देवतासन्निधिरूपां विना पूजा नास्ति प्रतिष्ठितं च पूजयेदिति वचनात् पक्षे प्रतिष्ठादिव्याप्ति: मंत्रउत्तमपुरुषामंत्रणा पक्षे विचारं विना प्रतिष्ठा नास्ति मंत्रसाध्यत्वात् प्रतिष्ठाया: प्रतिष्ठामंत्रोभयाप्रामाण्यवादी पक्षे प्रतिष्ठामंत्रोभयाभाववादी देवतापाषाणं पश्यत एवं चैव वेदाप्रामाण्यवादिना नास्तिककेटाधिरूढेन केनचिच्छिवादिप्रतिमादौ प्रस्तरबुद्धौ कृतायां न किंचित्समीनं तस्य दुःखमिति भाव:

पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मंत्रं विना प्रतिष्ठा च तदुभयविप्रतिपन्न: पश्यत गीर्वाणपाषाणम् । पूर्वाधिको गृहिण्यां बहुमान: प्रेमनर्मविश्राम: भीरधिकं यं कथयति रागं बालाविभक्तिमिव ॥

एवं च नास्तिकत्वेन भवतामात्सर्यात्प्रादित्यप्रतिष्ठादिकमेतेषां नास्तीत्युक्तं चेतावता न काचित् क्षतिरिति ध्वन्यते ॥ नायिकासखी नायिकामानापरूपचारप्रदर्शकं नायकं वक्ति ॥ पूर्वाधिक इति ॥ गृहिण्यां पूर्वापेक्षया अधिक: बहुरनेकप्रकार: इदं च लिंगपरिणामादेवान्वेति । मान: । प्रेमनर्मक्रीडाविश्राम: इयमधिका भी: एवं च भीते: पूर्वमभावो ध्वन्यते रागं बालाविभक्तिमिव कथयति एवं च यावत्पर्यंतं तस्या मित्रानुरागस्तावत्पर्यंतं नैतादृशमानादिकं न वा भीतिस्त्वेदृक

१२५

भावादित्यं नीत्वा मानादिनेनेत्यस्माथानेनेयं यत्ना नपीडयिष्यतीति धियेनाहृष्टाचरणेनेवेति भावः एवं
च यद्यस्मात्स्याथावरणं प्रेमनन्तत्र किमपि मानाद्यवकाशोपचारकरणामपेक्षितेनाभिनिविष्टमुच्यते ॥ स्वपीडाभ
येन स्वप्रभोरप्यनिष्टं चिन्तयन्तं पदेति कश्चिदुत्कण्ठस्वप्रभोरनुचितानां शंसनं करोतीति निवादिनं वक्ति पुल
कितेति संज्ञानपुलकैर्नायकस्पर्शजन्यसात्त्विकभावादिन्यूहैः यौ कठोरपीवरकुचकलशौ तदाश्ले
षपीडाभिज्ञाः शंभो उपवीतत्वरूपफणीमेव त्वाः मानगृहे वाञ्छन्ति एवं चालिंगनाद्यभावेन स्वपी
डानुत्पत्तिर्भविष्यतीति इति धियेति भावः कठोरेत्यनेन वेदनायामाधिक्यमुच्यते एवं च शंभोरित्य

पुलकितकठोरपीवरकुचकलशाश्लेषवेदनाभिज्ञाः ।
शंभो रूपवीतफणीं वाञ्छन्ति मानगृहे देव्याः ॥

नेन सुखजनकत्वप्रतिपादनादुपवीतवेदनातिनिकटतयातिप्रेमवत्त्वद्योजनात् फणीत्यनेन भार
सहनसामर्थ्यद्योतनाद्दीदृशस्यापि क्लेशविशेषस्य सहिष्णुत्वं किमुतान्यस्येति द्योत्यते यद्वा या हि स्व
यं दुःखाभिज्ञाः स एव परस्य दुःखनिवृत्तिं वाञ्छतीति काचित्केचिद्वक्ति एवं च फणावेदनाभिज्ञत्वेन
शंभोरालिंगने कुचवेदना मा भवत्विति बुद्धिरुदेतीत्युच्यते अथवा त्वं तमावनवनीतसाना यानीति दुष्ट
हृतीवचनाच्छिथिलयत्ननायकं नायकासखी वक्ति फणाभिरेतेन दुष्टत्वं द्योत्यते एवं चेयं त्वदीयदु

गो॰टी॰ ष्टमत्वौ स्वयातायातादिपीडाभयेन तस्यापनादृशस्वभावशालित्वं त्वय्यावेदयति न वा त्वं मा तथेति
ख्यत्यते तेन चत्वरस्वतदर्शनयत्नेइति ॥ नायिकानायकंवक्ति यरेति यस्याःपत्यौ निर्दयाः याः
१२६ अनेकनायकागामिन्याः ताभिर्हृतशारीरसर्वस्वपरत्वेन कदाचित्कलाभवंत्व तेन चात्यंतसरतंसपा
126 दनार्हत्वंख्यत्यते पाठ एवंचविश्वासाभाववत्त्व मत्वा वचनप्रमाण्यानभ्युपगंतत्वंच ख्यापते नर्हंर्ष्या
तास्मामितिभावः नकोपेन किमिति नत्रगम्यते इति हे नारितिभावः दग्धममतापतप्ताहृतवकार्श्य
वीक्ष्यरोदिमि दग्धपदेन ममतायानिवारणार्हत्वं यातं तदुःखंदत्वंख्यमाते एवंचैनादृशोपित्वयिमम

यस्यपतिनिर्दयकुलटामोषितैर्नैवेर्ष्यया न कोपेन दग्धममतापतप्तारोदिमितवतानवं
वीक्ष्य प्रागगणापवकदामाश्लेक्ष्यतीमस्तुकेपिकुचकलशा अंसनिषण्णमुखोस्नापयति
वा ष्पणाममएष ॥ ॥

मेतेति स्वस्मिन्नाधिक्यमावेदयते प्रेमापि ममेतद्रोदिति इति लौकिकं ॥
प्रागरोति ॥ प्रागणापवंचप्रेमाधिक्यमावेद्यते माश्लिक्ष्यती क्रोधेन कथमियमिंयति दिनान्यति
वाहितानि विदेशे इति धियेतिभावः कंपितस्तनकलशास्कंदस्थितवदना सापूर्वानुभूता वाष्प
णाममपृष्ठं कदास्नपयति स्नपयिष्यतीत्यर्थः पथिकाङ्गनसमेतत् कथमीदृशभयानकाव
सेरप्रियसविधेयममभिसरणामिति वादिनी नायिकां दूती कस्याश्चिद्वृत्तकथनव्याजेन सनिप्रमिा १२६

स्यकालियस्याश्लेषोदत्तः किंतुकलिंदनतनयेयेतिभावः एवंचसहिरसनामाश्लेषोनदेयइतिध्वन्यते ॥ 150
काचित्काचित्कस्याश्चिद्वार्तांवक्ति प्रियेति प्रियः दूरादागतइतिहेतोः गेहिन्याः याप्रीतिर्बभूवसा
पथिकेभ्योपिपूर्वमागतइतिगर्वादत्युत्कटाजाता अन्येषामनतयास्वप्रियायाः प्रीतिर्यथामत्प्रियस्येति
धियेतिभावः प्रियपदमागमनेनप्रीतिजनकत्वमावेदयति दूरादित्यनेनचिरविरहश्चालिंगनद्योत्यते।
गेहिनीपदेनगेहव्यासंगप्रवणायाअप्येतादृशपवस्यावत्वेन्तरस्याः किंवक्तव्यमितिध्वन्यतेपथि

गो॰ ज्वरं स्त्रीयत्वेन संपादय एवं च हृद्यद्यपि स्त्रीयत्वं संपादनमनुचितं तथापि कार्यकाल एव तत्र तद्विधेयमि
टी॰ तिध्वन्यते संग्रामे वारणाहं रंजितवान् एवं च स्वस्य सामर्थ्यापि दृष्टनिर्वहणास्त्रयं विधेयमितिध्वन्यते ॥
तेन च क्लेशोपि दृष्टसंभाषणामनुचितमिति नायिकोपमत्यन्तप्रगल्भेन्यतः शनैरेव किंचिदुपयो
१२७ गेयेति सखीनायकमन्योक्त्या वक्ति पिबेति हे मधुप एवं च रसलंपटत्वमावेद्यते तेन च तत्सीम
127 वश्यित्वमर्हत्वं दूरे जिह्वाग्रमात्रं संस्थाप्य कुलकलिकापि अधरस्य विलेपेन समाप्तियोग्य अत्र लेप
नेत्येव युक्तं मकरंदे हृद्याम समर्पयसि एवं च बकुलकलिकापि च अधरस्य विलेपेन समाप्तियोग्य

पिब मधुप बकुलकलिकां दूरे रसनाग्रमात्रमाधाय अधरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा
वदनमर्पयसि ॥ प्रायेणैव म्लानानामम्लिनानामाश्रयत्वमर्हति कालिंदीपुटभेदः का
लियपुटभेदनं भवति ॥

अत्र लेपेनेत्येव युक्तं मकरंदे हृद्यामुखमर्पयसि एवं च बकुलकलिकायाश्च अतिसूक्ष्मत्वान्न मधुनोऽति
स्वल्पतया वदनसंपर्के समाप्तिरेव भविष्यतीत्यतो रसनाग्रेणैव तद्ग्राह्यमिति भावः एवं च नेयमत्य
सुरतविमर्दसहेतिध्वन्यते कश्चित्कोविदवक्ति प्रायेणेति बहुले न मलिना एव मलिनानामाश्र
यत्वं प्राप्नुवंति अर्थांतरन्यासेन नामैव साधयति यमुनायाः पुटभेदः चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यमरः
कालिय नामक सर्पस्य पुटभेदनं एतन्न पुटभेदनमित्यमरः एवं चामलिनाभिर्गंगादिभिर्न मलिन १२७

प्रेतैरिति प्रेतैः स्तुतसामर्थ्यास्वलक्ष्मीभिर्विस्मयादितिभावः सामक्रियाविशेषणमेतत् कथमीदृष्याप्यपि
प्रियः प्रपेदे पंचत्वमिति शोकोक्ताद्रेकादितिभावः वीक्षितावालापवंच भीतियोग्यत्वंध्वन्यते भूतमुख
संबंधिनीयाउल्कानपेक्षितं एवंचांधकारबाहुल्यंध्वन्यते मृतस्याग्यमत्वप्रियवदनंचुंवति एवंचैतादृ
शसमयेपिभीत्यनुदयेन त्वगुप्ताघभावेनचेप्रमाद्दृढत्वमावेद्यते अत्रैप्रेतैः प्रशस्तसत्यत्वादिकथनेभ
यानकागमपिशृंगारपरिपोषकत्वात् अथवावाच्यत्वेनोक्तत्वाद्रसस्यमाणोपिरुद्धोपीत्युक्तदिशा
अयंमरणेनोत्कर्षीत्यादाविवसचार्यादेर्विरुद्धस्योक्तिगुणावेदृतत्रत्युक्तदिशाद्वाकार्यमित्यादावि

प्रेतैः प्रशस्तसत्त्वासामर्थ्यहृष्टैर्वीक्षितानास्वलक्ष्मीभिः चुंबतिमृतस्यवदनंभूतमुखोल्के
क्षितंबाला ॥ पिशुनः खलसज्जनानां खलमेवपुरोविधायजेतव्यः कृत्वान्तरमात्मीयंजिगा
वभयानकश्रृंगारयोर्विरोधान्नासमंजसं कश्चित्किंचिदुपदिशति ॥ एवाणीरणेविस्तुः ॥

पिशुनइति सज्जनानांयदिपिशुनः एवंचसतापिशुनजेयनकापिश्लाघ्यमेतेतिभावः तदानिश्चयेन
खलमेवपुरोविधाय एवंकारेणोक्तातिरिक्तसज्जनस्यापिनिरासः अत्रमेवार्थंदृढयितुमितिहासमा
हविस्तुः एवंचसतः सामर्थ्यसत्वमावेद्यते ज्वरंस्वीयत्वेनसंपाद्यएवंचदुष्टेयद्यपिस्वीयत्वसंपादनम
नुचितंतथापिकार्यकालपर्वतत्तद्विधेयमितिध्वन्यते संग्राममेवाणासुरंजितवान् एवंचस्वस्यसामर्थ्य
पिनदुष्टनिर्वहणंस्वयंविधेयमितिध्वन्यते नेनचैक्तौभाषितुष्टसंभाषणमनुचितमिति ॥

नायिकेयमत्यंतप्रगल्भेत्यतः शनैरेव किंचिदुपयोग्येपि सखीनायकमन्योक्त्याववक्ति ॥

गो॰ पिबेति हे मधुप एवंच रसलंपटत्वमावेद्यते तेनच तत्सीमि मवाप्य इत्यनर्हत्वं हे रसजिह्वाग्रमा

मा॰ त्रेणसख्याप्याबकुलकलिकांपिब अधरस्य विलेपनसमाप्तियोग्ये अत्रैलेपनेत्यिवयुक्तं मकरंदे

१२७ न ... हृष्या मुखेमर्पयसि एवंच बकुलकलिकायामतिसूक्ष्मतान्नत्वमधुनातिस्वल्पतयावद

नसंपर्केसमाप्तिरेवभविष्यतीत्यतोरसनाग्रेणैवग्राह्यमितिभावः एवंचेनेयमत्यंतसुरतविम

127/2

पिबमधुपबकुलकलिकांहेरसनाग्रमात्रमाधाय अधरविलेपसमाप्यमधुनि

मुधावदनमर्पयसि ॥ प्रायेणैवम्लानामल्लिनानामाश्रयत्वमर्हति कालिंदीपुट

भेदःकालियपुटभेदनंभवति ॥

हे मेतिध्वन्यते कश्चित्कंचिद्वक्ति प्रायेणेति बकुलेनमलिनापवमलिनानामाश्रयत्वंप्राप्नु

वंति अर्थांतरन्यासेनामुमेवार्थंदृढयति यमुनायाःपुटभेदःचक्राणिपुटभेदाःस्युरित्यमरः

कालियनामकसर्पस्यपुटभेदनं यत्तत्पुटभेदनमित्यमरः एवंवामलिनाभिर्गंगादिभिर्नमलिन

१२७

स्यकालियस्यास्त्र्ययोदनः किं तत्कलिंदनं नयर्येतिभावः एवंचमस्ङ्गिरसता मामश्रयानेदयइति ध्वन्यते ॥
काचित्काचित्कस्याच्चिह्नार्ता वक्ति ॥ प्रियेति प्रियः दूरादायातइति हेतोः गेहिन्यायाप्रीतिर्वभूवस्य
पथिकेभ्योपिपूर्वमागतइति गर्वोदस्मुत्कटाजाता अन्येषांनतथास्वप्रियास्वप्रीतिर्यथामत्प्रियेस्येतिधि
येतिभावः प्रियपदस्यागमनेन प्रीतिजनकत्वमावेदयति दूरादित्यनेन चिरविरहशालित्वंध्वन्यते
गेहिनीपदेन गेहव्यासंगप्रवणायाअप्येतादृशवस्थातंनतेनतरस्याः किंवक्तव्यमिति ध्वन्यतेनपथिक

प्रियस्यागतोदूरादितियाप्रीतिर्वभूवगेहिन्याः
पथिकेभ्यःपूर्वागतइतिगर्वात्सापिघनशिखरा ॥

यः प्रियास्सर्वप्रचलितत्वंव्यंजयति बहुवचनेन सर्वेषामपिपश्चात्स्थितत्वागोनोत्कं हानिशालि
त्वंनायकेव्यज्यते एवंचान्येषांत्वरयानागमनेनस्वप्रियस्यागमनेन नायिकायागुणातिशययो
तनेनेनतर नायिकाव्यतिरेकोध्वन्यते शिखरस्य पर्वतसंबंधित्वात्त्वीनोवायादत्युत्कटत्वंलज्यते
प्रयोजनंचेतरगर्वव्यतिरेकः ॥ नायिका सखीनायकमन्योक्त्यानायिकाप्रेमवक्ति ॥ एह्येमिति ॥
हेविहितवैमुख्यापत्ति नोदासीत्यैवमुख्यकार्यमाह एहं प्रयच्छतीरश्यितनरोणः एहैनैवगभीरजल

गी॰ निरसनमितिकैवर्तकसंप्रदायाःगुणाःकर्षस्यनौकायामुख्याभावादितिभावः अतएवमास्पृशकैव
टी॰ र्णेतिभावः एतेनविलोकनाभावंकुरु आलिंगनंचमाकुरु दूरादपसर्प एतेननिकटवर्तित्वाभावंकुरु
तथापिगुणैस्तरणाविरचितैः एतैश्चातुर्यादिभिः आकर्षणेनचंचलाशयंनरगणाः त्वामनुधावति ।
१२८ एवंचयद्यपित्वमुदासीनस्तथापित्वदीयचातुर्यादिगुणालब्धानामेवानुसरतीतिध्वन्यते तेनचैता
दृशाचरणमुचितंनवेति नैरपिदृष्टप्रदानादिकारणमनुलक्षीकृत्य निषादकर्तृक गुणाकरण

दृष्टंप्रयच्छमास्पृश दूरादपसर्पविहितवैमुख्यः त्वामनुधावतिनगणास्तदपिगुणा
कर्षनरलेयम् । प्रिययाकुंकुमपिंजरपाणिद्वययोजनांकितवासः प्रहितमाया
च्छांजलिसहस्रकरणायशिक्षयति ॥

काकर्षणेनगच्छतीतिभावः ॥ ॥ नायकःसखायंवक्ति ॥
प्रिययानतनायिकया कुंकुमेनपिंजरंयत्करयुगलंतत्स्थापनचिह्नितंप्रेषितंवासः अनेनकार्थप्रार्थ
नांजलिसंपादनायमांशिक्षयति कुंकुमपिंजरितत्वेनरक्तत्वेनचकोपवत्त्वंद्योत्यते पाणिद्वययोज
नांकितमित्यनेनप्रणतिराविद्योत्यते एवंचप्रणामोयंभवतामात्वामज्ञामगमनंभवतामितिद्योत्यतेनकु
पितत्वज्ञाने अनेनप्रार्थनांजलिकरणंममप्राप्तमितिध्वन्यते यद्वाप्रियेकप्रणाममग्रहणाज्ज्ञात्वा

हृत्पनिवारणं कारणानेकप्रणामकरणं मम प्राप्तमिति व्यज्यते तेन च नायिकाया माधिक्यं यद्वा यथा
मया त्वत्प्राप्त्यर्थमंजलिः क्रियते तथा त्वया मदर्थं मदीयगुरुस्वजनलोको विधेय इति शिक्षा मांगलिक
त्वेन कुंकुमसंबंधः अथवा हरतः शालिनीत्यतः त्वं तेषां मदनागमनापराध इति ज्ञापनायैकांजलिक
रणेनेदानीमेव रतमभ्यर्थनीयमिति कृतीकस्यापि श्लिष्टत्वेकत्वात्कस्मकथनेन नायिकायाः सहस्मकर्तव
मुपदिशतीति "प्राचीरेति" इयं नववृत्तिवेशिनी प्राचीरेणाव्यवहिता प्राचीरं प्रांततो वृतिरित्यमरः प्रिय
यस्य वदनेन स्वपरं समर्पयति प्राचीनचलाच्छादिता रात्रिः संध्यारागं दिवसमेव वदने प्राग्गिरिसम

प्राचीरान्तरितेयं प्रियस्य वदनेन परं समर्पयति
प्राग्गिरिपिहिता रात्रिः संध्यारागं दिनस्येव ॥

ताप्रतिपादनेन प्राचीरेति तिरोगतत्वं ध्वन्यते तेन चालंघनानर्हत्वं रात्रिसमताप्रतिपादनेन तमःप्रधा
नतया ऽस्वजनावलोकनभीतिशून्यत्वं नायिकाया व्यज्यते तेन चात्यन्तानुरागवत्त्वं संध्यारागमित्यने
नात्यन्तलौहित्यवत्त्वमपरं व्यज्यते दिनस्येत्यनेन बहिर्वर्तितया नायके लोकदृश्यत्वं द्योत्यते समर्पयतीत्य
नेन स्वयं चुंबनविरामासंपादनेन रागार्पणत्वं नायिकायामावेद्यते एवं च त्वयापि भीतिमुत्सृज्यैवं विधा
रणमत्र करणीयमिति ध्वन्यते ॥

गो॰ प्रियप्रीतिनिमित्तं सपत्निसमाननमपिविधेयमिति काचित्कांचिच्छिक्षयति ॥ पश्येति चंद्रशेखरशा
टी॰ रीरसंलग्नउमापार्वती उमापदेनउमेतिमात्रा तपसोनिषिद्धा इत्यादिकालिदासोक्त्यरीत्याप्रियप्रीतिस्त
योरूपक्लेशविशेषलभ्येतिध्वन्यते प्रियशरीरविश्लेषभीत्याभागीरथ्यौभगीरथक्षत्रियसंबंधकीर्त
१२९ नेन तीक्ष्णप्रतापतयादुःसहत्वव्यञ्जनेन शिरसावहतिइदंत्वपश्य एवंचत्वयाप्यनवैरीत्यास्थेय
१२९ मितिभावः एवंचयत्रभगवत्यापार्वत्याप्येवंरीत्यावस्थीयते तत्रकावार्ता न्यासामितिभावः ॥ का

पश्यप्रियतनुविच्छेदनभयेन प्राशिमौलिदेहसंलग्ना सुभगैकदेवतममाशिरसाभा
गीरथ्यौवहति ॥ पथिकवधूजननलोचनवाष्पनदीमातृकप्रदेशेषु चन्द्रमंडलमाखंडल
धनुषाकुंडलितमिवविधिना ॥

चिह्नकि पथिकेति पथिकांगनानयनवाष्पैर्नदीमातृकानद्यंबुपालितायेदेशास्तेषुवेदसा
कर्तृभूतेन इंद्रधनुषाकरणभूतेन मेघमंडलंकुंडलितमिव पथिकांगनास्त्रुभिरेवसस्योत्पत्तेर्मेघ
मंडलस्यानर्थकादितिभावः एवंचपथिकांगनानयनमीराधिकाप्रतिपादनेन तासामत्यंतदुःख
वत्वमावेद्यते ॥ ॥ १२९

काचित्कस्याचिद्दूतं वक्ति प्रतिवेशीति गेहिन्यायं वच सर्वसामर्थ्यमावेद्यते क्लेशागतोपि एवं
च सर्वग्राह्यदर्शनयोग्यत्वं ध्वन्यते गेहपति एवं च बहुतरदिनोत्तरागमनतयासर्वकार्यस्यत्वमा
त्रकर्तृत्वतयासर्वदर्शनयोग्यत्वमज्यते अत्यंततयाक्रीडासक्तिस्त्वया प्रतिवेशिमित्रं वधुष्व एवं च
गोपनानर्हत्वमावेद्यते एकं दिनमगोपि यद्वागेहिन्याश्रप्यतादृशीगतिस्तत्रकावार्तान्यस्याइति
काचित्कथमीदृशाक्रीडालंपटत्वमितिवादिनीप्रतिवक्ति ॥ नायिकानायकं वक्ति ॥ पेरति ॥

प्रतिवेशिसहृद्बंधुदूरात्कृच्छ्रागतोपिगेहिन्या अतिकेलिलंपटतयादिनमेकम
गोपिगेहयति ॥ परपटैरवरजकीभिर्मलिनोभुक्तापिनिर्दयंताभिः अर्थग्रहेण
नविनाजेचत्यक्तोसिकुलटाभिः ॥

हेनिंद्य निंद्यकार्यकारित्वादितिभावः रजकीभिः परपटैरवताभिःप्रसिद्धाभिःकुलटाभिःमालि
नस्त्वंनिर्दयंभुक्तापरकीयत्वादितिभावः द्रव्यग्रहणंविनानपरित्यक्तोसि एवंचकुलटातनब
डुनायकविषयकरतिमत्त्वयातद्देतराभासतयाः र्थादोषथवत्काउत्पक्तादिसाचतत्रनरसइति
ध्वन्यते अत्रान्यविचारजातमस्मत्कृतरसमंजरीटिप्पणीद्रष्टव्यम् ॥ इतिपकारव्यज्यास्मोसमा
सा ।

गी॰ टी॰ १३०

१३१

130

काचित्कस्याश्चिद्वृत्तं कथयति । बह्विति बहुतरनायिकाशालिनि ललाटतयारुणमस्तके प्रिय
तमेव वयस्येन उपहसिते कथं स्त्रीप्रणाममकरोदिति तत्कालकलितलज्जा नायिका सख्याः सुसौभाग्यं
सूचयति बहुतराङ्गनाजातमपहाय ममैवासक्त्या मच्चरणजन्यैवमरुणातेन तच्छिरसि द्योत
ते इति भावः यद्वा यद्यपि नायको नानया प्रेमादि विदधाति तथापि सख्यादिषु तु मय्येव प्रेमवानिति
प्रदर्शनेन स्वगौरवं संरक्षणीयमिति तत्प्रदर्शनप्रकारं काचित्कांचिदुपदिशति बह्वीयोषिती

बह्वीयोषिति ललाटारुणशिरसि वयस्येन दर्शित
उपहसिते तत्कालकलितलज्जापिशुनयति सखी
सुसौभाग्यम् ॥

त्वयैतेनानेकनायिकावल्लभया किमीयच्चरणालक्तक इति संदेहयोग्यत्वं ध्वन्यते तत्कालं च वयस्यो
पहासैककालमङ्गीकृतलज्जैव सख्याः सुसौभाग्यं सूचयति एवं चैतादृशसमये नयारीत्या स्वसौभा
ग्यप्रदर्शनं विधेयमित्यावेद्यते तेनैवैतादृशे समये न मनसि खेदो विधेयः किंतु हर्ष एवाविष्क
रणीय इति ॥ ॥

कश्चिन्नायिकाकेशकलापंस्पृशतीति बंधनेनेति बंधनवतः गतमभिमानाख्यादीर्घस्येत्यर्थः पक्षेगता
भिमानस्य अस्याः केशकलापस्य सिंदूरयुक्तोयः सीमंतस्तन्मिषाद्धृदयं विदीर्णमिव बंधनवतो
गताभिमानस्यान्यस्यापि विदीर्णहृदयता भवतीति लौकिकं ॥ काचित्कंचिदुक्तिः। बलमिति स्ताम
र्थ्यमपि अपिनागुणादिसमुच्चयः मयिवसतिवसतीत्यनेन योहियदधिकस्थलंजानाति तत्रैवव

बंधनभाजोमुष्याश्चिकुरकलापस्यमुक्तमानस्य सिंदूरितसीमंतच्छलेन हृदयं
विदीर्णमिव ॥ बलमपि वसति मयीति श्लिष्टिनिगुरुगर्वगद्गदं वदति ।
तज्ज्ञायया जनानां मुखमीक्षितमाहृतस्मितया ॥

सतीत्यनेनान्यनायिकाव्यतिरेकः स्वस्मिन्नावेद्यते इत्यतएव गर्वगद्गदं यथास्यात्तथा वदति सतिसंकु
चितस्थितया एवं च किंचित्सलज्जत्वमावेद्यते तदेगनयालोकानांतद्धोतादत्तावधानानामितिभावः
दनमीक्षितं तत्समाधानलेशमपिकर्तुंनशक्नोतिवदतिवेनादशामितिविस्मयेनेतिभावः। एवंचव
र्णजः पुंस्त्वहीनतयातदंगनायाश्चस्मरहुमन्मथत्वेन तत्रत्वजमने तस्याश्रामसक्तिस्त्वयिभविष्य
तीतिध्वन्यते ॥

गो· कस्याश्चिद्गुणादिकं कस्यचिद्दनाद्दाकर्ष्यापि कश्चित्तस्या मामका इति मधुपनलिनीवृत्तान्तव्याजेन
टी· काश्चिद्वक्ति। बलवदिति बलवान्यो वायुः तेन समीपानीतं विकसितनवकमलसौगंध्यं यस्य सः
मधुपः भ्रमरः कमलिन्या नानासमयानिति समावडिशस्य मत्स्यवेधनस्य वडिशं मत्स्यवेदनमित्यमरः
१३१ रज्जुर्यस्य तेनादृश्यरज्ज्वाकृष्यते क्वचिद्वडिशरज्जुहितः पाठः॥ गुणमात्रग्राहकत्वं दोषमात्रग्राहकत्वं सुज
131 नत्वं दोषमात्रग्राहकत्वं पिशुनत्वमिति कश्चित्कंचिद्वक्ति। वारामिति हरिर्विष्णुः वाराम्भरमिव

बलवदनिलोपनीतस्फुटितनवांभोजसौरभो मधुपः आकृष्यते नलिन्या नानासंनिधि
सवडिशरज्जुरिव॥ वारां हरिरिव कुरुते सज्जनो बहुदोषमप्यदोषमप्यदोषिमिव।
यावद्दोषां जाग्रति मलिम्लुचा इव पुनः पिशुनः॥

सज्जनं बहुदोषमपि गुणाभिज्ञो दोषः पदेन बहुतरबाहुशालिनं दोषशून्यमिव बाढं बाहितं कुरुते मलि
म्लुचा इव तस्करा इव पिशुनाः पुनः प्राह्णोत्पादिसमर्थे यावद्दोषं समग्रदोषानित्यर्थः पदे यावद्रात्रिं॥
जाग्रति तद्विषयकगवेषणावन्तो भवन्तीत्यर्थः पदे निद्राभाववन्त इत्यर्थः परस्वापहारणार्थमिति भावः
एवं सज्जनात्र भीतिः किंतु दुर्जनादेव सततं त्वं ततः सावधानतया तिष्ठेति ध्वन्यते॥

नायिका दूती नायकं वक्ति। बौद्धस्येति बौद्धस्येव वत्स्याः वल्लभाः नायिकाः यस्य पक्षे बहूनां वल्लभस्य
भक्तिविषयस्य तव यद्यपि भावश्चित्ताभिप्रायः प्रेम वा पक्षे पदार्थः क्षणिकः अस्थिरः बौद्धमते तदुपादा
श्रयस्य क्षणिकत्वादस्थिरत्वं तथापि भग्नाभग्ना भूरिविलस्याः मैत्री न तु विघटते एवं च भग्नभग्नैर्वा यथा चमत्
काराधायकत्वं तथा तदीयकलहस्य प्रीतिजनकतया न तत्वमित्येव हीति ख्याप्यते ॥ वक्रार्थव्याख्या। कश्चि
न्नैत्यकारिणां महाकायमत्स्याः नामानिं दति भ्रमसीति हे कुंजर भ्रमसि दंतं प्रकटयसि दंतमित्येक

बौद्धस्येव क्षणिको यद्यपि बकुलवल्लभस्य तव भावः भग्नाभग्ना भूरि वनं न तु तस्या
विघटते मैत्री ॥ भ्रमसि प्रकटयसि रदं प्रसारयसि त्वग्राममपि श्रयसि। धिङ्मानेन
वकुंजर जीवनं जहासि जठराग्नौ ॥

त्वमविवदितं करं शुंडां हस्तं च प्रसारयसि त्वग्राममपि अपिना नाश्रयणीयत्वमावद्यते आश्रयसि।
अतः तव मानं महापरिमाणाधिक्यं उदराग्नलेजीवनं जहासि एवं चोदरस्य पूर्त्यर्थमेतादृक्कुरणामन्य
नानुचितं व्यजपेन अन्येषाम्पुदरपरिपूरणार्थं नीचत्वमुपागतः इतस्ततो भ्रमणादिकरोषीति लौकिकं॥
लक्ष्योजादिरूपकारः कर्त्तुं शक्या अन्येन न गौरववत इति कश्चित्कांचिद्वक्ति॥

भूतीति संलग्नमपि एवं च नचिरकालस्तद्विनाशो इति भावः तेषां चाग्निः भस्मरूपं कृत्वैव विनाशयतीत्यर्थः
हे सुवर्ण एनमग्निं भजतो ऽपि चिरसंबद्धवतो ऽपि ते सैव दशा गुरुत्वानुरोधेन इति शंकयामि एवं चापका
रकारक एव परं तु त्वं स्वगौरवबलादेव यथास्थितमेव तिष्ठसीत्यतोऽनेन सैवेयेति ध्वन्यते यद्वा द्रुत एव वि
हीनेस्तत्त्वेवाकरणोत्पन्नमर्थावाप्तिरिति कश्चिद्दैन्यान्नाव वक्ति तेषां इत्यनेन नदीनमित्यादिना ग्रन्थसमि
न्धपसर्गो नोचित ऐश्वर्यप्रचुरं कुरुते सुवर्ण एवं भजतस्ते गुरुत्ववशात्सैव दशा एवं च त्वयो द्रुत्येनेनेत

भूतिमयं कुरुते ऽग्निस्तृणमपि संलग्नमेनमपि भजतः सैव सुवर्ण दशा ते शंके गरिमा
परोधेन ॥ भवति निदाघे दीर्घो यथैव हृदयमुनेव यामिनी तन्वी द्वीपाद्व दिवसाश्चापि तथा
क्रमेण प्रथीयांसः ॥

स्मात्किंचिदवाप्तमित्यादिना ॥ कश्चित्कांचित्प्रतिसंकेतं वक्ति भवतीति एतदेतस्मिन्निदाघे महत्तरे सति
दीर्घो इति पाठे पूर्वकालाभिप्रायेण यामिनीविशेषणं यमुनेव रात्रिः स्वल्पा भवति यथाक्रमेण द्वी
पाद्व द्वीपोः स्त्रियामन्तरीयं यदन्तर्वारिणस्तटमित्यमरः दिवसा महत्तराः भवंति यमुनायास्तन्वी
त्वात्कथनेन न चरणसंचरणयोग्यत्वं ध्वन्यते । द्वीपानां प्रथीयस्त्वकथनेनानेककुंजवत्त्वेन च तत्क्री
डाविशेषसंपादनयोग्यत्वं ध्वन्यते एवं च रात्रेरतिशायतनीयस्त्वयारतविशेषानर्हत्वेन दिवसानाम
दीर्घत्वेन तथा दिवैव यमुनाद्वीप एव संगमनयोग्यस्तन्निश्चय एवं विधय इति द्योत्यते ॥

नायिकासखीनायकं वक्ति भवनेनति भवता महति प्रीतिरूपवह्नौ एवं च त्वत्प्रीतेर्दुःखदत्वं ध्वन्यते प
दैनैलसंबंधिवह्नौ याग्यर्पिता सवर्णगुटिकेव एवं च नायिकायाः गौरांगीत्वमावेद्यते मा तन्वी हे पथिक
प्रवासशालिन् एवं चास्यथा बुद्धियोग्यत्वं द्योत्यते यस्मुद्धैः हलेन स्पृष्टमपि एवं च हस्तेस्पृष्टापि न शाके
ति किं वक्तव्यमिति भावः नशाका एवं चेयं त्वदासक्ता नान्यं कमपि चित्ते पथ्यं करोतीति ध्वन्यते न प्रते
ले प्रतिमा सुवर्णादिगुटिका सदोषैर्न स्पृष्टप्राकृत निदिव्यादौ व्यवहारः कश्चित्सखी वा युवक्ति । भूमीति ॥
भूमौ लुलितसमलग्न एवं कुंडलयंत्रे उत्तसीकृतः काउपटोयत्र यश्यंती इयं मुग्धा निःश्वासैः क्लेशज

भवता महति स्नेहानलेर्पिता पथिक हेमगुटिकेव तन्वी हस्तेनापि स्पृष्टमशुद्धैर्न सा शक्या ॥
भूमिल्लुलितैककुंडममुत्तंभितकाटपटमियंमुग्धा पश्यंती विश्वासैः दिप्रतिमानोरेणुपूर
मपि भवता लिंगिभुजंगीजातः किल भोगिचक्रवर्तीत्वम् कंचुकवेनचरीस्तनमभिलष
नः स्फुरति लघिमाने ॥

त्येति भावः मनः रेणुसमूहम पिदिपति एवं च पतस्या पतादृशप्यावलोक
नेन नममममनोवतिष्ठते मयी ध्वन्यते ॥ सखी अभिलाषिणं कंचन कांचिदन्योक्त्या वक्ति भवेनति हे कं
चुकयेन भवता भुजंगी उरगि पक्षे वेश्या आलिंगि यस्त्वंनिम्र्येन भोगिनामुरगाणां पक्षे भोगोप
चारशालिनां सम्राट् वर्ती यत्त्वातेषु राजा जातः नस्पतेवनेचरी भिल्लकांता पक्षे वनचरीत्वेन मूर्खेता
शालित्वं ध्वन्यते स्तनमित्येकवमविवक्षितं ३ इत्युत ः लाघवं स्फुरति एवं च तु स्याः संगतिं

[illegible]

केनचित्कस्याश्चित्संकेतः कृत इति कश्चित्कांचिद्वक्ति भेदेयेति तस्यपल्लीयतेवध्वासहृष्टेन सकामदृ
गी॰ ष्टावलोकिते सत्यर्थः भिक्षासंबन्धनभोजनवता एवंच प्रयासमभ्यासेन पुष्टतायभिव्यज्यते पल्ली
टी॰ पतिः एवंच चातुर्यविशेषाः शालितत्वमप्यते इति स्तुतः स्तुतिविषयीकृतः तामेवाह रत्नक सर्वोत्क
१३३ र्षेणातिष्ठसि यस्मादेवः पंकमद्देवालये इतरशून्यः शून्यमदतिविक्रजनरहिते देवालये सुखमस्मि
133 एवंच त्वद्दर्शनसामर्थ्यान्न कापि कस्यापि भीतिरिति भावः एवंच देवालये मयैकाकिनास्थीयते तत्र त्व
यागंतव्यमिति ध्वन्यते ॥ ह्रेहेनसीमंग्रहोवानविधय इति कश्चित्कांचिद्वक्ति भोगेति भोगे रत्नसक

भेदस्य भुजापल्लीपतिरिति स्तुतः तद्वधूसहृदयेन रत्नकजयसि यदेकः शून्ये सुरसदसि सुखमस
स्मि भोगाद्य मम स्यरतोद्दण्डाग्रिणा कुर्वतो नाभिमुखस्य वृद्धस्य प्रमदापि भीरुपि भृत्यस्य भोगाय ॥
भविता किरजनियमाम भ्रमपांतेय पदं दधती सबलात्ववलयितजंघा वेह्यामासस्वस्तिपा
नयति ॥

चंदनादिकं च तत्रासमर्थस्य दृष्टिमात्रेण रक्षणं कुर्वतः मात्रपदेन शरीरस्य सामर्थ्याभावो ध्व
न्यते वाग्व्यापारेणोत्यपि कश्चित्पाठः अनभिमुखस्य अस्मासमर्थ्यान्तत्कटाक्षनिरीक्षणासमर्थस्य श्यपिपराङ्मुखस्य
वृद्धस्य प्रकृष्टमदशालिनी नायिकापि लक्ष्मीरपि सेवकस्य भोगाय एवं चैतद्भयसंग्रहो नर्थकएवतस्य
निध्यात्यते ॥ भवितेति हे रजनि यस्मात्वयि मार्गश्रमापनोदनार्थं पदं दधती वलयितायाजंघा नयाव
ह्यामासम्मारस्तिपानयिष्यति एतादृशीं त्वं भविता मि श्रमापनोदाय श्रान्तस्य चरणाद्युपरिचरणादि विधीयेत १३३
इति लौकिक पथिकांगनाधर्मसनेमेतत् ॥

किमित्यस्य गौरवादिनविधीयते त्वयतिवादिनीं सखीं नायिका वक्ति भूषणानामिति हे सखि विभूष
णानां सर्वोत्कृष्टानां कटकादिरूपाणां च भजतः कषणेन चिरकालीनसामान्यानिकषोपलेन विशुद्ध
स्य विज्ञानसकलस्वभावस्य विज्ञातशुद्धस्वज्ञानरूपस्य स्वरूपस्य यद्वा येनो रूपादिकमित्यर्थः पक्षे सुवर्ण
स्य चामीकरं जातरूपमित्यमरः सरागस्य प्रीतिमतः पक्षे रागो लोहित्यं पुरुषस्य च कनकस्य च गरि
मा गौरवं परिमाणयुक्तं एवं चैतादृशस्यैव गौरवं मयाचिंतमन्यादृशस्येति भावः स्वगुणैः प्रियवश्यता
विधानदक्षां कार्मणेनानया पतिः स्वाधीनतां मानीत इति सपत्नीभिः प्रोच्यमानां नायिकां काचिदन्या

भूषणानां भजतः सखि कषणाविशुद्धस्य ज्ञानरूपस्य पुरुषस्य च कनकस्य च युक्तो गरि
मा सरागस्य भस्म पुरुषे पि गिरिशे त्वं मयीत्यनुचितेन सुभगासि मोचरस्त्वयि जनवा
दोपदोपदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥

न्यावक्ति भस्मेति भस्ममलिनेपि गिरीशे एवमतिकाठिन्यमेवद्येत ऋजत्वं वा तेन दुराराध्ये त्वं स्नेहः
प्रीतिलक्षणरूपा च तं प्रीतिकर्त्री प्रीतिप्रसृतेरिति काठिन्यत् इत्यनुचितेन सुभगासि एवं तथयत् ओषधीनां प्र
स्थानि सानूनि यस्मिन् तस्य दुहितेति सनुप्रस्थः सानुः रस्त्रियामित्यमरः एवं चानया कर्मणा बलेन प
तिर्वशता मानीत इति लोकवादः जनपदमनिवारणीयतां प्रनयति मोचः अलीकः एवं च तया नायकः
स्वगुणैरेव स्वाधीनतां नीतो न तु कार्मणबलेनेति व्यज्यते तेन च लोकस्य भ्रान्तत्वं तेन च नहृचनस्या

गो॰ निकटस्थायामपि नवोढायाः उपभोगो न दुःसाध्य इति कश्चिद्वक्ति भयेति बालायाः भयेन नवोढास्तनाभ्या-

टी॰ मुल्लभेनेत्यर्थः आच्छादितं पीवरं जघनहृदयं येन प्रेमार्द्रः प्रेमयुक्त इति यावत् मदनोद्धूतनिद्रः नायकः निद्रायां

नायिकाया इति भावः निश्वस्य निश्वस्य संभोगाभावादित्यर्थः पश्यति यद्वा यस्य यत्र मनस्तदेव तेन नि-

१३४ द्रायामपि दृश्यत इति कश्चित्त्वं किंचिद्वक्ति निद्रायां स्वप्ने इति भावः एवं च जाग्रद्दशायां यादृक् दृष्टं बालाया

134 ऊरुहृदयं तादृगेव निद्रायां पश्यतीति भावः नायिका सखीं नायकं वक्ति भ्रमतीति गंधेन परिमलेन स्वाधी-

भयपिहितं बालायाः पीवरमूरुहृदयं स्मरोन्निद्रः निद्रायां प्रेमार्द्रः पश्यति निश्वस्य निश्वस्य ॥
भ्रमरीव केशगर्भे गंधहृता कुसुममनुसरन्तीं त्वाम् अधन्यकं कुञ्जं तीमं केन मानमसि भ्रमति ॥
भ्रामं भ्रामं स्थितया स्तनैर्हृतं वपयस्मितं तत्रैव आवर्तयति तन्नौका धिमनया विनयमपनीय ॥

नीकृतत्कृतचिन्ता कुसुममनुसरन्ती केशगर्भे भ्रमरीव त्वामनुचरन्ती अधन्यके लोका भयादिति भावः एतेके-
शैरावृद्धादिते वा कुञ्जं तीमानमसि संकेते भ्रमति नायिकायाः भ्रमरीनसाम्येन नायके च कुसुमसाम्येन यथा
कुसुमानुसरणं विना न गतिर्भ्रमर्यास्तथास्त्वदनुसरणं विना न गतिर्नायिकाया इति द्योत्यते ॥ एतस्याम-
प्यनुरागाक्षिप्तं स्यात्पतिनेवेति संप्रत्यायानं नायकं नायिकासखी वक्ति भ्रामभिति तत्र तत्र तद्विधाशालिनिला-
कोत्तर इति यावत् नवस्तनैर्हृतं पयस्मितः पयः पदेन माधुर्याद्यभिव्यज्यते पदेस्तनैर्युक्तो जलेभ्रान्त्वा भ्रान्त्वा
स्थितया अनया विनयं नम्रतां विशिष्टनीतिं च पदेऽविशिष्टं नयनं अपनीय आवर्ते भ्रमे साभ्रमेयापनि १३४

तातैर्नोकान्तदुराचरितमेव एवं च न्ययाशंकनीयमितिभावः एवं च यथा जलेस्थितानौका आवर्तइतिता
तेनान्यत्र न गच्छति तथैव यत्नवस्ते हे स्थितानानान्यत्र चित्तं करिष्यतीति व्यज्यते एवं च सर्वैर्थं वेन मनुग्राह्येति ॥
॥ कश्चित्कंचित्प्रत्यन्योक्त्यावक्ति ॥ भालेति हे ईश एवं तोपदेशदानानर्हत्वं द्योत्यते यद्यपि तव ललाट
नेत्रे वह्निः मस्तके चंद्रः शरीरे सर्पमणिरूपदीपाः तथापि त्वं तमोमय एव एतमर्थमर्थान्तरन्यासेन दृ
ढयति स्वभावं कः अतिक्रामति न कोपीत्यर्थः प्रकाशकवस्तुबाहुल्यसत्वेप्यंधकारप्रचुरत्वमिति विरो
धः तदभावस्तु तमः पदस्य गुणविशेषवाचित्वात् एवं च यद्यपि समीचीनसात्विकसंगतिस्तवास्ति त्वदी

भालनयनेग्निरिंदुर्मौलौ गात्रे भुजंगमणिदीपाः तदपि तमोमय एव त्वमीश कः प्रकृतिम
तिशेते ॥ भ्रमयसि गुणानयि कंठग्रहयोग्यानात्ममंदिरे योषां ते हालिकनंदनि तरुणा
त्कुक्षिंनो मेधिरज्जुरिव ॥

यं स्वाभाविकं तमोगुणप्रकृतत्वं नापगच्छतीति व्यज्यते काचित्कांचिद्वक्ति भ्रमयसीति हे हालिकनं
दिनि हालिकपदेन ज्ञानशून्यत्वं तेन च कामुकमनोवश्यकारिणी विहारयोग्यं यं जानाति ज्ञानवैधु
र्येण किंचित्कालपरपुरुषभोगसंपादनयोग्यत्वं ध्वन्यते गुणा प्रकृष्टा गुणाः सौंदर्यादयः
एत त्वं तनवः स्वमदनतिकटे आलिंगनयोग्यात् एवेकं च बंधनयोग्यान् तरुणान् मेधिरज्जुः
पुंसि मेधिः खले दारुन्यस्तं यत्पशुबंधयेत् इत्यमरः

गो॰ इष्टभानि बभ्रमयसि एवं चैते गृहमध्य एव कृतो नानीयते भीतेरभावात् इति भावः गुणाम
टी॰ यतिपाठे गुणाप्रचुराश्चेते कंठग्रहयोग्याश्च नानीत्यर्थः इति भकारवर्ज्यापाठाद्वा समाप्ति
१३५ मगमत् ॥ आसक्ताचितेनागसैनो हृत्यमपि न गण्यत इति काचित्कंचिद्वक्ति मद्विमि मयमदा
135 अतएव कालज्ञौचित्यमावद्यते यथा तथा अर्था नायकस्य वक्ति वल्लभः अजाततृप्तिः सन् वा
लमुखं तथा तथा सादरमवलोकयति एवं च रसिकानां नायिकोद्दृत्यक्तं तवचनादिकं न दुःखे

मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लयति स्वमुखं बाला तन्मुखमजाततृप्तिस्तथा वल्लभः
पिबति ॥ मित्रैरालोच्य समं गुरु कृत्वा कदनमपि समारब्धः ॥

दमतस्त्वयैताहृशैतद्वचनादिना कोपो न विधेय इति ध्वन्यते ॥ सखी नायिकां वक्ति मित्रैरिति
मित्रैः समं विचार्य महत्तरं कलहमपि कृत्वा स्मत्क आटोपपुरःसरमिति भावः आरब्धः अर्थ इव
सतां सभ्यानां मुखवैलक्ष्येण अस्मद्गिदमिति धियेति भावः अयं मानः तव मुखवैलक्ष्येण प्रसा
दजन्येति भावः हतः एवं च यथा मित्रैः समं विचार्य महत्तरं कलहं विधायारब्धोऽर्थः सतां मुखवै
लक्ष्यमात्रकरणेन विनष्टो भवति तथानेन मानः प्रसादजन्यमुखवैलक्ष्यणेतयाविनष्टः एवं च
प्रसादचिह्नं किंचित्कालं गोपयेयेत्यन्यते यथा यथाविचार्य कलहादिकं च विधायारब्धः ॥

समीचीनानामर्थः सुखवैलक्ष्यगुणस्तत्कृत्रिमत्वेनज्ञानादितिभावः अतएवसुनामितिपदमुपयोगि
हृत्तोभवति लोकैर्मुखवैलक्ष्यगुणान्यथानिर्णयादितिभावः तथानेमानःकथंसमाधेयोदयितइत्यादि
चिंताजन्यमुखमालिन्येननुहृतइत्यर्थः अथवामित्रैःसमंमित्रत्वमनयाविचार्यउपकारकत्वादितिभावः
मुखवैलक्ष्यगुणेनदैन्यादिवशादितिभावः गुरुमहत्तरंकदनंक्लेशादिकंज्ञात्वा एवंचान्यासांदुर्वच
नादिरूपःकलहस्तवनमुखवैलक्ष्यगुणपकरणमात्ररूपः इत्यन्यनायिकाव्यतिरेकः सूच्यते हृतोपि
नवार्यमानःहृत्तोभवति दुःखदत्वादनादरणीयोभवति एवंचैतादृशमानविधानेनत्वानुचितमि

अर्थःसतामिवहत्तोमुखवैलक्ष्यगुणेनमानोयम् ॥ ममरागिणोमनस्विनिकरमर्पयतो
ददामिदृष्टमपि यदितदपिकमलबंधोरिवमन्येस्वस्यसौभाग्यम् ॥

तियोज्यते ॥ कश्चिल्लज्जावशात्स्वकटाक्षविक्षेपसमयेः स्वप्रदेशाभिमुखींकांचिद्वक्ति ममेति हेमन
स्विनिइतिप्रशंसातः करस्यापि एवंचकौटिल्याभावोज्यते अनुरागवतः पक्षेलौहित्यवतः करं हस्तं पक्षे
किरणंसमर्पयतः ममदृष्टमपियदिददासिलज्जावशान्मुखपरावर्तनादितिभावः पक्षेदृष्टतः सव
र्यदर्शनमित्युक्तादितिभावः तदपिकमलबंधोरिवस्वस्यहंसौभाग्यमन्ये एवंचैतावताप्यहमात्मानं
हृतार्थंमन्ये किमुसम्मुखावलोकनइतिभावः एवंचयथाकथंचित् कुचस्पर्शार्थंकरमर्पयतो

गो॰ ममस्पृष्टदानेनकुर्यामंग्रथिमोचनानुमतिदानेमात्मनानुकूल्यंविहितंत्वयेतिव्यज्यते पुष्पवती

टी॰ हृत्तंकस्त्रिसखींप्रवक्ति॥ मामास्पृशेति सकुपितमिवनवाढवमितिभावः भणितंललितिभावः

१३६ आलिंगितया उत्कंठादितिभावः आचारहीनकिंकुरुषेइतिमम स्मितं मूढोढकादिभावः उक्त

136 एवंचकामिनीनांसरतेसर्वदामोदमितिध्वन्यते। कश्चित्काचिदस्याक्षावक्ति मलेति देगोदा

वीर मेचद्रूपायामदिरायाप्रकृष्टमदवती एवंचकर्तव्याकर्तव्यविवेकविधुरत्वंध्वन्यते हृत्ता

मास्पृशमामितिसकुपितमिवभणितंच्चजितानचक्रीडा आलिंगितयासस्मितमुक्त

मनाचारकिंकुरुषे॥ मूलानिचतिचुलानांहृदयानिचकूलवसतिकुलटानां मदिरम

दियाममतागोदावरिकिंविदारयसि॥

णानिकटस्थानामितिभावः मूलानिचतीरवसतिशालिनांकुलटानांहृदयानिचविदारयसि॥

वीविभिःशिथिलकरणेनसंकेतितनमूलनेनेतिभावः कूलवसति पदेनकुलटानामनन्य

गतिकत्वेनहृतयविदारककतानौचित्यंध्वन्यते इदंतेनोचितमिभावः एवंचास्थिरद्रव्यायुन्मा

दवशात्परोप कारप्रवणानांनिकटवसतिमात्रशालिनामितस्ततःसमानीतान्नोपजीविनांदुः

खदानममुचितंवतिध्वन्यते॥

१३६

पाण्डित्यादिगुणशालित्वेपि जडाचाराभिरतं कश्चिदुपदिशति मलयेति मूर्खाचारनिपतितानां दे
समयः शपथाचारेत्यमरः एतेषां नकालप्राप्तानां चंदनसाराणामिव धीराणां गुणानां पाण्डित्यादीनां दी
नापदेसौगंध्यादीनां आधिक्यमपि अयितादरानर्हत्वं गमयति अनादरायैव नगुणाय एवं स
मीचीनाचारप्रविष्टस्य गुणाद्यपि निंदाकरमेव त्यतस्त्वयानैवमाचरितव्यमिति व्यज्यते ॥ कस्या
श्चिन्नायिकायाः सांप्रस्वस्मिन्कुर्वीणा कांचित्कांचिदत्योक्त्या वक्ति मधिति मधुमथनस्य श्रीकृष्ण

मलयद्रुमसाराणामिव धीराणां गुणप्रकर्षोपि जडसमयनिपतितानाम् अनादरायैव
नगुणाय ॥ मधुमथनमौलिमालेसखितुलयसि किं मुधाराधां यत्तवपदसीयमस्मभयिवं
सौरभोद्भेदः ॥ मयियास्यति कृतावधिदिनसंख्यं चुंबनं तथाश्लेषं प्रियया एणदृशोचिता
सातावत्स्मरतान्तमी रजनी ॥

स्यमौलिसंबंधशालिनि मालेसखिएवं चयथार्थवादार्हत्वं ध्वन्यते रा
धां वृषभाकिमितितुलयसि स्वसमानां मन्यसे यद्यस्मात्तवपरिमलोद्रेकः अद्भुसीयपदं राधासंबंधि
चरणं स्वभीकर्तं श्रीकृष्णेन सर्वदाराधाचरणप्रणामकरणादितिभावः एवंच यथा तस्याः गौरवं
तथा न त्वयीति ध्वन्यते सौरभोद्भेदः स्यप्राक् नवेतिपदादानमुचितम् कश्चित्सखायं वक्ति मयीति ॥
गंतुकामेमेपि अवधिदानसमसंख्यं चुंबनं तथालिंगनं कृत्वा प्रियया तावत्स्मरतोकस्तु रतसं

गो॰ पादनाद्यसमाराधि: अन्यथोचितापवंच स्त्रीणांरवेनेत्यत्तप्रीतिरितिभावः कश्चिद्विदग्धं स्तौति ॥
टी॰ मृगेति ॥ अटवीकस्तूरीकोत्पत्तिस्थानं कुंकुममपि क्षषिकवाटिकावहति एवंच मृगमद
१३७ केसरयोर्विनैवाभसाधालितयाननागरिकजनसर्वदत्वमितिभावः हेवारांगनेप्रकामभवतीउ
137 त्कृष्टपरसंबंधिलोकसर्वस्वसत्वविशेषप्रदत्वादितिभावः यद्वाकस्तूरीकुंकुमयोरन्यत्रापि
सत्वेनसाधारणत्वात्वावारविलासिन्यास्तुनागरमात्रवसतिशालितया असाधारणत्वेननना
गरिकात्वेनस्पृहणीयत्वमितिभावः ॥ वसंतसमयेषट्पदीयनोद्देकातूष्णीमवस्थांहनशाकात

मृगमदनिमटवीकुंकुममपिक्षषिकवाटिकावहति इहविलासिनिभवतीपरमे
कायोरसर्वस्वम् ॥ मधुदिवसेषु भ्राम्यन्यथायथाविशतिमानसंभ्रमरः सविलो
टंकटकिनिभस्तथातथामदनविशिखोपि ॥

इतिकाचित्कांचिद्दक्ति मखिति । हेसखिवसंतसमयेषुभ्राम्यन्भ्रमन् एवंचदर्शनेच्छुःपरिहरत्वप्य
त्यते यथायथाचित्तलोहकंटकसदृशः भ्रमरःविशतितथातथामदनबाणोपि एवंचकेनचित्
सहसंयोजयतिध्वनीत यद्वाइतस्ततोमदर्थमेवपरिभ्रमरस्वभ्रमरःसारग्राहकोत्वनातिचमु
रत्वादितिभावः नायकःयथायथामनसिसमायाति तथातथालोहकंटकसदृशःएवंचवय १३७

कत्वं मदनबाणोपि हृदयं प्रविशति एवंचेत दर्शनेनाहं मदनशिरश्छिन्नात योगं विनावस्था
तुं नशक्नोमीति तेनमहमायाजेयतिध्वन्यते ॥ नायकोनायिकांवक्ति मयीति हेप्रियेमयिप्र
स्थितेमुक्ताः परित्यक्ताः एतेमुक्ताफलानि स्वभावात् स्त्रीस्वभावात् एतेमाद्दजिकनया सपा
नीयाः अश्रुजलवन्तः एतेतेजोविशेषशालित्वात् अमूल्याउत्कृष्टाः एतेबहुतरदुर्लभाः
दृष्टयः ममहृदयस्यचेतसः एतेवत्तसः हारत्वंअपहारत्वं एतेसारभावंप्रयांति इदंसत्यएवं
चैतादृशात्वद्विलोकनेनेहगमनपराङ्मुखः संहृतोस्मीतिव्यज्यते अहमत्यंतमदनबाधाक्रांतः

मयिचलितेतववमुक्ताः दृशः स्वभावात्प्रियेसपानीयाः सत्यममूल्याः सद्यः प्रयांतिमम।
हृदयहारत्वमग्र्येममनसिशराः स्मरस्यपंचापिसंततंलग्नाः शंकेस्तनगुलिका
द्वयमर्पितमेतेनतवहृदये॥

संहृतइतिकश्चित्कांचिद्वक्ति ॥ मुग्ध्येइति हेमुग्ध्येस्मरस्यपंचवाणाः अपितान्यस्मत्ताभावोव्य
ज्यते अहमत्यंतमदनवाधाक्रांतः संहृतइतिकश्चित्कांचिद्वक्ति मुग्ध्येइति। हेमुग्ध्येस्मरस्यपंच
वाणाः अपितान्यस्मत्ताभावोव्यज्यते ममनमितिनिरंतरं एवंसर्वमपिमनोविद्धमितिभावः
लग्नाःनतुनिर्गताः अतएतेनमदनेनतवहृदयेस्तनद्वयरूपगुटिकाद्वयंअर्पितमितिअहंसंभावया

मो। स्मि प्रागभावादितिभावः एवंच गुटिकावेदनायाः स्वल्पतया त्वयि धैर्यमपि नेति ध्वन्यते ॥ कश्चित्
टी। कांचिद्वक्ति मध्विति श्रीकृष्णवदनविहितायां वंशीतच्छिद्रानुसारिणः रागाः मदनस्य नलिकाः
काण्डाश्च मम मनः हंतत्वेदहरंति एवंच वेणुध्वनिं श्रुत्वाऽन्यावस्थां तं नापि कोपेन अनेनाहूतं प्रया
१२८ हीति ध्वन्यते ॥ नायको नायिकां वक्ति मयीति हे प्रिये मयि प्रस्थिते मुक्ताः परित्यक्ताः पक्षे
138 मुक्ताफलानि स्वभावात् ह्रीस्वभावात् पक्षे साहजिकतया समानीयाः कश्चिन्मित्रयोरत्यंतं
संगमयितृदूती नायिकां वक्ति महतोरिति अनयोः एवंच परिच्छेदप्रदानेन महत्त्वं ध्वन्यते ॥

मधुमथनवदनविनिहितवंशीशुषिरानुसारिणो रागाः । हंति हरंति मनो मम नलि
काविशिखाः स्मरस्येव ॥ महतोः सुवृत्तयोः सखि हृदयग्राह्ययोरप्ययोः समुच्छ्रितयोः
सज्जनयोः स्तनयोरपि निरंतरं संगतं भवति ॥ पक्षे महापरिमाणशालिनोः समीचीनावरणयोः
एवंच लौकिकदुष्टशंकाशून्यत्वमावेद्यते यद्वा लिंगयोग्ययोरित्यर्थः पक्षे वक्षःस्थितिशालिनोः
समुच्छ्रितयोः एवंच नवीनयौवनभाग्भाग्यादिशालित्वं द्योत्यते पक्षे नवीनोदयवतः सज्जनयोः
स्तनयोरिव संगतं निरंतरं भवति एवंचोभयोरपि समानगुणशीलतया न्यूनाधिकभावविरहेण
उभयोर्मध्ये यं प्रत्येवानुरागः स एवानुगृह्यतामिति ध्वन्यते यद्वा कयोश्चित्स्नेहचरयोर्मध्येऽन्यतर १२८

भीत्यान्यनरावलोकनमसम्यगिति मत्वा नो नायिकां दूतीवक्ति एतयोरतितरां प्रीतिमत्त्वेन परस्परानं
दस्यवर्धकतया नान्यरागशंका विधेयात्वयेत्यावेद्यते कश्चिद्देवतादर्शनाचरणीयमित्युपदेष्टा नमसंभवीति
ध्वन्यते कथमेतयोरतितरां संगतिरितिवादिनीं वा दूतीं ॥ कांचित्काचिद्वक्ति कश्चिद्देवतादर्शनाच
रणीयमित्युपदेशकर्तारं सखायं वक्ति ममेति बहुभिर्विवेकिभिरितिभावः सहहृद्भिरितिवा निवा
रितस्यैनेवं विधेयमितिभावः सहहृद्भिरितिवा निवारितस्यैनेवविधेयमितिभावः स्वयं च मुहुर्मुहुर्वि
चारयतः ममदिनीवनत्त्वाजातो मोहः प्रीतिभ्रमस्सहैसत्वेन गच्छति एवं च यथा संजातदिग्भ्रमस्य

ममवारितस्य बहुभिर्भूयोभूयः स्वयं च भावयतः जातोदिशोवसत्यामखेन निवर्तते मोहः
मेनामुल्लासयति स्मेरयति हृदि गिरिं च सुखयति कृतकरवेधविलंबः परिणयेन गिरि
प्राकरकंपः ॥

नकेनापि निहन्तिः कर्तुं शक्या तथैव तस्यां मे मोत्पन्नानुरागस्यान स्वबहूपदेशोऽनर्थकः
अत एव तत्करणाद्विरमेति ध्वन्यते ॥ पाणिग्रहणे ममसमयसंजातसात्विकभावोदयं यत्कंच नकश्चिद्वक्ति
मेनामिति ॥ विवाहकाले संपादितपाणिग्रहणविलंबः गिरीशस्य हस्तकंपः मेनां पार्वतीमातरं
उल्लासयतीत्यर्थः एवमुक्तरत्नकामोद्भिक्तजामातृलाभादित्यर्थः विस्मेरयति अनेन प्रकटि
तैवरागपरस्पाप्य स्येतादृशा वधूयतीति कुमकादिभावः हिमाचलं च विमुखयति लज्जा च शादिति

गो॰ टी॰ १२९ 139

भावः एवंचैतादृश्यप्यवस्था महतामपि भवतीति न त्वयाकापि लज्जा विधेयेति ध्वन्यते ॥ परांगणा
लंपटतया यकीर्त्यास्वजनपरित्यक्तं कंचन कश्चिद्दत्योक्त्यावक्ति ॥ मग्नासीति हे नह्येश्वष्ट एवंच
नीचस्यैतादृशाचरणेन किंचिदसमयगीतिध्वन्यते नर्मदाया नद्याः नर्म ददातीति व्युत्पत्त्याकला
पवत्वमावेद्यते नायिकायां तंत्रमहूकटाक्षैः अचवीचिहल्यायेलोचनद्वेपामेहृतः रसेजल
श्रृंगारादौ च मग्नासीति एवंचानंदनिमग्नमानसतयालोकनिराज्ञावैधुर्यमावेद्यते अष्ट इति ॥

मग्नासि नर्मदाया रसे हृतावीचिलोचनद्वैधैः
यत्फच्च्यैसतन्हवरभ्रष्टाभ्रंशोपितेस्माच्छः ॥

यत्फच्च्यैसलोकैरित्यर्थः अथकर्त्रनुपादानेन मेर्वेपितानिंदंतिरतिभंजनेनमनूनपद
त्वमाशंकनीयंनहिनेभ्रंशोपिस्माईः नायिकायालोकोत्तरसौंदर्यादिगुणशालित
येतिभावः एवंचैतादृशानिंद्यकर्मापिचेत्कर्तव्यतर्हि एतादृशा
नायिकासहेतिध्वन्यते ॥

१२९

ॐ. येन हि प्रताशनायिका मरुदिति व्यज्यते माप्स्यति मधुगंधवस्त्रस्वेदार्द्रतिलकं स्खलद्दक्षिसोत्मा
दत्वादिति भावः चूर्णदहनमर्पना तस्याबुद्धिस्थनायिकायाः मुखमनवधूय तिरस्कृत्य अचुंबयित्वे
तिभावः अपरायमृतं उत्तरोष्ठपाननिषेधादिति भावः पस्यामि एवं चैतादृशवस्तुचुंबनादप्यधरपा
नमधिकमिति व्यज्यते यद्वा मधुगंधादिगुणयुक्तमाननमनवधूय कंपयित्वा स्थितया इति शेषः
तस्या अधरामृतं पास्यामीति योजना पथिकाशंसनमेतत् मेदिन्या इति अहवहुनावल्लभेति

मधुगंधचर्मितस्य तिलकं स्खलद्दृक्कि चूर्णदहनाद्गुणं तस्या
कदाधरामृतमाननमनवधूय पस्यामि ॥ मधि त्वां तव निपतति न पदं बहु
वल्लभेति गर्वेण आश्लिष्य केन करेण तरीव वसनैर्विमुक्तासि ॥

६१० गर्वेणातव पदं भूमौ न निपतति केन करेणालिंग्य वैदेहरीव न विमुक्तासि उपसर्गेण पुनः
कदापि संबंध इत्यावेद्यते उत्तरोत्तर नायकवल्लभा सर्वे सर्वे नायकवल्लभताभावस्य हेतुनयात
स्यच गुणाभूत्यत्वज्ञानाधीनतया नवीनकवल्लभात्वे गर्वकरणमनुचित मयि तु यस्मात्मेक एवा
नेककालाकेलाया कृष्टो नायको निमग्नमानमस्यापव गर्वकारणमनुचितमिति व्यज्यते

गो. टी.
१४०
140

परपुरुषेष्वभिरतिमुत्पादयितुं दूती नायिकां वक्ति मूलेति मूले आनंददानेन रहसीति यावत् प
दे यथा अकृतस्वभावमधुरं एवं चौपाधिकमधुरं समर्पयंतो रसं इति भावः रसं रत्यादिकं पदे उत्तरवि
कारं समप्य गर्वयंतः एवं चान्यत्र समर्पणोपि न मासीचीन्यमिति भावः एवं च परपुरुषातिरिक्तपुरु
षाणां रतेन न स्वतो मधुरं न वा तेन तत्त्व लोकभयशालाइत्यावेद्यते सरसानन समर्पणं पदे अनभोगविर
साः लोकभीतेरिति भावः एवं च लोकवंचनानिपुणत्वेनातिविदग्धत्वमावेद्यते सरसंनन समर्पणं

मूलेनिसर्गमधुरंसमर्पयंतोरसंपुरोविरसाः
इक्षव इव परपुरुषाविविधेषुरसेषुविनियोज्याः ॥

परपुरुषा इक्षव इव अनेकरसेषु विविधरतादौ पक्षे अनेकमधुरप्रकारादौ विशेषेणाभ्यासाः एवं
च पुरुषेष्वभिरतिस्तरामुचितेति ध्वन्यते यद्वा काचित्परपुरुषाभिरतिनिंदति विविधरसेषु स्थापितुं
योग्याः परपुरुषा इक्षव इव मूले प्रथमतः स्वभावेन मधुरं रसं प्रीत्यादि समर्पयंतः अग्रे विरसा भवंति
एवं च प्राज्ञस्तु कर्म कुर्वीत येन नांते स्वत्वमेव नेरस्तु कतास्तोते परपुरुषसंगे रतिनिर्वाहेणाद्वैः स्वदत्वेन नतत्
तारणामनुचितमिति द्योत्यते यद्वा प्रथमतः सरसा पश्चाद्विरसाः परपुरुषाविविधेषुरसेषु विनियोज्या १४०

काचिन्नायकं किमर्थमवगणयसीति वादिनीं सखीं वक्ति महतीति यद्यपि महति बहुतरं स्नेहे
प्रेम्णि पक्षे तैले निहितः तस्मिन्प्रेमबहुतरं संपादितमिति भावः पक्षे लोहमयोपात्रेऽग्रस्थातिमात्र बहु
तैले स्थाप्यते इति भावः कुसुममेकत्वमविवक्षितम् बहुत्वादन्तयष्टावहुकुसुममिति अन्वयः बहुप्र
कारं पूजितः तदपि दुष्टग्रहः आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति प्रियः ऋजुर्नपक्षे वक्रः अस्या
शिक्षितोऽन्यनायिकासंचरणवान् शनैश्चर इव एवं चेतादृशादाने प्रजादिनानुकूल्यं यथा तथा स्यात

महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहुदन्तमर्चितो बहुशः । वक्रस्तदपि शनैश्चर
ग्रह इव दुष्टग्रहो दयितः ॥ मा श्रावय तरलाक्षि पीवरवक्षोरुहयोभिरेण भज गर्वम्
निर्मोकैरपि साभाग्यवाभुजंगीभिरुन्मुक्तैः ।

यकस्यातो न मम मापराधः तिष्ठत्यपेते कांचित्सीबजनत्वे सेविता
यौवनगर्विताकांचिदन्याङ्गनाह वक्ति माश्रावरेति श्रावरस्यतरलाक्षि एवं हसितो गुणाभावेऽपि नायक
स्यापि निर्गुणतया तत्संगति लभा गुणावत्ताभावो व्यज्यते मांसमनस्लेनयोभिरेण गर्वं मा भज भुजंगी
भिरुरगीभिः अथ च वेश्याभिः परित्यक्तैरपि एवं च कदर्यजनसेवितत्वेन न त्वया गर्वः कार्य इति वा

गो॰ टी॰ १४१ ।५।

कुपितया मानः परित्यक्त इति वादिनीं सखीं नायिका वक्ति मेमेति हे सखि कोपकल्पाः मम मूर्छायां भूमावा
लिंगपसजातरोमांचः प्रीतिप्रचुरत्वमपरित्यजन् एषः मां क्रोधयुक्तां किं न करोति अपि तु करोती
एवं च तादृशे तस्मिन्नवलोकमानः परित्यक्तो मयेति व्यज्यते यद्वा शिथिलितकोपा नायिका सखीं व
क्ति कुपितायां मम मूर्छायां भूमावालिंगपसजातरोमांचः प्रीतिप्रचुरत्वमचेष्टितं जनं मामपगतरोषां
हे सखि किं न करोति किं न करिष्यतीति प्रश्नः वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति भविष्यत्यपि लट्
एवं च हे सखि त्वं तथा कुरु यथायं मल्लायायाः प्रणिपातादिना माम् अनुनयतीति व्यज्यते कश्चिन्नी

मम कुपितायाः छायां भूमावालिंगपसविशिलस्तलकः स्नेहमयत्वमनुज्झन् करोति
किं नैष मा परुषम् मुषितेऽद्य वनानि रोदिवि कुसुमेषुकेलिसंग्रामे हा सखे व श्रमस
मयेयमजस्रतां गीनत्यप्यामि ॥
परुषमिति पाठः नायि कोवेयं परकीया ॥ कश्चित्सखायं वक्ति मु
षितेति वाणमात्रसंजातविरहे मुषितस्य विद्यमानस्य ममव्यकलापुष्टेऽश्रान्तुविलश्रमकाले दासरव
नतांगीमजस्रं रप्यामि विरहासहिस्मतप्रपंचरअतकलाशालितनदासज्ञानुवर्तिताम् तक्रमेणामुषितर
वेत्यादि व्ययागाव्ज्यते एवं चैतादृशी नायिका नास्तीति व्यज्यते ॥ १४१

अत्र नयानेकप्रकारकारणेनाधिककोपशालिनीं नायिकामवलोक्य सानुनयनिर्विलासहृदयं नायकं सखी समुपदिशति। मुंचसीति व्यवसायात् सान्त्वप्रकारात् द्विगुणं कोपं वर्माहं हनिहेतोः मानवतीं मुंचसि इदं किं नोचितमिति भावः अत्रोपष्टम्भकमाह स्नेहः भवः प्रीतिजन्यः पक्षे तैलजन्यः कोपः अमुनयेन अग्निर्जलेन चाभिषवति अधिको भवतीत्यर्थः एवं चैतस्याः कोपः प्रीतिपूर्वक एवातो न त्वमेतस्याः समाराधनात् विरमेति भुज्यते ॥ इतरसंतापात्काममसंतापवाधिक इति कश्चित्कंचिदाह ॥ मलय

मुंचसि किं मानवतीं व्यवसायात्मसुदेवेगतिस्नेहभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोषस्त्वभिषवति ॥
मलयजमपसार्य चनं वीजनविघ्नं विहाय वा कुम्भं स्मरसंतापादगाणां न निदाघमालिंगनेमिथुनम् ॥

जमिति। भुजाभ्यां चंदनं दूरीकृत्य च नमंत्पनं वीजनस्य विघ्नं विधाय मदनसंतापवेशात् दम्पती चरमकालीनां निदाघस्त्रीपुंसहं हमालिंगनेविहायेति पाठे वीजनाभिनं विघ्नमित्यर्थः निदाघकालीनसंतापमगणयित्वा स चप्रया विपरीतिघात्यते कश्चित्कंचिदाह रागगतस्त्वेनवा वाग्दितस्त्वेवाह महतां तिः महाशयाः श्रेष्ठाः पक्षे गंभीरा विम्बानिष्ठिनिश्चितं महतापि श्रेष्ठानपि।
एवं चैतद्वत्तगोलकाभावत्वेपि नं तमहांतः परिणयं तीतीतिघात्यते पक्षे महापरिणामान् एवंगोपतेत्क्ये
च

गो॰ शक्त्राघोत्पेन दधिनिष्पाद्यन्ति लघवो नीचाः पक्षे स्वल्पपरिमाणशालिनः अल्पमपि एवंच मत्सदृशो
टी॰ ह्यकरत्वमावेद्यते न दधीति अर्थान्तरन्यासेनामुमेवार्थं द्रढयति समुद्रः अद्रीन् गोपयति अद्रीनित्यनेन
स्वखड्गः खेदं मदरसजातीयतया द्वेषवत्त्वेपि इन्द्ररूपशत्रुमत्त्वेन भीतिकरणौचित्येपि च तदगणनेनेन म
१४२ हत्वरत्वमावेद्यते निदाघकालीननद्यः मण्डूकमपि न गोपयन्ति भेकपदे न स्वजीवनाधीनजीवनतया
तथाविधशत्रुशून्यत्वं तया च रक्षणौचित्यमावेद्यते। एवंच मद्दातृएव महत्तरशत्रुमवध्यापि शरणागत

महतो पि निस्सामान्महाशयाद्रक्षति नाम पि लघवः। संहृतस्तेद्रीन्नुदधिर्निघ्ननद्यो न भेक
मपि॥ मधुधारवनमुञ्च सिमानि निःशृत्ता पि माधुरी सहजा कृतमुखे भगापि रसस्तदास्मि मम
मतिर्द्विवांभाधे॥

तेपालयन्ति न तु धाइति खल्येन॥ आरभ्यमानां नायिकां नायको वक्ति॥
मधुरिति हेमानिनि एवंच नृत्तत्वादिकरणौचित्यमावेद्यते मात्तिकथा रवनृत्तापि स्नेहाभाववत्य
पि स्वाभाविकी माधुरी न त्यजसि सहजामित्यनेन तत्परित्यागासमर्थकर्तृशाक्यत्वमावेद्यते वक्रीकृ
तवदनापि त्वं जलयन्त्रेसीव ममरसं प्रीतिं पक्षे जलं प्रयच्छसि॥ वीणावादनकारिणी नायिका
सुरतोत्कंठितनायकशान्तिरमनायकावक्ति॥

मदेनेति हेपृहिणि एवंचदयावेत्तोचित्यमावेद्यते मन्मथाकृष्टचापज्याचौतेरिव वीणातंत्रीशद्दैः
केषांपथिक तरुणानांचेतः नविकंपते अपितुसर्वेषां एवंचैनादृशत्वदीयवीणावादनश्रवणेनप
थिकप्राणा तंत्रीशद्दैः केषांपथिकतरुणानांचेतः नविकंपते अपितुसर्वेषांएवंचैनादृशत्वदीयवीणा
वादनश्रवणेनपथिकप्राणाःप्रयास्यंतीति इत्यतोक्षिप्रमवीणावादंवादितिद्योत्यते नविकल्पतइति
पाठेजीवनंभविष्यतिनवेतिसंदेहवान्भवतीत्यर्थः ॥ नायकःसखायंवक्ति ममेति छ्वाचांतरितेनक्वचिनू
मार्गमध्येस्मितगोपनार्थंनमितग्रीवयोः राज्यनुभूतति लासस्मरणाजन्यदर्शनसमसमयस्मितसप्परकी

मदनाकृष्टधनुर्ज्याच्युतेरिवगृहिणिपथिकतरुणानां वीणातंत्रीक्वाणैःकेषांनविकंपते
चेतः ॥ ममभयमस्याःकोपानिर्वेदोस्याममापिमंदाक्षं जातंक्वचांतरितेस्मिनसंवृत्तनिन
मितकंधरयोः ॥

याविषयकत्वेनगोपनमावेद्यक मितिभावः आवयोर्मध्येममभयंकिमिति मयाजन
स्यैप्रभावेस्कमिदंस्मितंकृतमितिधियेतिभावः अस्याइतिपरोक्तायामपिनायिकायाममपरोक्षवन्निर्देशो
त्यंततदेकताननतापन्नत्वमावेदयति नायकेकोपः किमियद्धितस्मिनवादावनेनेतिधियेतिभावःअस्यानि
र्वेदःस्वावमाननाकिमेनादृशीतस्निग्धेवकोपमकरवमितिधियेतिभावःअपिस्वार्थः ममचमंदाक्षल
ज्जाकथमविदग्धःकोपमीदृशपात्रप्यकरवमितिधियेतिभावः जातमितिसर्वान्वयि ॥

गो· दी·

एवं चैतेनादृष्टगुणातिशयशालिपरांगनासंगमनं भवतीति ध्वन्यते ॥ नायकोऽन्यनायकस्यां तस्यां नववासक्ति

दैतस्यामासां तां किमिदमिति वादिनं सखायं प्रत्याह मुक्ताविति हे सखे मामक्रवत्त्वं मायया पयत्तः नवमाका

प्रांशावत्पत्तत्रयोग्यतिभावः एतेन भूमावितिभावः त्रिमार्गगाऽवाप्रस्तु यत्किंचित्तस्याभवतीतिभावः

एतेन स्वर्गमत्र्यपातालगाः ममसमीचीनवंशजन्मा चासौ अनुकूलरतिमती एतेन वंशो वेणुः नर्मदायाम्न

१५३ तत्रत्यैः रम्योजलं इयमेव नर्मदा ममावदन्ती एतेन नदी नाम एवं चेयमेव ममध्यरोचनेन निर्मितेन ध्वन्यते यद्वाय

१५३

मुक्तावैदेवधावतत्पततु सखे सा त्रिमार्गगा वस्तु इयमेव नर्मदा मम वंशप्रभवानुकूल वसा

मृगमदलेपनमेनं नीलनिचोलेव निशि निशेवस्व कालिंघा मिं दीवरमिंदिर सुद्दशी व सखे वी ॥

यष्याः सक्तिं प्रदर्शयति मा तया अप्यनेकमार्गगामित्यतः अस्तु तिष्ठ तिरस्यर्थः सहंशप्रभवत्वेनैव कान्तुस्ते।

यमनेकमार्गगामिताभावात् ममसुखदा एवं च यनस्याअनेकगामितया प्रेमप्रदर्शनं कृत्रिममिति भावः

हती नायिका वक्ति मृगेति हे सखि कस्तूरीलेपनं एवं नायकं नीलवस्त्रे वरात्रौ सेवय एवं च तत्र साभिसा

रकत्वमवनवोचितमिति भावः कालिंघा नीलमलं भ्रमरं हृदशीव एवं च त्रयाणामपि कत्रपत्वान्नकेना

पिकिमपि ज्ञातुं शक्यमिति ध्वन्यते ॥ ११ ॥

सखीकंचननायकंस्वनायिकाचातुरीवक्ति ममेति हेपथिक एवंचास्ममार्गानभिज्ञतेन चिरविरहग्लानित याचतस्मीमत्रावस्थितिरुचितेतिध्वन्यते ममसख्याः कटाक्षविषयीभूतः कश्चिदपिएवंचकावार्तेतिभावः गंतुनशक्तः एवंचेनतस्तोदृष्योयालोकेनेनकेकेनासंस्कारइतिभावः अतस्त्वंविषमेपतितोसि यद्वाकस्यात्र पितुर्गमेपिपतितइतिपदच्छेदनयोज्यं इयंविषमदाणरसमदनराज्यच्चहट्कुटी एवंचत्वयात्रावस्थेयमि तिभावः॥ सखीनायकंवक्ति महतेति अंतरात्मप्रमवताकृतमप्रियमपिसभममसह्यतांयाति नदुःखदमि

ममसख्यानयनपदेमिलितः शंकानकश्चिदपिचलितुं पतितोसिपथिकविषमेस्यहट्कुटीयं कुसुमकेतोः॥ महतनाप्रियेयानिर्मितमप्रियमपिसभगमसह्यतांयाति स्तनसंभवेनयौवन विनाशनेनखलुखेदाय॥

त्पर्थः अपिमासह्यत्वमावृणेनअत्रार्थांतरन्यासमाह पुत्रोत्पत्तिर्याताप्यापनाशनेदुःखायेतितिनिश्चितं एवं चामयानशोकनीयमितिभावः एवंचप्रियायनिर्मिता प्रियेणाखेदकरणमनुचितमितिध्वन्यते य द्वास्वापराधजन्ययाभीत्यानायिकादर्शनात्स्वलीनंनायकंनायिकासखीवक्ति सुभगेति एवंचमत्यपरा येपिसाल्वामपेक्षते अतस्त्वमत्यंतपत्योसीतिद्योत्यते एवंचात्यंतप्रेमवतीसात्वय्यतस्त्वत्कृतापराधात्र गणयत्यतस्त्वभीतिमुत्सृज्यतस्याः सविधेयाहीतिध्वन्यते॥

गो। नायको नायिकां सखीं वक्ति। मानेति मानो नागीकारो येन महान् यः क्रोधस्तदनन्तरं दयितामह्यमन्येव रो
टी। चते दाहेन प्रकटितस्य शुद्धरूपास्य वर्णविकारा विशिष्टभूषव पक्वस्य यथा दाहादिना स्वर्णाभूषणास्य
नैर्मल्यं तथा मानापगमानन्तरं नायिकाया नैर्मल्यमतोऽनन्वत्वात् मानातिशयेन मम दुःखमपि तु सुखमेवे
१४४ ति ध्वन्यते तेन च मानस्यास्थिरत्वं॥ श्रीमदनेन पण्डितहन्तामकारस्त्रजालाभ्यां समाप्तिगमनं॥ इतीनायि
144 कासक्तातिशयं वक्ति नूनं इति॥ सा नायिका कण्टकद्रुमानि व चैलाञ्चलग्राहकानून रूणानात्यजनीता
वपुरुषं जानाना वन इव नगरेऽपि विचरति नूनं इत्यनेन नस्पृहणीयत्वं कण्टकविटपानि वेत्यनेन स्वाभा

मानग्रहगुरुकोपादनु दयितान्येव रोचते मह्यम्। काञ्चनमयी विभूषा दाहाञ्चितस्य शुद्धभा
वेव॥ नूनः कण्टकविटपानि वाञ्चलग्राहिणास्त्यजती सा वन इव पुरेऽपि विरति पुरुषं तां
विक वलात्कारकारितेपितदग मेवजानन्ती॥ णोनेनातिसतीत्वमावेद्यते वन इवेत्यनेन दूर्न्तावा
दुल्ये सभीतिसंचरशालित्वं च नायिकाया वेद्यते पुर इत्यनेन नवश्यसंचरणार्हत्वं द्योत्यते अपि नानि
संग्रहः पुरुषमित्यनेन मन्मथकलाकलापकुशलत्वमाथवोन्यहीबल्यादित्यत्यनानादरोस्य पु
वस्थिति व्यज्यते एवं च सर्वत्र सर्वैपि नस्या सामक्ताः सा तुष्यैवेति ध्वन्यते॥ केश्चित्तरुणी दरिद्रः क्व
चित्समुदायो गतस्तत्र च सतिमलभमानस्तन्वक्ति॥ १४४

युष्मास्विति भोः पंडिताः वाग्जालपाटवेन पांडित्यमात्रबलेन वयं भवत्सविधे समागताः स्म विद्वा
नेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रममिति ध्येयेति भावः भवत्मध्ये अभक्ताः अनवहितः दरिद्र इति
यावत् नां न भवतीति विज्ञानमपि अपि नानानुभूतमिति किं वक्तव्यमिति व्यज्यते अत्रोपसर्गस्य न
तथा प्रयोजनं यद्वा यथास्थितमेवापि एवं चान्तर्भवनयोग्यत्वमावेद्यते एवं च नपांडित्यग्रहिणा
भवतः किं तद्धनलब्धा इति द्योत्यते एवं च इत्थं नैव सर्वत्र प्रतिष्ठानपांडित्यमात्रेणेति यद्वाभन्नि

युष्मास्वपगताः स्मो विबुधा वाग्जालपाटवेन वयम् । अन्तर्भवति भवत्स्वपि नाभक्तस्त
त्त्वविज्ञाते ॥ यत्र न दूती यत्स्निग्धा न दृष्टापि निपुणा यानि हिताः न गिरो याः पि वक्त्री
कृतः स्वभावानुरागेण ॥

रहितः इत्यर्थः एवं च यः भवदीयमेवाकरोति स एव भवत्सु समावेशं प्राप्नोति न पांडित्यमात्रशाली
जिभावः [illegible] नायको वक्ति येत्रेति यत्र न दूती प्रेषितेति भावः प्रेमार्द्राः कटाक्षा अपि न कृताः गि
रोपि न सम्भावाः अभिप्रायः निगुणायामकलजनवंचकत्वादिति भावः अनुरागेणाश्रमज्ञीकृतः एवं
चातिनिगूढस्ति जकार्यसाधकतया तया सदृशी न काप्यस्तीति व्यज्यते यत्र भावेन दूतीन प्रकटनसम
र्थेति भावः यत्र निहिताः प्रेरिताः प्रेमार्द्राः दृष्टापि न स्निग्धा वाचोपि न प्राकाम्स

गो॰ पादिकाइत्यर्थः २३ इतिभावः इतिभावः स्वभावः रसानुकूलविकारः निपुणायासम
टी॰ त्त्वादितिभावः भाव भीत्याप्रकटीकृतः पवंयोनुभावो मन्येप्रोषितद्वूतीप्रेष
१४५ णादियापारैस्म नेप्रकटीकृतः स्वभावोय स्वयं समयविशेषमासाद्यठाकीकृतइति
145 लोकोत्तरचातुर्यशालित्वमाविद्यतेइतिवार्थः स्वभावोनुगमनेनेनिपाठे तन्मरणेनासरतस्मात्
परित्यागेयमास्मिन्नासक्तातिज्ञानमित्यर्थः क्वचित्सजारोनमरणेनेतिपाठः ॥ सपत्न्याधीनत्वा

यानीयेनसपत्न्याप्रविश्यपयावर्जिताभुजंगेन यमुनायाइवतस्याःसविमलितंजीव
दिकमसम्यगितिकाचिदुक्ति यानीयइति सपत्न्यापतिप्रियातरयापदेनंग नंमन्ये॥
गयायानीयनेपतिसविधइतिभावः पदेसमुद्रसविधे भुजंगेनशिङ्गेन पदेसर्पेणप्रविश्यपया
प्यावर्जितास्वाधीनीकृतायमुनायाइवयस्याः जीवनंजीवितं पदेसलिलंसविमलितंनिघंपदेशया
मममत्यएवंचैनादृशानयासेयंनायिकयायेनापायेनगृहेसर्वाधिकतयावस्थानंभवतीतिध्वन्यते॥
यमुनाजलश्यामममितिकविसंप्रदायः ॥

इतीनायिकांकेनसहसंगमयितुंवक्ति यस्मिन्निति यस्मिन्यद्विषयेते अकीर्त्तिरपिकीर्त्तिः लज्जाविघ्नः मानकरणेवक्रः खेलता एवंकारेणानन्तकार्यविरुद्धवचनादेः कावार्तेतिभावः लाघवगुणप्रगाढ़ता एतादृशेन नतः एवंभावप्रकगाह्यदर्शनयोग्यत्वमुच्यते नहणाः एवंच सहृदयीयत्वमावेद्यते हेसखि एवंचहितकथनार्हत्वमुच्यते किंनदृष्टस्त्वयेति अप्यवातत्संबंधिपुवास्माभिः किंनदृष्टः अपितुदृष्टः एवंचसम्यक्त्वयासमादितं यदेतादृशो असक्ति संपादितेतिध्वन्यते इतिस

यस्मिन्नयशोपियशो ह्रीर्विघ्नोमानएवदोःशील्यम्
लघुतागुणत्तताकिंनैवोपुवाससखिननेदृष्टः ॥ यहीव्यते खेलानां
माहात्म्यंक्वापिदैवयोगेन काकानामिवशोल्लंयतदपिनचिरादनर्थाय ॥

खेवाकंप एवंचैतादृशोगुणरूपयौवनादिसंपन्नोनान्योस्तिनायकः अनएतद्दर्शनायत्वरस्वेतिध्वन्यते खेलानामाहात्म्यदर्शनेनापिनविश्वासोविधेय इतिकश्चिद्वक्ति यदिति अहस्यवशात्कचिद्दृश्यमानमहत्त्वंदृश्यते तदपिकाकानांशोल्लयमिवनचिरात् शीघ्रमनर्थाय एवंचदुष्टस्वभावानामदृष्टस्वभावप्रदर्शने अकार्यादर्शनैवेतिमन्यते ॥

गो· खलापवेशेमविघटिता काचित्कांचिद्वक्ति यत्खलेति यत्खलवदनरूपोयो वह्निस्तत्रदग्धमपि
टी· शुद्धिमेवपरमकारणविशेषाभावेछेदः एतिद्वप्नोति नत्वपरमत्तहाष्टंप्रेम अनलेशौचंशुद्धिर्यस्य।
एतादृशावमननमिवखलैर्निष्प्रितं नइहलोके दुर्लभं एवंचकोवेदखलगदोभविष्यतीत्येवेति ध्वन्यते।
१४६ एवंचयथावमननमनलप्रदेपणो विनाशएवंतथाखलविज्ञातप्रेमणोवशंपनाशएवेति ध्वन्यते।
146 तेनचयथाखलैर्विज्ञायमेनतत्प्रेमतथाकुर्वीति अथवा यत्खलैरपि विघटयितुमशक्यं तदेवप्रेम

यत्खलस्यखद्गनवह्रविनिहितमपिशुद्धिमेवपरमेति।
तदनलशौचमिवाशुकमिहलोके दुर्लभंप्रेम ॥

सम्यगिति काचिद्वक्ति वेद्दृवनलशौचंवह्नेहृदयमस्तीतिपुराणप्रसिद्धिः अद्धायत्खलैरपिसम्य
गितदसुधयोः प्रेमतस्वच्चेतेनदेवानिश्रयेनपरमुत्कृष्टमनएवदुर्लभं एवंचतथाविधेनैवमहमीति
विधेयायाखलैरपिस्तूयतेन नतुसाधारणेनसहेतिध्वन्यते इतिकाचित्काचित्प्रतिवक्तीत्यर्थः अथवा
ल्वितिदुर्लभमित्यस्यस्थानेधावुचितं शुद्धमेवेतिपाठ एतिर्निर्गच्छतीत्यर्थः ॥ १४६

नायकः सखायं वक्ति यदिति येनेयं अवधिं कदासमागंनक्ष्यमिति नार्थ्यपते न वदतीत्यर्थः मार्गस्थ
पार्थः सर्वस्वं प्रयच्छति तेन अनया महत्तरां शंकां चित्तं प्रापितं एवं चाः वयं ईप्सितेन न याचाय सर्वस्व
दानेन न च स्वयम् अस्मनोनामरमण्यं प्रशरणान् स्यदयतीति भावः एवं च न मया प्रत्यीयत इति ध्वनितं यद्वा
कश्चित्कंचिद्वक्ति अवधिप्रार्थनाभावेन पान्थपार्थः स्वसर्वस्वदानेन न चानया चेतः नायकस्य दारुणाशं
का अतथ्यासंभावनां प्रापितमिति भावः नायको नायकां वक्ति । एनामिति हे नरहण्णि नहरणानां ।
ईर्ष्यावैरं एकाभिलाषित्वादिरूपभयत्रभावः विस्तारयता चक्रवर्तिना दारुणोचतेन लतादिस्यभयत्रभावः

यत्रावधिमर्थयते पान्थपार्थः ददाति सर्वस्वम् तेनानयाति दारुणशंकारोपितं चेतः ॥ एना
मीर्ष्यावैरं वितन्वता नरहणिचक्रहचिरेण नवजवनेनाकुलिता निखिलापल्ली खलेनेव ॥

यावज्जीवनभावी कल्याणयोर्नितान्तनिर्भेदः नद्योरिव विषयवयोः संगोऽस्ममधिकमा
खलेनेव यथा स्यमर्दनस्यानेनेव जवनेन समग्रापल्ली आकुलीकृता एवं च सर्वैरपि त्व) वहत ॥
ययास्तन्याः संज्ञाना इति भावः खलेनेव दुष्टेनेवेति व्याकरणो चक्रसमुदायः तेन रुचिर इत्यर्थः कया
श्चिदन्येन मैत्रीं दृष्ट्वा कश्चिद्वक्ति यावदिति यावदायुःस्थितिशाली एते यावद्दक कस्थितिभावी अत्यन्तनि
गनभेदः तस्मात् करणयोः एते समानगभीरताशालिना नरहणयोर्नद्योरिव संगतिर्मैत्रीतिया

गा। टी। १५७ 157

वत् पत्नेसंवंधः अधिकंहस्मंप्रीतिं पत्नेजलंग्रावहन पर्वचैतादृप्पयोवयमेत्तयोर्मैत्रीउत्तरामिन्हुत्ति शालिव
त्तिवतिध्वन्यते॥ नायकःसत्याधंवक्ति॥ यदिति यथानिहितंतादृतामालोपयोवरयसि सेभूषणात्वेनकुरुषे।
माहिशत्वभयंतंतयानश्यति उत्केतिशेषः मत्स्नकेचवराणनग्रहष्यती अभिमानवद्धनरेकोपवतीस्मरामि॥
पवंचतत्नकलहकृततादृत्तेनतकोपपदिमार्जनेतनस्मरतानंदहायितयानततल्याऽन्येतितत्स्थामेवमामस्ति
विति ध्वन्यते॥ कश्चित्कांचिहक्ति॥ यौवनेति पत्यौनायकेनाहृणपगोपनंकुर्वाणाद्दमेग्रप्यतेति व

यन्निहितंताशवरयसिमालामापानमयागभयंवतमिति प्रहरंतीशिरस्मिपदास्मरामितांगर्वगुरु
कोपां॥ यौवनगुप्तिंपत्यौवधुप्रमुग्धतमांजंवगुरुप कुर्वाणाहलिकवधूः प्रथास्पतेवाजनो

त्ताणाकर्त्तनयायौवनस्तानोत्सरंनवहिर्गतिदास्पतीतिधियेतिभावः वधुप्रमुग्धतम ऽपुवभिः॥
त्तवंमुग्धतमत्ताने नैतेयंथेच्छविहारः कर्तदेयः ग्रयवापतिस्तविपनेप्रचरणीयमितिभावःस्वस्वादिषु
ग्रार्जवमस्त्तुनंसरलतेवनत्तोनैनैतः कोटिल्पस्तेयमितिधियेतिभावः हालिकस्त्रीपवंचाप्तज्ञीतेन
मौग्ध्यंवत्तोचिन्त्यपिचानर्थशालितयास्वतिकरणायोग्यतमित्पावेद्यते नहृणोर्मिषाल्लोकगोपनार्थ
मितिभावः प्रथास्पतेस्तूयते॥

काचित्कांचिदुक्ति । योनगुरुभिरिति यागुरुभिर्मित्रैर्विवेकेन शत्रुहसितैः सर्वेन नियंत्रितः सःहेहु
दयितत्वयाविनीतत्वं प्रापितः एवंच गुरुवचनस्यान्नुलंघनीयत्वेपि मित्रोपदेशस्यातिप्रियत्वेपि विवेक
स्याङ्कुर्यमस्तनादित्यागसंपादनस्याभावेपि वैरिहसितानामतिदुःखदत्वेपि नदंगणानेनातिदुःखस्याति
वीनीनत्वसंपादनेन गुणशालित्वं नायिकामावेद्यते । कस्यचिदाश्रयेणांसपत्निशालिनं कश्चिद्दत्मोन्मा
दयति यत्मूलमिति । यद्यस्माज्जलेमूलमाहं प्रतिकांडं कुसुमानि समंतात् फलातिशयः तत्तस्मात्
हेहृद उन्मादंप्राप्नोषि तरंगसंपर्कपरिपाकं अविचार्य एवंच यद्यपीदानींमेपत्रिभराङ्कुल्मन्मनसत्व

योनगुरुभिर्नमित्रैर्नविवेकेनायिकाहसितैः नियमितः सर्वः संहृत्य सविनीतनवत्वयानीतः ॥
यत्मूलमाईमदकैः कुसुमंप्रति पर्वफलभरःपरितः द्रुमतन्माद्यसिवीचीपरिचयपरिणाम
मविचिंत्य ॥ यस्यंकेस्मरसंगरविश्रांतिप्रांजलामर्वोस्वपिति मदहनगुणाभिमानंमदनप
मस्मिनधाप्यग्रेकतिपयैर्दिवं उर्वल्लिचोलइव ॥ मैर्निर्मूल्यएवमविष्यमीतिघोस्यते यद्वाका

चित्संगत्यावाग्रवस्तुनोन्मादशालिनं कश्चिदुक्ति एवंचैतांसांसागत्यान्वानिष्टमवश्यंभवतीतिध्वन्य
ते ॥ काचित्कंचिदन्याह यस्याकइति मदनयुद्धविरामेप्रमत्ता एतेस्मरलानायिकायस्यनायकस्या
केनिद्राति सगुणानांकामकलाभिज्ञतादीनांपदं तत्तुंनाप्रमितःपरिमाणामनन्ययपतुलनाच्छादनपट

शार्दूलविक्रीडितं ॥

गो
टी॰
१४८

एवं च यः स्मरेतेनानंददंसंवर्द्धकोनायिकाः स एव धन्यो गुणवान्नान्य इति ध्वन्यते नेनैवेताहृशेगुणा
यत्नस्वेति भावः ॥ कश्चित्कमप्यफलाकलायाभिजनाभिमानाकांचिद्वक्ति ॥ यदीति यदिमदोदकपवि
मलमज्जाजीयपरिमलमात्रान्मात्रयशादिनरगुणावृवच्छेदः सम्भवेऽपि अपिनाम सा पारणानवमोव
घते करिणापः वसेनितनदागजः मदपंकेन मालिनं मालिन्यस्यापसारसाधकस्पस्सत्वात्रात्रत्रपकं

यदिदानगंधमात्राद्धसंतिसमश्रद्वेपिदंतिन्यः किमितिपदंकमलिनंगजः कपोलस्थलं
वहति ॥ यदवधिविहृहमात्राविकसितकुसमोत्करा घ्राणश्रेणी पीनांस्तकप्रियेयंनद
धिपल्लीपतेः पुत्रि ॥

कपोलस्थलंकिमितिवहति एवं च गुहयापार्थेविशपममेपदितइतिध्वन्यते ॥ कस्याश्चिहृतकश्चि
द्वक्ति यदवधीति यत्प्रभृतिः श्रेणीपंक्तिः विकसितकुसमसमूहासंजातमात्रा ततप्रभृतिपलीय
तेस्तनयापीनंयद्वंस्तनस्त्रियंयस्याएतादृशीसंजाता एवं च श्रेणीपीनकुसमसमूहपीनवस
नतयाऽन्येरनेयतनयायथेच्छं विहारकामियंसंद्वत्तेतिध्वन्यते ॥

1148

सखीनायिकां वक्ति यमुनेति हे कुसुमभावचकारिणि यमुनायास्तरंगे संचलं कुवलयं न व
नसुलभं यदि सौरभ्यानुसारी हुंकारकारी भ्रमरः न भ्रमति एवं च चपलतरस्वदीयनयनप्र
तिप्रतिबिंबबाहुल्यात् हि शिष्य कुवलयज्ञानाभावेन तद्ग्रहणाभाव एवमास्यां रं न कुवलयसौ
रभ्यलभ्यभृङ्गमरभ्रमणात् केकावादिना न ज्ञानसंभवेन तद्ग्रहणं न वृत्तमिति भावः एवं च नायि
कायाः सौंदर्यातिशयो द्योत्यते एषामत्यन्तलालनं स्वयं क्रियते परं तयेन स्वसुखदुःखज्ञाप्ता र

यमुनातरंगगतरलं न कुवलयं कुसुमलाविन वसुलभम् यदि सौरभानुसारी हुंकारी भ्रमति न भ्रमरः ॥ येषि रसिविनिहिता अपि भवंति न सखे समान सुखदुःखाः चिकुराइवते वालापवजरापाडुभावेपि ॥

सोऽत्यंतं जराइति कश्चित्कंचिद्वक्ति येशिरसीति हे सखे मस्तके निहिता अपि ये समान सुखदुःखा न भवंति ते पुरुषाः केशा इव जरापांडुभावापि बाधकेपि बाला इव एवं चात्यंतं येलालि ताः स्तेयदि न सुखदुःखाभिज्ञास्तदा तेऽत्यंतमूर्खा एवातो न तदसत्कारे न तया दुःखं मंतव्यमिति

गी॰
टी॰
१४९
149

एतत्कार्यायोग्यस्याप्यस्य प्रभुणो नत्कार्यं दत्तमिति कश्चित्कंचिदन्योक्त्या वक्ति यन्नियतेति यन्नि
यतगुणेन मौक्तिकेपदे चात्र्यकादिना स्पृष्टमपत् न वंशजं वंशावेणुः पक्षे त्वयः यच्च इत्यपरं नित्य
विनाशि पक्षे नित्यं निर्वाणं विनाशो यस्मात् तत् देवराजेन इन्द्रेण देवराजपदे नातिशरणी
यत्वमावेद्यते कोदृश्यस्थाने समर्पितेन त्वयं किंकुर्मः एवं चैतादृशस्याधिकारदानानौचित्यमपि
प्रभुणा स्वमत्याकृतवान् नाकमपराध इति विध्वन्यते एकस्यासक्तमन्यस्यामनासक्तं नायकं काचि
द्वक्ति यादःदिशोणेति यादःदिशा अनुकूलान्वयीति भावः अस्माकमदक्षिणः अननुकूलः पक्षे द

यन्नियतनिर्गुणं यत्नवंशजं यच्च नित्यनिर्वाणं किं कर्म तत्त्वविहितं तप्तनुष्पदे देवराजेन ।
यादःदिशणात्वमस्या मदक्षिणो दक्षिणाक्तदितरस्याम् जलधेर्मध्यमस्थः सन् वेलयोः सदृशाभा
चरसि ॥ ॥

क्षिणादिक्कस्थायां यादःदिशोदक्कस्थाने त्यर्थः तदितरस्यां दक्षिणः अनुकूलः पक्षे
उत्तरदिक्कस्थायामित्यर्थः किमेतावेते त्यक्तमाह मध्यमस्थ्येति मध्यमस्थः सन् उभयत्र समानपक्षपा
ती पक्षे मध्यदेशस्थः वेलयोर्जलधिविवसदृशेनाचरसि उलयोरेकां जडाशिविवेत्यनेन नाटशाविषमा
चरणमज्ञस्येति चिन्तनततविज्ञस्येति ध्वन्यते यो विकल्पामिदमर्थं मदलं पक्षपातो भातिविलम्भवद्धपुंः
स्वात्मपादिपविश्वलिजगत्यनित्यमावेनः कुतोभयमित्येवा नन्द समाहृत्सतत्छत्रार्थवर्त्तो ॥ १४९

नायं नायकस्त्वामुपभोगं विनात्यनीति कांचित्कांचिद्वक्ति युगपदिति एककालं जघनोरुस्तनस्य
पटाच्छादनेनेन सुंदरलज्जास्मितनाभ्यां स्निग्धवदने आर्द्रे स्वेदनस्मितेन तथा स्वमुत्सवमावेद्यते लोलाक्षित
ववस्त्रपरिवर्तनकारी एव पवनः न विरमति॥ एवं जघनाच्छादनाद्यनर्थकमतस्त्वन्यका यथेष्ट
मनेन सह विहरस्वेति ध्वन्यते ॥ अपकारकाणामपि समतिसमये शरणमयमेवेति कश्चित्कंचिदन्यो
क्त्यावक्ति यद्यपीति यद्यपि पर्वतैर्बद्धः यद्यपि पर्वतकरणकमथनेनापहृतसर्वस्वः तथापि परः

युगपज्जघनोरुस्तनपिधानमधुरेण यास्मितांई मुखिलोलाक्षि नेत्रपवनो चिरमतितववस
नपरिवर्ती ॥ यद्यपि बद्धः शैलैर्यद्यपि गिरिमथनमुषितः सर्वस्वः तदपि परभीतभूप
रक्ताद्यो दीप्तिमान् जलधिः ॥

इंद्रस्तेनाभीताये पर्वता स्तद्रक्षणो जलधिर्दीप्तिः कृतनियम इत्यर्थः जलधिरित्यनेन निकटवर्ति
समीचीनाभावेपि स्वतएवैतादृशाचरकारितयाऽतिमहत्त्वमावेद्यते अत्र नवीकरणमनुचितमित्या
भाति यत्त्वया दृष्टो नयेनत्वं दृष्टासि तच्च तादृशे नैव तेनाद्यापि स्थीयते दूती नायिकां वक्ति ॥

गो॰ यस्यामिति यस्यां दिशि यस्य हृत्तस्य यां शालोमागत्य उन्नतग्रीवं यथा चंद्रं रेखा दृष्टा तथा तेनैव प्र
टी॰ कारेण चकोरः निशामतिवाहयति सुधांशुलेखेत्यनेनाह्लादकत्वमावेद्यते चकोर इत्यनेन तदेकाधी
नजीवनत्वं द्योत्यते एवं चैतादृशस्यास्यापेक्षाकरणमनुचितं तत्तवेति ध्वन्यते सरलतयानस्येयमिति क
१५० 150 श्चित्कंचिद्वक्ति यत्नेति यदुपकारकं न यद्दूषणं न यत्प्रकृष्टकोपं विस्तारयति गुरुणापि पदेन
अधिकारेण स्त्रीपदेनैव रागविशेषवत्त्वगुणेन वा किं कार्यं न किंचित्फलमिति भावः एवं च नदेवाधिका

यस्यां दिशि यस्य नरो यामेत्य शिखां यथोन्नतग्रीवं दृष्ट्वा सुधांशुरेखा निशां चकोरस्तथा न
यति ॥ यन्नोपकारकं यन्न भूषणं यत्प्रकोपमाननुते गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं स्त्रीपदेनैव।
यूथपतेनव काश्चिन्न हिमानसानुरूपरुहविटपी प्रेरयदिनं निदाघदाघीयः क्षालतेनच्छाया।

रपदं यदुपकारादि संपादकमिति भावः ॥ कश्चित्कंचिदन्योक्त्यावक्ति। यूथेति हे यूथपते एवं चान्य
षां त्वपोषकीसीतिद्योत्यते नव हि हिविश्चित्त मानस्य परिमाणविशेषस्य पेत्तपतिद्याया: अनन्तरूपः योग्यः
काश्चिद्विटपी वृक्षः न निदाघे भाति दीर्घं दिनं गमयति श्रेयेननत वच्छाया याक एवं च। बहुतरकुटंबपो
षकस्य भवतो न कश्चियोग्य आश्रयः समयो यं कठिनतरः सोयं यथा तथा तेवाहनीय इति द्योत्यते ॥ १५।

दैवात्संपद्विहीनोप्ययमन्येषामुपकारकइतिकश्चिद्दृत्यात्तज्ञावक्ति यद्यपीति यद्यपिचंदनशा
खीदैवेनब्रह्मणाफलपुष्परहितःकृतस्तथापिस्वशरीरमात्रेणान्येषांसंतापंदूरीकरोति
एवंचैतादृशोनकश्चिद्दृश्यइतिध्वन्यते अत्रपूर्वार्द्धेचपद्ये विटपीतिपदातिरिक्तपदद्वानमुचनमिता
भाति यथाकारत्वज्ज्याख्यासमाप्ता। नायकगुणोत्कर्षेणनायिकायाअत्यन्तमुत्कर्षइतिकाचित्को
विदवक्ति राज्येति राज्याभिषेकजलक्षालितमस्तकस्यकृष्णस्यवार्तासुकेलोत्कृष्टगुणाकनिता

यद्यपिचंदनविटपीफलपुष्पवर्जितःकृतोविधिना निजवपुषैवतथापिहिमहरति
संतापमपरेषाम्॥ राज्याभिषेकसलिलक्षालितमौलेःकथासुकस्मात् गर्वभरंमेथ
राज्ञीपशुपतिपदपंकजराधा॥ रतिकलहकुपितकान्ताकरचिकुराकर्षमुदितगृहना
थं भवतिभवनंतदन्यश्रागंवशःपर्णशालाच॥

दिकामसमीक्षितिशोषः गर्वाधिकतानिश्चलत्वेआराधावशगाकमलंस्वीयमितिपश्यति तादृशो
प्ययंसर्वदामन्मरणातिगर्वरणएवास्तेइतिध्येतिभावः॥ नायिकाविनाअवस्थितिर्नसुखदेतिकश्चि
द्वक्ति। रतीति रतिकलहकुपितायाकान्तायाकरसभ्यांयत्केशाकर्षणंतेनसंतुष्टः गृहनाथोय

गो॰ त्र यद्वाकांतानाहृत्वात्केशाकर्षणादियत्रतत्कुन्तादिकमपिभवनं तद्भिन्नंमहत्त्वात्प्रासादादिकमित्यर्थः

प्राग्वंशः पर्णशालावाप्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहादित्यमरः पर्णशालोटजोऽस्त्रियामित्यमरः ॥ ॥

टी॰ नायिकावैधं वक्ति। रोगीति हे सुभग त्वयि शयनीयस्य विधागमनं वति सति रोगवान् राजापन्ने

इति लोकप्रवादः राजवदाचरतीति राजायते इत्यर्थः आरोग्यपूर्वकं सत्यं मिथ्यातस्तत्त्वमघकल

१५१ यामि एवं चातिमहत्त्वभावयशालिन्यहं त्वद्दर्शनेन संतुष्टेति भावः एवं च मन्मथज्वरः स्वरूपं रोगं हरी

151

रोगी राजायत इति जनवादं सत्यमघकलयामि आरोग्यपूर्वकं त्वयि तल्पोपागताग

ते सुभग ॥ रुद्धस्वरस्य भ्रमरस्यालिभिरग्रेनतं प्रियं प्रति मे स्थानमरत्वानिमन्त्र प्रतिराग

स्याह्निगुणाग्रावेगः ॥

कान्तयानंदविशेषभागिन्यहं त्वयाविधेयेति ध्वन्यते नायिकाकाचित्सखीं वक्ति रुद्धेति सखीभि

रुद्धः स्वरस्सखलांछयस्य भ्रमरोयस्य पत्तस्योजलं मम प्रति येन नन्तं प्राणापानार्थमिति भावः ॥

प्रियं प्रति निमन्त्र प्रति नीचदेशं प्रति भ्रमति नीचोद्युक्त इति ध्वन्यते तेन च सखीपदेशालंघनेन म

मापराध इत्यर्थः ॥

१५१

काचित्कांचिद्वक्ति । रूपमिति हे ललिते सुंदरि इदं रूपं असौ कांतिः अयमुत्कर्षः सुष्टुवर्णरचना एवं
सति दरिद्रस्य सहवासिनी अतः प्रतिगृहद्वारं भ्रमसि एवं चैतादृशरूपशालित्वे दरिद्रसंगतिसंपादनमनु
चितं भाग्यवत्संगतिसंपादनमिति निष्कर्षेण यद्वा भिक्षुदत्तान्नप्रतिमोहेशवचनव्याजेन काचित्कांचि
द्वक्ति ॥ काश्चित्कंचिद्वक्ति रचितइति निकुंजसंबंधिपत्रैः संपादिते भिक्षुपात्रे अवज्ञया सहितं यथास्यात्

रूपमिदं कांतिरसावयमुत्कर्षः सुवर्णरचनेयम् दुर्गतमिलिताल
लिते भ्रमसि प्रतिगृहद्वारम् रचितेन निकुंजपत्रैर्भिक्षुकपात्रे ददाति
सावज्ञा पर्युषितमपि सतीत्वाश्वासकटु संवध्वरन्न ॥

तथा वधूः पर्युषितमपि अन्नं अतःपतनीत्वात् येश्वासास्त्वेईषद्रुक्त्वं ददाति संकेतनिकेतनिकुंजपत्रच्छे
दनेन संकेतस्थानविघटकतयाद्वेषवत्त्वादवज्ञाभिक्षुकत्वात् अन्नदानेस्थानविघटनदुःखवशात् क्रोधसहि
तता यद्वा संकेते मयागत्वापराद्धमिति ज्ञापनाया नीतनिकुंजपत्रपात्रमालोक्य दुःखवशात्
श्वासेषुपसतालोकगोपनाय चावज्ञाकरणार्थं पर्युषितान्नदानं च ॥ राम राम सीताराम सीताराम ॥

सखीनायिकांवक्ति ॥ रत्नानीति हेसखि अलचुश्रेष्ठः पदेमहान् निजस्थितिंनरत्नतिंचांचल्यंनत्यजतीसर्थः ॥
सनायकः कांतः पदेहाररमध्यमणिः यथास्थापयति तथैवतत्स्यगुणोस्मानर्यादिभिः पदेगुणाः सूत्रैर्वि
द्धातत्कुनामस्क्रिमतीपदेयथास्क्रतेश्यंतत्स्थविशिनीहारयष्टिरिवतिष्ठति एवंचसनत्सकीयंचांचल्यादि
दुःशीलंपरित्यज्यतीयंतत्स्यानुर्यासक्तानन्मनस्कातथैवकालमतिवाहयतीतिभावः एवंचेनाहस्थपवास्थि
तिस्तवेनाचितेतिनायिकांप्रत्यावेद्यते यद्वायथाहाररमध्यमणेरास्क्राचलेपितद्गुणाविद्धेयंहारलतानवांच

रत्नातिनसखिनिजस्थितिमलंचुः स्थापयतिनायकः सयथा
तिष्ठतितथैवतद्गुणाविद्धेयंहाररयष्टिरिव ॥

लादिदुःशीलंपरित्यजतीयंतत्स्यानुर्यासक्तानन्मनस्कातथैवकालमतिवाहयतीतिभावः एवंचेनाहस्थप
वस्थितिस्तवेनाचितेतिनायिकांप्रत्यावेद्यते यद्वायथाहाररमध्यमणेरास्क्राचलेपितद्गुणाविद्धेयंहारलता
नवांचल्यंविधत्तेनयात्वयातद्गुणमात्रावलोकनादिनानवांचल्यमगणयित्वानिस्सुलतयास्थेयमितिव्य
ज्यते इत्यर्थः यद्वासखीसखींवक्ति हेसखिअलंचुःश्रेष्ठा इयंनायिकानिजस्थितिंनरत्नातिस्वमर्यादांनवि
चारयति यथानायकः — स्थापयति तथैवतत्स्यानुर्यादिगुणाविद्धाहारयष्टिरिवतिष्ठतिएवंचसा

चितवावहारमियंपरित्यज्यकेवलंतदधीनाजातेतिभावः ॥ १५२

सखीनायिकां वक्ति राजसीति हे कृशांगि प्रथमं कौमारप्रभृति मं जातप्रीतिमता एते रागे लोहि
स्मि तेनैव नायकेनेति भावः चुंबितवदना रसालपल्लवेन मंगल्लकलशीव राजसि एवं चात्यंतमता
नवंधनीयमिति ध्वनितं एतादृशेनैव निकटस्थितेनानेनेति भावः राजसि राजिष्यसि चिरकालीने
तत्संगतिर्नोचिता किंतु नवीनानुरागवत्संगतिरेवोचितेति व्यज्यत इति वा दूती नायिकां वक्ति ॥
गुणवत्संगतिकरणमेवोचितमिति सखी नायिकां वक्ति । नृपेति । नृपं च गुणाश्च तैर्हीनेन हार्या तत्सं
गतिप्रति एते नृपनृपौ योगगुणास्तदभाववतादृतं योगमानहरणि वयुश्चंचला धूलिरिव लघुर्भवति ।

राजसि कृशांगि मंगलकलशी सहकारपल्लवेनेव तेनैव चुंबितमुखी प्रथममाविर्भूत
रागेण ॥ नृपगुणहीनहार्या भवति लघुर्धूलिरनिलचपला प्रथयति प्रथगुणेनेयं
सगुणीतरणीव गरिमाणम् ॥

पृथवो गुणाः यस्य तेनानेन नेया एते महत्तरगुणैः लोके गौरवं प्रथयति एवं चैतेनैव त्वं गति
स्तत्कार्या स्वचेतनेत्यर्थः इति भावः सखी नायिकां वक्ति ॥ रागेति ॥ विरहक्रमेण मंदं मंदं मदातं हृदये त्र
एतादृशो नवरागो विजृंभते मम इति विजृंभितेति पाठे विरहविशेषणं हृदस्मितं हसितं लज्जा मर्हंतं वि
लोकनमिष्टमिदं कथयति एवं चाचिरमेवानया सह संगमस्तव भावीति व्यज्यते ॥

पी

कुपितनायिकांदूतीवक्ति रोषीति रसःशृंगारादिः एतेसंलतद्वतीनांएवंचास्यासामास्याईदृशीगतिरितिभावः
रोषोपि अपिनाकर्कशत्वाद्योचित्यमावेद्यते कठिनोवामचिरकालावस्थायीवान अर्थांतरन्यासमाह व
धीरांपाषाणोपिकरकेतियावत् अत्यंतकोमलः स्वल्पकालावस्थायीच एवंचैताहृशानिशयितकोप
करणेरसवत्याहानिरेवभविष्यतीतिध्वन्यते तेनचैनंपरिहृत्यप्रसन्नाभवेति॥ येनेताहृशलेशालेशा
यिकंभवति तदपेक्षाकरणाममतचितमितिवादिनीसखीनायिकांवक्ति॥ रोदनमिति॥ हेसखिपत

रोगेनवेविजृंभतिविरहक्रममंदमंदाले सस्मितसलज्जमीलितमिदमिष्टमिदमाचष्टे॥
रोषोपिरसवतीनांनकर्कशोवाचिरानुबंधीवा वर्षाणामपलोपिहिसस्निग्धःहृणाक
कल्पस्य॥ रोयनमेतदुंसखिकिंमृतरपिममानर्च्यः स्वप्नेनेवहिविहितोनयनमनोहा
रिणानेन॥

क्रोधंनमम्यक् किंबहुवक्तव्यमित्यर्थः मरणामपिममसमीचीनंनयनमनः स्वादीनतांसंपा
दकेन एतेनयनमनोव्यापारभावसंपादकेनस्वप्नेनेवतेननायकेनविहितः लिंगविपरिणा
मेनरोदनेप्यन्वेति रोदनादिकंस्वप्नेसम्यगितिस्वप्नविवेचकाः स्वप्नेकेवलमनोव्यापारस्यसे
त्वेपिनयनव्यापारविशिष्टस्यतस्याभावान्नात्रदोषः॥ राम। राम॥

नायिका सखीं वक्ति ॥ शेषे शेषेति हे सखि वक्रोऽपि ग्रथिलोऽपि कठिनोऽपि अयं नायकः मयि क्रोधे
नैव समयः अनुगन्तव्यः स्वेदेन वशीकृत इव प्रापितः स्वेदेन वशो विकृतत्वाद्यापगच्छतीति काष्टश्रन्जनतासंपाद
नविदः ॥ सखी नायिकां वक्ति रजनीमिति इयं पितृप्रसूः सायंसन्ध्या रात्रिमुपनेतुं आदौ उपनतेयं
स्वयं चन्द्रं दुष्टदूती दुष्टनायकमिव रञ्जयति रक्तं रूपवन्तं पतेऽन्यगवं तं करोति एवं च सन्ध्या विनज
गद्घतेष्येतादृशानुचितकार्यकारित्वं तत्र कावार्त्तान्यासामतः स्वयमेव नायकानुनयो विधेय यति

शेषे शेषमयामालि वक्रोऽपि ग्रथिलोऽपि कठिनोऽपि अनुगमनीयतनोऽयं समयः स्वेदेन वश
इव ॥ रजनीमियमनेन पितृप्रसूः प्रथममुपनतेयं रञ्जयति स्वयमिन्दुकं नायकं दुष्टदू
तीव ॥ लग्नास्मि कृतत्मनि सखि स्निग्धे वर्त्मनि हं तत् द्रक्ष्यामि अयमखिलनयनसुभगो न मुक्त
मुक्तो पुनः स्पृशति ॥
ध्वनते ॥ एकारत्नज्या ल्योममामापिम गात् ॥ अत्र तत्पराङ्गनालिपदाः स्थिरम
ति नायका सक्ता नायिका काचिदत्यो न्यावक्ति। लग्नास्मीति हे सखि स्निग्धे वर्त्मनि दृढवशादिति भावः उभय
त्रावर्त्तिका स्ववर्त्मनि विहृत्ता अथ च दुष्टमार्गशालिनि नायके लग्नास्मि तत्सर्वप्रभागिनि संहृतास्मि हन्त
त्वं द्रक्ष्यामि एवं च न विलम्बतीति भावः अथ च रङ्गः त्वमागिनी संहृतास्मि यतः अयं सकलनयनस्पृह
णीयः प्रकाशकत्वात् अथ च सौन्दर्यादिगुणशालित्वात् एवं च नायिका सा लभ्यमस्पृतिपश्यते भोगान्तर

गो॰ परित्यक्तोऽपुनर्नसृति एवंचैनंतंसंगतिरनुचितेतिध्वन्यते॥ संपत्त्यागुणावत्तादारिद्र्यात्तदभा
टी॰ ववेत्ततिकश्चिद्वक्ति॥ लक्ष्मीरिति श्रीर्गुणाननुपदिशति अमून्पुनर्दौर्भाग्यंदूरीकरोति अ
र्थान्तरन्यासमाह शूराणामेड्लम्बद्धः सहृतः समीचीनवर्त्तुलः अथच समीचीनाचरण
१५४ वान् अपचयेककलाविनाशकुटिलः एवंचसंपत्त्यर्जनमनस्यतावश्यकतदविरोधेनगुणा
15b र्जनंविधेयमितिवाद्योत्यते॥ नायिकासखीवक्ति॥ लूतेति हेसखि ऊर्णानाभतंतुपिहि

लक्ष्मीःशिक्षयतिगुणानमून्नगुर्गतिर्वि। शूराणांभवतिसहृत्तस्तुषारहचि
रपचयेवक्रः॥ लूतातंतुनिरुद्धद्वारःशून्यालयःपतत्पतगः पथिकेतस्मि
न्नचलपिहितमुखोरोदितीवसखि॥

तद्वारःपतंतःपक्षिणोयत्रशून्यालयः तस्मिन्नायकेपथिकेदेशांतरस्थेसतिवस्त्रपिहितवदनः
रोदितीवएवंचेनाहशैत्यक्षोदननिवारणांपुत्पजनकतयावश्यंविधेयत्वयेतिध्वन्यते तेनचतद्व
मनोरूपकालीनाम्भानेकेनाप्यत्रसंगःसहृत्तः अतरहानीमत्यनायकमानयेतिध्वन्यते॥ १५४

काश्चित्त्वं किंचिद्वक्ति लग्नमिति समीचीनविस्तीर्णकलितानङ्गीकृता तर्जन्यनामिके युक्ते मध्यमास्या
द्बहिः कृता कविहस्तः समुद्दिष्टः कमशास्त्रविशारदैरित्येन लक्षणालक्षितस्य करिकरस्य केलिर्येन तत
स्मिन् पद्देङ्गीकृतगजशुण्डाकेलीनस्या जघनेन लग्नं त्वां शृङ्गारः वप्रसक्तं गजमिव विशेषेण भूषयति ॥
एवं चैतादृशामेव सर्वदा कुर्वित्ति ध्वन्यते द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्त्विति कामशास्त्रदत्तसूत्रता

लग्नं जघनेन तस्याः सुविशाले कलितकरिकरक्रीडे वप्रसक्तं द्विपमिव
शृङ्गारस्त्वां विभूषयति ॥ लिप्तं नमस्त्वं नागमपद्मतीनचरणापरागेण
अस्पृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥

र्भङ्गोक्तिर्वक्रत्वात्कलितकरिकरक्रीडेत्यर्थस्य क्रीडादायितेनाश्लीलत्वं तन्न दूषणं ॥ यथानकस्यापि
ज्ञानं भवति तथानेनेयं भुक्तेति काचित्त्वं किंचिदन्योक्त्या वक्ति ॥ लिप्तमिति मधुलिप्तेन वदनेन नलिमरन्दमत्र
पत्त्वेति लिङ्गवचनविपरिणामेन अङ्गनपद्मतीनचरणान स्पर्शं कुर्वतेव चतुरमधुपेन मधुम
दनोन्मादृशालित्वमावेद्यते नलिन्याः मधुपीतं नलिन्याः इत्यनेन नायिकायाः पद्मिनीत्वमावेद्यते ॥
तेन च दुर्लभत्वमावेद्यते एवं चैतस्याः संगोपितगुप्ततयैव लग्नं माका इति व्यज्यते ॥

गो।
टी॰
१५५
155

नायकोदूतीं वक्ति लग्नमिति तस्याःजघनेलग्नंनखचिह्नं मममानसंचगुष्यति मानसप
देनगुष्कीभावानर्हत्वेपितङ्गदेनेनाविरहेवडवानलतुल्पतमाववद्यते तेनचकृशःसन्हृदयं गुष्की
भवेदपुनभयोर्वैलक्षण्यमाह भुक्तहृद्धिमत्वं अविशदमप्रकटं यद्धानविद्यतेविशदंयस्माद्विर

लग्नंजघनेतस्याःशुष्यतिनखलक्ष्ममामसंममच ॥
भुक्तमविशदमवेदनमिदमधिमरागसावाधम् ॥

कालीनतयालोहित्यायगमेष्वेतमिमपर्थःमवेदनंवेदनारहितं इदंममममानसमित्यर्थःअधि
कंहृद्धिमत्जघनेत्पंतामक्तमितिभावः सरागंप्रीतिमत् सावाधंपीडासहितंएवंचयथातया
मत्वरंस्संगोभवतितथायतस्वेतिध्वन्यते ॥ ॥ ॐशिव॥ ॐहरहरहर॥ ॐसीताराम।क्षमा
।गधा। १५५

नायिकावक्त्रं गतालंपटो नायक एवं वैरी स्यात्त्वया वाच्य इति सखीमुपदिशति । लज्जयित्वमि
ति समग्रगोपीनां नितरां घोते स्वाधीनीकृतं मनो येन तं नितरामित्यनेन गोपीमनसां स्वविषय
मेवं धाभावो व्यज्यते मधुद्विषं एवं चोन्मादश्शून्यत्वं च व्यज्यते लज्जयितं लज्जां प्रापयितं राधा श्रे
वदयितार्थे नं सततस्य शोभाः सर्वजनकस्य कथां पृच्छति एवं च सर्वदा कामवाधाशालिनः
कामिनीसर्वस्वसंपादकस्य महोत्सवस्य नायिकार्थे न तस्मिंस्तवं न न तथ्येति निर्लज्जस्त्वमसीति द्योत्यते
एवं च यथा श्रपयान्यवानेया श्रीकृष्णप्रेमनुचितं त्वया विधीयत इत्यर्थः तथा त्वया नायकं प्रतिवा

लज्जयितमखिलगोपीनिपीतमनसं मधुघ्नं राधा श्रेत्वपृच्छति कथाः शोभा दयितार्थनष्टस्य ॥

च्यमिति ध्वन्यते यद्वा लज्जयितमर्थाद्गोपीसमूहं निखिलगोपीभिर्मिलिताभिर्निपीनं स्वीकृतं मनो यस्य
तं मधुद्विषं दयितार्थनष्टस्य शोभाः कथाः पृच्छति एवं च यत्र दयितार्थमेव नायकस्य सर्वसंपादकत्वया
तन्मनोवशीकरणासमर्थत्वात्त्वं किमु वाच्या नायिका जातामिति भावः अथवा निपीतं मनो यासां मानवता
भिरित्यर्थः एवं च गुणविशेषशालिनया हरति दूषितप्रेमवत्त्वया शिवयास्वस्यार्थे नायिका नायकः
संतोष स्वाधीनतां नीतो भवतीभिस्त्र सर्वाभिर्मधुद्विट् न स्वाधीनः कृत इति भवत्यो गुणविहीनतया
नतरां निद्रूपितप्रेमवत्य इति द्योत्यते एवं च गोपीपदमपि पदमपि चान्यथाभावप्रतिपादनार्थंवत् ॥

गो॰ सपत्नीसत्त्वमत्यंतासत्त्वमितिकाचित्केचिद्वक्ति ॥ लक्ष्मीति लक्ष्म्याः निश्वासानिलैः परमेश्वर
पं॰टी॰ स्वरायातिमनस्त्वात्तु स्वैरितिभावः गाढीकृतत्तद्दुग्धजलधिसारभानवत्पः क्षीरधिनीरवसतिशालि
न्यानाधिकाः राधायाः यशांसिगायतियत्समादेवमस्माभिः भुज्यतेइतिधियेतिभावः। एवंयत्र
१५६ लक्ष्म्याअप्येवंसपत्नीदुःखंकिमवाच्यमन्यासामितिसूच्यते ॥ काश्चित्केचिद्वक्ति लीलेतिकेलिम
156 दनस्यवहिः सखीषुमयिचरणातिथ्यांप्रणातिकारिणिचरणातिथावित्यनेनप्रमाददयात्रतंख

लक्ष्मीनिश्वासानिलमिंडीकृतदुग्धजलधिसारभुजः क्षीरनिधिनीरसदृशीयशांसिगा
यंतिराधायाः ॥ लीलागारस्यवहिर्हिः सखीसुचरणातिथ्यामयिप्रियया प्रकटीकृतः
प्रसादोदत्तावातायनेव्रजनम ॥

तेऽप्रिययागवाक्षेव्रजनंदत्वाप्रसादः प्रकटीकृतः व्रजनपरित्यागेनसंतापनिवृत्तिप्रदर्शनेन
प्रसादः प्रकटीकृतइतिभावः यद्वागवाक्षव्रजनस्यापनेनान्यावलोकनीयत्वप्रदर्शनेनयथेच्छ
रतविघ्नाभावाद्यातनान्प्रसादप्रकटनमितिभावः यद्वाकेलीसदनस्यवहिः परमसखीविषये
प्रणातिकारिणीमयिप्रिययावातायनेव्रजनंदत्वाप्रसादः प्रकटीकृतः कुपितेनैकदाचिद्रवा
त्वद्वारातर्जयिष्यतीतिभीतः ॥

सखीप्रसादेनांविहायपदिगतस्तत्राताभिर्मयाकार्थनापाश्रकरणमानापरित्यागेननायककेशोभ
वितेनियषेषेमयूसखीप्रसादेनांकेरान्तुनाश्रमदीयप्रसादमितिप्रसादाविष्करणमितिभावः ग्रथ
वागवादेव्यंजनमस्थापनेनसमीरणजनकस्यापिसमीरणानिवारकत्वंयथातथापुःखजनकस्यापि
नवदुःखनिवारकत्वंइतिप्रदर्शनेनप्रसादाविष्कारइतिभावः एवंचैतस्याः यथास्त्वानुर्यनतथामास
मितिध्वन्यते ॥ लकारव्रज्याव्याख्यासमाप्तिमगात् ॥ सर्वगोपनपुरःसरमनेननेयंभुक्तेतिकाचित्केचि

वर्णाहृतिर्नललाटेनललितमंगनयादेरंदृशाः उत्पलमहारिवारिचनसृष्टमपायचतु
रेण ॥ बालविचूर्णाकुन्तलंचुंबितनयनांचलेमुखेतस्याः वाष्पजलबिंदवोलघुमुक्ता
इवपाथनिपतंति ॥

सकारान्तरेणावक्ति ॥ वर्णेति ॥ ललाटेवर्णास्यसकरिकादर्हतिर्नव्यंगमपिनज्ञातमितिभावः
नायिकायाः परकीयत्वात्संभोगचिह्नानुत्पादनपुरःसरंभुक्तेयमनेनेतिभावः एवंचयथैतादृशा
चातुर्यनवनर्हिपरकीयाभिरतिर्विधेयेतिध्वन्यते ॥ इतीपांथंप्रतिवक्ति ॥ बालेति हेपांथ
तस्याः वदनेविशेषेणबालंविनायचूर्णाकुन्तलास्तैः चुंबि तनयनप्रांतेसति अलकसंबंधिमुक्ता
फलानीववाष्पोदकबिंदवः जलपदेनाधिक्यंद्योत्यते निपतंति एवंचत्वरयासमागतव्यमितिध्व

सो॰ सखीनायकं वक्ति ॥ विनयेति हे निपुण एवं च यथा कश्चिद्दर्शनेन कलाविहीनत्वमे
टी॰ नस्यानन्वयानाशंकनीयमिति व्यज्यते अत्र सौ नायिका दिवसे विनयनम्रा रात्रौ मदनकलावि
लासैः लसदंगी निर्वाणज्वलितौषधिरिव प्रत्यभिज्ञेया एवं च यथा काचिदोषधिर्दिवा सौम्या
१५७ रात्रौ प्रज्वलति न च यद्दिवसे तिसौम्या रात्रौ न मदनकलाकुशला अतो नैतत्कालीनमनस्था:
157 सौम्यातमाशंक्य विरतिं विधेयेति ध्वन्यते यद्वायमत्र तनविनयशालिनीति न परपुरुषाभि

विनयविनतादिने सौ निशि मदनकलाविलासलसदंगी निर्वाणज्वलितौषधिरिव
निपुण प्रत्यभिज्ञेया ॥ विहितबहुमानसौ नाम सखीप्रबोधे यदस्मानतनुते रागार्तिका
कुयात्त्वाल लघुवीत्वा रहसि पुनरेषा ॥

लाषिणीति मन्यमानं यस्मो वक्ति निपुणेः प्रत्यभिज्ञेया एवं च मूर्खो गामियं सौम्येति ज्ञानेन
निपुणमिति भावः ॥ सखीनायकं वक्ति विहितेति विहितबहुमानेन सौ नयया सखीनां प्रबो
धनैः यत्स्मरस्वस्मानतनुते एषा पुनः एकान्ते रागेया अतिदीनवचनप्रार्थना परैर्लघुवीत्व
एवं चायुनेयमेतादृशमानशालिनी दृश्यते परं तु रहसि रागजनितपीडादिभिः स्वयमेव स्वह
स्तगता वश्यं भविष्यतीति ध्वन्यते लघुरीत्यतिपाठे रागार्त्यादिभिः लघुः एषा रत्या इति योजना ॥

१५७

स्वनायिकायामनासक्तं कांचिद्वक्ति । विषमेति मारबाणाभिन्नापल्लीयं एकं शरणं रक्षणकर्त्ता
रं वांछति तस्य तनुच्छायेव स्वा गतनायिका भयस्थानं विषमशरेत्यनेन दुःसहत्वमस्ते पल्लीयमेकामि
त्यनेन मदनातिशयशालित्वमावेद्यते छायेवेत्यनेन सर्वदा सेवाप्रवणत्वं नायिकामावेद्यते एवं चै
तादृशाचरणमनुचितमिति व्यज्यते यद्वा दूती स्वनायिकासंकोचशालिनं नायकं वक्ति विषमेति ॥
एवं च स्वाधीनायाः स्वनायिकायास्त्वकाभी तिरस्कारलक्षकं तत्प्रतीति व्यज्यते पराक्रमशालि

विषमशरविशिखैरभिन्ना पल्लीशरणं यमेकमभिलषति तस्य तनुच्छायेव स्वीया
जायापि भयभूमिः ॥ विविधायुधव्रणाङ्कितविषमेवक्षःस्थले प्रियतमस्य श्रीर
पि वीरवधूरपि गर्वोत्पुलका सुखं स्वपिति ॥

नि नायके नायिकात्यन्तमासक्ता भवतीति काचित्कंचिद्वक्ति । विविधेति नानाप्रकाराणामायुधा
नां ये व्रणास्तेषामङ्कैर्दैर्मांसकीलैः अङ्कदैर्मांसकीलस्थानैरत्वाभेदे च कीर्तितः कठिने नायक
वक्षःस्थले गर्वोत्पुलकपुलका लक्ष्मीर्वीरस्त्री च सुखं निद्राति निद्रादानं अर्थान्नायिका सर्वमपि दृष्ट
वान स्वीयस्त्वर्थः एवं च मदिरामादिकं शौके रास्वधात्र्यन्तामधुरवक्तृ नायिकामेवपि लोभवशात्कांचि

गो॰ कृतनायिकां तेरोपभोगं निभृतदृष्टतः स्वं मनायकं नायिकावक्ति ॥ वैमुख्योपीति हेप्रि
य एवं चेतादृशकर्णेष्यनयातिदुःखदत्तमित्यावेद्यते अन्यायपुरुषकारिणो मदनस्यवैमु
टी॰ ख्येपि परावृत्तावपि विशेषेणामुक्ता उपसर्गेणोति भेदकत्वं ध्वन्यते बाणा इव दृष्टं सल
ग्नाः तवध्यासाः ममहृदयमिदंति वितनोरित्यनेन स्मरतातिशयेन च क्षीणशक्तिकत्वं नायके
१५८ 159 ध्वन्यते एवं च कृतापराधस्य त्वावत्सोपानममस्तु खेद इति ध्वन्यते यद्वा कृतककनिद्रया नायिकां

वैमुख्येपि विमुक्ताः प्राणा इवान्याययाधिनो वितनोः भिंदंति दृष्टपतिताः
प्रियहृदयं मम तवध्यासाः ॥ व्यक्तमधुनासमेतः ।

वंचयित्वान्यत्रगंतुकामं नायकं नायिकावक्ति । वैमुख्येपि त्वदीयैः शील्यज्ञानादिति भावः एवं च स्वामे
मत्स्यापज्ञानो न्नरामि यं स्वप्स्यतिनतामत्र मयागंतव्यं । इति किमर्थं कापट्यं रचयसि यथेष्टं गच्छेति
ध्वन्यते ॥ ॥ कश्चित्कांचिद्वक्ति ढक्कमिति ॥ हेमंदिराक्षि एवं च कटाक्षविक्षेपमात्रेणोन्मादनजन
कत्वं व्यज्यते तवदृशा न्नवमेन ऽष्टेखेऽः समेतालग्नइति अधुनाव्यक्तं प्रकटीभूत एवं च पूर्वं किमपि नो
क्तवती अधुनात्वमधुरवचनमभिधत्से इति भावः यद्वाव्यक्ते स्वच्छे व्यक्तं स्फुटे स्वच्छे मधुमाद्विकं तत्समेतः
[illegible]ढः ॥ १५८

क्ष्वेडः सत्यलीति त्यध्याहारः एवं चात्तिमाधुर्यमयरेल्लीति सज्यते हे लोभिनि एवं च सर्वसंग्रहकारि
त्वध्वमेते नूतनमस्यैकसारं यत्तु किमपि तत्तु नाद्भुतं अर्थात्त्वयितु सर्वमपि दृष्टवान स्मीत्यर्थः अथ च
ज्ञात्वाभूः मेन एवं च केवलमधुरं वरस्मिकटाद्वा यस्मिच नपुनः स्तुवनादिनामां जीवयसीति ध्वन्यते।
यद्वा हे मदिरा द्वितवायेरस्ममेतो लग्नः क्ष्वेडः इदमधुनातं क्वति स्थितमित्यर्थः यद्वा मस्यैकसारं नापि
त त्रिभुवनसारमित्यर्थः किमप्यनिर्वचनीयं वस्तुपायामुख्यमसारभूतं तेन न आज्ञाद्भुतमपि त्वज्ञात्तमित्यर्थः
एवं च मदं तद्दत्तनवदपरदर्शनेन ममाद्य वस्त्रमतीवर्तिमुख्यामसारवस्तुदर्शनेजस्मस्वजातमिति भावः इति

क्ष्वेडो मदिराद्विदशानवमेनेते ॥
यन्नैवमस्यैकसारं लोभिनि तत्किमपि ज्ञातम्

कस्तादयितं संगोसमाभावी तिविंतयं त्वाः कस्माच्चि
दुक्तिः यद्वा किमपि वक्रमशकं गुणावसथानूतनं सत्यपकं सारं यस्मिन् एतादृशं यतस्सनमडलं तत्
नाद्भुतं इनवत्सम एवं च त्वदीयसंगमस्य वेन सुलभमजातं एवमेव तत्सर्वस्वेनापि तत्कदाभावी त्वावे
घातदृतिन्यायिकाप्रसवा किंचित् ॥१०॥ उक्तिः तत्किमपि लोभिनि नापश्यं एवं चेदानीं तनाद्य दृत्वेनेनापर
माधुर्यं विज्ञातं परं तु त्रिभुवनसारभूतस्सरेतेन किं च मामस्वयसीति सज्यते अथ च यदस्यैकसारं कि

गो॰ नायकः सखायं वक्ति ॥ वकारबहुज्यास्यमेतत्पद्यं बालेति हे वयस्य अप्रभवन् असमर्थः प्राथ
टी॰ मिककांताधीनत्वादितिभावः बालाया विलासबंधान् पूर्वं चिंतयन् स्थितः प्राथमिककांताधी
नेन मया कथमियं विलासविशेषशालिनी भोक्तव्येति चिंता वा न जातइतिभावः अधुना तत्स
१५९ न्मानरहितां द्वितीयकामिन्याः प्रावल्यादितिभावः गृहिणीमेवानुशोचामि गृहिणीमित्यनेन मा
159 नर्हत्वेपि तत्करणे नानौचितीद्योत्यते एवंच यस्मान्मयेन पूर्वं किमपि कर्तुमशक्यं तस्मादिदानीमे

बलाविलासबंधानप्रभवन्मनसि चिंतयत्पूर्वं सन्मानवर्जितां तां
गृहिणीमेवानुशोचामि ॥ ॥श्रीराधाकृष्ण॥ ॥

तादृशी गतिः संवृत्तेतिभावः एवंच पूर्वं इदानीमपि न मां चिंता परित्यजतीति बालाया अप्रगल्भे
वयमनसि विलासबंधान् चिंतयन् हे पूर्वं प्रतिष्ठावर्जितां गृहिणीमेवानुशोचामि एवंचाप्रगल्भवयस्यः
न येन तादृशविलासैर्हृतचित्तः संवृत्तः किंपुनर्वेश्याः न या विषयमितिभावः पूर्वं गृहिणीमेवानुशोचा
मीत्यनेन बालासासक्तिचिंतया स्वात्मनः परं तत्र तया शोच्यत्वमदीयेन तादृशपावस्थामालोच्य गृहि
ण्याः समधिकं दुःखोद्रेको भवितेति तद्विषयएवानुशोचनं मया मापतितमिति व्यज्यते ॥

मन्मथपथे तोषपद्धत्याजातं तेनातिदुःखेदमिति कश्चिद्वक्ति ॥ वीजयतोरिति परस्परं वीजयतोर्यूनोः
समग्रावयवाः विभागवन्तः संहताः परं केवलं श्रोणी सक्थ्नेऊरीव निद्रायेपि अपि नावश्यं विघटनार्हं
त्वघोत्यते न वियुक्तानि दायद्दुःखागणानादितिभावः ॥ उपपतिरपसार्यतामिति दूतीकाविदग्धं प
तेरग्रावक्ति ॥ वासोक्षमिति मानवत्याः विशेषश्चायं दिवः अंधकारं कलमभूमेः कामसंमहिंषनलि
न्याः निरुद्धं च भ्रमरं च प्रातःकालीनसंध्याअपसार इति एवं च प्रातःकालः संहृतोतोयचारीस्याः नी

वीजयतो रस्योऽन्यं यूनोर्विघुतानि सकलगात्राणि सक्थ्नेऊरी श्रोणी परं निद्रायेपि न विघ
टति ॥ वासोऽयं मा नित्या त्वमोदिवः कामसंकलमेलभूमेः बद्धमलिंच नलिन्याः प्रभा
पसारयति ॥ वदतसि विजृंभमाणे त्वनभिन्नं त्रुटति कंचुकं तस्याः सूर्वे दयितानु
रागस्तव हृदि न मनागपि त्रुटति ॥

तोयं तयैव रीत्या नेयडुतिध्वन्यते संध्यापदेन यथायोगसंपादनसामर्थ्यं तथापसारणसामर्थ्यं
मध्येपत्तितमिति ध्वन्यते । नायिका सखीनायकं वक्ति । वदतसीति वदति सि विजृंभमाणे त्वनोन्नति
प्यालिनि स्तनभिन्नं कंचुकं तस्यास्त्रुटति नवहृदि प्रथमप्रियाप्रीतिः ईषदपि न त्रुटति एवं चे
तस्यास्तारुण्योद्रेकेपि त्वं नासक्तिमदा त्वत्स्य दर्शनेनकोपि जडइति ध्वन्यते ॥

गा० टी० १६० 160

नायकामसखीनायकंवक्ति ॥ उक्तमिति तदत्यानन्नायिकाभिन्नोयुक्तमवेद्यस्तस्यामेवतमास
क्त इतिशेषः इतिज्ञातं एवंच पूर्वंमापीयमपिमयादृष्टैव तदानींतवैतस्यांश्चनाद्यादिनातस्यामे
वप्रीतिरभूदितिविज्ञातमितिभावः अधुनात्वगृहद्वारमंवधिसिद्धमलखमिवत्वा उभयोः साधारणं
जानामि एवंचेदानींतमुभयत्रसमतुद्धिरित्याश्चिर्यप्रकृतिकत्वंनायके व्यज्यते ॥ अवीहेपत्तिपाठेत
दृष्टांप्रथमाभिन्नांनायिकां अवीत्यतस्यामेवासक्त इतिशेषः विदितंअधुनात्वहर्म्येहरिमलखमिवो
भयोः साधारणांवेद्मि एवंच यावत्पर्यंतमुभयोर्नदर्शनं संवृत्तंतावद्यादृशीवुद्धिःस्थितेति भावः ॥

उक्तमवीहत्य तदन्यांतस्यामेवेत्तिविदितमधुनात्व हर्म्येहरिमलखमिवत्वामुभयोःसाधा
रणामवैमि ॥ व्यजनस्येव समीपेगतागतैस्तापहारिणोभवतः ॥

नायिकासखीनायकंवक्ति व्यजनस्येति । व्यजनस्येवसंतापापवेनोदकस्यभवतः समीपे अर्थान्नायिका
यागमनागमनैरेवसुखंतमिवममसख्याः चित्तंवांचल्यप्रापितं एवंचतयैवगमनागमनादिनास
क्तिमुत्पाद्येदानीमुदासीनवत्स्थितैः स्थित्वाक्रियतइत्ययुक्तंतेवस्यतत्स्वरूपस्ततदर्शनायेति व्यज्यते यद्वाव्य
जनस्येवतापहारिणः समीपेनायिकायाइतिभावः भवतः गतागतैः एवंचलोकभीत्याकथयत्वीणा
भावोव्यज्यते ॥

सखाः अचलमिवचंचलतां प्रापितं एवंच मन्मथव्यथापनोदकभवदीयतल्पसविधगतागतसंजाता नुरागजनितहेलावशात् कपट्टपट्टत्तान्विकभावोदयवशाद्वायस्यास्सखामोक्षेलाचलं चंचलतां तथा मन्मनसिकथरीत्याकुत्रचानयोः संगमः संपादनीय इतिचाचस्यमज्ञ्जुंभतेइतिभावः" नायकोनायि कांवक्ति वितरंतीति हे कृशांगिअंतः रसंप्रीतिं वितरंतीमम आर्द्रभावं तनोषि यत् यस्मात् अंतर्ज लानदीवबहिरदृश्यापिनिवसति मद्दृदीतिभावः एवंच वहिस्त्वद्विषयकप्रेमाभावोप्यांतरप्रेमम

अंचलमिवचंचलतां मम सख्याः प्रापितं चेतः॥ वितरंतीरसमंतर्मम आर्द्रभावं तनोषितनु गात्रि अंतः सलिलासरिदिवयत्रिवससिबहिरदृश्यापि॥ विहितविविधानुबंधोमानो न्नतयावधीरितामानी लभते कुतः प्रबोधं सजागरित्येवनिद्राणः॥

मानितरामस्त्विति तद्विषयकमित्यावेद्यते चिरंतरकृतचाटुवचनादिरचनेनाप्यवधीरणात्क्लांतकस्वा यं नायकमनुतापवशादानेतुं प्रेषितानायिका वक्ति। विहितेति कृतानेकसांत्वनोपिमानोद्ध तयात्वयावगणितः अभिमानशाली एवंच प्रसादनासंपादनाविरमणेनोचितमावेद्यते जाग्रदे वनिद्रावान् प्रबोधं कुतः लभते नकुतोपीत्यर्थः एवंचैतादृशनायकावधीरणाकरणमनुचितमिति ध्वन्यते॥ ॥राम॥ राम

गो॰ काचित्कांचिद्वक्ति व्रीडेति लज्जयापराङ्मुखवदना अर्थान्नायिकां गतस्नेहा माशंकस्वचाटुव
टी॰ चनमधुरनायकेबाला एवंच लज्जयानामिते वदनेनकोपेनेतिवचनरचनाप्रागल्भ्यस्यैन्य
१६१ त्वध्वज्यते। प्रेमाग्राग्रार्द्रीअपराधेनसहिता अपराधजन्यवैलक्ष्यवती प्रजयापि वैमुख्ये
161 करणोपदपराधएवेतिधियेयतिभावः दृष्टिकरोति एवंचबालायामुग्ध्येवंगतिस्तववत्प्रगल्भा
याः कोपएवैमुख्यकरणाकथ्यनातोचितमसावेदृदितिभावः ॥ कश्चित्कंचिद्वक्ति। बाष्पेति बाष्पैरा
कुलंयथाभवति तथागेहिनिनिवर्तस्वकान्तगच्छइतिप्राकृष्टालापएवेनाः यद्वापराङ्मुखायकरणे

व्रीडाविमुग्धेवीतस्नेहामाशंककाकुवाङ् मधुरे प्रेमार्द्रसापराधादिष्यातिदृशंवल्लभेबाला ॥
बाष्पाकुलप्रलयतोगृहिणिनिवर्तस्वकान्तगच्छेति यान्तंदयितस्यादिनमनुगमनावधिस्मरली
रे॥ वक्षःप्रणयिनिमामाइष्वामैवाश्वासव्रभटिचनचर्मे ललतललाटनिवेशितललाटिकेति

नानर्थकतयाइष्यावदतोरित्यर्थः प्रलापोनर्थकवचइत्यभिधानात् दयितस्यरवु) दृष्टिविजितासि ॥
गामनस्यावधिभूतमरसीरदिनेयातेध्वनीत एवंचप्रेमिणासतिनकिंचिदपरंपरिस्फुरतीतिध्वन्यते ॥ प्र
तिज्ञापूरःसरविपरीतकारिणीनायिकांनायकोवक्ति वत्सइति वत्सासि अर्थात्सस्यप्रणयःप्रीतिर्य
स्याःसापार्थिमितिभावःदीर्घश्वासमरणालिनिश्रमणावशादितिभावः वचनमात्रभूरेमात्रपदेनसामर्थ्या
भावोऽभिव्यज्यते बहुतरप्रस्वेदवतिशोभनगात्रिललाटेअर्पितामममस्थापितललाटिकेतिदृष्टास्मीभ
यतोविजितास्मिसर्वैःसंबोधनपदैःनिःसहत्वप्रतिपादनाद्विजयस्यव्यङ्ग्यत्वेपिविजितासीतिपदोपादाने

नचमत्कारीत्याभाति ॥

राधाकृष्णेस्पतमासक्ताज्ञानेतिकाचित्कांचिद्वक्ति विचरतीति कृष्णेसमंतात्विचरतिसति अनु
रागंचचलनेत्रायांसत्यादृशादिक्षु योवेपल्लवविसृष्टं दृशादिक्ष्वपिलक्ष्यवेधकारिणमित्यर्थः
वाणांमदनोविदधाति एवंचसर्वत्रमदनशरव्यरूपराधाकटाक्षविषयः श्रीकृष्णोभूदितिध्वन्यते ॥
काचित्कंचिद्वक्ति वीक्ष्यैवेति पथिकः पुष्टबद्धकाकंनायकागमनशाकुनदर्शनार्थंदत्तदध्योदनादि
नेतिभावः स्वमदनमेवदृष्ट्वा एवंचनिर्णयियोग्यत्वमुच्यते मौग्ध्यैकस्थानभूतायाः एवंचावश्यंच

विचरतिपरितःकृष्णोराधायांरागचलनयनायां दृशादिक्ष्वेवविसृष्टंविशिखंविद
धातिकुसुमेषु ॥ वीक्ष्यैववेत्तिपथिकःपीवरबद्धवायसंनिजावासे मौग्ध्यैकनि
धेरपिदयितायाश्चरितमविचलितं ॥

रितच्यवनयोग्यत्वमावेद्यते प्रियायाश्चविचलितमाचरणंजानाति यदीयमन्यत्रासक्तास्यात्त
दाकिमितिमदर्थमेतादृशशाकुननायःवेत्तणाकुर्यादितिभावः यद्वादृष्ट्वैववनविचार्यैत्यर्थः पी
वरवयसानामदननिवासस्यप्रकारान्तरेणापिसंभवादितिभावः एवंचानयाशीलानायकःप्रतारयि
तुंशक्योऽन्योयथेलंपटप्रकृतिषविचरेति इतीवछचनकरणेनायकोमन्यातिव्रतस्यभंगविनाश्यतीति
नचान्यचिंतामितिवाद्ति नीनायिकावक्रीत्यर्थः ॥

गी॰ विपत्तिमग्नस्योद्धारः केनचिद्वाकं तस्मात्कोन्न सर्वैर्विशिष्टः त्वत्तोन्या कंचन वक्ति विमुखेति ॥
गो॰ च त्वन्मुखेपि विधातर्यपि विमुखे उद्योगशून्ये यद्वा अनंगीकारकारिणि ईश्वरेपि अनीशभावमस
१६२ मर्थभावं श्रितवति सति मग्नपयोद्धारे परं केवलं हरिर्विसृष्टः लब्धशोभा वराहः अथ च शोभमाश्रितः
162 धरोत्साहवशादिति भावः अभूत च त्वन्मुखे विष्णाय दाभ्यामपि सान्निध्यात् सामर्थ्यशालित्वं लभ्यते ॥
तेन च तत्करणोत्साहाभावेन परोद्धारकरणे ऽतिकाठिन्यमावेद्यते एवं च विमुखत्वस्यैवोद्धारः क

विमुखे च त्वन्मुखेपि श्रितवति कानीशभावमीशेपि मग्नमहीनिस्तारे हरिः परं लब्धरो
माभूत् ॥ वापीकच्छे वासः कंटकछन्नयः सजागरा भ्रमराः केतकविटप किमेतेननुवा
रय मंजरीगंधम् ॥

त्वं शाकेनान्येनेति वज्यते कश्चित् कंचिदन्योक्त्या वक्ति। वापीति हे केतकछद वापीजलप्रायप्रदे
शे वसतिः कंटकावरणानि निद्राशून्याः भ्रमराः एतैः किं न किंचिदित्यर्थः ननु निश्चितं मंजरीगंधं
वारय एवं चैतानाहर्षीन्नायिका यावत् न एव समीपेस्ति तावद्यत्र यत्र येन येन प्रकारेणावतिष्ठ
सि तत्रापि अप्रमत्तनायकोपसर्गेनापगमिष्यतीत्यतः एतत्करणमनुचितमिति द्योत्यते ॥

नायको नायिकां वक्ति ॥ विचलसीति हे मुग्धे हृदरिदयाम्भूतो एवंच गमनौचित्यमावेद्यते वि
धृता अ्चला दाविति भावः यथा विचलसि गच्छसि तथा मे हृदयं विशसि प्रकंपमलतां स्पृशतीम
दनस्य शक्तिरिव एवंच त्वद्गमनेन मत्प्राणाएव गमिष्यन्तीति ध्वन्यते ॥ सखी नायिकां वक्ति ॥
विहितेति हे सखि विहितः कृतः विशेषेणोद्दितश्शनि वाथ्र समम शारसमरः मदनयुद्धं सुरतमिति

विचलसि मुग्धे विधृता यथा तथा विशसि हृदये मे ।
शक्तिः प्रसूनधन्वनुषः प्रकंपमलतां स्पृशंतीव ॥
विहिता समम शारसमरो जितगांगेयकुविकृतनाटोपः ।
प्रकृषायिते विराजति देहस्तवशिखंडीव ॥

यावत् येन स्खलिष्योतिवा अतएव विपरीतरतो योगः एतत्कृतः अनुपमवाणोः संग्रामो येन मः जिता
गांगेयस्य स्वर्णस्य पदे भीष्मस्य दीप्तिर्येन मः संपादिताडंबरः नवदेहः विपरीतरते शिखंडीव
विराजति एवंच त्वया बहुधा विपरीतरतमेव विहितमिति ध्वन्यते ॥

गो॰ चौर्यरतादिनसम्यगितिवादिनेकश्चिद्वहन्ति हरतीति आचार्याच्छिन्दति: हृतस्य प्रकृष्टमदशालि
टी॰ न्याः विंवतत्याधरस्य मधु पिवेत स्पृहेरीप्सित इत्यनेन चतुर्थी अवगणितमृतं इन्द्रोपि स्पृहयति ॥
१६३ तद्रूपतापत्यर्थमित्यर्थः एवं चेन्द्रपदस्य लाघ्यपत्तयापि चौर्यरतस्य त्वमधिकमित्यावेद्यते पुरु
163 षविशेषसमासक्तादयः संगतिमेपत्तमार्गाकंचनद्रूतीवक्ति वासितेनेति वासित उत्कृष्टताप्रा
लिङ्गतमधुपेन एवं चेनत्समवधीतेमधुस्यमादकतमित्यावेद्यते एतेमधुसोगंधपार्श्वपुष्पादि

श्रुतिविवरनिर्गतस्य भ्रमदाविंवाधरस्य मधु पिवेत अवधीरितपीयूषः स्पृहयति
देवाधिराजोपि ॥ वासितमधु निवपूनामवतंसमौलिमंडलेष्ठनाम विलसति सा
पुरक्कहेममधुपीवचनप्रसूनेषु ॥

कं प्रतिपद्यत इति भावः नागिकानामवतंसरूपेषु निभूषणे एवं च सर्वा अपि कामिन्यस्तदीयगुणश्र
वणा सर्वदा श्राद्धरातिशयेन कुर्वन्तीति भावः तत्पुणानां मस्तकभूषणरूपे वेदनीय इत्यर्थः नगरस्य
कुसुमे सर्वजनस्पृहणीयत्वादिति भावः नायकविशेषणमहिम्ना विशेष्यलाभः विलसति शोभेन
एवं च त्वेन तस्याः शोभाधायक इति भावः वनकुसुमेषु मधुपीव एवं चैतादृशनायकविशेषसमासक्ता १६३
नेकथममपितवयिमं योजितं शाकेयतिभावः ॥

नायिकासखी नायकं वक्ति। व्रीडेति आदौ लज्जाप्रसरः तदनन्तरं रसः शृंगारादिः भावश्चि
त्ताभिप्रायः आभ्यां पुष्टा चेष्टा यस्याः सा रसभावाभिनयपुष्टचेष्टा रजनीविनिर्गमादनु नर्तकीव इयं दयि
ता मनो हरति एवं च यथा जवनिकाविनिर्गमानन्तरं नटी प्रथमतो लज्जातिशयं प्रदर्श्य ततो र
साभिनयपुष्टचेष्टां दर्शयति ततो रसाविर्भावात् सामाजिकमनांसि हरति तथेयं दयिता यथा र
जन्यः पसरति तथा प्रथमं लज्जाविशेषं विधाय ततः सरससा‧भिप्रायविलासं प्रदर्श्य ततो नि

व्रीडाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयं रजनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता
मनो हरति ॥ वाससि हरिद्रे ये वलयि गौराङ्ग्या निवेशितो रागः पिशुनेन समापनीतः
सहसा पतता जलेनेव ॥

भरं रतानन्दवत्तया नायकीयमनसो नवप्रवणतामापादयतीति भावः इयमित्यनेनात्मासा
प्रथमतो निर्लज्जतया किंचिन्मनोहारकत्वेपि नष्टा तेन नायकीयचित्तहारकत्वमिति व्यञ्जितं तेन।
तेन च व्यतिरेकालंकारः दूती नायकं वक्ति। वाससीति। वसे हरिद्रे यथा वगौराङ्ग्या नायिकायास्तथैव रा
गः अनुरागः पदेपीति स्नानसंपादितः गौराङ्गेपीति हरिद्राविशेषणमपि सः रागः सहसा अप्रतर्क्यं

गो॰ मितियावत् यततापविष्टेन पद्मे मंवंधवनाजेलेनेवयिस्युनेन सूचकेन द्वारीकृतः एवंचतस्या
टी॰ श्रमराय इतिभावः ॥ एताद्दशनायिकासाहचर्येणैव सर्वत्रकामकलतपीडासाद्विति कश्चित्कंचि
दन्याज्ञ्यावक्ति ॥ विष्वग्मितित्ति हे कुरंग सर्वतोविस्तारिसौगंध्येनयोभिलाषस्तेनापायपाथाहेतुः
१६४ पीड़नीयस्यविष्वगित्यादिनागोपनमशक्यमित्याविद्यते रागापपदेनकतस्याकर्तव्यविवेकवै
164 धुर्यमाविद्यते साधपदेनहिंसत्वंद्योत्यते भवतः नाभीमादायकापिस्थलंनास्ति एवंचैतस्याःस

विष्वग्विकासिसौरभरागाथबाधवाधनीयस्य क्वचिदपिकुरंगभवतानाभीमादाय
नस्थानेवटकूटजशालशाल्मलिरसालबकुलवारसिंधुवाराणां अस्तिभिदामलया
चलसंभवसौरभ्यसाम्यमिति ॥
मन्मगुणैर्विख्यातायास्तवगोपनाशक्यतयासर्वतःपी
डासाददतपतस्मात्वाज्यइतिध्वन्यते ॥ एकग्रामसमजातीयगुणवत्वेपिकंचित्कश्चिद्विशेषत्ति वि
शेषइतिकंचिदन्याज्ञ्यावक्ति । वटेति वटादिसिंधुवारांतवृक्षाणांमलयाद्रिजन्मसौगंध्यसा
जात्येपिभेदः अस्तिएवंचवतैरेवतद्धिजात्यज्ञातेशक्यंनान्यैरितिभावः ॥ सामान्यवनितांकाचि
दन्याज्ञासमपद्ममिति ॥

१६४

विनिहितेतति विनिहिता समर्पिता कपर्दस्य जटाजूटस्य कोटिः प्रांतभागो येन तं पद्ने कोटि
शब्दाः कर्पर्दकदानार्थं शंकरं शिवं पक्षे सत्वे संपादकं चावल्प दोषेणा त्यक्त्वा दोषपदमनो
चित्तोमनक्ति हे जाह्नवि जहुतनये एवं चैता शाचरणामनुचितं तवेति ध्वन्यते एकवटेकृदं
पक्षे वगटकं अपेत्त माणा प्रयागतटे पक्षे मध्यपदलोपि समासात् अलमयागस्य पापीयसः
समीपइत्यर्थः लुठसि एवंच चाचल्यकरणांत वानुचितमिति भावः ॥ किमिति विरहदुःखं तं
यामत्सखोदत्तमिति वादिनी नायिका संखीं नायकोवक्ति ॥ चतुःप्रहरसंबंधिसंगंचतुःप्रहर

विनिहितकपर्दकोटिचापलदोषेणशंकरमुक्त्वा वटमेकमनुसरंतीजाह्नविलु
ठसिप्रियागतटे ॥ वेदत्त्वणादाचतुर्णांप्रहराणांसंगमंवियोगंच ॥

संबंधिवियोगंच त्वणादा त्वणादेवतुत्त्वणादानायिकेत्यर्थः वेदकर्तासीतिभावः एवंचयदिप्रस
न्नानायिकानदासैव प्रहरचतुष्टयसंबधिरतसुखंकरोति सैवचाप्रसन्नाप्रहरचतुष्टयसंबधि
विरहदुःखंकरोतीतिभावः अतएवत्वणासुत्सवंददातिछ्यतिचेतिव्युत्पत्तिरपिसंगच्छते अथ
चप्रहरचतुष्टयसंगंतथाविधविरहंरात्रिरेववेद रात्रीयप्रहरचतुष्टयसंबधिसंगमस्यदिवसी
यप्रहरचतुष्टयसंबधिविरहवेदनायाश्चकर्त्री सैवेत्यर्थः ॥

गो॰
सी॰
१६५
165

दिवसीयविरहस्यापि रात्रावेवातिदुःखदत्वादितिभावः चरणानां संकोचं प्रसारमपि य
थाकूर्मी विजानाति एवं च यथा चरणसंकोचप्रसरणसंपादने कूर्म्यधीनं तथा संगमविरह
संपादनं नायिकाधीनमितिभावः एवं च न ममापराध इति ध्वन्यते यद्वा विरहिणी सखीं व
क्ति हे सखि चतुर्णां प्रहराणां संगं वियोगं च दशानां दारा त्रिर्वेद चंद्राद्युद्दीपनादिप्राबल्यादु
न्मादावस्थया नायकसमागमासमागमाभ्यां मत्स्यवद्दुःखसाक्षिणी रात्रिरेवेतिभावः एवं च
त्वादृशयापि सत्या संयोगमत्स्यदुःखविचारणा न क्रियत मस्युपालंभो व्यज्यते अथवा चतुर्णां प्र

चरणानामिव कूर्मी संकोचमपि प्रसारमपि ॥

हराणां दशानां दाससमग्रा रात्रिरितियावत् सा खदुःखेवेदमदीये इतिभावः एवं च त्वामपि
न रात्रौ विश्रांतिर्निद्रेतिभावः यद्वा सामान्यवनितां तदीयधात्री वक्ति कूर्मीव दशादा
चतुर्णां प्रहराणां संगं वियोगं च वेद त्वं किमिति न वेत्सि एवं च त्वयापि केऽप्यानीयाः केऽपि विनि
सारणीया इतिभावः अथवा सखी नायिकामुपदिशतीत्याह उत्सवदा कामिनी सा स्वदर्शनाद्य
दानेन दिवसे यं प्रहरचतुष्टयं विहरसंपादनेनाकुंठितं नायकं विधाय रात्रौ प्रहरचतुष्टयमपि
रमयतीतिभावः ॥

नायिकामखीनायकंवक्ति इतीति हेसुभग एतादृशा नायिकानुरागशालित्वादिति भावः भिनि मषिरेणत्वामवलोकयितंविशती यूनांहृदयरूपोयः पंजरः वंशकरंडिकानन्मध्य स्था एवंच थागानुमखातोधुन्यते मन्मथमेवेतिभावः एवंच पूर्वं त्वद्गुणश्रवणादिनात्वय्यासक्तेयं नी तद्विषयकविलोकनेन मन्मथपरवशा न किंचिदपि मत्सखीजानातीति त्वय्यत्यन्तमासक्तेय

इतिविवरेणविशती सुभगत्वामीदितंमखीदृष्टिः
हरतियुवहृदयपंजरमध्यस्थामन्मथेपविव॥

मितिध्वन्यते यद्वायुवहृदयपंजरमध्यस्थेति दृष्टिविशेषणं पंजरपदेनानिःसरणानर्हंतंबध्य मेते एतादृशीमखीदृष्टिः मन्मथपविवहरति अर्थात् मनः एवंच त्वामवलोकयितुंप्रवृत्तायाम त्सख्याः उदासीनवत्स्तुत्त्यनयानयनविषयीभूतास्तएवानत्सखाः कटाक्षैकतानतापन्नाः मेवभावयंतीतिभावः एवंच सर्वयुवस्पृहणीयामात्वामेवस्पृहतिइतिमात्वयावश्यमनुग्राह्येति

गो॰ टी॰ १६६ 160

यथातथाज्ञानवानयमेवेतिकश्चित्कंचिदन्योक्त्याबक्ति ॥ विपणीति हेनिरूपणेनिपुण एवंचेत
स्यान्यैः समन्तात्करणेनवैवानुचिंतनमितिध्वन्यते रथ्यान्तलामामान्येएनं मार्गणाय स्वसमीपमेथदः
लघुंस्त्रयरीकरोति गुरुमुपरिनयति क्वचिदेनंनाद्विपन्तलामेति पाठस्तत्रनायिकापक्षेद्योज्यं ॥
सन्तोमनसः सकाशान्नकिंचिन्महत्तरमितिकश्चिद्दक्तिवामसेरति ऊरुरहितस्याहरणस्येत्यर्थः

विपण्यांतुलामामान्यमार्गणायेनेनिरूपणेनिपुण धर्मधटोस्माद्धारीकरोतिल
घुमुपरिनयतिगुरुं ॥ वामरगमममनूरोरंबरयवनीचवामनैकपदम् । जलधि
रपियातलंघ्यः सतांमनः केनतुलयामः ॥

अंबरंदिवमोलंघ्य वसुधाचवामनस्यैकपदं एकपदेनोलंघ्येत्यर्थः समुद्रोपियातेनोलंघ्यः
सतांमनः केनतुलयामः एवंचमहत्त्वरतयाभिमतस्याकाशस्याल्पक्रमेणचरणाहीलंघनीय
तयातथाचतथाप्यापि क्रमपलंघनीयतया तथाजलधेरपिपातद्रवपातरूपमितेनस
ल्पेनाप्युल्लंघनीयतयाएतत्त्रयातिरिक्तमहत्त्ववस्तुनस्त्रभावान्सतांमनितोरूपमसमित्यर्थः ॥

हन्ती नायिकां वक्ति वितततेति हे कुरङ्गनेत्रे वितततमयन्तमसस्तनूपायामपीनस्यायारेखान
ह्मपयिह्वचन्द्रस्सङ्गोयस्य एताहशाकाशे ताराः पत्राङ्कुरसमूहा इव प्रकाशन्ते एवं च त्वद्विरहादि
न्नस्य नायकस्य त्वद्विलापना पत्रमिवेदमाकाशमालोक्य त्वया प्रेष्यमिति व्यज्यते यद्वा मदन
देवस्य चन्द्रमुद्रामुद्रितं शासनपत्रं यन्मा नवनीतधाम निःशङ्कं भवद्भिः दुःखेदेयमिति शासनादिति
जज्ञ नस्येत्यवगत्य मानमपहाय नायकमनुरञ्जयेति सखीति वाक्यमेतत्॥ विविधेति अनेका

वितततमोमषिलेखालसन्नभोत्सङ्गमस्फुटाः कुरङ्गादि पत्राङ्कुरनिकाशा इव ताराः न
भम्भि प्रकाशन्ते॥ विविधाङ्गभङ्गिषु गुरुर्नूतनशिष्यो मनोभवाचार्यः वेत्रलतये
वावालान तल्पेनर्तयति रतरीत्या॥ विपरीतरतमपि रन्तेऽस्तोऽनन्यो वायुवेनुकूलमि
दम् तटतरुमिव मम हृदयं समूलमावेगतो हरति॥

भङ्गिषु गुरुः मनोभवरूपाचार्यः नवीनां तेवासि रूपां वेत्रलतयेव चरतरीत्या तल्पे नर्तयति एवं च य
मस्यैतेन रतकलाप्रवणा भविष्यतीति भावः नायिकां नायिकां वक्ति। विपरीतमिति हे सखि अनुकू
लमिच्छाविषयीभूतमप्येतत्कलेवरः इदं तेव विपरीतरतमपि रन्तं अपि नाविपरीतेन रतसंग्रहः युद्धाय
मिति न पारणार्थकः नद्याऽवेगो तः मम हृदयं तटतरुमिव अवेगतः वेगविशेषादिस्यर्थः आमूलं हरति॥

गी॰ एवं च रतसामान्यस्याधिकेऽपि विपरीतरतस्याधिक्यमित्यावेद्यते ॥ कश्चित्कंचिद्वक्ति । वैभव
ति दूषणमपि अपि हृद्यत्वमावेद्यते भाग्यशालिनां पदे वैभवं व्यापकत्वे भूषणापत्त्य एव ॥
टी॰ एवकारेण दूषणापत्त्यवच्छेदः निर्दिष्टं व्यापितमित्यर्थः उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढ
१६७ यति काणादः वैशेषिकशास्त्रप्रवक्तारः अधर्मद्वेषं च आत्मानेगुणं गृणाति चतुर्विंशतिषु
167 णेष्वतयोर्गुणानादिति भावः एवं चाधर्मद्वेषयोर्दूषणापत्तानिदत्तपयोगपत्तेय्यात्मनि विद्य

वैभवभाजां दूषणमपि भूषणायत्त एव निर्दिष्टम् गुणमात्मनामधर्मं द्वेषं च शृ
णोति काणादः ॥ वक्राः कपटस्निग्धा मलिनाः कर्णान्तिके प्रसज्जन्तः कं वंचयति
न खलविलासिनीकाकटाक्षाश्च ॥

मानतया गुणं मुनिभिरभिहितं तत्र का वार्तान्येषामिति भावः एवं च दरिद्रस्य वदान्यदोषत्वेन गण
यति सर्वे इति दारिद्र्यमस्मस्यागीतिव्यज्यते वपुषि भुजंगमसंगमसहेनेत्व तत्कण्ठगुरुत्वेनेव न
न त्रपाति गम्भीरः को जलधिर्मन्दरेणेव ॥ वक्रेति । वक्राः कुटिलाः कापट्येन स्नेहवन्तः मलिनाः
पापकारिताः साहजिकश्यामताशालित्वादुभयत्र भावः कर्णान्तिके प्रसज्जन्तः परोपकारार्थं
विशालत्वादिभयत्र भावः हे सखि लाः वेश्या कटाक्षाश्च कं न वंचयति अपि तु सर्वं एवं चोभय
संसर्गस्तु वान्न चित इति व्यज्यते ॥ १६७

पाकोद्यमशालिनीं नायिकां रतार्थी नायको वक्ति ॥ विद्युदिति हे प्रेयसि विद्युज्ज्वालाभिर्व्योम
यत्मे च नूपोपात्रे श्वभ्रच जलाधारभूतेयमिवं तन्मध्यात् स्वच्छोदनकृन्ति हारकाः करकाः पय
साजलेन पदेदुग्धेन सह विनिर्यान्ति एवं चैतादृशकाले तिलत्वा मम दुग्धोदनभोजनदानवृत्
ममस्वरतदानमित्यवगत्य तत्र व्यासंगपरिहाय मत्सविधमेहीति व्यज्यते यद्वा वर्षोपलसहिते
तादृशवृष्टौ कथं मया संकेतेन समागतममिति वादिनीं काचिद्वक्ति ॥ विद्युदिति । एवं चैतादृश

विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठिरोदराद्विनिर्यान्ति विशदोदनकृन्ति सुषः प्रय
स्मिपयसा सममेकरकाः ॥ व्यजनादिभिरुपचारैः किं मरुपथिकस्य गृहिणि विहि
तैर्मे तापस्त्वद्रूकदलीद्वयमध्ये शाम्यति ममयेति ॥

कालीनसुरतं तु स्योपनभोजनादपि मिष्टमित्यवगत्य संकेतं प्रयाहीति व्यज्यते ॥ अंतरतोत्कंठाशाली
नायिको नायिकां वक्ति ॥ अत्यंतरतोत्कंठशालीनायको नायिकां वक्ति ॥ व्यजनेति हे गृहिणि एवं च
मेवासंपादितैरोचित्यमावेद्यते मरुमध्यिकस्य मे संपादितैर्व्यजनप्रभृतिभिरुपचारैः किं न किमपीत्य
र्थः एवं च मरुदेशादागतस्याभ्यसीमंततापवत्तेतिभावः किं तर्हि विधेयमित्यात आह त्वदूरुरूपक
दलीद्वयांतराले अयं मदेकवेद्यः तापः शाम्यति मेति एवं चान्यव्यासंगं विहाय रहसि मम तवं रप्रचलेथ्यते ॥

गो. टी. १६८ त्तुद्देशाय यत्कर्म कर्तव्यं तत् विगुणं न विधेयमिति कश्चित्कमप्युदिशति वैगुण्येपि महत्
ताश्रेष्टेन संपादितं कर्म विगुणत्वेऽपि शोभायै भवति अत्रार्थान्तरन्यासमाह दुर्वहमिति महता
दिति भावः यो नितंबः तेन निष्फलमपि नितंबिनीनां त्वं हरसि चित्तमिति भावः काचि
दन्यं तमापतितं ज्ञात्वा तितिक्षादिनी काचित्कि वीक्ष्येति साध्वीनां गणाने स्वनाम चिह्नरूपामे

168

वैगुण्येपि हि महतां विनिर्मितं भवति कर्म शोभायै दुर्वहमिति नितंबं मंथर
मपि हरति नितंबिनीहृत्त्वम् ॥ वीक्ष्य सतीनां गणने रेखामेकां तया स्वना
मांका संतयुवानो हसितं स्वयमेव पाणिनावरितम् ॥

कां रेखां दृष्ट्वा युवानः तदुपभोक्तार इति भावः हसितं संवृतं स्वयमेवावरितं निरोद्धुं हास्य
मिति भावः नापाणि एवं च तदीयमतो गणनारेखां दृष्ट्वा पूर्वमिह हसितमिति किं वक्तव्यं
तयैव कथमयं लोको भ्रान्त इति हास्यकं तमिति भावः एवं चैताहृश्याः कामसतीत्वमित्यावेद्यते ॥ १६८

इतः किमिति नापसरतीति वादिनो लोकांश्चित्कांश्चिद्वक्ति विंध्येति अत्र संबुद्धिपदानुपादानेन लोकभी
तिमावेदयति विविधः अनेकप्रकारकः आवर्तः आवर्तनं चालनविशेषः यस्य स चासौ क्रीडाप्रदः
नितंबो यस्य एते विविधाः आवर्ताः अंभोभ्रमणानि यस्यां तादृशी नर्मदा नदी यस्मिन् तादृक् कटक
वान् अत एवं संभावितः सूर्यरथस्तंभः येन स्वैकदेशानितंबेन तच्चक्रविनिर्जयादिति भावः यद्वा
संभावितः रविरथस्य लक्षणया यानचक्रस्य स्तंभो येन ततोप्यधिकपरिमाणशालिनितंबवत्त्वादिति

विंध्याचल इव देहस्तव विविधावर्तनितंबः
स्थगयति गतिं मुनेरपि संभावितरविरथस्तंभः ॥

भावः एते रविरथस्य स्तंभः गतिविच्छेदः अत्युच्चत्वादिति भावः तव देहः विंध्याद्रिरिव मुनेरपि मननशी
लस्यापि एते अगस्त्यस्य गतिं श्लथयति एवं च मननशीलस्यापि तवैतादृशाद्देहमवलोक्य गतिनिरोधो
जायते किं पुनर्मादृशस्य स्खलत्पदस्येति भावः ततोप्यधिकतरगतिमन्नितंबवत्त्वादिति भावः एतेन प्राग्व
त् मुनेरपि चपलेवानरेध्यायेदित्यादिकामतंत्रोक्तचिंतनवतोपि गतिं सामर्थ्यं स्थगयति एवं च त्वदा
सक्तचित्तस्य मम पराजयस्त्वद्बहुकर इति ध्वन्यते ॥

गो॰ काचित्कंचिद्दमोक्यावक्ति हतीति आवरणाभंजकतिरस्कारमह अत्यर्थपरमदुर्न
टी॰ यस्याराम एवंचदुर्नयस्यत्वमेवस्यात्वमितिभावः परकीयोपवनशतलंपट दुष्टवृष
१६९ दुष्टवृषभ अथचदुष्टः वृषः धर्मोऽस्यदुष्टेषुश्रेष्ठेतिवा गेहमपिस्मरसि अपिनानिज
169 जनसंग्रहः एवंचस्वनायिकाविस्मरणात्वनोचितमितिव्यज्यते महावंशजन्यत्वेप्यने

वृत्तिभंजनंगजनस्यहनिकाममुद्दामदुर्नयाराम परवाटीशतलंपटदुष्टवृषस्म
रसिगेहमपि ॥ वंशावलंबनंयशोविस्तारोगुणाभ्यधायाऽवनतिः तज्जालस्य
खलस्यचनिजांकसमप्रणाशाय ॥

कगुणावत्वेपिखलस्यविस्वासोनविधेयइतिकाचित्कंचिद्वक्ति वंशेति यत्एवंशस्याऽ
न्वयस्य अथचवेणोः अवलंवनंजन्यत्वमाश्रितत्वंच गुणास्यकांडित्वशौर्यादेः नजोऽभ्युयः
विस्तारः आधिक्यंपैर्च्यंच याचनम्रता ततूखलस्यजालस्यचनिजांकसमप्रणाशायवि
श्लेषनाशायेत्यर्थः वर्षासमयेयस्स्यात्मुख्यंतनायकंनायिकावक्ति ॥ राम राम ॥ राम ॥ १६९

वर्षासमयेप्रस्थानसमयेतंनायकंनायिकासखीवारयति। विंध्येति। विंध्याचलसानौमेघरूपं
क्षिप्तरूपकरवालस्फुरच्चपलान्तस्फुलिंगोद्योतशाली अम्भोसमीरणः पान्थविद्रावणायैवनीरन्ध्रणी
करोति विंध्यमहीधरशिखरइत्यनेनमस्तुदर्शनयोग्यत्वंतेनमहत्त्वमितिमिथ्यात्वमाशंका
मितिद्योत्यते मुदिरश्रेणीकृपाणामित्यनेनानिवारणीयत्वंतेनचस्वसदनावस्थानमेवशर
णमित्याद्यते अनिलइत्यनेनसर्वत्रसंचरणयोग्यत्वं तेनचप्रतीकारानर्हत्वमज्यते पथिवधा

विंध्यमहीधरशिखरेमदिरश्रेणीकृपाणमयमनिलः आपातस्यपदंममगेहि
न्यातदनुसलिलेन ॥ कालंवमानवेणीधुतधूलिप्रथममस्तुभिर्धौतम्।
आयातस्यपदंममगेहिन्यातदनुसलिलेन ॥

येवेत्यनेनकार्यान्तराभावस्तेनचकथंचिदपित्वयागतव्यमयादेघते कश्चित्क्वचायंवक्ति बालं
वेति विशेषणालंबमानायावेणीतयादूरीकृतधूलि आयातस्यपरदेशादितिभावः सम पदंगे
हिन्याप्रथमतः अस्रुभिःक्षालितं पश्चाज्जलेन पदंच चिरप्रवासकरणात्सर्ययिकोपमियंकरिष्य
ती तिभीतिवतोपिममानयाचरणप्रणामादिनासाध्वसमयाकृतमेनांदृष्टीसरलनयामम
प्रियतमेतिध्वन्यते ॥

गी॰ विपरीतरतान्तश्रान्तां कान्तां नायको वक्ति वक्षःस्थलेति रतिविरतौ रतिश्रमेवा
टी॰ वक्षःस्थलस्थापकाशिरा मम वदनमुपधातुं उपधानीकर्तुं मौलिं न आलभसे न न
म्रीकरोषि नधारयसीतिवा तत्र हेतुमाह पीनोच्चकुचभरदूरीभूत एवं च तन्मौलेरु
१७० 170 पधानमभवनाभावे नमन्मुखस्थापनायः किंतु पीनोच्चतत्कुचयोरिवेतिभावः यद्वा

वक्षःस्थले स्थितेमम मुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।
पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्ते ॥

मम मुखमुपधानीकर्तुं मस्तकं मेमेतिभावः न आलभसे न स्पृशसि न स्प्रष्टुं न शक्नोषीत्य
र्थः नप्राप्नोषीतिवा तत्र हेतुः पीनोत्तुङ्गेत्यादि अथवा मुखं स्वस्येतिभावः स्थापयितुं म
म मौलिं न स्पृशसि किंतु स्पृशसीतिभावः यतस्त्वदीयपीनोच्चकुचान्तरितं एवं च कराभ्याम
न्मौलिमुन्नमय्य स्ववदने स्थापयतिभावः एवं चेत्तु बनोत्कमं स्वस्य च पीनोत्तुङ्गकुचभा
रवत्तया मौलेरुत्तमनासामर्थ्यं घोषयते ॥ १७०

काचिद्दूतीवक्ति वदनेति हे हृति वदनव्यापारेणावचनरचनयायेंतर्भावः परहृदयप्रवेशः त
स्माद्धेतोः अनुरक्तं अनुगवेत पदेस्मथ्वसंबंधेनयदंतः प्रवेशानेतस्मात् अनुपश्चात् रक्ते रुधि
रमतांसमुदायं आनयंतीत्वंनस्यविंगस्यचदंशासि एवंच वचनरचनयातथातथाहृदयंप्रविश्यपा
तिव्रतभंगविधायेन नविगेनसहकामिनीसंमृहं संयोजसीतिभावः एवंच वचनव्यापारपदेन
दूत्यव्यापारभावोद्योत्यते सार्थपदेनसामर्थ्यातिशयोव्यज्यते दंष्ट्रापदेनत्वांविनामन्यकिंचित्कारे
तिध्वन्यते ॥ वकारवज्याख्यासमासिमगमत् ॥ कस्यचिन्नायकस्य इतरनायकव्यापारएष सहमा

वदनव्यापारांतर्भावादनुरक्तमानयंतीत्वं दूतिमतीनां सार्थतस्य भुजंगमस्य दंष्ट्रासि ॥ श्रीर
पिभुजंगभोगे मोहनविज्ञेनशीलितायेन सोपिहरिः पुरुषोयदिपुरुषाइतरेपिकिंक्र
मः ॥

नाकाचिकिंचिदन्योक्त्यावक्ति श्रीरपीति येनस्मरतविज्ञेनश्रीरपिअपिनायदर्थंजगद
खिलंयत्नमाचरतीतिध्वन्यते सर्पशरीरेशीलिताभुक्ता भुजंगपदेनभंजनकत्वेपितदभवेनेनासक्त्या
तिशयोध्वन्यते यदिसहरिरपिपुरुषः इतरेपिपुरुषास्तदाकिंक्रमः एवंचैतादृशस्यामेः सहस्रम्य
कारणमनुचितमितिद्योत्यते यद्वान्योक्त्याकश्चित्कंचननिंदतिश्रीरपिलक्ष्मीस्वरूपापियेनविग
तंभोगविषयेमोहनविज्ञेनेतिविपरीतलक्षणयासुरतानभिज्ञेनशीलिताकृतयत्नेरपियदिपुरुषाः

गो· सोपि हरिहरिरिव हरिः पञ्चतल्पः पुरुषः तदा किं कुर्मः एवं चैतादृशस्यापि पुरुषेषु गणनानयु
टी· क्तेति भावः ॥ मानवतीसामान्यवनितासखीवक्ति । शोक इति । मेतु छिपदानुपादानं क्रोधमा—
१७१ वेदयति याः स्थैर्यप्रचुरा वाहम् अपि अपिनाचाटुवचनादिसमुच्चयः श्लथयामि चालयितुमशक्
यत्वादिति भावः एवं च कर्षणादिनापि इतस्ततश्चलसीति क्रोधातिशयवत्तां द्योतयति ॥
171 मनोभवस्य दर्पशिलामिव मनोभवपदेनाकुण्ठितत्वं ध्वन्यते भवतीकतरस्तरुणः विचालयति
शोके याः स्थैर्यमयीः श्लथयति वाहं मनोभवस्यापि दर्पशिलामिव भवतीं कतरस्तरुणो वि
चालयति ॥ शार्दूलनखभङ्गुरकठोरतरजातरूपरचनापि बालानामपि बालायस्या
नकोपीत्यर्थः इति शोके । त्वमपि हृदि वससि ॥ एवं चैतादृशकोपकरणे कथमनुरञ्ज
यिष्यतीति ध्वन्यते यद्वा मनोभवस्येति वाहमित्यत्राप्येवेति नायिकासखीनायकमेवोक्त्या
वक्ति ॥ शार्दूलेति हे व्याघ्रनखकुटिलग्रन्थ च शार्दूलनखवत् कुटिलत्वाविधा च रणाव
त्वादिति भावः कठिनतरजातरूपस्य स्वर्णस्य रचना यस्मिन् ग्रन्थ च जातरूपस्य रचनाय स्य सौ
न्दर्यशालिन्यपि त्वमपि अयं पवित्रभूषणमनुत्तमयोनिं घ्नत्वं चार्थः यस्याः हृदि वससि भूषणात्वरूप
त्वयेति भावः अथ च तस्यास्त्वमकृतादिति भावः सा बालानामपि मध्ये बालाग्रति बाला ग्रन्थं तमनु १७१

गेयेतिभावः सुवर्णांशुकंवा स्तनांशुकंवाललिहृद्विभूषणंभवतीतिभावः ॥
एवंचैतादृशकौटिल्यादिशालिनीसौंदर्यवैतत्र्यासक्तिसंपादनेकथमिवसमर्थोनभवतीतिभावः यद्वा
जातन्नूपस्यरचनायस्याः एतादृशपयिताहृतपशालिन्यपिमाञ्चंतवालिकेवेत्यर्थः इतरत् पूर्ववत् ॥
नायकासखींनायकंवक्ति स्कृतपवेति श्रवणसमयपवकर्णामृतजनकेत्तस्कृतिभिर्मनोहारि
णीतिवा गीतेस्मत्कर्षेणपदेश्रीरागाकृत्कर्षेणाकंठमधिवसति त्वन्नाम्नैवसर्वत्रमत्वादिष्वपिमाव
वहरतिइतिभावः पदेत्वन्नीभवतीत्यर्थः मधुरेसंदरेपदे माधुर्यशालिनी गीतइवइयग्रहपदेत्व
भिप्रायग्रहं सततः एवंयस्तहणीयत्वमावेघनेनकरोति एवंचनायिकानइत्यादिनात्वय्यनुरक्ता

स्कृतएवस्कृतहारिणीरागोत्कर्षेणाकंठमधिवसति गीतइवत्वयिमधुरेकरोतिना
थग्रहंसततः श्रीः श्रीफलेनराज्यंत्वगाराजेनाल्पसाम्यतोलब्धम् कुचयोः सम्यकसा
म्याहृतोघटस्त्वचक्रवर्तित्वम् ॥

किंतत्त्वदीयसौंदर्यगुणोत्कर्षेणेतिभावः समीचीनममतांगीकारेसम्यगेवफलंभवतीतिकश्चित्के
चिदुक्ति श्रीरिति कुचयोरल्पसाम्यात् श्रीफलेनश्रीलब्धा त्वगाराजेनतालेनराज्यंलब्धं सम्यकसाम्या
तघटः चक्रवर्तित्वंचक्रासंबंधितंसार्वभौमत्वंचगतः प्राप्तः एवंचनीचानुरणमनुचितमितिध्वन्यते ॥
काचित्सखींवक्ति ॥ श्रोणीति ॥ भूतलेतिनितंबः चलनज्ञानाभावार्थमितिभावः चित्तेभीतिः कदाचित्

गी॰ त्याज्ञेयमितिध्येयेतिभावः उत्संगे प्रियः जार इत्यर्थः पतिभुजे मौलिः पातीतिव्युत्पत्त्या रक्षण
टी॰ मात्रकारित्वं स्वभावेनान्धकारेपिकरादिव्यापारेणाज्ञास्यतीतिध्येयेतिभावः सुखिगुप्तः श्यामः प
तिश्रवणाभिपतिभावः इदमेतादृशमित्यर्थः चेत् यदि सुरतं लभ्यते इतिभावः तृणादिनान्या
१७२ दृशायते असमीचीनत्वमावेद्यते ॥ तदा त्रिदिवं स्वर्गः तृणतुल्यः अगणनीय इत्यर्थः एवं चेता

17२

श्रोणीभूमावेकेप्रियोमंयमनस्मिपतिभुजेमौलिः गूढःश्यामोवदनेसुरतमिदंचेत्तृणं
त्रिदिवं ॥ श्लिष्यन्निवचुंबन्निवपश्यन्निवचालिखन्निवात्मनः दधदिवहृदयस्थानः
स्मरामितस्यामुग्धचेष्टनम् ॥

दृशारतवत्योयाः ताः पुण्यातिशयशालिन्याधन्याः तदभावादहमधन्येतिध्वन्यते नैनचेतादृ
शरतार्थंयतनस्वेति नायकः साधायंवक्ति श्लिष्यन्निति आलिंगन्निवेत्यादयः स्मृतिप्रकाराः
अत्यन्तत्वस्मृतौहेतुः ॥

कुपितांनायिकांनायकसखीवक्ति ॥ शिरसीति हेसमुखि पंकज परुषभाषित्वाभावोव्यज्यते ॥
मस्तकेपादप्रहारंदत्वायादृशीक्रियतांकालिंद्याः कालियइवत्वनयापिचक्रेणत्वच्चरणसंबंधिनत्व
र्थः चिह्नितःपत्तेसंदर्शनचक्रेणांकितः यमुनातोनिःसार्यसार्यसागरावस्थितोगरुडभयनिवा
रणार्थंकालियस्यचक्रचिह्नंकृतमितिपौराणिकाः सःभुजंगःखिंगःपदेसर्पःतेनचैवसर्थः पंकज
त्वयाकोपेकृतेपिभवतीतिव्यज्यते यद्वासखीनायिकामुपदिशति हेसमखि पंकंचोपदेशार्हत्व

शिरसिचरणप्रहारंप्र— यतिःसार्यतांसतेनदपिचक्रांकितोभुजंगः
कालियइवसमुखिकालिंद्याः ॥

मावेघते यद्यपिचक्रेणजनसंरक्षणेनचिह्नितःजनावनेसमूहेचदंभेभेदरथांगयोः शास्त्रभेदेचमे
नायांचक्रंचापिविहंगकेरत्यभिधानात् खिगस्तथापित्वयाशिरसिपादप्रहारंदत्वासतेसदर्थोनिः
सार्यतांपंकजयद्यप्येनेनबहुदीयतेतथाप्यपकीर्तिभ्रयसीभवतीत्यतस्त्वसामीचीन्यार्थमेनंसनिकारं
दूरीकुरुष्वेतिभावः ॥

गो॰ नायिकासखी नायकं वक्ति श्रीश्चैवेति हे सखे हे न प्रीत्या न तत्गुणोर्मुख्यवशग एवं च बहुतरदीयगुणे
टी॰ घुद्दृष्टिमदत्वा स्नेहमात्रमेव तस्याश्चाचितं न वेति ध्वन्यते एतेन तैलेन दीपेन वर्त्तिरिव तया परि
१७३ त्यक्ता सा कृशांगी एवं च सौंदर्यत्वमोघ्यते कृशांगीति वर्त्तिविशेषणमिति भूतिरैश्वर्यं एतेभ
173 स्मतत्प्रचुरा गुणाः सौंदर्यादयः एतेनं तवः तत्प्रचुवावाभवत्र एतत्श्रीश्चैव एवं च तया तस्या
परित्यक्ता या ऐश्वर्यगुणादिकं च तस्याः सर्वमकिंचित्करमेवेति व्यज्यते तेन च तदीयगुणादि

श्रीश्चैव सा कृशांगी भूतिमयी भवत्गुणमयी वापि स्नेहैकवशग भवता त्यक्ता
दीपेन वर्त्तिरिव ॥

मात्रमात्रमेवेदमत्तया तदीनुरंजनं विधेयमिति यदेश्वगुणाद्युत्कर्षवशान्नायकं प्रतीति का
रिणी नायका मालोक्य नायिकासखी नायकं वक्ति । हे सखे हे एकवशग एवं च तव नाया पेत्तेति व्यज्यते ॥
भवता परित्यक्ता सा ऐश्वर्यसौंदर्यादिसुक्तापि श्रीश्चैव एवं च तस्याः संपत्तिसौंदर्यादिमत्तया परि
त्यागेपि न किंचिद्दुःखं भविष्यतीति मनसि विधेयं त्वयेति ध्वन्यते तेन च किंचित्कालं तया परित्य
क्ता सा स्वयमेव त्वामनुनाययिष्यतीति ॥

कश्चित्सखीं प्रति वक्ति । शुकेति प्रतिदिवसं वृद्धिमान् कंदर्पबाणो निशितः दुःखद इति यावत्
सुखमारंभो यस्य सः एवं मदनविशिखीभूतकिंशुकवत् तीक्ष्णावदनः मे शोकः प्रियतमाहृदयं
काष्ठशलाकापंजरं शुक इव दारुपदेन छेदार्हत्वं द्योत्यते एवं च न मया परदेशे स्थेयमिति ध्वन्यते ॥
काचित्सखीं प्रति वक्ति । शुकेति पथिकेन निखिलकौतुकस्थानस्य शुकस्य रूपायः सुतःस्य एवं चा
ति स्नेहपात्रत्वं द्योत्यते तेन च मारणानर्हत्वं तत्वयितत्कारणं संतानुचितकार्यकर्तृत्वं नायिका

श्रुत्वाकस्मिकमरणं शुकसूनोः सकलकौतु
कैकनिधेः जातो गृहिणीविनयभयश्चागम एव पथिकेन ॥

यामभिव्यज्यते आकस्मिकं यन्मरणं एवं च रोगाद्यनुत्पत्त्याः नयामारितं इति ध्वन्यते अत्र गृहि
णयाः एवं चान्यानि कारणानि यत्वा रक्षणीयत्वादि व्यज्यते ज्ञातः एवं च किमकार्यं प्रमदानामिति
ध्वन्यते केचित्तु शुकसूनुरित्यस्य शुकस्य बालक इत्यर्थमाहुः ॥ ६२५ ॥

गो॰ टी॰ १७५

दूतीनायिकांवक्ति शीलितेति अंगीकृतसर्पशरीराश्रयायतयेति भावः अथचकृता लिंगसंभोगा कृष्णेनपरमेश्वरेण क्रोडेनवराहरूपेणनिष्कामितापि अथचदुष्टेनभु जाभ्यनरेणआलिंगितापि भूः पृथ्वी अथचभवंत्यपरार्थावहवोयस्याः सकाशात्

शीलितभुजंगभोगा क्रोडेनाभ्युद्धृतापिकृष्णेन ।
अचलेवकीर्त्यतेभूः किमपरकांतानामवसमस्याः ॥

साअचलेव अथचचांचल्याभाववत्येवकीर्त्यते अत्रहेतुमाह नामेति निश्चयेनवसु मत्याः अथचसंपत्तिशालिन्याः आशाकंतरकिमपीत्यर्थः परवेचपरवत्यास्तवनकिम प्ययशः संभावीत्यतोमहद्भक्तनायकेनसंगतिकुर्विति व्यज्यते ॥

पूर्वनायिकासखीनायकं वक्ति श्यामेति श्यामा षोडशवार्षिकी एतेन श्यामत्वापावि
लोचनहरी लोचनयोस्तस्मिन्नासक्तिसंपादिका तारुण्यवत्त्वादिति भावः एवं चैतस्या
स्तारुण्यवशादेव सौंदर्यं न स्वाभाविकमिति व्यज्यते एतेः स्वसंपादकतया नेत्रहरत्वं मनसि
लग्नं अत्र तत्वविति पदानुपादाने सखीगतदुःखोद्रेकं व्यंजयति इयं बाला धूमपरंपरा ल
ताएदं मालिन्यातिशयजनकतामावेदयति भित्तिस्थचित्रमिव पूर्वकलत्रं लपति

श्यामा विलोचनहरी बालेयं मनसि हंत सजंती लपति पूर्वकलत्रं धूमल
तामित्ति चित्रमेव ॥

हंतेति एवं चैतादृश्याननुचित मन्यतेति भावः पूर्वकलत्रस्य चि
ज्ञापमानतया स्वाभाविकसौंदर्यवत्त्वबहुभाषित्वाभावश्च द्योत्यते बालायाश्च धूमल
तोपमानतया मालिन्यसंपादकत्वप्रदर्शनेन अमतीकार्यकरणायोग्यत्वमावेद्यते श्रा
र्षिकमित्युपमानतया मनसिजरुत्वं च द्योत्यते तेन च बालत्वं समीचीनज्ञानविधुरत्वं
लपतित्यत्र काका सखीप्रश्न इत्यपि भाति अथवा काकाक्षान लपतीत्यर्थः पूर्वकलत्रस्ने
हस्यापि दृढत्वादिति भावः यद्वा नायकः सख्यं वक्ति ॥

गो· प्रस्थितः किमितिस्थितोसीतिपृष्टः कश्चित्सखायंवक्ति प्रातर्याइति अनेकवारं
टी· गमनमनेकवारंपराहृत्तिश्च सर्वथागमनेनायिकामद्विरहदहनदग्ध्यासतीप्रा
१७५ णैर्नवत्स्यतीतिधियेतिभावः प्रातएववारंवारंगाढालिंगनं अचिरेणैवागमि
175 ष्यामिदुःखंमाकुर्विति तन्नधार्यमितिभावः तथाऽनेकवारंगच्छामीतिवचनं तदासा
चेद्गच्छामिनोचेन्नगच्छामीत्येवंविधंएवंचनायकेनायिकाज्ञावशवश्यावर्त्तित्वंतेन

प्रातर्योगतिरावृत्तिः प्रातर्याः कंठावलंबनं प्रातस्तथा प्रातर्यायामीति
वचः स्मरामितस्याः प्रवासदिने ॥

चाल्पतामसक्तिमत्वेतेनचप्रणायभंगाभीरुत्वमावेद्यते प्रसवाकालेइदंसर्वंतस्याःतात्प्र
तीत्यर्थः स्वकृतमित्यर्थः स्मरामि एवंचतत्कालीनावस्थास्मरणान्मज्जातकैवल्यमिव
माहृदयोऽहंगंतुंनशक्नोमीतिभावः यद्वाप्रवासदिवसेतस्यानायिकायाःअनेकग
मनादिकंस्मरामि एवंचतदीयतत्कालीनतादृशावस्थास्मरणेननमयात्रस्थातुंशक्यमि
तिनायकः सखायंवक्ति ॥ १७५

नायिकायास्तावदनुनेयेपि समधिकतरमानमवलोक्याभिमानितयोदासीनं नायकमवलोक्य
प्रशिथिलमानां कयारीत्यानुनेतव्योयमिति विचारयंती नायिकां सखीवक्ति श्रुतेति श्रुतकोकिल
रुताभिः गोपीभिरीशितेष्टः कृष्णः वंशीरवैः कुचविहितनयनः स्वाभिमतमालिंगनरूपमिति
भावः कथयति गोपीपदमसत्वंध्वनयति कृष्णपदं कर्षति चित्तमिति निरुक्त्यातस्यास्वचित्तस्य पराधीन
भावकर्तृत्वमावेदयति एवंचातुर्याभाववत्यो गोपांगना अप्यनासक्तं परमेश्वरमेवंरीत्या स्वयमेव

श्रुतपरभृतस्वराभिः इष्टो गोपीभिरभिमतः कृष्णः ।

स्ववशंतां नयंतीति भावः एवंचैतादृशवसंतसमयेचतुरयात्वया विषयरसलंपटो नायकः कया
चनरीत्या कथंचन स्वाधीनतां नेतं शक्य इति व्यज्यते कोकिलप्रथमरवश्रवणाभिन्नस्य यदभीष्टं तत्सु
ष्टुप्रदेयमेवेति लौकिकं यद्वसंतसमये परदेशागमनमनुचितमित्यकाश्चित्काचिद्वक्ति परपुष्टार
वपरपुष्टाहूतीसदृशाः कोकिला इत्यर्थः तच्छब्दश्रवणाद्गोपीभिः अविदग्धाभिः अभिमतेस्व
स्येति भावः कृष्णः एवंचमलिनत्वंध्वनयति ॥

गो॰
टी॰
१७५

इष्टः स च वंशीरवैः एवं च गोपनमभिव्यज्यते तेन च पुरुषैर्धैर्यं भगनास्वः धैर्यमिति कुच
दर्शनेन इः अनुमन्तुहे धैर्यं मम तं वक्ति एवं च वक्षंतमौत्पागालिन्योगोपांगनाः प्रमत्तनया
समीचीनाम समीचीन पुरुष विवेकमपास्यान्यथाचरणाय प्रवणा भवंति किं पुनः सकलक
लाभिज्ञ इति भावः नायकप्रेमातिशय शालित्वदृमित्यभिमान शालिनी नायकामेवाहऽप

शंसति वंशास्त्यानितैः स्तनविनिहितलोचनेनानुमतं ॥ पादं मुरशिरसि निवि
ष्टं संप्रति मा समंदं वहें दुकूले फलमेतस्य भविष्यति
त्वं च डीचरणोरेणुमृजा ॥

रमाथिकी सखीवक्ति ॥ पादमिति । हे इंदुकुले शंभुशिरसि स्थापितचरणेति हेतोः अभिमानं मा
उद्वह किमितीत्यत आह तपतनस्य गर्वस्येत्यर्थः चंडीचरणधूलिभिः मार्जनरूपं फलं भविष्यति ।
एवं च चंडी मानवती मवलोकनकामं केशा चरणप्रणामे क्रियमाणे चरणरेणुमार्जनं भवतीति
भावः एवं च कृपिना मतस्व वीनां ताडयिष्यतीति मनपताटशगर्वं मा विधेहीति ध्वन्यते ॥

१७५

कथंमयानायासहवाधकेऽस्मिन्नेवस्थलेस्थेयमितिचिंताव्याकुलंनायकंनैवस्थापयितुंना
यिकाइतीकथ्यापिभगवान्वक्ति शाखीति। इहशिरसिशाखिपदंचननरक्षायावर्तंधुनयति नंचा
नेकजनाकीर्णत्वमिरवयदं पतनार्हत्वंगमयति समीरणचलकुलायमखिलंसमीरणपदम
निवारणीयंताधुनयति दोलायितपदंपतनभीतिमावेदयतिकर्मेकधारणं एवंचइहोपाय
विचारविधुरत्वंधन्यते अगणितभयंएवंचभयवत्वेपिनदगणनेनाभिसाहसत्वंद्योत्यते अशिथि
लकेलि एवंचसर्वथाचिंताशून्यत्वंव्यज्यते खगमिथुनं खेगच्छतीतिव्युत्पत्त्यात्रगमनसामर्थ्यं

शाखिशिखरेसमीरणदोलायितनीडनिर्हतं अगणितभयमशिथिलकेलिखग
मिथुनम्॥

एतमनेननिजवसनावतिशयितप्रेमवत्वेधुन्यतेतेनचापरित्याज्यत्वं एवंचात्र
गतंसमर्थः खगोपिप्राक्तनकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाकलय्यस्वयमतिबाधकवेत्वष्यपरित्यजन्
क्रीडापरवशतयैवकालमतिवाहयतिकथंपुनर्भवान् विवेकवान् महावीरोत्रभीत्यास्थलं
परित्यक्तं विचारयतीत्यनुचिंतनेवत्यतः सवेनानयासहात्रसरतसुखमनुभवान्तिष्ठेतिध्वन्यते।
नायिकानायकचित्तंमाक्षिपतीतिसरजवः॥

गी०
टी०
१७७
177

प्रतिबंधवशात्संकेतः नागमनेन कुपितं स्वकुटुंबवर्तिनं नायकमन्योक्त्या नायिकास्वापराध
त्वमापनमरः परसंकेतेनवक्ति ॥ शुकेति शुक एवंच वचनरचनानिपुणत्वमुच्यते स्मरत
नूपसंग्रामेनारद तद्रसिकसंग्रामपदेन निर्दयत्वंद्योत्यते एवंच कामतंत्राभिज्ञत्वमावेद्यते
हृदये ममेति भावः यानि गोप्यवस्तूनि तेषु सारभूत एवंच त्वदेकतानतापत्रहमित्यवज्यते।
इदंत्वयापि विज्ञायत एवेत्याह सर्वज्ञ एवंच मदीयप्रेमातिशयाज्ञाने सर्वज्ञत्वव्याहतमिति
भावः यद्वा स्मरतसमरनारद हृदये स्यैकंपदं एवंच सर्वदा स्मरस्मरणप्रकारचिंतनकारित्वमा
वेद्यते अथवा नारदपदस्य शरीरावच्छिन्नात्मनि शक्त्या कदाचित्स्त्रीरूपत्वात्स्त्रीभावभवनाहृ
तयाहृदयस्य तत्तद्भाववत्तयाः तिरोधायितस्मरतसामर्थ्यवत्त्वमावेद्यते रहस्यरूपः सतन्मु
खमात्रूप एवंच त्वदतिरिक्तं ममान्यन्नरस्यमितिभावः यद्वा सर्वज्ञातमेकंपदं तथाच हृद्ग
त रहस्यजातप्रधानस्यातिगोप्यत्वेति नवत्वदवज्ञानवत्वसंकेतस्थलप्रतिमदनागमनेहे
तभूत स्वश्वश्रादिनिर्भर्त्सननिवारणाद्रूपरहस्यस्थानंत्वमुकरमिति ध्वन्यते गुरुजनसमक्षेमू
कएवंच सर्वदा सन्निहितत्वेपि स्नेहविषिकाद्यादिनापि स्वश्वशुरादिसन्निधौ वार्ताप्रकरणानवैधि
वत्त्वमावेद्यते यद्वा गुरुर्जडः रहस्यधारणानभिज्ञ इति यावत् योजनः अर्थात्त्वदीयः मदीयो वा

१७

ॐ तत्समवलम्बक एवं च सीमायामेपि पर्यङ्कमाकाश्यनाहं तानहं तामविचार्यकारि मयातिशायितविवे
कितमावेद्यते प्रसीद जङ्घफलेदलय एवं एवं च प्राकृतेन मदीयसंकेतभङ्गापराधमवगण्यायेदानीं ज
ब्रूहि त्वा दस्त्वयाक्षेप्यं मयाप्यागमने एवं ज्ञातिनेत्रैति ध्वन्यते एवं च फलमित्येकवचनेन सहृदये ॥
यद्वा संकेतागमनजनितविलम्बवशात् समयेऽभद्यापाप्राप्तात्तु भीते शुकमवलोक्य समाविनय
मयं गुरुजनाय निवेदयिष्यतीति भीत्या नायिकां तत्प्रसादयितुं वक्ति शुकेति ॥ कीरपदं विहाय
शुकपदोपादानेन नवाभासात्मजशुकाभेदबोधनक्रोधाभावौचित्यमावेद्यते स्वरतसंग्राम ननारद एवं च त्व
दीयवचनरूपोद्दीपनवशादेव मया संकेते न गतमतो नायं ममापराधः इति व्यज्यते यद्वा त्वदीयसं
पादनाय गतायां मयि क्रोधकरणमनुचितं नवेति व्यज्यते एवं च नारदर्ष्यभेदप्रतिपादनेन नायि
कोपकरणानौचित्यमावेद्यते हृदयरहस्यैकमार सर्वज्ञ एवं मदीयमनोजपीडाज्ञानवत्त्वं तवास्ती
कारायगतायां मयि कोपकरणं तव कथं नानौचितीमावहतीति भावः सर्वज्ञपदेन पवन्नाभेदप्रति
पादकेन हिंसामात्रस्यापर्ममापनत्वसमर्थनप्रवणस्य तव कोपकरणेन मन्मरणमेव भविष्यतीत्यत
स्तत्कारणमेवौचितमित्यावेद्यते यद्वा सर्वपदेन परमेश्वराभेदप्रतिपादनेन ममत्वदतिरिक्तं नान्य...

गो॰ स्यामस्मीतिध्वन्यते तेनचमत्कृतापराधत्वमाहितं यदंतर्यामित्वेनमदीयमन्यथवेदनात्तान
टी॰ वदन्नेवेतिध्वन्यते गुरुजनसमक्षमूकत्वेनगुरुजनसमक्षेवचनमात्रमात्राभाववत्तयामत्कृता
१७८ पराधकथनस्यासंभावितयाकोपफलाकरणेनिरर्थकं तत्करणमनुचितमितिध्वन्यते अतः
प्रसीदंजन्मफलंदलय एवंच नकेवलंमयास्वार्थएवकृतः परंतुत्वदर्थोपि संपादितइतिव्यज्य
178 ते ॥ ॥ बहुतरपरिग्रहाभावं व्यनक्ति स्पष्टार्थां लिंकचनकाष्ठदन्तोन्यावक्ति ॥ शिरस्मिति ॥
हेरुद्रशिरस्याकपर्दंजटाजूटंग्रर्धंचराटिकांवहसि रोदनंकृत्वापिरजतंअर्जयसि सोरोसीत

शिरसावहसिकपर्दंरुद्ररुदित्वापिरजतमर्जयसि अस्याप्युदरस्यार्धंभजनतस्तवैवेति
कस्तत्वम् ॥
तदस्यरुद्रत्वमित्यार्थवादात् रोदनादजनोत्पत्तिरितियद्यपिअग्नेरवायमेव
संबंधस्तथापितस्याग्निरोदनादजतोत्पत्तिस्तथाप्यष्टमूर्त्तितयाग्निरूपोरुद्रइत्यर्थः अस्यएवंचाप
लाप्यानहत्वंध्वन्यते उदरस्यअर्धंसमोंशकअर्धंसमेंशइत्यमरः विभागकालेकिंचिदधिकाग्रह
णेनातिकृपणात्वंध्वन्यते भजनतामपवतत्वकः वेत्तिनकोपीत्यर्थः एवंचपरिग्रहाभावेत्वदेन्या
दिनाद्रव्यार्जनकरणमनुचितमितिव्यज्यते ॥
१७८

कश्चित्कामी मान्यवनितामन्योक्त्या वक्ति श्रोतव्येति हे केतकि दुष्टसर्पव्याप्ते नः अस्माकं त्वं निश्चयेन स्पृ
श्या न किंतु मधुपैरेव श्रोतव्यैव न तु ग्रहीतुं शक्येत्यर्थः तत्रापि भुजंगरक्षणस्य सत्वादिति भावः केतकु
पमानत्वे गौरत्वसमानोपमेः एवं च सर्वथा स्पृहणीयत्वेपि विटैनैकसेनत्वुर्घटा त्वत्संगतिरस्माक
मिति व्यज्यते यद्वा मधुपैरेव श्रोतव्यैवेति काक्वा नेत्यर्थः किं बहुना दृश्यत्वेपि च दूरे एव वदूरदृश्यैवेति
काकोनेत्यर्थः किंतु निकटे स्पृश्या एवं चेत्त्वत्कृतः संगतिं संपादयसीति अत्राह दुष्टसर्पव्याप्ते केतकि त्वं

श्रोतव्यैव मधुपैरसितांशुकलेव दूरदृश्यैव दुष्टभुजंगपरीते त्वं केतकि नाबलनःस्पृश्याः ॥
श्रवणोन्नीतगुणाया समर्पयंत्याश्च गणस्य कुसुमानि मदनधनुर्लतयेव त्वया वशीकृतीति

नः न स्पृश्या एवं च जीवनदाननिदाघतापापनोदनस्वरूपायास्तव लेकघोपि तोस्मि ॥
स्विंगभियानास्माकमागमनं भवतीति व्यज्यते ॥ नायको नायिकां वक्ति श्रवणेति गुणाः सौंदर्या
दिः श्रवणान्नायिकायाः ज्याच नमस्कृत्य तेभ्यं नप्राप्यपुष्पाणि अर्थान्नायिकापि प्राप्तिनीतीति भावः मदन
बाणानां पुष्पमयत्वाच्च समर्पयंतं मदनधर्मलतयेव हे हति त्वयास्वाधीनतां प्रापितोस्मि एवं च म
यावश्यमागम्य एवेति व्यज्यते ॥

गी. कश्चित्कंचिदन्योक्त्यावक्ति शाखोटकेति शाखोटकस्य वृक्षविशेषस्य शाखायामुटजं पर्णि
टी. शालां तत्संबधिनो येन मनुष्यः काकाक्लेषु पूज्य काककेष्वेष्टितियावत् यद्वा संडद्विजं यच्चिरकाल
रटयत इदं देवता आदरस्थानं नभवान्नेव प्रमाणपुरुषः शुभाशुभनिर्णयार्थमिति भावः एवं
१२९ चत्वादृशमुत्वाधिष्ठिते तादृशास्थले नास्मादृशां विदुषां च चासामवकाश इति ध्वन्यते ॥ कस्यचि
179 द्दूतीकाचिद्वक्ति ॥ पापीति ॥ चंद्रकलोपमेयशोभायाः यद्वा चंद्राङ्गश्री सदृशोभायाः एवं

शाखोटकशाखोजनैर्बोनस पूज्य करटरटकचिरम् नादरपदमिदमगणकः प्र
माणपुरुषो भयानेकः ॥ पापिरे खोपमकांते तवान्यपाणिग्रहे प्रयानायाः
मदनास्त्रिपुत्रिकाया इवांगशोभाकदर्थयति ॥ =

चनिःकालंकमयादृश्यमानं त्वयुक्तमित्याक्षेपे अंगश्रीकथ्यतेरेखेत्यभिधानात् अन्यस्यपाणि ऊ
ग्रहे प्राप्तायां तव मदनछुरिका इव अवयवशोभाकदर्थयति कदर्थयिष्यति एवं च मङ्क
नायकस्यैव त्वया संगतिः कर्त्तव्यान्यस्येति व्यज्यते न च तस्मिन्नसौंदर्यमिति भावः
चंद्रको वक्राप्रियछुरिका भवतीति चंद्ररेखोपमानमा द्वितीयव्याख्यायां कश्चिन्नेत्र १२९

समीचीनत्वेनैरेवस्वामिकार्याद्यमाग्रहः क्रियतेनान्यैरितिकस्मिंश्चित्कचिद्धक्ति शैथिल्येनेति मांघया
मान्यपि अथचअथतवतोपिसमीचीनत्वेनशालिनः अथवृत्तेलाः पोषकस्यअथचपारकस्यक्लृप्तस्तेन
मृजंति अत्रार्थान्तरन्यासमाह बलवतापवचनिवारणानर्हंत्वव्यज्यते इहैत्याक्रुष्टेकंकणानिधावंति
प्राप्तंकुर्वंति एवंचस्वहृतत्वादेवचेतनावलयाअप्येवमाचरंति तत्रकावार्तासचेतनस्यामितिभावः ॥ शा
कारव्रज्याव्याससमाप्तिमगात् ॥ नायकोनायिकांवक्ति ॥ षड्चरणेति भ्रमरत्वपकेटिसेविनमदनपत्र

शैथिल्येनयुतान्यपिभर्तुः कार्यंत्यजंतिनस्वहृताः बलिनाकृष्टेवाहोवलयाःकूजंति
धावंति ॥ षड्चरणाकांटजष्टपरागकीर्णामायुधंमुक्त्वा त्वांसृष्टिमेयमध्यामधुनाशा
क्तिंस्मरोवहति ॥

मौर्व्यामधुकरत्वोपत्वादितिभावः परागः पुष्परजस्तत्वोपकाण्डचूर्णापूर्णांमदनधनुषःपुष्प
त्वोपत्वादितिभावः आयुधंशासनमित्यर्थः त्यक्त्वा स्मरः अधुनापुष्टिनामयः मृध्यायस्याःतां
कृशत्वादितिभावः त्वांशक्तिंत्वद्रूपांशक्तिंवहति एवंचत्वामासाद्याधुनामदनवीरोतिप्रबलः
सहृत्तइतिध्वन्यते वहतीतिपाठेजातयौवनांत्वामासाद्यकंदर्पइदानींजगज्जयंकरिष्यतीति
ध्वन्यते ॥ इतिषकारव्रज्याव्याससमाप्तिमगात् ॥

सपत्नीदुःखदुःखितां नायिकां नायकसखी वक्ति सेति ॥ सा नायिका दिनकार्यकारणात्
तस्य केवलगृहिणीति स्थित्य वर्तते दिवससंबंधिद्वितीया तिथिरिव राज्ञोऽन्ते सेव्यासि एवं च गृह
कार्यार्थमेव केवलं सा त्वं तु स्मरतन्त्रसुखार्थमिति भावः एवं च तस्यामीर्ष्या न विधेयेति ध्वन्यते ॥
सखी नायिकां वक्ति स्तनेति त्वदीयस्तनसंबंधितात्कालीननखरेखालेबिंदुसमूहः पट्टसू
त्रप्रविशन्मौक्तिकप्रकरइव शोभते नूतनपदेन नखरेखायामारक्तत्वं ध्वन्यते ॥ एवं चे
दानीतनस्मरतेननवातिशयशालिपोभासंहते ते ध्वन्यते । अथ चैतादृशप्रस्तावरतचिह्नदर्शि

सा दिवसयोग्यकृत्यव्यपदेशात्तस्य केवलं गृहिणी तिथिर्दिवसस्यपरा तिथिरिवसे
व्यानिशि त्वमसि ॥ स्तननूतननखलेखालंबीनवघर्मबिंदुसंदोहः प्रभाति पट्टसूत्रप्र
विशतिव मौक्तिकप्रसरः सौभाग्यगर्वमेकाकरोतु पृथ्व्याभूषणाकरिणी अन्याया
सवतोर्यामदाधर्यो मध्यमधिवसति ॥

नेपि मया किंचिल्लक्षणमिति वदसी यतस्त्वतल्पा नान्याप्रतारिकेति ध्वन्यते सखी सामान्यवनितामु
पदिशति । सौभाग्येति पृथ्व्यकरिसमूहस्य भूषणाकरिणीं प्रकाशसौभाग्यस्य गर्वं करोति अ
न्यस्तु योर्मदशालिनोर्या मध्यमधिवसति एवं च सर्वनायकसमानं त्वया विधेयमिति ध्वन्यते ॥

पतिनमवत्पतन्मात्वीवंचनादिकंमप्युपेत्यापश्चात्पतिनमासतीस्वयमेवाप्रियसविपमागतामा
त्वीपरिहृतंतमालोकानाम्रवलत्तुनागोपनायनायिकानायकंवक्ति ॥ स्वचरणेति स्वचरणापी
डयाअनुमितायात्वमकपीडनयाविशेषेणायहृतमात्मर्योस्वयंकृतापराधा पतिविहितप्रण
तावपिकोपकरणादितिभावः सभगविनाप्रयंतमदागमनादितिभावः नामनुनितं ग्रहमा
याता एवंचोनेनप्रियतमेनबहुतरप्रणमादिनामदनुनयः कृतोस्तीतिठाज्यते। यद्वास्वयमे
वोत्कठितानायिकानायकसविधमागतातत्रतत्कालोचितादिकमवलोकानाकारितसंभाव्यमान

स्वचरणापीडानुमितत्वन्मौलिरुजाविनीतमात्मर्या अपराद्धासभगत्वांस्वयमहम
नुनेतुमायाता ॥ स्नेहमयान्पीडयतःकश्चितक्लेशोपितैलकारस्य ॥

लाघवपरिहारायमृषैववक्ति स्वचरणेति ॥ अनुरक्तजनक्लेशकर्तः सेनादिकंनमम्यककिंतु
प्रबलविपक्षलक्षविघ्नचकस्पेतिकश्चिद्वक्ति स्नेहमयानिति तैलप्रचुरान् अथचप्रीतिप्रचुरा
न्पीडयतः तैलकारस्यचक्रेणापियंत्रविशेषेणापि अथचसेनयापि शास्त्रभेदेचसेनायांचक्रमि
त्यभिधीयते अपिनाकोषादिसंग्रहः यःपार्थिवान्पृथिवीविकारान्घटादीन् अथचमहीपतीन्

गी॰ चालयति भ्रामयति अथ च स्वस्थानभ्रष्टान् करोति सकुलालोपि अपि नानिघत्वमावेद्यते
टी॰ परमुत्कर्षश्च चक्रवान् यंत्रविशेषवान् अथ च सेनावान् यद्वा यथास्थित एवापि एवं च सामर्थ्य
विशेषवत्त्वमावेद्यते एवं च सेनादिसत्त्वमात्रेणानप्रतिष्ठा किं तु स्वानुरक्तसंरक्षणपरविग्र
१८ वाणाद्युपकार्यकारित्वेयति व्यज्यते। सा वीनायिकावक्ति। सरले इति हे सरले बहुभंगाभंगेव
(181) क्रताविच्छेदः तरंगपुञ्जबहुरसा बहुविषयकप्रेमवती यद्वा शृङ्गारादिमती बहुहर्षवती बहु

चालयति पार्थिवानपि यः सकुलालः एवं च क्रीसरलेन वेदस्यवती बहुभंगा बहुरसा ब
हुविवर्ता गतिरसती नेत्राणां प्रेमणां स्रोतस्वती नाच ॥

जलवती च बहुविवर्ता बहुकापथवती अनेकप्रकारवती बहुजलभ्रमवती च असती नयना
नां प्रेमणां नदीनां च गतिः कटाक्षादिः स्थितिः गमनं च इति भवती न वेद एवं च प्रेमणाभंगादिकं
नियतमसतीत्यतस्त्वं रक्षणाडम्बरणमनोत्यताभिमानं परित्यज्य नायिकसमाधानं कुर्विति ध्वन्य
ते क्वचित्केनतिमिति बहुभंगमित्यादि पाठ इति यदाख्याहारभावः ॥ १८

हे सखि एवं च रहस्यं कथनार्हं त्वं सूच्यते मध्याह्ने द्विगुणीभूतासूर्यकिरणश्रेणीतया पीडि
ताया छाया आलवाले मज्जितमिव समन्तात् वृक्षमूलं समाश्रयति एवं चैतादृशमिदाचकाले न
कापि स्वगेहाद्बहिर्गच्छतीत्यपवनेनायकं नय अहमप्यधुना तत्रागतप्रायेति ध्वन्यते यद्वा
सखी नायकं वक्ति एवं च यत्र प्रखरतरचिकरनिकरविकलाः प्राणिनोऽपि त्यक्तकामा जङ्गविछा
यास्वाश्रयं न परित्यजति तत्र किमु वाच्यं त्वया पादपदारविंदं विदायतृणमपि किंचितेवद

सखि मध्याह्ने द्विगुणाक्रमणाकरश्रेणीपीडिताच्छाया मज्जितमिवालवाले
पवितस्तरुमूलमाश्रयति ॥

वृत्तेऽपि हे देवाः स्थेयमिति द्योत्यते मत्प्रियो मय्यतिशायितानुरागवानिति वादिनीं काचित्का
चिद्वक्ति सखीति हे सखि स्वराणुश्रेणिवत्येनेन त्वदुक्तिरं किंचित्करोतीति ध्वन्यते अयं मम प्रियः
परोऽन्तेऽप्यपरोऽन्ते वान्ये दृष्टो नायके निरंतरसंगतिपालितमावेदयति गृहे येनैव मार्गेण
आगतस्तत्संबंधिनगरग्राममनदीः स्वसहायगणान् अन्यान्पृच्छति एवकारेणादृष्टमार्गाय
नगरादिप्रश्नकरणमुचितमिति ध्वन्यते ॥

एवं च मन्नाको मय्येतादृशानुरागवान् यत् चिरकालीनमार्गगमनागतेनाप्यवश्यविज्ञेयपत
नाद्यानाभाववानिति मन्नायकतुल्यो न त्वन्नायको न वा मत्तुल्यास्त्वमिति ध्वन्यते यद्वा प्रियतम
मे मानादिकं त्वया विधेयमिति वादिनीं सखीं नायिकां वक्ति सखीति स्पृष्टा शिवेति स्मानुपादने

सखि स्पृष्टा शिवे मम प्रियो यं गेहं येनैव वर्त्मना यातः
तन्नगरग्रामनदीः पृच्छति मम सागमनानन्यान् ॥

पिश्रवणाक्रियाप्रतीतिरनुपयुक्तार्थितया स्पृष्टा शिवेति पदमवधारणां लक्षयति एवं च मदुक्तौ ना
प्रामाण्यमाशंक्यमिति निघुन्यते एवं च मन्निमग्नचित्ततया प्रियतमः स्वयमुल्लंघितवर्त्मौ ष्यिता
नेककौतुकनिधाननगरादिज्ञानाभावात् अतएतादृशे मानादिविधाने न दुःखस्वजनेन म
नुचितमिति द्योत्यते ॥

वियोगिन्याः सायंतनसमयोत्पन्नदुःखदइति नायिकासखीं वक्ति सायमिति अत्र सखीति॥
पदानुपादानं तावद्दुर्योगाच्चोरेपि कालातिपातो भवतीति भावि सायंतनसमयस्यातिदुःख
दत्वमित्यावेदयति सायंतनसमये सूर्यः अनलं विशति असावनलः मन्मथशरं विशति सच
मन्मथशरः विरहिणीचेतः विशति इदमपि विरहिणीचेतोपि तमः समुदायं तमः प्राहुर्ना

सायं रविरनलमसौ मदनशरं सच योगिनीचेतः
इदमपि तमः समूहं सोपि नभो निर्भरं विशति ॥

नानं रवानं च सोपि तमः समूहोपि अतिशयेन नभः विशति अनलेत्यादि पंचपदं द्वितीयया कर्मत्व
प्रतिपादनादीप्सिततमत्वेनैव ह्रस्यातत्रतत्र तस्य तस्य कृतप्रवेशस्य निवारणान्नैव मोक्षयते
एवं च यथा यथा रात्रिर्निगमिष्यति तथा तथा मे चेतः सूक्ष्मपताभविष्यतीति परिक्षीनतले नवदने
नात्मानं मम प्राणप्रदो मन्मथस्तव रसाद्युनेव प्रियतमानयनार्थमिति ध्वन्यते ॥

ओं गो॰ टी॰ १८३ 183

काचित्कंचित्संकेतं वक्ति स्मरेति ॥ मदनयुद्धसमये मदनवीरसमरे इत्यपि पाठः पूरितो
यः प्रावल्लत्तलाद्विगुणितपुष्टकंठनालः कपोतः जयेच्छावानिव जर्जरप्रासादोपरि
कूजति शीर्णपदेनामानारोहणीयत्वं ध्वन्यते प्रासादपदेन श्रमापनोदकसमीरणावत्त
यानिर्भररतसंपादनयोग्यत्वं ध्वन्यते उपरिपदमन्यानवलोकनीयत्वमावेदयति कलर

स्मरसमरसमयपूरितकंबुनिभद्विगुणापीनगलनालः शीर्णप्रासादोपरि जि
गीषुरिव कलरवः क्वणति ॥ स्फुरदधरमविरतास्वध्वनिरोधोत्कंपकुचमिंदरु
दितं जानूपरिनिहितहस्तन्यस्तमुखं विदन्नशाप्रक्रान्तेः ॥

वपदेनोद्दीपकसत्वं द्योत्यते । फूत्कृत्य रुदतीमस्वीमिवाचयति । स्फुरदधरमिति स्फुरन्नधरो
यस्मिन्निविडध्वनिनिरोधेनोत्कटकंपं वेपनौ कुचौ यस्मिन् जानुन्यस्तहस्तस्थापितवदनं इदमेता
दृशः प्रकारशालि रुदितं सरलप्रकृतेः एवं चैतदत्यया चरणं तवानुचितमिति ध्वन्यते स्फुरदधरप्र
स्तावसि मित्यपि पाठः यद्वेतादृशरोदनेन कस्यापि ज्ञानं न भविष्यतीति फूत्कृत्य रोदनं न वाचित
मिति सखी नायिकां वक्ति ॥

ॐ काचित्सामान्यवनिता काचित्सामान्यवनितां भंगपत्नेरेणावक्ति ॥ स्वयमिति । स्वयमाहृतैः भद्रैः
कुलायस्तृणैर्वितद्दयितं पुष्णन्ती सहजप्रेमरसाभिज्ञा बलाकासौभाग्यशालिनी गर्वं वहति सु
भगेति भिन्नपदं वा एवं च यथा स्वद्रव्येण नायकपोषणं क्रियते सैव रसाभिज्ञा सौभाग्यशालि
नी गर्वं वहति ~~सुभगेति भिन्नपदं वा एवं च यथा स्वद्रव्येण~~ नापरस्मात्तदहरहन्नमुचितमिति ध्वन्यते
दुष्टप्रभुणा कोशाधिकारे दत्तेपि प्रभुरयं मय्यतीव विश्वस्त इति धियानत्तेस्वनमुचितेनेति क

स्वयमुपनीतैस्तृणैः पुष्णन्ती नाडनिर्हृतं दयितं सहजप्रेमरसज्ञा सुभगा गर्वं बकी वहति ॥
स्वरसेन बध्नता करमादाने कंटकोत्करैस्तुदता पिशुनानां पनसानां कोषो भोगोप्यपरि
णामः ॥ ॥

श्चित्कंचिद्वक्ति स्वरसेनेति स्वेच्छया करं दण्डं बध्नता कुर्वता आदानेन ग्रहीत्करा
दानेन कंटकसमूहैः तुदता स्वरसेन स्वेनेन क्रियते येन नभुक्तं क्रियते इति लोपश्रूयमाणस्य मावेधने कंटको
त्करैस्तुदता मित्स्वेनेन स्वेच्छयाकृतमिति दण्डग्रहणैः ग्रहणेन गृह्णातीति ध्वन्यते अथ च स्वरसेन द्रव्ये
णाकरं हलं बध्नता पनसारसम्पत्तिं लुण्टनात् दितिभावः कंटकोत्करैस्तुदता पनसस्य कंटकबा
हुल्यादिति भावः पिशुनानां पनसानां च कोषस्याजागारस्य भोगः संपर्कः तद्विषयाधिकार

गी॰ वत्वादितिभावः अथ च कोपापरिघूर्णितापि अविद्यामात्मस्पदत्वमावेदयति अथ च स्फुटत्वसर्व
टी॰ देवीमस्यापि कठिनत्वादोषसत्वात् समुच्चायकः अविद्यास्यपवंचकोऽयोऽभिरस्मात्सविनिहित
धियानुसंधिगापि ध्वनः सेव्याइति व्यज्यते ॥ सरलतयां मानाद्यविधायिनी मामिनो मत्वीमनु
१८४ पदिशति ॥ सौभाग्यमिति ॥ स्वशरीरस्य चित्रशिल्प इत्यनेन ॥ कार्यान्तमपि वमुष्टिवामार्धस्ये
184 वादस्तत्रकावानी कार्याण्येव वपुषीति व्यज्यते देवाः वामार्धमेवमस्व मममायाकमेवदेवीदक्षि
णशरीरभागस्यापि वक्रूपत्वादितिभावः अर्धमित्यनेन दक्षिणैकदेशस्याप्यनिवेशनेन तत्त्वनके

सौभाग्यं यदाक्षिण्यपात्रेत्वयि परिदृष्टं हरेराननहरणी नाम ॥

वल्लभोदासीनमपि तद्वेषवन्नेति ध्वन्यते व्यापयन्नाङ्गरेणाननहरणानां दाक्षिण्यपात् सरलत्वात् सौ
भाग्यं वङ्गमुपदिष्टं हरपदेन हरति सर्वस्य दुःखमिति व्युत्पत्त्या करुणावतापि भगवताऽङ्गीकारे =
णाकरुणारहितस्यापि सर्वेनायकस्य कटाक्षितं न प्रीतिविषय इति व्यज्यते येष्वापदेशाद्यानां न हेत्व टि
मध्ये वापदेशेयत्रयातत्वपवंचाङ्घ्रिष्टाभ्यां वामदक्षिणापदाभ्यां कौटिल्यादिवनहरणी सौभाग्यं न स
रलमयेति ध्वन्यते नहरणीनामित्यनेनानैवमिदाक्षिण्यमनुचितमित्यावद्यते उपदिष्टमित्यनेनना १८४
त्ययासंभावनमनुचितमिति ध्वन्यते। पंचसरलता विहायमानाद्यवधंतयाविधेयमितिध्व

यद्वा कौटिल्यशालिनं नायकं नायिका सखी वक्ति ॥ स्ववपुः श्लिष्य देव्या वामार्धमेव निवेशयता हे रे
गाद्यातिशयात्सौभाग्येनेति स्मरेणेनामुपदिष्टेन तनुं पुंसां एवं च स्त्रीणामेव वामाकरणमुचितेन तनुं स्वामि
नि भुज्यते यद्वा स्मरेणेनामेवेति योजना नायिका सखी नायकं वक्ति ॥ सुभगेति हे सुभग सभवनमितो
समाकृष्य दर्शयित्वा स्मरतनुः पीडिता वेषेषु विशेष हे षट्दधती सा पीडयैव जीवति एवं च त्वत्कृतनपीडापि
यत्र तस्या जीवनं तिष्ठति तत्र किं वाच्यं त्वत्संगम इति ध्वन्यते उत्सववशात्त्वद्भवनमागताबलादेला
ब

वामार्धमेव देव्याः स्ववपुः श्लिष्य निवेशयता ॥ सुभग सभवनमितो भवता
समृध्य पीडिता स्मरतनुः सा पीडयैव जीवति दधती वेषषावि
हेषम् ॥

त्वया दृढालिंगनादिना संपीड्य सानुरागातिशयशालिनी प्रिया येदानीमुदासीनवत्स्थीयते इत्येतद
नुचितं तत्रैवेति भावः सुभगत्वं चाकस्मिकेनादृशनायिकासंपर्कवत्त्वादिति भावः सपदेन भीतिसूच
नं त्वं नायके नायिकायां सख्यादिरहितेन सहायशून्यत्वमावेद्यते भीतावित्यनेन निर्गमाभाववत्त्वं द्यो
त्यते भवत्येत्यनेन बलात्कारो ध्वन्यते ॥

नायिका सखीं नायकं वक्ति । सेति गुणाः सौन्दर्यादयः एते गुणास्तु स्वभावेन सहजतया शुद्धान्तःकरण
मेते स्वभावो तेन लोकरग्रेहस्तास्वाधीना एवं च पातिव्रत्यमेव द्योत्यते एतेहस्तेन यदंगीकरणं तेन नायकेनाका
श्मीरमालेव सुतनुः एवं च स्पृहणीयत्वं द्योत्यते बहुविचारवताश्चत्यनेककलाकुशलेनेत्यर्थः एते बहु
तरागमोक्तमंत्रयज्ञेन एवं च बहुतरजयशालित्वं द्योत्यते भवता भ्रमता एवं च त्वत्संगत्या कदापि नैत
स्या विश्रान्तिरिति व्यज्यते यद्वा सामान्यवनितासखी नायकं वक्ति करग्रहेणास्वाधीनानतद्व्यादि

सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करग्रहायत्ता भ्रमिता बहुमन्त्रविदा भवता
काश्मीरमालेव ॥

लोभेनेति भावः स्वभावस्वच्छेत्यनेन सरलत्वं व्यज्यते बहुमंत्रविदानेकप्रकारकविचारवता ॥
एवं च कार्ययशालित्वं द्योत्यते भ्रमं प्रापिता एवं चेयं भ्रान्ता त्वामस्थिरप्रकृतिकं भजते त्वं तु न किम
पि वस्तु ददासीति ध्वन्यते अन्योऽपि मंत्रवित् किंचिज्जनं भ्रान्तं विधाय तदीयसर्वस्वापहारं करोतीति
लौकिकम् ॥

नायकोनायिकांवक्ति सव्रीडेति हेव्रीडासहितस्मितसभ्रूभङ्गे किंचित्स्पृष्टा किंचिदस्पृष्टा एतादृ
शेयवमयेतिभावः आकस्मिकसंजातसंघट्टेनापिलोकभीतिवशादितिभावः अतएवव्रीडास्मितव
त्यानायिकायाः अपसरंतीयथायथाहृदयेविअपसरसि तथाममहृदयंस्पृशसि एवंचेदानीमहंनानुग्रा
ह्यस्त्वयाचेत्तदानेमशरणाः प्राणाः स्पृशन्तीतिव्यज्यते यद्वास्पृष्टापिअस्पृष्टेवाहमित्यपसरंतीयथायथा
अपसरसि तथाममहृदयंस्पृशसि एवंचनाहंत्वयास्पृष्टेतिवादिनी अपसरसि हृदयंचस्पृशसी

सव्रीडस्मितसभ्रूभङ्गस्पृष्टास्पृष्टेवकिंचिदपयाती
अपसरसिहृदयेयथातथाहृदयंममस्पृशसि ॥

मतएवालिंगस्वमामिति
त्वपसरणानर्थक्यं
व्यज्यते स्पृष्टीभूतेवकिंचिदपयातीत्यपिपाठः षष्ठीसंपूज्येतिपाठेपिप्रसववनिमित्तके एवव्रीडास्मि
ते किंचित्षष्ठीसंपूज्ययथाकथंचित्किंचित्षष्ठीपूजयित्वेत्यर्थः यथायथाअपसरसितथातथाहृदयि
मनहृदयंस्पृशसि षष्ठीपूज्येवेतिपाठे पूज्याषष्ठीवत्त्वं यथायथापसरसितथाहृदयेममहृदयंस्पृशसि
एवंच यथापसरंतीषष्ठीस्पृशति सनजीवतितथाकृतषष्ठीपूजयात्वयास्पृष्टेममहृदयंनास्थिति
प्राप्नोतीतिव्यज्यते तेनचममालिंगनचुम्बनादिदेहीति ॥

गो॰ निजप्रियतमपवरतिर्विधेयानान्येत्येतिवादिनीसखीनायिकावक्ति सखीति हेसखि प
टी॰ वेचवास्तवाभिप्रायकथनार्हत्वमावघते अत्रचकाशप्राप्तः संकेतवशात्समयविशेषेसमा
१८६ गतइत्यर्थः प्रियान् यथासुखमुत्पादयति तथानिजप्रियान्न अमुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेन
186 द्रढयति अवारितात् महतइतिभावः वतात् वातायनसंबंध्यनिलः शीतः तापापनोदकः
एवंचान्यनायकमवश्यमानयेतिध्वन्यते यद्वानिजदयितानुरक्तानायिकामन्यदपितेनस

सखिसुखयत्यवकाशप्राप्तःप्रियान्यथातथानगृही वातादवारिता
दपिभवतिगवाक्षानिलःशीतः ॥

योजयितुंदूतीवक्ति गृहीत्यनेनावारितादित्यनेनच अर्थादोषवत्कामः प्रभुतात्केवलश्र
मःकरवत्क्लेषुदोषेषुत्रयादन्यत्रमन्मथइतिवत् तत्समायतयानायिकायाअपि अधिकानु
रागशालिपरपुरुषरतौसुखोत्तिमायइतिद्योत्यते अथवागृहीत्यनेननिरंतरमदनावधित्ति
शालितयाछनायकः परपुरुषाप्राप्तिसमयेपिभुक्तोसाकपइतिव्यज्यतेतेनचाधुनातमहमानय
मीतिव्यज्यते ॥ १८६

निरंतरनितांतमनकुपितांकांतासखीवक्ति। सततमिति भुजंगीवभुजंगी तत्संबुद्धिः
एवंचनवांतिकागमेनपिभीतिकत्याघ्रतइत्यावेघते निरंतरवक्रीकृतवदनेनकोपव
शादितिभावः पद्देस्वभावतएवारक्रवदनतं सविविषमिववाचांमुखंगिरंतीपदे

सततमरुणितमुखेसविनिगिरंतीगरलमिवसुसूक्ष्मम् अविगणित
नौषधिमंत्राभुजंगभुक्तेवरंजयसि ॥ सदिंनतदंबयत्रस्मारंस्मारं
वियोगदुःखानि आलिंगतिस्पागांढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥

गरलंगिरंती अविगणितौषधिमंत्रा अविगणितौषधितल्पविचार एवंचययोष
धिःपीडापहारकतयासवेकाविणीतयासविचारामद्रक्तिस्तहितकारिणी अहोपता
मपिनगणयसीत्यनुचितंतनवेतिध्वन्यते पद्देऔषधमंत्रादरपिनयत्रसमर्थ्यमितिभावः

गी॰
टी॰
१८७ (187)

रक्तांजनं विरंजयसि विरक्तं करोषि एतेन रुधिरवंतं रुधिररहितं करोषि एवं चैता
दृशा कोपवर्त्तया त्वया यत्रानुरक्तोपि जनः अनुरागशून्याः क्रियते तत्रानुरक्ता
नुरंजनं न वहुरायासमिति गम्यते कपटभावेनैवानयाश्वासनं क्रियते न वास्त
वमालिकं तेयति काश्चित्कंचिदन्यो न्नयावक्ति ॥ स्थलेति कमलिन्याः समीपे

स्थलकमलमुग्धवपुषामातंकाकस्मिनेकचरणेन
आश्वासयति विसिन्याः कूले बिसकंठिका शफरम् ॥

वलाकासंज्ञासंक्षीरे स्थितः एकचरणेनायस्पतेन स्थलकमलवत् सदृशशरीरेण मत्स्यं
विश्वासयति एवं च मत्स्य कमलभ्रमेण समीपागमनं भविष्यति ततश्चैनं ग्रासं विधे
यमिति यावत् स्त्रीभवति इत इति भावः एवं चेयं त्वदाश्रितस्य एतद्विश्वासेन वधेय इति सू १८७
च्यते ॥

काश्चित्कामीदुःप्रेयां नायिकामालोच्य समीरमुद्दिश्य एवं वक्ति । मन एवेति नावेदित
मुद्दितम् अत्यन्त गौरं नाभीमूलं स्रशुकरहितं कृत्वा अनया मे वितपवन त्वं किं कृतः म
लयाचलकटकात् पातोऽयेन एतादृशः किमिति वितर्कः एवं च यदि त्वया भृगुपा
तोऽनेन कृतः स्यात्तर्हि कथमनया विगलितलज्जया मे वितं स्यादतस्त्वैव तपस्या

मन एव पटमधिकगौरं नाभीमूलं ... शुकं कृत्वा अनया मे वितपव
न त्वं किं कृतमकलयभृगुपातः ॥

धिकामिति व्यज्यते तेन च त्वमेव धन्य इति
यद्वैतदपेत्तयाकिमधिकं फलमस्ति यल्लिप्सया मलयभृगुपातस्त्वकृत इति प्रश्नः एवं
चैतादृशस्त्वादन्य न पुरुषार्थ इत्यूपमिति व्यज्यते एतोत्तरमाप्य समधिकामाविर्भावं र
तार्थं पुनः प्रक्रान्तां कान्तामालोक्य नायकं वक्ति इवा ॥

गी॰ अद्दष्टवताश्रीस्तावदप्रयत्नेनापिलभ्यइतिकाश्चिद्भक्तिः सर्वांगमिति निखिलांगंस
मर्पयंतीचंचला अथचलोलेतिश्रीनाम श्रीः विपरीतरतविधायिन्येव शय्यायांश्रमेण
टी॰ श्रमे एवंचशय्यादिरचनामात्रोद्योगपालितंत्वज्यते उद्योगरहितमपिअपिःश्रमगम्य
१८८ त्वेति यद्वालोलेत्यत्रात्वेति अद्दष्ट्यालिंनेभजतेनपदेसंगमं सदिनमिति तदेवसमी

198

सर्वांगमर्पयंतीलोलामम्मश्रमेणशय्यायाम् अलसमपिभागवदंते
भजतेपुरुषायितेश्रीः सदिनंतदेवयत्त्वास्मारंस्मारंवियोगदुःखानि
आलिंगतिसागाढंपुनर्यामिनीप्रथमे ॥

वीनंयस्मिंस्त्विरहदुःखानिस्मृत्वास्मृत्वारात्र्याः प्रथमेप्रहरइतिभावः वारंवारंदृढंसाश्चालिं
गयिष्यतीत्यर्थः त्रियामेतिविहाययामिनीतिपदोपादानेननिखिलजनेजागरूकेपिसा
यंतनसमये एवंचालिंगनादिविधानेनविगलितलज्जात्वमुच्यतेपश्चिकाप्रेमस्नेनेमतंतत्

काचित्कांचिद्वक्ति सांतर्भयमिति भुजिष्या दासी तस्या नायकस्य अंतर्भयसहितं स्वामिनी ज्ञास्यतीति धियेतिभावः यथायथा सम्यगधिकं सजातानुरागवत्वादितिभावः सेवामाचरतीति तथातथा गृहिणी एवं च गृहकर्मव्याहतयेतादृशानुचिताचरणाज्ज्ञानवैधुर्यं व्यज्यते साशंकानर्थप्रतिभासहिता किमितीदानीमियं ममाधिकं सेवायां करोतीति धियेतिभावः सेर्ष्या समत्सरा प्रायेणायमस्मिन्रतिमतीति धियेतिभावः सभया लोकापवादादितिभावः अतएव गेहिनीतिपदमर्थवत् एवं च सर्वदा

सांतर्भयं भुजिष्या यथा यथाचरति सममधिकं सेवाम् साशंकसेर्ष्यसभया तथा तथा गेहिनी तस्याः ॥ सुंदरि दर्शयति यथा भवद्विपक्षस्य तत्सखी कांतिं ॥

स्वामिचरणपरिचरणं स्वयमेव विधेयं न तु गृहव्यापारवशाद्दास्यादिनेति ध्वन्यते नायको नायिकां वक्ति । सुंदरीति हे सुंदरि तस्यास्त्वत्सपत्न्याः सखी भवद्विपक्षस्य त्वत्सपत्न्याः कांतिं यथा दर्शयति । तथा त्वन्मातृदासस्य मम एवं च त्वदतिरिक्तायाः शोभा कथं न कथमिव मया सोढुं शक्यमिति व्यज्यते ॥ ॥

गी॰
टी॰
१८९
189

सद्वेषा दृष्टिः पतिता अर्थाद्द्विपक्षे एवं च त्वं दत्तिविज्ञाया: ~~शोभा कथनं कथमिव मया शेकुं शक्यमिति भज्जाते~~ न मयानुरागवशात् त्वद्विपक्षावलोकनं कृतं किंतु क्रोधवशादिति भावः॥ सपत्नीदुःखितां कांता नायकसखीं वक्ति॥ स्वाधीने इति॥ हे सखि स्वयंकर्तृशाकैः दंतक्षतनखक्षतपत्रलताप्रोंछनादिवापैः सुभगा सुभगेति॥ अनया त्वत्सपत्न्या स्पृष्टः

पतति तथा मम दृष्टिः संदिक्तदा सम्प्रसारूया॥ स्वाधीने रधरव्रणानखांकपत्रावलोपादिनाशायनैः सुभगा सुभगेत्यनया सखि निखिला सखिरतापत्नी॥

सममग्रापि पत्नीवाचालीकृता पत्नीपदे न आजं तेन च यथार्थज्ञानशून्यत्वं तेन चैतद्वचनमप्रमाणमिति व्यज्यते निवारणार्हत्वं सुखिरितेत्यनेन च सपत्नीयत्वं व्यज्यते एवं च नायको नैतस्यामनुरक्तो न वा तत्कृतानि दंतक्षतादीनि किंतु मिथ्येवलोके स्वसौभाग्यप्रकटनायास्वयमेव संपादितानीति विज्ञाय नायके मानादिकरणमनुचितं तवेति ध्वन्यते॥ १८९

काचित्कंचिद्वक्ति सरित इति यस्य मदेन सरित इव श्रेष्ठान्वयजाता यदेव महत्तमादिजन्याः
नार्यः स्पृशति दुःखोद्रेकवशादिति भावः यः स्वाराम्भवरी समास्वेव मध्यः समुद्रलहरीषु मेघ इव
त्वं स्पृशति एवं च यः कुलीनस्वनायिकास्वनाभिनंदति नस्पृशती स्वनायिकावाभिरेव भवज्यते यद्वा
परांगनालंपटं नायकं नायिका वक्ति जलनिधिपदेन नीचजन्यत्व मन्यांगनासु खन्यते ॥
जलदपदेन नायके मालिन्यं व्यज्यते ॥ नायकदूती नायिकां वक्ति ॥ सकलेति निखिलकंक

सरित इव यस्य गेहे स्पृशति विशालगोत्रजा नार्यः स्वाराम्भव स त्वं स्पृशति जलनिधि
लहरीषु जलद इव ॥ सकलकटकैककमंडनि कठिनीभूताप्ययं शिखरं दंति गिरिभुव
इव तव मन्ये मनः शिलासमभव ॥

णामस्वभूषणोपपत्ते कटकोद्दिनितंबः कठोरहृदये पत्ते कठिनी खटिका पद्मरागस्वपरदे प
दे शिखरश्रृंगं हे कोपने पर्वतभूमेरिव तव मनः पाषाणः पक्षे मनः शिलाधातुविशेषः स
जात इति तर्कयामि एवं च भवदेकशरणोचितमात्राचरणप्रवणोऽहि जरमणो नैवं विधं नेष्टुं य
तवकर्तुं समुचितमिति ध्वन्यते तेन चाव स्पंनमनुसरेति ॥ ११५

उं॰ गो॰ टी॰ १६०
190

सखीनायिकां वक्ति सखीति हे सखि दुरवगाहः केनाप्युपायेन वारयितुमशक्यः सचासौ गहनः
बहुतर इत्यर्थः पक्षे केनाप्युपायेनाकलयितुमशक्यः कुटिलाशय इत्यर्थः प्रियजनेपि नायके
पि आधिः कोपकरणानर्हत्वमावेदयति पक्षे स्वेप्सितजनेपि एवं किमुतान्यत्रेति भावः विप्रि
यं दुःखं विदधानः विनतं यन्मुखं तस्योपरि स्थितः पक्षे साधोः उपरिस्थितः साधोः क्लेशद इत्यर्थः
एवं च दुष्ट स्वदुष्टाङ्गीति साधुत्वेनेत्यर्थः दुष्ट इव तत्कोपः दुर्लक्ष्यः ज्ञातुमशक्यः पक्षे दुष्टमशक्यः

सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं प्रियजनेपि खल इव दुर्लक्ष्यस्तव
विनतमुखस्योपरि स्थितः कोपः ॥

एवं चैतादृशकोपकोप करणमनुचितं न वेति धृष्यते ॥
विनयमुखोपस्थित इति पाठे विनयः मुखे अग्रे यस्य तादृश उपस्थितः जात इत्यर्थः एवं चैतादृ
शविनयप्रदर्शनमयोग्यादृशामिमेमातीति व्यज्यते पक्षे विनयो मुखे यस्य न तु हृदये इति भावः
दुर्लक्ष्यः विनयमुखत्वादेव तन्मयत्र भावः पक्षे प्राग्वत् एवेत्यर्थः प्रियजनेपि विप्रियं दधानः प्रि
ये विनयप्रदर्शनस्यादासीनत्वप्रदर्शकत्वादिति भावः पक्षे प्राग्वत् हे सखि खल इव तव कोपः एवं
चैतादृशकोपकरणमनुचितं न वेति भाव इत्यर्थः ॥

कथमियमस्पर्शिविवाहोत्सवेनावलोकयतीतिवादिनं नविदितनहृत्तांतः कश्चिद्वक्ति ॥ स्वेदेति ॥
स्वेदेनत्वरण्यानेजेनेतिभावः सवसनस्नानशालिनीसप्तपदसमाहात्म्यरूपाः सप्तमंडलीः अतिक्रामती
मदनरूपोयोदहनः तस्ययोविकारस्तन्माहिनाचित्तहारिणीलज्जितानम्रीभवति एवंचानयात्वद्वि
न्नसप्तपदत्तमतएवाग्निदिक्षोस्वेदरूपजलेसवसनास्तुता सप्तपदीरूपसप्तमंडलातिक्रमकारिणी
मदनरूपाग्निदाहशालिनीसंजातापुनर्हिमत्तयालज्जावशाद्वामीचतत्रइतिभावः एवंचत्वद्विष
यकलज्जावशादेवमुत्त्रीयते यदियंविहितेपिविवाहेनत्वांत्पश्यतीतिमन्यते अत्रोपितस्करः

स्वेदसचेलस्नातासप्तपदीसप्तमंडलीर्यातिसप्तमदनविकारामनोहरगात्री
डितानमति ॥

संजातदिग्रूषणाः किमिदानींमयावक्तव्यमि तिविगलितधिषणाः धस्तादेवविलो
यन्नास्तेइतिलौकिकं यदानायकोनायिकामत्वीवक्ति एवंचेयमन्मनोरूपवस्तु हृतवतीवैवाहिक
कृत्यादिक्षेपिमुग्धाभाववतीममहृतवस्तुमददती मयेयंभुजपाशेनबद्धानिर्दयंमर्दयित्वामृष्टाभिद्या
तेहरमितानाड्यित्वा दंतनखक्षतैस्मलिंशाभागिनीविधेयात्स्त्वभवत्पानेतत्पश्वमरक्षणात्तणामपि
विधेयमितिज्ञायते तेनचकृतविवाहामय्येनांनमुंचामीति यदामनोहरामंदरीलज्जितानमतिस्वेदे

गो॰ त्यादिविशेषणस्यासमपदीत्यादिविशेषणाहेतुगर्भपर्वचनितं वादिशाद्यास्यमावेद्यते लज्जायांतु
टी॰ स्वेदादिनामदीयमदनविकारयभिशतद्दतिधीरैः पर्वचेनादशप्रोदापरिणायपवसमागि
११ ति इतिकश्चित्कंचिद्वक्तीत्यर्थः ॥ समीचीनायामप्यसमीचीनसंसर्गादन्यथाभावोभ
१॥ वतीतिकश्चित्कंचिद्वक्ति ॥ सरसेति समीचीनरसः प्रकर्षेणावर्तमानः पद्ये समीचीनरस
वान्समानाचरणावत्ता पदेपकजातीयच्छंदसामयंसमुदायः काव्यस्यसर्गइवान्यादृशाचर

सरसप्रवर्त्तमानःसंघातोयंसमानवृत्तानां पद्यैर्वैभिन्नवृत्तैर्भंगुरितः
काव्यसर्गइव ॥

प्रवणेः पद्यैर्विजातीयच्छंदोभिः पदैव एवकारेणाबद्धकावस्थितेनाकिंभविष्यतीतितन्नवि
दाइतिव्यज्यते भंगुरितः कुटिलीकृतः पद्येसमापितः एवचासत्संगतिरनुचितेतिध्वन्यते यद्वा
सर्वेष्वेनेसमीचीनामत्यादाय्यपदार्थपवस्थितः परमपुनेवकेश्चिदुष्टैःसंगत्यान्यथाभावंनी
ताइतिकश्चित्कंचिद्वक्ति ६७॥ । कश्चित्साधोयंवक्ति । सर्वासामिति हेसर्वासामेवस्त्रीत्व
साधारणाधर्मवर्त्तयतिभावः सरतंपयइवदुग्धमिवसमीचीनंत्वावर्त्तितदुग्धमिवतस्यापव ९९।

पुनः पुनरावृत्तो स्मरतं मधुरं एवं च सर्वकामिनीनां स्मरतं सम्यगेव परमिदमधिकं तस्याय इत्त
रो स्मरते माधुर्यमिति भावः एवं चान्यासां प्रथमत एव माधुर्यं न पुनरावृत्तेरुत्तरत इति व्यज्यते तेन
च तत्कल्पानामन्यानायिकेति यद्वा सर्वासामिव पुनः पुनरावृत्तो स्मरतं जलमिव मनोहारि पुनः
पुनरावृत्तो तस्या एव स्मरतं दुग्धमिव मधुरं एवं च यथा जलदुग्धयोर्महदन्तरं तथान्यासां तस्याश्चो
त्तरोत्तरस्मरत इति व्यज्यते प्रथमव्याख्याने पयः पदस्थाने दुग्धपदस्थाने पयः पदं देवतमयत्रे
कपदस्थाने सुचितम्॥ काचित्किंचिद्वक्ति स्वप्नेति अपिना इतरकालसंग्रहः नर्मसुचस्मि॥

सर्वासामिव सख्य एव यद्व स्मरतं मनोहारि तस्या एव पुनः पुनरावृत्तो दुग्धमिव मधुरं॥
स्वप्नेऽपि यान्नर्मचसि यातेऽन्याहृदिग्राहृदिस्थापि दृष्टा न बुद्धिमिव तां गूढव्यभिचारिणी

एवं चामन्यत इति प्रायोपोयान्यते एते स्वप्नेऽपि वृद्धेः सत्वात् यथा श्रुतया हृदिस्था॥ वेत्मि॥
पितयेति भावः अनुपश्वाप्रादिनीपरपुरुषमिति भावः एवं च यान्त्वं सदा ध्यायसि मा त्वयि का
चिन्त्यमपि गते परं पुरुषमभिलषतीति भावः अथवा त्वद्धृदिस्थापि परपुरुषानुग्रहवती
त्यर्थः एवं च त्वद्धृदिस्थितिकालेऽपि परपुरुषे मनः कुरुते याऽस्मात्तस्यास्त्वं किं करिष्यतीति तन्न
विद्म इति व्यज्यते यातावानुग्रहकारिणीत्वेनाभिमता एवं च कामलं तस्याप्य

गो॰ नुग्रहो नास्तीत्यर्थः एते याते अविद्यमाने वस्तुनीति भावः अनुग्राहिणी अविद्यमान
टी॰ वस्तुविषयिणीत्यर्थः अपि सर्वसमुच्चायकः तां दृष्ट्वा बुद्धिमिव गुप्तमभिचारकारिणीं एते
१९२ ऊटित्यजेयम् अतस्त्वं तां न जानासि एवं चैतादृशदृष्ट्या ग्रामास्तक्तिं संपादनं तवानुचितमिति
सूच्यते ॥ कश्चित्कंचिद्वक्ति सपरावृत्तीति हे अनवद्यांगि एवं च स्पृहणीयत्वमावेद्यते ।
192 परावृत्तिसहितं चलंती पुनः पुनः पश्चान्निरीक्षमाणा चलंतीत्यर्थः त्वमित्यस्यानुपादान

सपरावृत्ति चरंतीवात्यवत्रणामनेनानवद्यांगि हर

लोकभीतिभावेदयति एते परिभ्रमणावतीमात्रः ममेति पदानुपादानेन यदीदं मनो मदी
यस्यान्तर्हितं त्वत्कृते तादृशेन तद्वस्था कथं मया द्रष्टुं शक्यते इति सूच्यते यद्वा मदीयत्वेन ज्ञाते मनसि
इतोप्यधिकतरपीडां न याविधेयेति भीतिरावेद्यते वात्यात्रणामिव हरसि अवलोकनेन स्वा
धीनं करोषि त्वय्यासक्तं भवतीति भावः ॥ १९२

त्तिपसि अनवलोकनेनाहमेतयानानुगृहीतमितिदुःखभाजं करोषीतिभावः तरलयसि
पुनरवलोकनेनमय्यनुग्रहंभवतीतिधैर्येयंमर्याऽचलेयंतत्त्वेतिवाचलत्वभाजंकरोषीतिभावः भ्रम
यसिपुनरवलोकनेन अज्ञानशालिनंकरोषि सर्वथाकिंकर्तव्यतामूढं संजातमितिभावः एवंच
त्तरांधैर्यशालित्तरामधैर्यशालिनं हतमितिभावः पातयसिमूर्छितंकरोषि पुनरवलोक

स्मितिपतरलयसिभ्रमयसितोलयसिपातयसि ॥१॥
साबहुलक्षणाभावास्त्रीमात्रेनेतिकितवतवत्वं ।

नादितिभावः एवंचत्वत्कटाक्षरूपसायकैरसमसायकेनभूयोजर्जरीकृतंछिन्नैः प्राणैरिवसं
जातमितिभावः अन्योपिकश्चिद्धीरः पुनर्हन्यमानोपिमूर्छितोभवतीतिलौकिकं एवंचनि
रपराधिनोममैतादृशदुःखविधानेकथंनापराध्यतिभवतीतिव्यज्यते ।६०२ नायिकासखीनायकं
वक्ति सेति हे कितव एवंचैतादृशत्वद्बुद्धिशालित्वमुचितमितिव्यज्यते तवबहूनियानिलक्ष
णानिस्खलायरत्नादीनितेषांभावः सत्तायस्यांसा यद्वाबहुलापदंलक्षणाउत्सवीः तेयेभ्यपक्षादृशा
भावाःविलासाःयस्यांसाएवंचैतानायिकातोधिकत्वमावेद्यते

गी॰ टी॰ १९३ 193

एतेबहूनांसमग्राणांलक्षणामालोकनोभावश्छिन्नाभिप्रायोयस्याःसाएतादृशीसानायिकाहि
मात्रैवाइति नव एवंचाऽन्यस्यनेतादृशीमतिरितिभावः तुल्य मात्रपदेनलक्षणादिसत्वविर
हस्त्वावेद्यते अमुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेनद्रढयति द्यूतविधिसंबंधीकोटीः कोटिसंख्याकंवस्तु
कपर्दिकावासर्वपणः यद्वाद्यूतीविधिः कर्तव्यार्थोयस्य तस्यविधिपदमवश्यकर्तव्य
त्वमावेदयति एवंचयथाद्यूतासक्तस्यकोटिसंख्याकंवस्तुसममधिकंवराटिकान्येनतिरस्कारश्चएतं

कोटिर्वराटिकावाद्यूतविधेःसर्वपणः ॥ साविरहदहनदूनाम्रियतामृत्वापिजी
वतिवराकीसा साग्यैवकितवभवतानुकूलितापातितादेण ॥

तथाप्यतिर्मस्यतवविशेषज्ञानशून्यत्वमितिभावः एवंचगुणानभिज्ञतयात्वयानामत्सर्वविहाया
न्यत्रासक्तिः क्रियतइतिव्यज्यते ॥ सखीनायकंवक्ति । सेति हेकितवपातितायूतेणहृतकटादे
णापदेशेऽत्रःपाशः भवताऽनुकूलिता स्वाधीनीकृता एतेसंचरणात्तमीकृताविरहानलखिन्ना
सावरा एवंचसरलत्वमावेद्यते चतुरंगुटिकेवमृत्वापिजीवति एवंचतस्यास्त्वत्कटाक्षमात्रेणजी
वनमन्यथामरणमेवेतिभावः एवंच याहिस्वदर्शनादिनानोपायैः स्वाधीनतांनीता तस्यांपुनरौद
सीन्यसंपादनंकथमतोचितेनानुहतिइति व्यज्यते तेनचसात्वयानुग्राह्येति १९३

पतेमरणंक्रीडनादसत्वंजीवनंततस्तन्नमंत्वं नायिकासखीवक्ति स्पर्शादिति निदाघः प्रियइ एवंच
निवारणानर्हत्वंध्वन्यते स्पर्शमात्रात् एवंच किंचित्कालांतरंकिमनेनविधेयमितिनविद्मइतिव्यज्यते।
पत्तेरतादिजन्यावस्थावक्तुंनशक्नोतीतिव्यज्यते स्वेदंकरोतीतिनिद्राकर्तृत्वमेनददाति जघनस्थवपिव
मनमपिनक्षमते उभयत्रजघनवसनसत्वमावश्यकं तदभावेकावार्त्तालेकरणादीनांकाचवार्त्ता
चटिकादीनामितिभावः एवंचप्रतिक्षणंदृढतररतकारीमत्प्रियतमइतिव्यज्यते एवंचेतादृशानिदा
घकालेपिप्रियतममंतरानावस्थातुंशक्यमतस्त्वरस्वतदानयनार्थमितिध्वन्यते ।। इतीनायकंवक्ति ।।

स्पर्शादेवस्वेदंजनयतिनचमेददातिनिद्रांतु प्रियइवजघनांशुकमपिननिदाघःक्षण
मपिक्षमते ।। साभवतोभावनयासमयविरुद्धमनोभवबाला सहकारलतेवसुंदरदोहदशङ्कोपा
फलंवहति ।।

मेति हेसुंदर एवंचासक्तियोग्यत्वं व्यज्यते यद्वैतद्दोहदविशेषणांनूतनलतानूत
नपदेनचिरभाविफलयोग्यत्वंध्वन्यते दोहदस्पृशङ्कयाफलमिवसावालाभवतःनिरंतरचिंतनेसम
यविरुद्धंवाल्यादिमनोभवोद्रेकत्वविरुद्धमितिभावः फलविशेषणामप्यनन्तु मन्मथंवहति एवंच
सामदनकलाकलापानभिज्ञेतिनमंतव्यमितिव्यज्यते तेनचाभुक्तभोगात्वाधिकंकिमपिसुखंम
तस्त्वरस्वदर्शनायेति ।।

गो. टी. १९४ 195

नायिका सखीं नायकं वक्ति स्पृशतीति स्तनैः स्पृशति न च विलिखति नखाग्रस्पर्शसंपादनेन
मदवत्त्वं नखक्षतादिः करणेन लज्जावत्त्वमावेद्यते चिचयं तत्करकलितमिति भावः गृह्णाति न
न च विमोचयति गृह्णातीत्यनेन लज्जावत्त्वं न विमोचयतीत्यनेन मदनवत्त्वं ध्वन्यते न च मुञ्चति गतेन
प्रयच्छति न वा गच्छतीत्यर्थः न च मर्दयति न मर्दयतीत्यनेन मान्मथ्यस्पृष्टचेष्टाद्यकरणेन लज्जावत्त्वं
व्यज्यते एवं च मध्यमस्वभावादियमेतादृशी नवोढा पद्मिनीत्यनेनाभीतिमुत्सृज्यैनां निगृह्य स्वामि

स्पृशति न नखैर्न च विलिखति सिचयं गृह्णाति न च विमोचयति न च मुञ्चति न च मर्दयति नय
ति निशां मानिनि द्राति ।। स्तनजघनमुखममुष्या लङ्घितमध्याः सखे मम कटाक्षः नोज्झति रोप
स्तस्याः स्तनतटद्वयतीर्थकाकरव ।।

लङ्घितं संपादयतीति ध्वन्यते ।। नायकः सखायं
वक्ति स्तनेति तीर्थसंबंधिकाकः तयास्तनतटद्वयमिव लङ्घितमध्यमः कटिर्येन सूक्ष्मत्वादिति भावः
पक्षे लङ्घितप्रवाहः मम कटाक्षः तस्या उन्नततटद्वयविशेषणमप्येतत् स्तनजघनप्राप्येऽगत्वा
देकवद्भावः नोज्झति तीर्थकाक इत्यनेन कटाक्षे काकोपमेयतया नायिकायां तीर्थरूपत्वप्रतिपाद
नेन प्राक्तनकृतसुकृतसमूहैकलभ्यत्वं नायिकायामावेद्यते लङ्घितमध्यममित्यनेन मध्यपाते जी
वनमेवासंभवीति व्यज्यते तस्याः स्तने कदाचिज्जघने वा दृष्टिर्मम आवतिष्ठते नान्यत्रेति भावः

एवंचनस्यामामास्पृक्षिस्त्वयानविधेयेतिनाहमुपदेष्टव्यइतिव्यज्यते नायकः सखायंवक्ति सव्रीडेति
आईषत्कोपमेत्य लज्जास्मितंकिंचिन्मन्दस्मितंसहितं सख्यादिविलोकनाल्लज्जाः कथममयमकस्मादे
वमयंपतीषुनाहृगाचरणाप्रवृत्तइति विस्मयेनास्मितंमन्मथविभावाच्चमंदस्मासितंमामास्पृशइति
कथयंत्याप्रियया वातायनंपिधायस्थितं एवंचसख्यादिदृगविषयतासंपादनेनयथेच्छरत्यनुम
तेर्दत्तेतिध्वन्यते तेनचैताहृशीनान्याचतुरेति॥ नायकःसखायंवक्ति सकरेति। करग्रहणस
हितंनिषेधार्थमितिभावः सरुदितं आसहात्वज्ञापनायेतिभावः सादेयईदृशोकस्तवैकथ

सव्रीडास्मितमंदपक्ष्मस्मितंमांमास्पृशेतिशंसत्या आकोपमेत्यवातायनंपिधायस्थितं
प्रियया॥ सकरग्रहंरुदितंसादेपंसनवमुष्टिमगीषं॥

मनीदृशंविपीयतइत्यादेपसहितमित्यर्थः नवमुष्टिमदितं जेतुमिच्छाजिगीषातत्सहितंसकर
ग्रहंरुदितमित्यनेननायककामसंदीपननिपुणत्वं अथवाकोमलांगीत्वं सादेपमित्यनेनका
मतंत्रनिपुणत्वंसनवमुष्टिमज्जिगीषमित्यनेनरसनिमग्नमानसत्वंनायिकायामावेद्यते॥
राम॥

गी०
टी०
१९५ 195

तस्याः स्मरं तं स्मरंतं हितीयं स्मरंतपदे यस्य मित्राणां मित्राणि त्यादिवत् मत्सखाविपाय जनकमित्यर्थो तरसंक्रामतिवाच्यं अनतएव नस्मरंतात् अन्यः प्राजापत्य क्रतुः स्मरंतपदेनकालांतरभाविफलव्य ज्यते तेनचैतदतिरिक्तपत्नीस्मरंतंपुत्रादिजननोत्तरं मत्स्वर्दनतदानीमेवेत्यनेनापीयमेवममातिशय प्रेमवतीति दुर्जननिंदाभियापुरुषेमानसमकुर्वाणानायिकाइतीवक्ति। सखीति। हेसखिएवंच

तस्याः स्मरंतं स्मरंतं प्राजापत्यः क्रतुरन्तोन्यः ॥ सखिनखलनिर्मूलानांविदध
त्यभिधानम पिमत्स्वेमलिनाः केनाश्राविपिकानांकुहूविहायतरः पाहुः ॥

हितोपदेशकथनार्हत्वंद्योत्यते मलिनाः निर्मलामनाममभिधानमपि अपिनासंगत्यादेर्विदासः निश्चयेननविदधाति अममेवार्थमर्थांतरोपन्यासेनदृढयति पिकानांकुहूंविहाय अन्यःशब्दः केनअश्रावितकेनापीत्यर्थः एवंचमलिनात्कृतैः किंचिन्मनसिदुःखंविधेयमित्यावेद्यते। तेनचभीतिमुत्सृज्यस्वाभिलाषितंयथेष्टंसमाचरयेति। १४९॥ १९५

क्वाचिल्लघुनापि समीचीनफलदेनेति कश्चित्कं किंचिद्वक्ति स्वल्पा इति येरघुपतिसेव्यैः स्वल्पा इति हेतोः
सम्यग्ज्ञानेन नदिमानैः शैलाः स्थितिमेनो भवन्तीति भावः जाताः सेतालाघवेनैव बद्ध्यमानः महत्वपरिमाण
स्थितिशालित्वादिति भावः नायिका मानवती नायकं वक्ति सेति असंबुद्धिपदानुपादानं नायकविषय
कक्रोधव्यञ्जनामावेदयति यथा माघोऽयं वार्षिकी पेतश्यामवर्णा कृष्णांगी पदे स्थलेन रामा नायि
का विरहताश्लोतोपचारेणातीव्रः अधिकरूपार्थः विरहेण हन्यां हि मनेव पाण्डुतानीता एवंच त

स्वल्पा इति रामवलैर्येन्यस्ता नाशोयपयोराशेः नेशैलाः स्थितिमेतो हं तलघिमैव बद्ध
मानः ॥ साश्यानत्वोदहनाश्लोतोपचारतीव्रेण विरहेणापाण्डिमानतीनाद्धिनेनह्रूवे
ने ॥

द्विरहाविन्नासात्वयानुगृह्णेति व्यज्यते सा पतिमात्रानुरागिणी कथं त्वया सह संगम
नीयेति वादिनी मानवती नायको वक्ति स्वनिरीक्षितेनेति हे सखि साउत्कृष्टकंपसहितेन पृतस्पाः पतिरी
त्तितिरितिधियेति भावः सोत्कंपेनेत्यनेन सेकचमत्कारपूर्वकत्वाभावो व्यज्यते सखामिक्ताजलेनेति
भावः यादृक्तु दृष्यति स्म ममत्वाभवति वा दृक् सम्यक् समीचीनविलोकनकारी निश्चलदृक्तः यः प्रियत
मस्तेनथाराजलमिक्तानमायति स्म पुनिरीक्षितेत्यादिना सेकचमत्कारपूर्वकत्वमावद्यते एवंच
एवंच सामय्यनुरक्तेति विज्ञायते अतः सात्वया मया सह संगमनीयेति व्यज्यते ॥

गो॰ दूतीनायिकावक्ति सखीति हे सखि एवंच हितोपदेशार्दत्वं त्वयि निःफलीकृतमन्मथ

टी॰ पतिमात्रानुरागिणीनवस्मादरंकः कुरुते न कोपीत्यर्थः अमुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति

९६ भगवानपि स हरः शिवचतुर्दशीकामत्रयोदशीतद्विधवान पूज्यः एवं च केवलस्य पूज्यार्हत्व

१९६ पितद्भावेन कामविरहतयैव पूजार्हता हरस्य तत्र कावार्तान्यस्येति भावः एवं च मा च फाल्गु

196

स निरीक्षित निष्फलकरवल्लभपाराननलोचितानन तथा स कोपेन मयामवविमिक्ता

सामाघतिस्मयया ॥ सखिमोच्चीकृतमदनपतिव्रतेनकस्तुवादरं कुरुते नाश्लोषी

भगवानपि स कामविद्धो हरः पूज्यः ॥

नयोर्मध्ये असितायाचतुर्दशी अनंगेन समायुक्ता कर्तव्या सदा तिथिरिति वचनात् यत्राचेतन

द्रूपस्याशिवचतुर्दशीदिवसस्यापि कामाभिधानत्रयोदशीविद्धतयैव पूज्यतामिधानं धर्मिणोह्व

पि तत्र कावार्ता सचेतनस्य लोकस्येति ज्ञायते ॥

९६

नायकोनायिकांवक्ति सेति हंतविदेनवोढां दृष्ट्वावयुमप्रियाज्ञानइत्यहंमन्यायतः मयिरद्मस्ये
प्ययेति सादामवृद्धिर्नपूर्ववद्यथामप्यनुग्रहहलथानाधुनेत्यर्थः सारतिर्नपूर्ववद्वत्तीतितिर्नेत्यर्थः
सामन्मथविकारजेतिभावः लज्जानपूर्ववोप्रियतमोयमितिवुद्ध्याःत्पसमंदलज्जांकुर्वतीस्थितेत
दानींतद्दुह्यभावान्मदभाववतीहृतासीतिभावः क्वचिन्नापित्रेयेतिपाठः सविश्वासोनयद्वाना
यिकामत्वीवक्ति हेसखिमयिस्थितायांपवंचमरसमंदकानानोस्येतिभावः सप्दामवृद्धिनय

सामयिपनवामवृद्धिर्नरतिर्नापत्रपानविश्वासः
हंतनिरीक्ष्यनवोढांमत्येवयमप्रियाज्ञाता ॥

थापूर्वंदामवदात्ताकुर्वन्नस्थितमलथाधुनानेत्यर्थः नप्रीतिः नापिलज्जाअपिभयसमुद्धायकः प
वंचपूर्वमपिस्थितामेतेनकेदाचिदस्याःदुःखंभविष्यतीतिभियात्यस्याःपुरिहासोपिनकृतइदा
नींमामगणयित्वानिर्लज्जनयाव्यवहारतीतिभावः नकिंचिद्विश्वासः किंचिद्दत्त्वाद्यपिसहल
नार्पयतीतिभावः अतोनवोढांनिरीक्ष्यवयंअप्रियाजानाहंतइत्यहंमन्येतिरीत्येयमेनेनसंगेमे
किमनेनविधेयंलन्नविज्ञायतेमयेतिमन्यते पवंचसपत्नीसत्वमात्रमप्येतादृशाद्दुःखदंकिंपुनः

नसाधान्यमितिमन्यते ॥

काञ्चित्कांचिदुक्तिं सूचयति निशि भुक्ता नखदानवर्ज्यं गृहिणी अस्मिन्नचिरकाले नागते प्रिये इति भावः प्रातःकाले धवलनखाचिह्नं स्वशरीरं कुङ्कुमार्द्रतां भावयन्ती न दर्शयति कुङ्कुमार्द्रमेव दर्शयतीत्यर्थः सुचिरायात इत्यनेन नायिकाया मन्यन्नासक्तिं संपादनयोग्यत्वं नायके च मन्मथविह्वलनयामत्यक निरीक्षणाभावेऽपि रतकारित्वमावेद्यते गृहिणीत्यनेन स्वात्मनि तेन चान्यकर्तृकनिवारणानर्हत्वं व्यज्यते निशीत्यनेन दर्शनानर्हत्वं नखक्षतेषु ध्वन्यते दिनमुख इत्यनेन नखक्षतेषु दर्शनयोग्यत्वं द्योत्यते।

सुचिरायाते गृहिणी निशि भुक्ता दिनमुखे विदग्धेयं धवलनखाङ्कं
निजवपुरकुङ्कुमार्द्रं न दर्शयति ॥

विदग्धपदेन वचनानिपुणत्वं व्यज्यते धवलपदेन नखक्षतेषु प्राचीनत्वं धवलनखाङ्कमित्यनेन यथास्थितशरीरस्य दर्शनायोग्यत्वं द्योत्यते अकुङ्कुमार्द्रं न दर्शयति इत्यनेन प्राचीननखक्षतेष्वपि नवीनत्वभ्रमोदयेन शाकरूपानुचितावरणगोपा[illegible]नमभिव्यज्यते एवं चैवंविधचतुरयेवैतादृशाचरणाकर्तृत्वानाम्बोधितव्यज्यते तेन नखनत्वयति यद्वैतादृशीत्यापि नायकः प्रतारयितं शक्य अनेन खण्डनादिभीतिशून्यत्वं व्यज्यमर्म्मं अंगीकुर्वन्ति नायिका दूतीवक्ति ॥

नायिना नायकं वक्ति स्तनेति हे प्रिय स्तनजघनोरुश्रीतिमान् यदेकामं तन्नेपतस्याने पुनर्वदन्त
दानाद्यभिधानात् प्रत्यर्थं लग्नः दृष्टालिंगनप्रवणाइत्यर्थः यद्वेप्रत्यंतेनिखानइत्यर्थः निवेशितस्ने
हः कृतप्रीति यद्वेदमनेतलः पीडेपशामनार्थमितिभावः यतादृशस्तनेनलोक इवयत् विरज्यसेवि
रक्ताभवसि यद्वेत्तथिरस्मृत्यः इयंकालपरिणतिः एवंचदानीतनकालस्यैवायमपराधोनतवेतिभा
वः नलोकोपिवद्धकालेनसुक्तोभवतियद्वायद्विरयंकालपरिणतिरितिकाकाचिरकालसंगतेरि

स्तनजघनोरुप्रणयीगाढंलग्नोनिवेशितस्नेहः प्रियकालपरिणतिरियंविरज्यसेयत्
न्नलोक इव ॥ मचिरायानेगृहिणीनिशिभुक्तादिनमखेविदग्धयंधवलनलोकंनि
जवपुरकुंकुमार्द्रेनदर्शयति ॥

दृफलमित्यर्थः एवंचयथायथाचिरका लेनसंगतिस्तथास्मता
प्रीत्युत्कर्षः खलानांपुनरन्यथाभावइतिभावः ॥ नायिकादूतीनायकंवक्ति ॥ मेति ॥ निरछायाप्र
र्याद्दशागकांतिमतीयद्वेछायाश्रुता प्रकाशमालित्वादितिभावः त्वद्विरहात् मासतनुः राज्ञोराज्ञोवद्ध
शीतनल्पशैत्यप्रणालिनि यद्वेवद्वमहिनेन शीतलेनतल्पेहिमाचलस्पृष्टे उषधिरिवज्वलति एवंच
दिवालोकभीत्यासंगुप्तादीपवद्दनानज्ञायतेऽस्माभिर्यामिन्यांतुतदीयवेदनाविज्ञायइतिव्यज्यते ॥
हिमवत्स्पृष्टोपमानेनतस्याः कोमलतल्पापिकार्यमपमेवाविष्करोतीतिव्यज्यते ॥

गो।
टी।
१९८
198

नायिकासखी नायकं वक्ति । सेति सुंदर एवं त्वामसक्तियोगपत्वेप्यन्यते यद्यां सुंदरमसखीत्येकं पदं
नीरे मेरमः प्रीतिपद्दे तेजोमयत्वात् नीरसं त्वनवहृदिसा सुंदरीसूर्यबिंबे चंद्रे रेखेव प्रविशतितिनिर्या
ति स्थैर्यं न लभते एवं चास्थिरप्रकृतिकत्वमेवास्तीति व्यज्यते ॥ काचित्किंचिद्दृष्ट्वाज्ञया सकुमारत्वमि
ति हे चंद्रे रेखे सा कुमार्यशोभा अल्पं सरलत्वं प्रभूतता स्वेयगुणाइति तेषां शांगीकारेणोव अथच भा
भाजातीयपुरुषासज्ञ्या नाम निरूपेण किं न कथितं अपि तु सर्वं कथितमित्यर्थः एवं च यदि त्वयि सो

साविरहयानि शिनिशिमसमनुर्वेद्रु नहिन शीतलेनलेन ज्वलति त्वदीयविरहादोषधिरि
वहिमवतः पृष्ठे ॥ सा नीरमेन नवहृदि प्रविशति विनिर्याति न लभते स्थैर्यम् सुंदरसखी
दिवसकरबिंबे तुहिनांशुलेखेव ॥ सुकुमारत्वकांतिर्भितानमरसत्वमांतरास्थगुणाः
कुमार्यादयोगुणाः सुलदा किं नाम नेंदुलेखे भाषाग्रहणेन कथितम् ॥ कथमीदृशेपुरुषेत
यासमासक्तिः कृता स्यादतस्त्वयि गुणा न संतीति व्यज्यते अथवा भाषेन ग्रहः एवं चैतादृशपुरुष
संबंधान्नव सर्वगुणाधिकमनर्घ्यकमेव संदृष्टमिति घोत्यते यद्वा सा कुमार्यादिगुणा वत्स्यापद्मिनीत्व
मावेद्यते पद्मिनीनायिकायाः भाषाजातीयपुरुषयोगएव समुचित इति कामशास्त्रम् ॥ १९८

इतरगुणापेक्षया महत्त्वमेवाधिकतरमिति कश्चित्कंचिद्गंधर्वेणावक्ति । सोऽभ्येति सौगंध्यमावेक्षा
वतामलयाचलहेतुः एवं च सर्वज्ञसौगंध्यमवत्वमिति भावः नविशेषः स्वस्मिन्सौगंध्यस्य सर्वज्ञसत्त्वा
दिति भावः यसेच्छावतां तथापि सौगंध्यरूपसाधारणधर्मवत्त्वे विभूजार्थमभ्यस्य: गतेष्ठः एवं च पांडित्या
दिगुणस्य सर्वज्ञैकरूपसत्त्वेपि सद्भिः महत्त्ववत्प्रत्वादरः क्रियेत इति व्यज्यते कश्चित्कंचिदाह । संवा
हयतीति गृहिणी एवं च स्वाधीनत्वमावेद्यते सायानं गृहपतिं नतप्रिये यथा संवाहयति उपवीजयति ॥

सोऽभ्यमात्रमनुमामास्तामलयद्रुमेष्वविशेषः धर्मार्थिनां तथापि समृगपः पूज्या
र्थमभ्यस्यः ॥ संवाहयति शयानं यथोपवीजयति गृहपतिं गृहिणी गेहविवर
निवेशितदृशा स्वाश्वासनेयूनः ॥

उपसर्गेणास्य समीरणो मंदत्वमावेद्यते तेन च स्वापेतिसत्वरमवनयोगत्वं सदनभिति निरंध्रनिवेशितानाहकर्ये
नतस्य यूनः एवं च सुहृणीयत्वमावेद्यते तथाश्वाश्वासनेभवति एवं चैताहशोपाय निबंधेन तत्स्वाप
संपादनेमत्स्वविधागमन हेतुभूतमितिज्ञानादिति भावः एवं च स्त्रीणां विश्वासः केनापि न कार्य इति व्य
ज्यते ॥ राम कृष्ण । हरहर शिवशङ्कर । महादेवदेव ॥ ॐ नमो नमः ॥

गो॰ टी॰ १९९ कथमियंममानादरंकृतइतिवादिनंकंचनवारवनितासखीवक्ति। सत्यमिति हेसुंदर एवंचेत्तर
गुणावत्ताभावोव्यज्यते स्वल्पगुणेषुस्खलनशीलानन्तमेत्यर्थः इदंसत्यपदेनस्वल्पमोर्गामित्यर्थः सदृशे
तिगुणैरितिभावः पदेनमहत्तरत्वादिभावः भुजंगेगविंगेपदेनमेषे अर्पितकोटिः दशकोटिसंख्याकव
सुरित्यर्थः पदेनदन्ताग्रभागहस्ताद्यापयाष्टिरिवप्रणामतिनमस्करोतिपदेनसत्यंतेनतनवीभवति एवंचमा
मान्यवनितात्वेनतद्व्यमात्रेछुयत्स्यासदृशोनायकंभजतीतिभावः एवंचतद्वनितामात्रेणात्वयागेवी

सत्यंस्वल्पगुणेषुस्खलत्सु सदृशेषुपुनर्भुजंगमा अर्पितकोटिःप्रणामतिसुंदरइवचा
पयष्टिरिव॥ सर्वंसहांमहीमिवविधायतांवाष्पवारिभिःपूर्णां भवतांतरमयमपु
नासंक्रांतस्तेगुरुःप्रेमा॥

नविधेयइतिव्यज्यते॥ नायिकासखीनायकंवक्ति सर्वंसहामिति॥
अत्रसंवृद्धिपदानुपादानंक्रोधवत्तामावेदयति सर्वंसहांत्वत्कृतपराधसहनशीलामित्यर्थः पदेनत
रहृभिपानंवाष्पजलपूर्णांमहीमिवतांविधाय तस्येयंगुरुःश्रेष्ठः पदेनहृदस्पतिः प्रेमाअधुनाभ
वनांतरंनायिकांतरमित्यर्थः पदेनाभ्यंतरमित्यर्थः संक्रांतः एवंचतदीयसर्वापराधसहनशी
लांरुदतीमेतामतिसरलांविहायनान्यत्रासक्तिंकरोषीतित्वादृशोन्योनदुष्टतरइतिव्यज्यते॥ १९९

नेनचलत्वेयत्स्यन्नविधेयमितिहृष्यतिचलनेचातिहृष्टिर्भवतीतिज्योतिःसिद्धान्तःकश्चित्कांचि
दृष्ट्वा संभवतीति सरसानांशृंगारादिरसवतीनां पक्षेरसोजलंस्वभावंचंचलाचरणानां पक्षेच
रितंवर्तनं रागेणनसंभवति कुतइत्यतआह हरशिरस्यपिकिंमनागन्येत्रेतिभावः गंगापक्षेचेना
दृशाकर्त्तव्यतानानुचितेतिव्यज्यते भुजंगपरिशीलने अन्यचखिंगसंभोगश्चानुभवति एवंचानि
मरत्नगणादेःसद्भावेदतस्याःसंगःकथंभविष्यतीतिमनसिनकापिचिंताविधेयेतिव्यज्यते बहुना
यिकावल्लभस्वयंवांछतीकांचित्काचिद्भृंगप्यनेरणावक्ति सलभेष्विति कमलप्रभृतियानिकु

संभवतिनवल्लरसानांसरसानांप्रकृतिचपलचरितानां अनुभवतिहरशिरस्यपिभुजं
गपरिशीलनंगंगा ॥ सलभेस्तुकमलकेसरकेनकमाकंदकुंदकुसुमेषु वांछ
तिमनोरथाथामधुपीस्मरधनुषिगुणाभावं ॥

सुमानितेषुअनायासलभ्येषु सत्सुमनोरथानाथामसमधुपीमदनधनुषिमौर्वीभावंअथचअप्रधा
नभावंवांछति कुसुमपदेनपरिमलेबहुलत्वंव्यज्यते मधुपीपदेनाजत्वेघोत्यते मदनधनुषीत्य
नेनमदनस्याप्येतत्करकपवजगजयइतिप्रतिपादनेन लावण्यपुरुषार्थातिशयशालित्वंना
यकेव्यज्यते नेनचानेककामिनीवल्लभत्वंघोत्यते एवंचसलभसमीचीनपुरुषान् विहायनाद

गा॰ शापुरुहेषसमासंक्षेपोक्तिर्यमायामेतस्यानिगुणावत्कामिनीनांबाहुल्यात्तन्मध्ये एतस्याः प्रधानभा
टी॰ वप्रदर्शनादिनिव्यज्यते॥ काचित्कंचिद्वक्ति सेति। वैद्यः वालायाः पीडायांजागरे निद्रानिते॥
२॥ एतस्याः पीडानिदानं जागरणमेवेत्यमदंकारेनिश्चित्योक्तमित्यर्थः सा वाला लज्जिता गुर्वा
२०० देः क्रीडाज्ञानादिति भावः सपत्नीकुपिता कथंप्रियतमो मम मेता दृशासक्तिमानित्युक्त्वेति तिधि
येति भावः प्रियः भीतः मत्कृतापराधज्ञानं गृहिण्या ज्ञातमिति धियेति भावः सखी अर्थात्
वालायाः सखित्वात्स्वसखीसौभाग्यप्रकाशनादिति भावः एवंच भर्तृसमीपगमनेन सम्भोगवभव
मालज्जितासपत्नीकुपिताभीतः प्रियः सखीसखिता वालायाः पीडायांनिदानितेजाग
रेवैद्यः॥ सुचिरागतस्यसंवाहनच्छलेनांगमंगमालिंग्य पुष्णातिमानं गर्वं गृहिणी
तीति व्यज्यते। विदेशादागते प्रेयसि मानकारिणीं नायिकां सखी सफलयति चोत्कालिकां॥
मुपदिशति॥ सुचिरागतेति गृहिणी अत्यंतचिरकालागतस्य दयितस्येति भावः संवाहनमिषेण
अंगमंगमालिंग्य मानं अवधिदिवसानागमनसंजातमिति भावः गर्वं स्वोत्कर्षाभिमानं पुष्णाति च
मानगर्वमिति पाठे सर्वो हृद्वाविभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः उत्कं गच सफलयति सुचिरागत
स्य स्पर्शनेन संवाहनोत्कंठौचित्यमावेद्यते गृहिणीपदेनान्यासामामादृशीति तिरोव्यज्यते एवंच
यो हि गृहिणी भवति तस्या त्वनादृशीति तिरस्कारनादृशानाचरणेन च गृहिणीत्वमेव न स्यादिति ना
यकसेवापरः सुरमेवमानादिकं विधेयमिति व्यज्यते नेनच संवाहन छलेन मानगोपनमपि
२॥

नायिका दूती नायकं वक्ति सेति अत्र सेत्युद्दिश्य पदानुपादानेन दूतीगतक्रोधमावेदयति सच नाय
कापराधं सा मत्सखी सर्वप्रकारेणैव रक्ता अनुरक्ता अन्यथा नेति भावः एवकारेण सर्वथान्यथा
नाशंकनीयमिति व्यज्यते एतेन सर्वतो रक्तरूपवतीरागप्रीतिं एते लोहितत्वं गुंजेव मुखेन वहे
ति वचनं क्रमालस्य एवं च परप्रतारणाक्षमा व्यज्यते एतेन शेष्याव्याहरणानि पुष्णास्य तव शुकस्ये
व आस्ये केवलं न मुखेनानुरागप्रकटनं करोतीति तादृशी न काचिदन्या सरला त्वत केवलं
मुखेनैव प्रीतिमाविष्करोषि त्वं तु शठ इति व्यज्यते तेन च कथं त्वद्वचनेन मया विश्वसनीयमिति ॥

सा सर्वथैव रक्ता रागं गुंजेव न तु मुखे वहति उषसि ददती प्रदीपं सखीभिरुपहस्यते
वा ॥ सायं कान्तभुजान्तरपतितानारतिनीतनिखिलरजनीका च वचनपदेन त्वद्रागः केव
लमास्य शुकस्येव
काचित्कांचिच्छिक्षयति सायमिति सायं संध्यासमये कान्तस्य भुजयोर्मध्ये ॥
पतिता मध्यपदेन निस्सारणानर्हत्वं व्यज्यते पतितेत्यनेन तस्मादपराध इति ध्वन्यते रत्यानी
तानिखिला रात्रिर्यया एवं च कान्तभुजान्तरपतनेन रतेर्निवारणाशक्तया तस्या नापराध इति भावः
प्रातःप्रदीपं ददती राज्यपगमाः ज्ञानादिति भावः उपसर्गेणावड्डलतैलादिदानेन इदानीमेव
सायंतनसमयः संवृत्त इति ज्ञानवत्वमावेद्यते सा बाला सखीभिरुपहस्यते एवं च गृहकृत्ये

गो॰ यामिनीप्रथमयामे विधाय पश्चात्कांतशय्यासदनं प्रविशेति प्रयत्ने ॥ नायको दूतीं वक्ति सेति ॥
टी॰ हे दूति मानिनीत्वेन मानरूपो वह्निर्यस्य ईदृशात् पश्यौ बहुलस्नेहस्य प्रीतेः अथ च तैलस्य पाकः परिपक्वः
दुर्लभो भवति दर्वीमिव त्वां प्रयासयन् गमनागमनव्यापारशालिनीं कुर्वन् पदे आलोडयन्
२१ विश्रामं प्राप्तोऽस्मि प्रयतमानशालिन्यां न स्नेहावस्थितिर्दुर्लभा परं त्वत्तदीयपरिश्रमेण
२०१ साभाति क्षीणेति भावः एवं च त्वदेकसाध्यं तत्सौख्यमवस्थितिरिति व्यज्यते तीक्ष्णाग्नौ बहुतरस्नेहप

मानी त्वं मानदहनामहतः स्नेहस्य दुर्लभः पाकः त्वां दर्वीमिव दूति प्रयासयन्न
स्मि विश्रान्तः ॥ स्नेहदत्ततिर्जिगीषासमरः प्राणव्ययावधिकरिणाम् नावितनुते क
मनर्थं दंतिनि नवयौवनोद्धतः ॥

रिपाकोऽपि दर्वीचालनं विना दुर्लभो भवति काचित्कांचिदन्योन्यां वक्ति स्नेहेति हे दंतिनि त
व नारणोपक्रमः प्रीतिनाशः अत्युग्रमिव प्राणानामवधिसंग्रामः इति कमनर्थं गजानां न वि
तनुते अपि तु सर्वं एवं च त्वत्तिमित्तिं तरुणपरस्य स्नेहनाशादि भवतीति व्यज्यते तेन च
त्वमस्य न समभोगेति ॥ काचित्कांचिद्वक्ति स्मरदनादिति ॥ २१

मुग्धे प्रसीद इति श्रुके जल्पति सति प्रियो गृहात् गच्छति गृहिणी क्रोधभयादिति भावः सखी हसति कथमिदानीं मत्सखी धीनता माप न इति पियेति भावः तोषादिति वा भावः बाला एवं च लज्जायोग एवं वज्यते धरणीमिव विशति लज्जावशादिति भावः सपत्नी ज्वलति द्वेषवशात्मानवशाद्वेति भावः एवं चैतादृशाचरणमत्यंतं सम्यगिति व्यज्यते ॥ नायिकोक्तिः संकुचितेनेति हे हिम नवप्रसादेन संकुचितांगी हि गुणा वसंताचित्त मात्रे विस्फुरन् मदनो यस्मात्सा दयितामुग्धामिव भजामि एवं च यद्दृशा स्नेहादपि न वाञ्छेव भवतीति व्यज्यते तेन च तत्तल्लोत्यनान्यः कश्चिन्मदुपकर्तेति नवोढायां संकोचा

मदनादर्पेति दयितो हसति सखी धरणीमिव विशति बाला ज्वलति सपत्नी कीरे जल्पति मुग्धे प्रसीदेति ॥ संकुचितांगी हि गुणाश्रुका मनोमात्रविस्फुरन्मदना दयितां भजामि मुग्धामिव तद्धि न नव प्रसादे किं ॥ सखिलग्नैव सती सदा प्रायेम हत्ति रसमये यतस्य वाडव
शिवसिंधाने मनागप्यद्भितां भजामि ॥ यिकावक्ति ॥ सखीति हे सखि वादिमती भवति दूती ना

एवं च हि नो यदि प्रार्ईत्वं व्यज्यते तस्य महति प्रशस्ते एवं चास्य कान्तापराधसंगोपनकारित्वं ध्वन्यते एते गंभीरे रसमये प्रीतिप्रचुरे एते रसा जले श्राद्धे येश्रुतः करोणा एते श्रुत्यंतरे सिंधोरायुवाडवाग्निवि वनिरंतरं लग्नैव सती मनागपि श्राद्गंतां स्निग्धतां पदेसजलतोनभजामि एवं च सततं व्यञ्ज्यते तमासक्त

गो॰ नायिका दूतीं वक्ति । सखीति हे सखि एवं चेतादृशासंकुल्यात्वष्टा झटिति कार्यं करिष्यतीति स्व
टी॰ तो दूतीं प्रत्याह पादान्ते सूर्योद्गमनप्रभृति सुखमाच्छाद्य मिहिरोदयसमये प्रमोदमिति क्वचित्पाठः
वैयर्थ्यात् निःफलः नायकागमनाभावात् अवधिवासर इव सायंदिनदिवसः समाप्तौ कदर्थयति
२१२ यथावधिदिवसेऽप्यागमिष्यतीति दयितः इत्यानंदः सायं च प्रियतमानागमे प्रातःकालीनसुखो
108 पमर्दनात्यंतदुःखं भवति तथाहि मवदिवसे प्रातः सूर्यरश्मिभिः संजातसुखं दूरीकृत्य सायंतन

सखि मिहिरोद्गमनादिप्रमोदमपिधाय सायमवसाने
स्वोऽवधिवासर इव तुषारदिवसः कदर्थयति ॥

समयेऽपि तदुःखमत्यंतं भवतीति भावः एवं च रात्रिरियमत्यंतदीर्घा नैकाकिनया तिवाहयितुं
शक्यते ततः संयोजय प्राणनायकेन मामिति ध्वन्यते तुषारदिवस इवावधिदिवसावसाने कदर्थ
यति एवं चैतावत्कालं मया प्राणा निरुद्धा स्थापिता इदानीं दयितानागमननिर्णये नैते मया
निरोद्धुं शक्या अतएव इदं तत् यथा भवति तथा यतनीयेति सखीं प्रत्युक्तिः एवं चाग्रेऽप्यादृशाचरणे
नाहं भवत्या निवेदनीयेति ध्वन्यते ॥

गी॰ टी॰ २

इतीनायिकां वक्ति सेवेति परस्पराकृष्टिचित्ताभ्यां च द्वन्द्वरागः प्रथमं तदनु चित्ताभ्यां संगा इत्युक्तत्वात्
प्रथमं दृष्ट्युपादानं तरुणाभ्यां देवालये देवपूजार्थमुपयान्तं कुसुमं परस्परस्यार्पितं स्मरभवनइ
त्यनेनावश्यक धर्माधर्मविवेककरणे चित्तमावेद्यते तेनसमं [illegible] तेन च तदंगाना
तेन स्नेहस्यातिशयः देवार्चनार्थमुपयानमित्यनेन मनुष्यादर्शनमयुक्तमित्यवेद्यते तेन च यु
वलोकभयाभावस्तुल्यं तत् कुसुममित्येकवचनेन बहुतरकुसुमसत्वेप्यनापि देवार्चनसंपाद
यितृत्वाकामयानतयोर्दोषमात्राभाववैचेनार्हप्राचरणोः संगमजात्वेवाज्यते तेन च प्रीत्यतिशयः

स्मरभवने तरुणाभ्यां परस्पराकृष्टदृष्टिहृदयाभ्यां देवार्चनार्थमुपयतमन्यो
न्यस्यार्पितकुसुमं ॥ सायं कुशेशयान्तर्मधुपानां विनिर्यतां नादः मित्रवासनविषण्णैः
कमलैराक्रन्द इवमुक्तः

एकवचनमविवक्षितमिति स्वजवः एवं चैतादृशीरीतिरनयत्व
यापि सर्वभीतिमुत्सृज्य यथेष्टाचरणं विधेयमिति ध्वन्यते ॥ संजातोयं संकेतकाल इति काचि
त्कांचिद्वक्ति सायमिति सायं निर्यातां भाविकमलसंकोचभियेति भावः मधुपानां एवं चान्यत
त्वेध्वन्यते कमलान्तः नादः मित्रस्य सूर्यस्य विकासकत्वान्मित्रत्वे वासनमस्तेन विन्नैः कमलैः आ
क्रन्द इवमुक्तः एवं च नायः संकेतोत्सवेन वयस्यैः सह मधुनापीता कामबाधावासनमप्राप्यास्ते
इदं हामित्रदुःखदुःखितैस्तद्वयस्यैरेवाभिहितमिमनत्त्वरयसंकेतकाल एव कदिति तत्रगन्तमिति हरि

गा॰
टी॰
२·३
203

नायको वक्ति सुमहतीति मयैव एवं च नान्यस्यापराध इति व्यज्यते अन्येन महत्तरे मन्युकारणे
विहितेपि किंपमानेनारुः एवं च पतनादित्वं हृदतीभीत्यतिभावः ममैव हृदयस्थले स्थलपदं विशा
लतां गमयति यद्वाकृत्रिममपि समाधानं मयेति व्यज्यते पतिना न सखीनामपि सखीपदं वच्यः
स्थलपतनयोगपतागमयति अपि स्वस्मिन्नावश्यकतामावेदयति यद्वा न सखीनामपि सपत्नी
नामित्यर्थः सुभगत्वमित्यथाहारः मयैव मन्युनिमित्ते विहितेपीत्यादि प्राग्वत् एवं च सपत्नीस
मदकृतापराधस्यातिदुःखदत्वमितिभावइत्यर्थः अथवा सखीनामपि अपिनायिको समुद्वि

सुमहतिमन्युनिमित्ते मयैव विहितेपि वि पि मानेनारुः न सखीनामपि रुदती ममैव व
चः स्थले पतितान् सुभग आजनविचालनशिथिलभुजाभूदियं वयस्यापि उद्धर्तेन नम
स्याः समाप्यते किंचिदपगछ ॥

नोति मन्युनिमित्ते मयैव विहि तेमम वचः स्थलपवनपतिते
तिकाकुः स्थलपवेत्यनेनात्यन्तसरलत्वं व्यज इत्यर्थः एवं च मदंगस्यानुत्यानान्यागेनेतिध्वन्येत २·१२ ॥
काचित्कंचिद्वक्ति सुभगेति हे सुभग ईदृशांगनासमासक्ति सत्वादितिभावः इयं वयस्यापि एवं
चदास्यादेः कार्यात्तितिभावः आजनस्य विशेषचालनेनशिथिलहस्ताः भूत् एवं च शनैः आजनचाले
नन किमपि भवतीतिभावः साद्धोऽहं तेन न समामाप्यते सात्विकभावस्वेदातिशयादिभिः २·३

किंचिद्दिनोपसर किंचित्स्वेदेन दूरमनेदुःखसखो भविष्यतीतिध्वन्यते एवंचेयमत्यंतं त्वया
संकेति ॥ नायिकासखीनायकं वक्ति । सखीडेति सलज्जाप्रगाढनखदंतदंतदत्तेषु कृतेषु
त्यर्थः कुपिताऽयं न वोढा एवं च नखदंतनादिना कोपो वित्यमावेद्यते शेषेणात्वदीयेनेत्यर्थः
बहुचाटुवचनप्रणिपातसमाधेयाज्ञाना एवंचनवोढानेनंदंतदत्तनाद्यसहेनेनकुपितायां
नायिकायां नवक्रोधकरणमनुचितमितिभावः एवंचेदानींचाटुवचनादिनास्याः कोप

सखीजनखरदनार्पणेषु कुपिताप्रगाढसंविरोढा बहुयाचत्वावरणग्रहसा
ध्याशेषेणाजोतयम् स्वगृहीतमलिनपद्मालच्छवः परभेदिनलीदणाः पुरु
षाअपिविधिवोअपिगुणाच्युताः कस्यनभयाय ॥

मयनयत्वमितिव्यज्यते नेनचनवैवायमपराधइतिभावः कश्चित्कंचिद्वक्ति स्वगृहीतेति ।
सम्यक्गृहीतोदुष्टानांपक्षमंगीकारोयैः स्थित्येनत्यागानर्हत्वंव्यज्यते नेनचोपदेशानर्हे
त्वमपदेऽपटितिनिष्कासनानर्हाः श्रणामपदत्वंतत्त्वमित्यर्थः लघवो नीचाः पदेऽल्पपरिमाणावनतइत्यर्थः

गो। परान्भेदयंतिश्रेष्ठाणांपरस्परभेदेनकलहप्रवर्तकाइत्यर्थः पक्षेइतरच्छेदकाःरकाःतीक्ष्णाः
टी। क्रूरकर्माणइत्यर्थः पक्षेयथाश्रुतंगुहकाअपिबाणाअपिगुणाच्युताः साधुत्वादिगुणरहि
२५ ताः पक्षेगुणोज्याकस्यनभयाय अपितुसर्वस्यभयायेतिभावः एवंचैतादृशगुहकसंगतिक
204 रणमनुचितमितिगम्यते। दुष्टस्यकिमपिकर्मनसम्यक्फलायेतिकश्चिद्वक्ति स्वेतिसस्य
कपोलेनप्रकटीकृतंदानस्यततोऽप्युत्तेरितिभावः अथचत्वमस्वेनाभिहितंमयादानंकृत
मितिकिमप्यनिर्वचनीयंप्रकृष्टमतत्त्वकारणंदानमपिमान्यकर्मणः कावार्त्तेतिभावः ॥

स्वकपोलेनप्रकटीकृतंप्रमतत्वन्कारणंकिमपि द्विरदस्यदुर्जनस्यचमदंचका
नायकस्यमैत्र्यादियमपिम् दैवदानमपि ॥ दैवेतिमृत्वातमुपपत्तिंहृतीवक्ति सत्यमिति ॥
पतिरचत्वरइदमस्तंअनपवेपतिपदस्याभिप्रायंसान्तस्वबुद्ध्यावमरतनिपुणा पनमेवार्थमर्थां
तरन्यासेनद्रढयति मृत्स्वरूपंगुरुंमेस्थाप्यएकलव्यनाम्नानिषादेनधनुरधिगतं एवंचोपदेश
कर्माणामनवस्थाभ्यासपालने तमेवस्वकाङ्गुष्ठशिष्यप्रशैवकेवलमितिवासिष्ठवचनान्
मार्तिकंद्रोणाचार्यविधाय एकलव्येनधनुर्विद्याभ्यस्तेतिभारते एवंचतस्याचार्येनाशंकनीयं २५
त्वयेतिध्वन्यते ॥ ॥ ९९ ॥

नायकदूती नायकं वक्ति । सौभाग्येति सौभाग्याभिमानवान्स त्वयाऽवगणय्य अपमानं प्रापि
तः भस्मस्नानसदृशं स्वसीयं विरहपाण्डिमानं कश्चिन्न वेत्ति पाठः तनुते यथा कश्चिदभिमानी अवगणि
तः सर्वांगे भस्मस्नानसदृशं स्वस्वकीयं विरहपाण्डिमानं कश्चिन्न वेत्ति पाठः तनुते यथा कश्चिदभिमा
नी अवगणितः सर्वांगे भस्म संस्थाप्य सर्वं परित्यज्य दूरं व्रजति इति तथायं त्वद्विरहभस्मस्नानं क
रोत्यनपेक्ष प्रसन्नीभूय योगी करिष्यतीति व्यज्यते काचित्किंचिद्वक्ति । सखीति हे सखि एवं चापदेशाद्
व्यज्यते बहूनां संदेशाय यत्र बहुतर रोगि प्रार्थ्यमानमित्यर्थः एवं चावश्ययाचनीयत्वे प्रेषणीय

सत्यपतिप्रविदग्धः साज्ञ स्वधियैव निपुणेन निपुणा मार्तिकमाथा गुरुं यन्तुरधिग
नमेकलव्येन ॥ सौभाग्यमानवान्स त्वयावधीर्यापमानमानीनः स्वविरहपाण्डि
मानं भस्मस्नानोपमं तनुते ॥ सखि मम कां रजनीं लेबहुसंदेशं प्रहीष्यसीत्युदिता ॥
श्वशुरगृहगमनमिलितबाष्पजलं संहृणोत्यसती ।
व्यज्यते अथ च बहु नरकामुकसंके
तविषयमित्यर्थः एवं च विपकां रजनीं लेप्रहेष्यतीत्युक्ता श्वशुरसदनगमनावसरसंजातबाष्प
जलमसती संहृणोति एवं चतत्रापि मया कां रजनीं संकेतविषया कामुकास्वदर्थे प्रेषणीया इति

नकापिंच नविधेयेतिध्वन्यते एवंच गृहपदं सार्थकं बहूनां सम्यक्देशरूपमित्यनेननि
गूढन्ययायथेच्छंस्वरतयोग्यत्वंध्वन्यते ॥ कथंमयेनादृशसमयेसमागतेशाकामित्या
शंकाहृतीनायिकावक्ति संदर्शयतीति हेसंदोदि विततमपीतल्पेनमसिमस्तकमणायएव
दीपकलिकायेषांतेवर्तिनस्याभोगिनः सर्पाः कामुकास्तुकास्त्वमार्गसम्यक्दर्शयति एवंचसर्प
फणामणिसंजातप्रकाशेनैवनवायुज्ञानंभविष्यतीत्येनामागतानाभावशंकामपास्यस्वकार्यं

संदर्शयतिसंदद्धि कुलटानांतमसिविततमपिकल्पे मौलिमणिदीपकलिका
वर्तिनिआभोगिनोयानम् सर्वेवनंतृणालीपिहितेपीताःसितांशुरवितारःप्रध्वस्ता
सायधेतिध्वन्यते अथवानाय पन्थानोमलिनाह्यस्मिन्मेचेन ॥ कापवमस्तकस्यामणिप्रकाशे
मार्गमादर्शयतीत्येनेननातःपरंमयाऽत्रागंतव्यंकिंतुसनायकएवतामागत्यसंकेतेप्रापयिष्यतीति
ध्वन्यते। उत्कृष्टस्योत्कर्षोत्येषांक्लेशवत्त्वयैवभवतीतिकश्चित्किंचिद्न्योक्त्यावक्ति सर्वमिति मलि
नेनमेचेन उऽह्यस्यसर्वंवनेवनस्थलंतृणापुंजपाश्वाच्छादितेशीतांशुरवितारा:श्वाच्छादितामार्गाः
प्रध्वस्ताःवनमित्येनेनविश्रान्तिदात्त्वप्रतिपादनात्शीतांशुरित्येनेनसौम्यत्वंअजनाद्वविरित्येनेन

खिलकर्मप्रवर्तकत्वंध्वननात् तारयंतीतिश्रुत्यन्त्यातारश्चइत्यनेन सद्बुद्धिदातृत्वद्योतनात् पंचाननइत्य
नेनाववयवरत्लगणीयत्वदर्शनादेनादृशापुरुषापकारणादसमीचीनत्वमाविष्करणेनदुष्टपुरुषोद
याशासनमप्युनुचितंकिंपुनस्तत्संपादनमितिव्यज्यते ॥ झटितिमंत्रानप्रकाशयइतिकश्चित्क
श्चिद्वक्ति सम्यगिति । सन्सम्यगिनोपीत्यर्थः सम्यक्सम्पूर्णा अप्रसंजानेत्यर्थः त्वयास्वयंप्रक
टीक्रियेतस्वयमित्यनेनान्येनप्रकटीकरणमिष्यैवायंवक्ति नास्माभिरेवंविचारितमितिस
मानधातृत्वंशक्यमित्याविष्येत आज्ञाः विनतायाः गरुडजननम्यानन्तुजोनुहणालठत् सर्वांगएव

सम्यगनिष्पन्नः सत्यार्थस्त्वयास्वयंप्रकटीक्रियेत सर्वांगएवभवतिप्रथमो
विनतातनूजइव ॥ सज्जनएवहिविद्याशोभायैभवतिदुर्जनेमोघा नविद्दूरद
र्शनेन तयाकेश्चिदुपादीयनेव्यङ्ग्यः
एवकारेणान्यथाबुद्धिकर णानर्हत्वंव्यज्यते ॥ ॥
कश्चित्कंचिद्वक्ति सज्जनेति समीचीनजनएवविद्याशोभार्थंभवति फलदाभवतीत्यर्थः
दुर्जनेनिः फलाप्रसुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेनदृढयति अतांतदूरदर्शितत्वेनगृह्णुः केश्चिदुपादी
यते एवंचविद्यात्विपित्वयादुर्जनत्वमापियेयमितिव्यज्यते ॥

गो॰ एवकारस्तौ वजनइत्यर्थं प्रतीतो दुर्जनेत्यादिर्निरर्थकमित्याभाति यद्वाशोभायैवमेवंभ
टी॰ वतीति योजना विधासज्जनेन शोभाप्रधानयनादिप्रदेत्यर्थः दुर्जनेमोघाफलत्वावहिन्नज
निकाशोभाप्रदापिनेत्यर्थः अथवा सज्जनेन विधेयेव शोभायैनत्वविधेत्यर्थः दुर्जनेविधेयेवमो
२६ घानत्वःविधेत्यर्थः समीचीननायकएवरुचिरुचिनेति वादिनीकाचित्काचिद्वक्ति सभ

206

सभगवदनिजतस्त्वंनिजपतिरितिनैषरोचेतमह्यम्
पीयूषेपिहिभेषजभावोपहितेभरतरुचिः

गमिति जनः एवंचसर्वैकवाक्यत्वमावेद्यते तंपतिंसभगवदिति मह्यंनिजपतिरिति
हेतो एषःपतिर्नरोचते अमुमर्थमर्थान्तरन्यासेनाह भेषजभावापेते अमृतेपिनिश्च
येअरुचिर्भवति एवंचनिजपतित्वमेवदोषः एवंचपतिपदमर्थवत् अत्ररोचेतइति
प्रागभिधानात् अत्रेपिरुचिर्नभवतीत्येवयुक्तमित्याभाति अरुचिपदाद्दूषवत्वप्रतीतेः॥२६

त्वत्कटाक्षविक्षेपादिभिः तृणामपि न त्वां विना धृतिं लभेत इति नायकदूती नायिकां वक्ति ॥
सोथेति सोथ गवान्तगतापि नेदृष्टिः स्थितो धैर्यस्येति भावः एवं गतिनिकृत्तोहतः प्रयत्नो
येन तमपि हरतीति निश्चयेन हिमाचलशिखरात् स्खलितां गंगा ऐरावतमिव हरति सोथ
हिमगिरिशिखरसाम्येनास्त्वं त्वं दुःप्राप्यत्वं व्यज्यते एवं च मत्वया नुग्राह्य इति ध्वन्यते ॥
गृहिणीमत्वात्त्वयामहं सगतिर्मम चिरावस्थायिनीति वादिनी नायिका नायकं वक्ति

सोऽगंथवान्तगतापि हि दृष्टिरुपस्थितिकृतप्रयत्नमपि हिमगिरिशिखरस्ख
लितागंगेवैरावतं हरति ॥ सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सततनुते समं देहः
ननु स्खलयति तदहनदिनछत्रछायिव सजंती ॥
सेहेति हेस तनु एवं च सुसहणीयं त्व
व्यज्यते मम सहधर्मचारिणी परिच्छदः कुटुंबकं अन्नाच्छादनादिनोपकरणीयेति भावः इह
न समं देहः तपनः सजंती सेवा तन्वरापदे सजीभवंती सीतदिवसीयछत्रच्छायेव न स्खलयति
एवं च मा कुटुंबमात्रं त्वं हरति स्मा खेदेति अन्तस्त्वयामहं मत्स्मगतिश्चिरमवस्थास्यतीति व्यज्यते ॥

गो॰ दुष्टसंपर्कान्नत्वन्निकटे नकेपिसमीचीनाः समायांतीति कश्चित्कंचिदन्योक्त्यावक्ति सकले
टी॰ ति। हेतिविलगुणैकस्यानभूरुहराजदानववमत्याभूतलेत्वसमाचीनानांनग्राह्याणिफ
२०७ लकुसुमानियस्यैतादृशाः जातोसिभूतलेत्वमित्यनेन नान्यमहीरुहाः एतादृशाः किंतुत्व
मेवेतिभावः एवंचैतादृशाडुष्टसंगत्यासजातीयवृक्षमध्येत्वयाऽनिष्टानविधेयेत्यभ्यन्यते॥
नायकोनायिकांवक्ति। सुंदरीति। हेसुंदरित्वदीयकर्णौश्रोत्रेस्थचरार्थेयेतादृक्स्वरूपंच
क्षुर्मिवोहृद्दतिधारयति सति एते ऊर्ध्वंकरोति सति अत्यंततीक्ष्णाः कामिहृदयपरिदारक

सकलगुणैकनिकेतनदानववामेनयद्गुणिरुहराजा जातोसिभूतलेत्वसतामसा
मनादेयफलकुसुमः॥ सुंदरिनाटकमेयवक्रामिवोद्वहनिताववकेःकर्णः
निपततिनिकामतीक्ष्णाःकटाक्षवाणोर्जुनप्रणयी॥

त्वादितिभावः अर्जुनप्रणयीअर्जुनः श्वेतस्तद्वत्रवर्णः एवेपाण्डुसुतार्जुनप्रेविनइत्यर्थः कटाक्षरूपावाणाः
चित्तव्यथकत्वादितिभावः पक्षेतत्तस्यः एवंचाकर्णांतविशाललोचनात्वमसीत्यन्यथामिहृ
कुतूहलेनमानापनोदनमिभिव्यज्यते सूर्यासदनसंजातकुंतीतनयकर्णोऽपियदामहीमिलि
तरथचक्रनिष्कासितुमुपक्रांतवान् तदार्जुनेनतवालेनताडितइतिपुराणं अथकटाक्षपक्षवा
णायस्यप्रतित्वात्तशस्त्रग्रहणाभावत्वात् अर्जुनेप्रणयः प्रीतिर्यस्येतितादृशःकर्णः अत्यंत २०७

क्राद्धः निपततिरथ्यवेगसंपादनादिति भावः ॥ मार्गपादिकं समीचीनं मित्रस्य नास्तीति चिंताव्याकुलं च कं
चनकश्चिद्वक्ति स्वेति मरुभुवि रुहहनीति मरुभूरुहदेशीयहत्वस्यैव समीचीनपुरुषस्य फलर्द्धादि ।
पक्षे यथाश्रुतं तन्मसम मृद्धिः स्वार्थी नैव इदमग्रेपि लिंगपरिणामेनान्वेति जनानामुपजीव्यं तस्य आदि
दात्रत्वात् पक्षे फलादिप्रदानात् अधिकाछाया इतरदुःखनिवारकत्वमित्यर्थः पक्षे यथाश्रुतं जीवनं
आयुः पक्षे जलं तदेव आशास्यकं केशादेव वसतिमानेव मर्थेन भूरुहइत्यपि समस्तं विशेषणं पवं वायुष्य
सर्वमपि भवत्येवेत्य नस्त्वयान कापि जीविनस्तस्य चिंताविधेयेति ध्वन्यते ॥ संपत्तिं संपदेन स्तवपतिः ॥

स्वार्थी नैव फलर्द्धिर्जनोपजीव्यतनुरुरुच्छायासंस्थो मरुभूरुहइव जीवनमात्रमाशा
स्य ॥ संतापमोहकंपान् संपादयितुं निहन्तुमपि जन्तून् सखिदुर्जनस्य भूमिः प्रसरति दूरं
संपत्तिरिति वादिनी नायिका सख्योव ज्वरस्येव ॥ क्रि ॥ संतापीति ॥ हे सखि ज्वरस्येव दुर्जनस्य भूतिः
ऐश्वर्यपक्षे भवनं भूतिः संतापमोहकंपान् सम्यगुत्पादयितुं जन्तून् नितरां हन्तुमपि इह प्रसरति अ
धिकतरा भवति एवं चैनस्य संपत्तौ जानातां संपत्यादि संपादनेन दुःखं किमस्याग्रे भविष्यतीति चिंता
बाहुल्येन मोहं समधिकक्रोधपकरणेन पंकं दंडदानेनास्माकं प्राणाविश्लेषमेवैनदैश्वर्यं करिष्यति ॥
नपरं स्त्रावलेशामपि व्यज्यते ज्वरोत्पन्नावपि संतापादिकमतितरां भवतीति वायुर्वेदे ॥

विधेयवाभ्यमस्त्नीयात्वयेदानीं नष्टेवमनः कर्त्तव्यमिति कश्चित्कंचिदक्ति स्खलयतीति श्रीविशेषवशाति
शायेन स्खलयितिपरिचलेशानरत्नानि मरतीकुलकानेव जन्मजन्माविनत्यजति एवंच विधाभ्यामस्वा
वश्यपकइतिभावः ॥ नायिकासखीवक्ति स्वेति हेसखिस्व सदनमविधेयवचकृष्णस्य स्रग्रहणायोगपत्वेय
न्मते कमलिनीनूतनमंजातदला एवंच पूर्वपत्राभावा नायिकाविरहनिवंधनएवेतिध्वन्यते हृष्टेव ॥
एवंच प्रश्नाधःकरणे नातिशयिमाधैर्यमावेद्यते नत्कालमागतः एवंचचिरप्रवासाभावेन तथावि

स्खलयति नरांतरत्नानि परिचयलेशं गणागनेवश्रीः कुलकामिनीव नाज्झति वादि वीज
न्मजन्मापि ॥ स्वनिलयनिकटे नलिनीमभिनवजातच्छदां निरी ॥

यविरहाद्ययोग्यत्वेपि नृदन्तानेनात्यन्तासक्तिरावेद्यते हा गृहिणीइतिप्रलपन् संस्मृतिवाक्यानभिधा
नचदुःखोद्रेकमाविष्करयति पतिः प्राणेभ्योपि माप्रिसेदवानित्यर्थः पतितः मूर्छयेतिभावः यद्वाहे स
खिस्वनिलय निकटे नवनिलये एवंचातिविरहयोग्यत्वंध्वन्यते नायिकायां यद्वानिलयनिकट इत्य
नेनदर्शनयोग्यत्वेनेनचावश्यपाठ्छदयोग्यत्वमावेद्यते अभिनवानां नूतनानां अर्थात्पत्राणां जातं
समूहोयत्र एतादृशानिच्छदानि अर्थात्पत्राणि यस्यांसा तां नलिनीं निरीक्ष्येव ॥

अचिरागतः पतिः हा गृहिणीति प्रलपन्नुपतितः एवं च मन्त्रसिद्धेनेति नियतमेषा विरहमसहमाना जीव
नवती प्राचीननवीनदलसमृद्धिशालिनीं नलिनीं हृत्वा दिव नचैव यद्याहृताः ते न जीवती यमिति नलिनीदर्श
नसमयमेव निश्चयेन मूर्छितेति इति ध्वन्यते अचिरागत इत्यनेनेतादृशसंभावनानर्हत्वं न हृतेपि तन्नकर
णे नान्येन नायिकासक्तिमत्त्वं नायके व्यज्यते इत्यर्थः एवं चैतादृशो नायकोऽस्माभिनेति भावः क्वचित् नलि
नदलानि मृलिनानि निरीक्ष्य इति पाठः ॥२१॥ नायकं सखी नायिकावक्ति। सखीति। हे सखि एवं वस
न्ववादादाहृत्य ध्वन्यते अयं एवं चान्येषामस्मादृशीनामिति भावः प्रियतमः विपाते व चतुराननभावात्

दैवं हा गृहिणीति प्रलपन् विरागतः सखि पतिः पतितः ॥ सखि चतुराननभावाद्धे
लंघ्य क्वापि दर्शयति अयमेक हृदयं एव दुहिणः इव प्रियतमस्तदपि ॥ ॥

हृदयत्वात् चातुर्यवत्वादिति यावत् एवं च तत्समुखत्वात् क्वापि वैमुख्यं विसदृशत्वमित्यर्थः एवं सुखभाववत्त्वे
नैव दर्शयति दर्शयत्येव न तु स्वपि योजना चतुराननभावादेवेत्यन्वयः एवं च नैव तमः सकाशादिति भावः
तदपि न क्वापि एकस्मात्त्वयीति भावः हृदयं यस्यैतादृश एव एवं च त्वास्य च चातुर्यवशाद् आसक्तिं प्रदर्शयति वा
तावत् त्वय्येवासक्तः इति व्यज्यते विधातुरपि चतुर्मुखत्वे हृदयस्यैकत्वात् यद्वा त्वत्प्रियतमः सर्वसपत्नीषु
समबुद्धिरिति वादिनीं सखीं नायिका वक्ति एवं च त्वय्येवासक्तिस्तस्य नास्ति इति ध्वन्यते ॥

सुंदरत्वादिगुणयुक्तः। कथं न परांगनासक्त इति तर्कयंती नायिका नायकसखीं वक्ति॥ सत्यमिति॥
सः इदमग्रेप्यव्येति मधुरः सुंदरः मिष्टभाषी वा इदं सत्यं नात्र संदेह इति भावः एवमग्रेपि एवं च स्पृहणी
यत्वमावेद्यते वक्रः नियतं न वक्रो निपुणः कुटिलो वा एवं च परांगनारंजकत्वं ध्वन्यते कलाधरः नूनं निष्क्रि
ते एवं च परांगनाचित्ताकर्षणनिपुणत्वं व्यज्यते दयितः मधुनः कलंकोऽपवादः नेदृशः प्रतिपच्चंद्र इव
द्वितीयामपरां न वेद एवं च मधुरादिगुणसत्वेन नादृगन्यः साधुरिति व्यज्यते प्रतिपच्चंद्रोपि मधुरो वक्रः क
लावानपि निष्कलंको द्वितीयाभिधां न जानातीति नन्वसत्यं नियतं नूनमित्यपदैर्मधुरत्वादौ न संदेह इति प्रति

सत्यं मधुरो नियतं न वक्रो नूनं कलाधरो दयितः सन्नवेद न द्वितीयामलकः प्रतिपदिंदुरिव॥

पादेन न नतद्वेतेपि तत्कार्याभाववत्त्वेनातिस्पृहणीयत्वं व्यज्यते तेन च तस्मिन्यथा कथंचित् अन्यादृगाचरण
संभावनया कोपकरणं न तूचितमिति प्रतियोगिविशेषानुपादानेन मधुरत्वादौ सर्वप्रतियोगिकत्वेन
सर्वाधिक्यमावेद्यते यद्वा सौंदर्यादिगुणयुक्तस्तव दयितः कथं न परांगनालंपट इति वादिनीं सखीं नायिका
वक्ति एवं चैतादृशनायकवत्तया स्वस्मिन्नाधिक्यमावेद्यते॥

दुर्जनस्यस्वीयपक्षरक्षणमपितिकश्चित्कंचिद्वक्ति। स्वेति स्वांगीकृतनिजपक्षरक्षणाचितः दुर्जनः मैनाकाभिधपर्वतइवस्वस्थानादपिचलति अपिस्खलनानर्हत्वमावेदयति परमसदनंगच्छती त्यर्थः जडयोरैक्याज्जडाम्बुराशौपीयंतेयस्मिन्निति जडसमूहस्तत्रापिमज्जति तद्रूपताभाक्भवतीत्य र्थः यद्वासमुद्रपर्यंतमपिगच्छतीत्यर्थः एवंचलेभगणानमावेद्यतेनीचमपिभजतेति तद्रूपता ~~भाक्भवतीत्यर्थः यद्वासमुद्रपर्यंत~~

स्वस्थानादपिविचलतिनिर्मज्जतिनिर्मज्जतिनीचमपिभजते।
निजपक्षरक्षणमानाः सज्जनोमैनाकशैलइव ॥

आरोपयति एवंचसज्जनोयदंगीप्रकारंकरोतितन्निर्वाहं स्वस्मान्नचितैरपिनानाविधोपायैः करोति नदुष्टइतिसज्जनसन्निधिरेवोचितइतिध्वन्यते। पदच्छेदनप्रवृत्तेन्द्रभयान्मैनाकोपि पृथिवींविहायसमुद्रगतो नतोचेदेशमवलंब्यस्थितइतिपुराणप्रसिद्धिः मानवंतीताय कांमत्वैवक्ति

गो॰ संहृत्यैवेति हेमन्तेऽपि एवं च हि न कथनार्हत्वं स्वव्यन्ते मेघेन चमत्कृतं कुर्विति वाष्पोदकं संहृत्य कज्ज
टी॰ लैव उपरञ्ज्य पनादर्शवलयमुत्तरंगयेत्यर्थः दयितः एवं चावश्यमस्माऽऽयत्वमावेद्यते किसल
येन्दीवरयोः एककालमेव हृच्चपश्यत एवं वेशतनादिनारक्तनामापन्नाय्याद्दशः कज्जलदानेनव्य
२१० धिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरपि पल्लवेन्दीवरयोरैकाधिकरण्यसंपादनेन सर्वाद्भुतवस्तुप्रदर्शनेन जनि
210 तानन्ददानेन नयनायत्ताधीनतामितिभावः दृशामितिस्थाने भ्रूणां पल्लवेतिस्थाने पल्लेलेति पाठे

संहृत्य वाष्पजलं सखि भ्रूशामुपरञ्ज्यांजनेन वलयेनाम् ।
दयितः पश्यतु पल्लवपंकेरुहहंसकलरुचम् ॥

भ्रूशामधिरञ्जैनां दृशामित्यर्थाद्यवलयेति योजना अञ्जनदानेन पंकजत्वासंपादनेन पंकजसत्व
योगपत्ता एवं च सरसि पंकेरुहवत्ता प्रसिद्धा पल्लवेऽपि तद्भवनेन चमत्कारातिशयप्रदर्शनेन नाय
कविमाकर्षकत्वं तव स्फुलभमितिध्वन्यते एतामितिपाठे नेत्रामित्यध्याहारः नायकं वलयविलो
कयेति वा योज्यं मानभ्राणं मन्यथासिद्धि कृतहलपाथपनयः पल्लवलं पंकेरुहं सगमसकलरुच
मित्यपि क्वचित्पाठः ॥

श्रयं तस्मात्त्वद्विरहाद्विन्नात्त्वदधीनैवेत्यवगत्यानुग्राह्या नायिकेति तत्सखी नायकं वक्ति । सेति स
पाण्डुरिति दुर्बलान्यंगानि यस्याः एतादृशी त्वद्विरहवशादिति भावः त्वयत्र न यास्यसि तत्रैव यातियास्यती
त्यर्थः एवं चान्यविषयकप्रेमशून्यत्वं मावधत्ते कठिनी विवेके नवविदः एवं च त्वदीयापराधेन तस्याः
इति भावः यद्यपि नव्याजेन तत्र गत्वा तत्समाधानं विधेयं त्वया वितायते किं मयोपदेष्टव्यमिति भावः
ते हस्तमात्रसाध्या एवं च चाटुवचनादिकं किमपि नापेक्षितमिति भावः खटिकापि पाण्डुरवर्णा स्त्र

सायं पाण्डुर्दुर्बलांगी न यासि त्वं यत्र याति तत्रैव कठिनी विवेके तत्त्वविदो हस्तग्रह
मात्रसाध्या ते ॥ सखि विश्वं गजनीया लक्ष्मीरिव कमलमुखि कदर्यस्य ।
त्वमेव यस्मात्स्मरतां वीक्षणमात्रोपयोगासि ॥

द्माले खेककरग्रहाधीना यत्र यत्र नीयते तत्र तत्र गच्छति कस्यचिद्दूती कांचन वक्ति । सखीति कदर्यस
कृपणस्य विश्वोपम`` लक्ष्मीरिव एवं च पुरुषान्तमसंगतियोग्यत्वं ध्वन्यते कमलवदने त्वं प्रशस्यवर्यो
यस्य स्वं वित्तं यस्मात्स्मरतो रत्नावीक्षणं च तन्मात्रे उपयोगो यस्याः कृपणलक्ष्मीरपि उपभोगाद्यभावात्
या विद्यते इति भावः एतादृशी त्वमपि एवं चात्यन्तं सौन्दर्यशालित्वमेतस्य स्मरतायुक्तमसज्जरठस्य नोपयोगि
नी पुरुषविशेषमनङ्गं ज्ञाप्यते ॥ इति सकारव्रज्या ॥

गो· नायकः सख्यायं वक्ति ॥ हृदयेति कलहभिन्नाशयाद्याहृतनुभययुग्माजात् यथामां प्रतिपत्ति ॥
टी· तथाहृदयस्तयानायिकाभिप्रायज्ञानवत्यासख्यागवाक्षे किमपि वक्तुमशक्यं विसृष्टकूं
कूजितं विसृष्टमामित्यनेन भययोगघातं एवं च कलहोत्तरं संजातसंतापं नायिकाया विज्ञाय
२११ तथाविधविलक्षणकूजितेन सख्याकृतेन भययुग्मजेन सन्निकटे नायिकाः गतेति नायिकाक
211 लहोनातिचिरावस्थायीति व्यज्यते सखी नायिकां वक्ति ॥ हरतीति सखि मुग्धे हृदयविशाला

हृदयस्थयागवाक्षे विसृष्टं किमपि कूजितं सख्या यत्कलहभिन्नतल्पाभयकीपटोदे
ति मा स्म ननु ॥ हरति हृदयं शलाकानिहितो जनं तनोरेष सखि मुग्धे। लोचनवाणानु
चानतभ्रूधनुषा किरण इवाहितिविताः ॥

कयानिहितः पक्षः कज्जलं तनुः तेन पदेन रेखोपयानतीयत्वं व्यज्यते लोचनरूपिणायः शरः तन्मोच
नकर्ता भ्रूरूपधनुषा उल्लिखितः किरणः एव हृदयं यथा नायकस्य हरति एवं चैतादृशाद्दीयह
गनुगृहीत इव संहृतः अतएव मनुकंपयाडुत्तमनुगृहाणेति व्यज्यते अथ च मुग्धे मन्दरे नायक
इत्यर्थः लोचनवाणमिवेत्यादियोजना प्राग्वत् क्रोधवशादयमानितं नायकं नायिकासमा
पत्ते ॥

हससीति चरणताडनेनेहास्यं करोषि शयनीयाद्दूरीकृतो भूमौ स्वापं करोषि अस्मद्दृशे अयोग्ये प्रकृते
पि हे प्रिय मम हृदयात् त्वं विनिस्सरसि एवं चरणप्रहारादिरूपानुचितावमानेन क्रोधात् कृतेऽपि
चेतस्मात्त्वद्विषयकानुरागभागिन्येवाहमिति चरणताडनादिजन्यमदीयापराधमनादृत्यानुग्र
हं कुर्वीति व्यज्यते यद्वा सपत्नीसान्निध्यरूपानुचितविहितेऽपि त्वयेति भावः मम हृदयात्त्वं नापगच्छसि
अत्र हेतुमाह चरणप्रहारे हससीत्यादि एवं चैतादृशासहनशीलत्वरूपगुणाकृष्टचित्ततया त्वयी
यैतादृशानुचिताचरणजनितक्रोधेनेन मय्यवश्यं स्थेयमिति लक्ष्यते इति व्यज्यते तेन चाहमप्युनात्वयि

हससि चरणप्रहारे तल्पादयमारितो भुवि स्वपिषि नासदृशेऽपि कृते प्रियमम हृदयात्त्वं
विनिस्सरसि ॥ हसति सपत्नी श्वश्रू रोदिति वदनं च पिदधते सख्यः स्वप्नायितेन तस्मिन् हे सुभग
त्वन्नामजल्पन्त्याम् ॥

प्रसन्नेति ॥ नायको नायिकाम् किं विशेषमसावीवक्ति हसतीति हे सुभग तस्या ना
यिकायाः स्वप्नायितेन उत्तत्त्वोपन तवन्नामजल्पन्त्यां तस्यां सपत्नी हसति एतस्याश्च हसनीत्वज्ञातो न रं प्रिया
प्रियात्वं भविष्यतीति मत्वा विभावादिति भावः श्वश्रूरोदिति इदं चेद्दृत्यैः श्रुतं तदा नर्य एवापेयत इयं वे
यमेतादृशी संभूत्वा कथमतः परं पुनरनेनाऽपि विवाहः संपादनमिति दुःखोद्रेकादिति भावः सख्यश्च वदनं ना
यिकायाः इति भावः पिदधते एवं च वर्णानामस्फुटत्वेऽप्यपादनेन पुनर्नामग्रहेऽपि सम्यक् ज्ञानमस्मेषां मां भव

गो॰ एवं चैतस्मात्त्वेतादृशी गतिरिति त्वमेवाधुना मम शरणमसि एवं गत्वा त्वं तत्तु रक्षो नाम मनुगृहाणे
टी॰ ति व्यज्यते नायकः सखायं वक्ति हृदयामिति हे सखे प्रबलाः प्रत्यहं नाविहिताश्चाहूतिर्येन
एतादृशः प्रियासंबंधी शोकः तरंगपंक्तिः जलसंबंधिच्छटामिव मम हृदयं विदारयिष्यति एवं च
२१२ मयि प्रश्लिष्यत्कृतोद्योगं संजातं प्रियादुःखं प्रबलतां हारं वारं जायमानत्वान्मम हृदयं दुःखोद्रेकव
212 शाद्विदीर्णं करिष्यतीत्यर्थः प्रियादुःखोदयस्यैतन्मम दुःखं मम भावीति भावः भावः यद्वा वारंवारं

हृदयं मम प्रतिक्षणं विहिताहूतिः सखे प्रियाशोकः प्रबलो विदारयिष्यति जलकलशं
तीरवेलेव ॥ हन्त विरहः समन्ताज्ज्वलयति दुर्वारनीत्रसंयोगः

जायमानः प्रबलः एवं च प्रतीकाराहत्वमावेद्यते प्रियायाः एवं चावश्यमवनेयोगस्त्वं शोको ध्वन्यते वि
रहजः शोकं मम हृदयं स्फोटयिष्यति एवं च प्रियाविरहजं तं दुःखं मया सोढुं शक्यमिति न मया प्रश्लिष्यति
विधेयेति व्यज्यते यद्वाश्रुतानुभूतप्रियाविरहः कश्चित्सखायं पृच्छति प्रियासंबंधिशोकः मम हृदयं वि
दारयिष्यति एवं च प्रियासंबंधित्वेन शोकस्य प्रियाहृदयविदारकत्वमुचितं नान्यहृदयविदारकत्वमिति
व्यज्यते मम हृदयमित्यनेन हृदयविदारणोऽस्मत्यन्तं तन्निवारणोपायसंपादनेनावश्यपकर्तव्यत्वं ध्वन्यते ॥
तरंगपंक्तिरपि प्रतिक्षणाहूताहूतिः प्रबला जलार्थं प्रदिनं कलशं स्फोटयति । नायिका सखीं वक्ति ॥ २१२

हंहेति दुःखेतिवा रथितमशाकः नीत्रोदुःसहः संवेगस्याधिक्यंयस्य सः विरहः समसनात् सर्वांगमित्यर्थः
सर्वंचेतिवाक्चापिविश्रान्तिस्थानंनास्तीतिभावः स्थांज्वलयतिहंहनिर्वैदे अश्मनस्तपने शिलामिव पुनः
नभस्मतां प्रापयति एवंच विरहे सनिर्जीवनान्मरणमेवावशमितिव्यज्यते ॥ कश्चित्कांचिद्दोलाव्यावक्ति
हन्त्वेति हेनदिनिएवंचातिकटगमनयोग्यत्वंधुन्यते तरंगैर्हत्वाच क्षेत्रश्रमसंभ्रमेणधर्मंप्रापितः
आशयेमध्यनश्यापितः फलदलवल्कलैर्हीनः नहः त्वयाअनविदितस्मकः एवंच तरंगतूपकटादेः

अश्मनस्तपनामिवपुनर्नर्मांभस्मतांनयति ॥ हत्वातटिनितरंगैर्भ्रमिताचक्षेपुनाशायेनि
हितः फलदलवल्कलरहितस्त्वयानविदितस्त्यक्तः ॥ हन्तकांचिवल्लिवंधोनस्तजघनाद
परभोगभुक्तायाः उल्लसतिरोमवल्लीस्तनकंभोगरलेलेखेव ॥

देनेस्वाधीनीकृत्यइतहातः आमयित्वास्त्वांतःकरणेहताइत्यादिहीनत्वमादर्शितवाः कस्मात्परित्यक्तोऽयं
नायकः इदमनुचितंतनैवतिध्वन्यते सखीनायिकांवक्ति ॥ हन्तेति नविद्यतेपरो यस्मात् अनुत्कटइत्य
र्थः योभोगः हरंततत्रोपभुक्तायास्तवहन्तकांचिवल्लिवंधेनउत्तरःउद्भूनः यः जघनः तदुत्तः स्तनश
करस्यविषलेखेवरोमावलीविलसतीति एवंचकांचिवपुन्नदेनातुरजघनकथनेनरताऽतिशयमावेद्यते ॥
हकारव्रज्याव्याख्या समाप्तिमगमत् ॥

गो०
टी०
२१३
213

~~कथं त्वय्यवलीविलसति एवं च कांचिदं अनुभोनुरुमचनकर्ष्येभरनातिरसमावेश्येन~~

कथं त्वय्यपि प्रीतिमकुर्वाणापि नायके त्वं विनीते ति वादिनी मसखी नायिका वक्ति नीरस्येति ॥
नीरस्यापि दयित त्वं प्रीतिविषयं यतो यस्मादित्यर्थः शांतोपचारैः समासोपचारैः अरोगिणामि
त्यर्थः आसाद्य एवं नीरस्य नीरत्वेन सर्वस्पृहणीयत्वे योग्यत्वेपि रोगग्रस्तपतिर्न स्पृहणीय
त्वमेवमस्यागनानुरागरूपरोगग्रस्तं प्रति नाहं स्पृहणीयेति भावः ~~शीलस्यायं शैलः शील~~
एवं च न तस्यापराधो न वा मम काचित् क्षतिरिति व्यज्यते ॥ तेन च कंचित्कालांतरमहं तस्य
स्पृहणीया भविष्यामीति तत्पुनः शीलस्यायं शैलः शीलसंबंधीत्यर्थः एवं शिलानामयं शै

नीरस्य दयित त्वं यतोपि शांतोपचारमासाद्य अंगान्यानमयति शैलः प्रेम्णाः शैथि
लः अत्यंतगुरुतापादक इत्यर्थः ज्वरस्येव प्रीतेः शोषः अंगानि ममेति भावः ज्वरस्येव ॥ ॥
आनामयति एवं च यथा एवमतल्पोज्वरः शिरोऽंगानि बलादानमयति तथा शीलसंबंधी प्रीतेः
शोषो मां विनीततां प्रापयतीति भावः एवं च यद्यपि तथा रूपेणैतस्यो विधप्रीतेरभावादहमविनी
तता कर्तुमिच्छामि तथापि शीलप्रीतिशोषो मां बलादविपरीततां नयतीति व्यज्यते तेन च न म
मापराधः इति एवं नायिकासखी नायकं वक्ति दृष्टांत एवं चापराधजनकत्वाभावो व्यज्यते ॥ २१३
यतः नीरस्यापि उपचारः आवर्तितत्वशार्करादिसंपर्को दिक

आसाद्य दयितं त्वत्प्रीतिविषयं त्वं भव इति एवं च सति ततः स्त्रीरत्नमाप्य एवं त्वेष्यावर्तन शक्तो रासं पर्कोदिव
शात्प्रीतिविषयत्वं यथा तथा परांगनालंपटत्वादितिराहित्येन त्वयि प्रीतिविषयत्वेपि वारंवारागम
चाटुवचनरचनादिमन्तया प्रीतिविषयत्वं भावीति व्यज्यते एवं चाहमपराधाभाववानिति त्वल्ली
मवस्थितिरनुचितेति ते रतिर्व्यज्यते तथा नः प्रेमणः शैलः पर्वतः ज्वरस्य शेष एव अंगानां नमयति
एवं च यथा बलात्त्वरशेषोंगनमनाभाववमिछोरण्यगनमनं करोत्येव तथा यदि त्वन्निद्विषयक
बहुतरप्रेमवानस्मि तर्हि न देवं त्वां बलात्प्रणामादि शालिनं करिष्यतीति भावः एवं च नाहमपरा

धां तमपसारितौ यच्चरणावुपधाय सममप्रवासि उद्घाटयसि किमह्न निश्वासैः
पीतिकिमिति प्रणामादिकं करि(पुलकयन्तु से:॥ रिष्यामीति वक्ते नोचितं तेवेति ध्वनितर
म्यर्थः कुपितनायिकां समाधा नमशक्तो दूती नायकं वक्ति योजना प्राग्वत् एवं च तस्यातीव्रः कोपा
नवाप्तीलप्रेमशेषः अतस्तस्यास्तु न दयित इति भाव इत्यपि प्रतिभाति परं तमानस्यासाध्यत्वप्रदर्श
नेनाभासत्वमायाति नायिका नायकं वक्ति धांतमिति॥ अत्र संभुद्धिपद्दानुपादानेक्रोधमावेदय
ति अपसारितौ दूरीकृतः चरणावुपधानीकृत्य सममप्रवसितं धांत उरसे: संतापत्वादिति भावः
निश्वासैः पुलकयन् कुत्र किं उद्घाटयसि इयमेव हितो प्रतिमदीयात्तमायच्चरणासविधे

गं॰ गो॰ टी॰ २१४ २१५

स्मयतोननिग्राह्यतोस्मि त्वं पुनर्दृष्टहृद्ध विश्यनंकरोषीति महस्संतवेति ख्यापयते नेनैचेतत्वम्मयासे
दव्यामिति यद्वायदपावितग्गरणाद्रुपयायमस्म पवासि अतः दोनंत्वदीयानुचितमितिभावः त्व
माफलमेवाद उैस्मैः श्वसितैः पुलकन ऊरुहं किमिति उद्घाटयसि एवंच त्वदीयमहत्वशालितया
मयात्वदीयापराधजडः खेदानुकमेतादुःखजञ्चामान् परित्यज्याविरमालिंगनचुंबनादिविधेहीतिध्व
न्यते एवंचमलकयन्निति सार्थकं ॥ कामिन्नेकं चिदुक्ति । त्वद्दमिति त्वद्वामधुमल्लिका अथच
त्वद्दोनीचः नतुमत्तस्य कटुमाहत्वतो अथच कटुभाषितं प्रकटयतः उच्चैरुत्कटमदउन्माद

सर्वैर्विभिन्नहृत्तो गुणागत्समभवभूतिवाणवचुकारैः वाग्देवीभजतोमयमेतः पशुपवको
दोषः ॥

अथच गर्वयद्धृतः कुर्वतः मधुनोमाद्दिकस्य प्रथमपुरुषस्यच गौरवंचगुरुत्वं लाघवंव
दुत्वंचभेदाय यद्वामधुमयं त्वद्वाकंटकारिकेत्यर्थः एवंचापमसङ्गतिर्नविधेयेति १७५ इति
कारवज्यायामसमाप्तिमगमत् ॥ स्वहतोगुणागत्यादि महाकविकृतिसमन्ताविक्ति सर्वैरिति ॥ गुणा
त्वप्रभृतिवाणकालिदासैः सर्वैः प्राकृतैर्विभिन्नहृत्तोविलक्षणामसरणिशालिनीवाग्देवीभजतो
ममकोदोषः नकोपीत्यर्थः इदमेतः पशुपत्वं एवंच वाग्देव्याः पकत्वेपि वैलक्षण्येन सर्वैः सेवि
तत्वात्ममापि वैलक्षण्येन सात्सेवितेतिनमदोषगणं नमतानुचितमिति भावः मतइत्येनेननाम २१४
तोप्रार्थना अथच सर्वैर्गुणाढ्यादिभिर्विभिन्नशीलावाग्रूपा देवी राज्ञी भजतो मम कोदोषः

इदं सतः पश्यत एवं च यथा वाचस्तनिश्रेष्टस्त्वं देवीतरो जनः इति वचनाद्वाग्देवी भजनं मम दोषाव
हमिति भावः एवं च तस्मिन् वाक्यतिलत्वमाविष्यते एवं च कारपदोपादानात्श्लीलता ७४९ ॥ ॥
स्वग्रंथस्य समीचीनत्वात्सर्वहर्षजनकत्वमिति वक्ति सत्येति । वस्तु सत्काव्यं मधुरवचनं च कस्य न
हर्षं जनयति अपि तु सर्वस्येति भावः सत्पात्रेत्यादि विशेषणाच्चयं वास्तवत्वादिति नयस्य तदश्रक्रम
ण समीचीनं यत्पात्रं सहृदादि तत्र उपनयायस्थापनाय उचितं वस्तु समीचीनप्रतिबिंबेनाभिनवं
श्राव्यश्रीपादयकं नवमरहस्यं सर्वमित्यर्थः सत्पात्रोचितमित्यनेन श्रंसन सरस्वतीयतं ने नवचव

सत्पात्रोपनयोचितसत्प्रतिबिंबाभिनववस्तु ॥

कृतमूल्यत्वमाविष्यते सत्पात्रे सहृदये पुंसि यः उपनयः अर्पणं तत्रोचितः एवं च सहृदयस्यैवाधिकार इति
ध्वन्यते ॥ सत्कृत्यनादिकाव्यवासनासत् सुसंस्कृतालिहृदये भ्रप्रतिबिंबः सम्यक् वा पक्षे तु विषये भिनवं नवे
पदार्थास्वर्षि सत्पात्राय समीचीनाय उपसमीपे नयेन उचितं रत्नानि भूमिरुदकं वाक्च सूनृता चतुर्थं वस्तु
नांगेहे नोच्छिद्यंते कदाचनेति स्मरणात्सत्पात्रे प्रत्येनावतापि स्वधर्मरक्षणकारित्वादिति भावः समीचीनः प्रति
बिंबो यस्य पता हये यच्छुद्रस्तेनाप्यभिनवं नवं च पुरुषार्थमिति भावः एवं च मधुरवचनेन तथा स्वपन्न प्रतिपादना
त्रिविलतापपनोदकत्वं बहुतरपुण्यैकलभ्यत्वविरलत्वध्वन्यते अथवा मधुरवचनवैनादेव रूपत्वमाज्यते ॥
यद्वा मधुदैत्यरात्स्वीकरोति ॥

गो॰ वक्तः स्थले मुक्तिदत्वादिति भावः नहि विषयकं वचनं तदित्यर्थः कथं सत्पात्रे शमादिकं पत्तिशालिनि यउ
टी॰ पनय उपदेशस्तद्बोचितं सतः सत्वरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिंबनं प्रतिबिंब विज्ञानं तेनाभिनवं सत्वस्याधि
कार्थावेदकत्वेयोपकारकारित्वयाचा यद्यपि भगवत्प्रतिपादका बहवो वेदांतभागास्तथापि सर्वेषां वे
२१५ दांतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वय इत्युक्तत्वादेकार्थत्वादेकत्वोक्तिः अथवा सतः समीचीनाचरणस्य पात्रं
215 गुरुरित्यर्थः तस्य समीपे नयनं नयः प्रापणं तस्मिन्निति भावः समित्पाणिराचार्यं श्रोत्रियमुपगच्छेदिति

कस्य न जनयति हर्षं सत्काव्यमधुरवचनं च ॥

नेन गुरूपसत्तेर्विहितत्वादिति भावः तेन उचितः योग्यः प्राप्य इत्यर्थः सत्प्रतिबिंबनं सत्प्रतिबिंबः
समीचीनज्ञानं तेनाभिनवं चमत्कारजनकत्वादिति भावः यद्वा मधु नाम धुन्दे त्यागी कृतः परमेश्व
रस्य वचनं वेदांतभाग इत्यर्थः एवं सत्काव्ये भगवद्वाक्यतुल्यताप्रतिपादनेनावश्यपरिशीलनीयत्व
मुच्यते अनर्घ्यमणितुल्यताप्रतिपादनेन चार्थप्राप्तिजनकत्वं काव्यस्य ज्योत एवं च पुरुषार्थसाधनी
भूततया काव्यस्यावश्यविधेयत्वमुच्यते अभिन्नमिति पाठे अनन्यसदृशः पूर्वापरविरोधितूनं सर्वा
न्प्रति एकरूपमित्यर्थः अभिन्नमित्यर्थः नवमित्यस्य एवं पदार्थः ॥ राम श्रीरामकृष्ण गोविंद ॥ २१५

पेषति पकारस्त्वादिध्वननं ध्वनिः स्वंजेनेति यावत् सैव द्वितीया सहायभूता यस्याः एवं चोक्तमकारमयीत्वं स
प्तशत्या ध्वन्यते त्रिभुवनसाररूपा यद्वा त्रिभुवनसारेस्मिं स्तुतौ स्तवः अथवा त्रिभुवनेसारं यया एवं च त्रिभुवने
ष्वपि नवरसत्वेनेति साराः सर्वे वा यस्यामेदिदानीमनया सार्थवत्तां जातमिति भावः स्फुटमुक्ति चान्त्ये यस्याः यद्वा स्फुटं व्यक्तं उक्ति
चातुर्यं यया पंचेषुमदनः स्तन्निस्पायः षट्पदस्य स्पृहि नास्त्वकं नेत्र ता सहायनेयेति भावः श्रवणस्यास्वादि त्रिपस्य सुन
मितिभावः भूषा भूषणरूपा सप्तशतीनामकाव्यग्रंथः आलापंच सहितं यस्य सप्तशती आननो तिप्रार्थनाव्यज्यते ॥
पंचेषुषट्पदहिताश्रवणस्य भूषत्वेनेन सप्तशत्यामंजरीत्वं व्यज्यते यद्वा सप्तशत्यां नायिकात्वारोपेणा ना
वश्यस्पृहणीयत्वं वक्ति सप्तशतीमतनोद्दिव्यां स्त्रमित्यध्याहारेण योजना पद्मस्योदरे पकारस्य हर्म्ये

दरवाचकत्वेमकारे नवरति पषाध्वनिद्वितीया त्रिभुवनसारस्फोटोक्तिः ॥ चंदनोवदेयं अथवा व्यस्त्वा
त्वा सप्तवर्तीलिंगसर्वविभक्तिवत्त्व कस्य मरुवस्याध्वनिमार्गे द्वितीयानानयाविनागृह्हानवर्तिसुखमार्गइतिभावः
एवं च गृहरूपसुखच्छावनेयमवशं मेवनीयेति व्यज्यते त्रिभुवनेसारभूताबहुविधच्छायोपासमस्याप्ययोगादिजन्यस्व
र्गादावपिनायिकैवभोगेषु मुख्येति भावः यद्वा अत्रेः सकाशाद्भवतीति अत्रि त्रिभुवं चांद्रज्योतिस्तस्य सुवं नेसन्नहृत्तस्य सा
रहूपा एवं चानेकचंद्रसारेर्निर्मितमिति भावः एवं चाम्भोपायासाध्यतापोपशमकत्वमावेद्यते यद्वा त्रिभुव
नेसारं यया एवं च नायिकामात्रेस्येसारासाररूपस्यापि त्रिभुवनस्य सम्मरूपत्वेभवतीति व्यज्यते ॥

गो॰
टी॰
२१६
216

स्फुटमुक्तिचातुर्यं यस्याः स्फुटमित्यनेन निःसंदिग्धत्वमुच्यते यद्वा स्फुटा सप्रमादा उक्तिर्यस्य प्रसन्नार्थको
क्तिशालिनी नायके चातुर्यं यस्याः एवं चानभिज्ञ नायकं प्रतिपदितकामिनीचमत्कारकारिणी तद्वान् काचि
त्तत्तातिरिति भावः यद्वा स्फुटोक्तौ वक्रोक्तौ चातुर्यं यस्याः पंचेषोर्मदनस्य षड्गुः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावा
श्रयरूपा पायैः पक्षाय ह्रद्धिरूपा यस्या नायहिता का मोघ्येनामेवासाधसंध्या फपायैर्जगज्जयवश्यायाद्दिशा
मस्ववनीति भावः एवं च मदनस्य सर्वस्वभूतेयमिति ध्वन्यते पंचेषु पदेन स्वल्पसामग्रीकेनापि महत्तरकार्यनि
र्वाहकत्वया तिमंत्रनिपुणत्वमावेद्यते अथवा पंचेषोः षट्पदा षट्पदरूपा ज्या इषुमर्थः अनया हिता ॥

चातुर्यं पंचेषु संहिता .... श्रवणस्य समशाती ॥

एवं चानया विना मदनधनुरर्थकमेवेति भावः यद्वा पंचेषु रूपभ्रमरस्य हिता एवं च प्रसिद्धलतातिशायशा
लिलतात्वं नायिकायां ध्वन्यते तेन चातिकोमलांगीत्वं श्रवणस्य भूषणरूपा एवं च नायिकाः गुणेषु सर्वदा श्रवण
क्षविषयत्वं ध्वन्यते यद्वा एकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मरूपरमस्य यद्वा भावस्य ब्रह्मस्वरूपस्याध्वनि मार्गे हितीसहा
यभूतेति भावः यद्वा एकस्य ब्रह्मणः मार्गे हितीया ब्रह्मविच्चेतसर्थः त्रिभुवनसारयया एवं च ब्रह्मविषोत्प
न्नतत्त्वज्ञानस्य सर्वत्र ब्रह्मभावनारूपसाम्राज्यमिति भावः अथवा त्रिभुवनसारं रूपं यया ब्रह्मात्मकत्वे
नातिर्णयादिति भावः स्फुटमुक्तौ चातुर्यं समर्थ्यं यस्याः वाचामगोचरस्यापि प्रतिपादनादिति भावः यद्वा
स्फुटं प्रकटं नयेति यावत् उक्तौ प्रतिपादने सामर्थ्यं यस्याः अतिनिगूढस्याप्यात्मरूपरमस्य स्फुट प्रतिपादन २१६

सकलं न दुष्करमिति भावः स्फुटे प्रकटे सर्ववेदास्वप्रकाशरूपे ब्रह्मणि उत्कर्षो चानर्थ्यं यस्याः स्वप्रकाशत्वे झटिति ज्ञाने योग्यत्वे स्वाधेयत्वसंपादनेन चानर्थ्यं वनापंचस्य प्रपंचस्य वा गणरूपा ये षट् संख्याकाः कामक्रोधलोभमोहमदमत्सरास्तेषां यस्या नैव ज्ञानेन तस्याः हितानाशिकास्वजनस्य ज्ञानदौरेति भावः इष्टत्वेनातिदुःसहत्वपभिः कृत्वैव प्रपंचस्यापि दुःखदत्वं स्मवणं श्रोतव्य इत्यादि विधिविहितस्य भूषास्फूर्तिजन्यज्ञानस्यैव समीचीनत्वमिति भावः सम्प्रशान्तीसन्तो हृदि प्राप्तस्ता एवं च रसब्रह्मरूपताप्रतिपादनात् सम्प्रशान्ताब्रह्मविद्यानत्वप्रतिपाद्यपरिशीलनं सन्तां सर्वेदा समस्वचितमिति ध्वन्यते। संख्याक्रमो प्यत्र ॥ स्वग्रंथावलोकप्रवृत्तस्य रसग्राधिकां वक्ति। कवीति कविसंग्रामे सिंहनादः एवं चैतत्सन्दर्भश्रवणेनान्यकवीनां दर्पहानिर

कविसमरसिंहनादः स्वरानुवादः सुधैकसंवादः। विद्वद्विनोदकंदः संदर्भोयं मया सृष्टः ७५॥

वश्यं भवतीति ध्वन्यते स्वराः षड्जादयः अनुवादो यस्य एवं चैतन्माधुर्ये न समाधुर्यवन्तां षड्जादीति भावः सुधायाः एकः संवादः साजात्यस्य एतत्सजातीयामयेति भावः यद्वा सुधारूपः एकः सम्यक्ववदनं वादोयस्य सः एवं चैतत्संदर्भस्यैकदोच्चारणं सुधासमस्वादवहं वारंवारोच्चारणपरिभावनादिकं ब्रह्मानंदस्वादहृदिति ध्वन्यते विद्वुषां विनोदस्य कंदः एवं चैतद्भुं यस्माविद्वुषां विनोदजनकताभावेन नत्ततिरिति भावः अयं संदर्भो मया सृष्टः ७५॥

गो॰ उदयनेति मे शिष्यसोदराभ्यां उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती रविचंद्राभ्यां द्यौरिव निर्मलीकृत्य से
टी॰ धोध्य पदे ध्वांतरहिता कृत्वा प्रकाशिता शिष्यप्रशिष्यद्वारा विस्तारिता पदे प्रकाशविषयीकृ
२१७ त्वा एवं च प्रथमतरं यमकृतिस्तत्राप्युदयनाचार्यबलभद्राभ्यां सशोध्य शिष्येभ्यः पाठिता अतो
२१७ ऽहमेषां विभागोऽज्ञावनीयमिति व्यज्यते ७५२ हरीति। मतिमान् गोवर्धनाचार्यः हरिचरणयोः

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे द्यौरिव रविचंद्राभ्यां प्रकाशिता निर्म
लीकृत्य ७५२ हरिचरणलीलाकरवरचनवामनलीलावामन इव कविपदं नि
ष्ठा अकृताचार्यः सप्तशती मेनां गोवर्धनाचार्यः ॥

अंजलिं प्रणाममित्यर्थः विरच्येति भावः सततेकविश्रेष्ठसंतोषाय एवं चापकृष्टकवीनामसंतोषेन
काचित् क्षतिरिति भावः अमलं यथा भवति तथा एतां सप्तशतीमकृत अत्रापरोऽपि परोऽपि शब्दवात्रि
र्दिष्टो नैष्ठ्याभावो व्यज्यते ७५३ मतिमान् एवं च सप्तशत्या भगवद्दर्पणाकरणं समुचितमेव सूचित
भावः गोवर्धनाचार्यः सततेकविवरहर्षाय स्थितमिति शेषः एतामार्यासप्तशतीममलस्वछं वर २१७
चरणयोः ॥

अंजलिपुष्पांजलिंमङ्कृतनतदर्पणीकृतेतिभावः पतत्पदेपिमयाकृतेतिवचनाभावआचार्यस्यवि
२१८ नयवत्तामावेदयति अत्रभामासत्यभामेतिवत् अंजलिः पुष्पांजलिः तात्पर्यात्पद्यानुपपत्यालक्ष
णेतिवातत्त्वाद्यहृकंचामलपदं गेयद्योगमेसरणीरत्नबहुप्रकारासदृष्टपेन तदपिनिर्विघ्नमेतन्मेयमू।
मद्दर्शितारसवतीनिखिलावदातसाहित्यशालिविबुधैः परिपालिनीया वद्देवावलिसमस्तदर्थक
गिरोवेदान्तभागापरंज्ञात्वैवंनिरमायियन्निजधियाविस्तारहीनेमया तज्ज्ञावर्धनवाचिमाविरचनंव्य
ग्रार्थसंदीपनंसीतासंयुतरामचंद्रचरणांभोजेचिरंतिष्ठतु शाहेलोचनविंदुसमशशभृत्सत्सारसंल
क्षितेनेचैरेमासिसितेपिवस्पदिवस्पदिवेसमार्तसंवत्सरे प्राप्तस्तभतिवासिनासमतिनानंतताभिधेना
द्दात्वाशंपासद्भिर्पुषामकारिकुत्तकाव्यगार्थसंदीपनं कदाचित्कस्मिंश्चिद्धृदयसियदिवार्थमभभ
वेद्भ्रमः सोयंसद्भिर्नैवखलुगणनीयोनिजहृदि भ्रमाभावंयस्मिन्निखिलनिगमोप्यात्मसततंसपवेको
यस्मात्तुगतिजगदीशोरघुपतिः ॥ इतिश्रीमज्ज्ञानदेवरीपरिसरालंकृतनप्रण्यस्तंभस्थितिविराज
माननीलकंठपंडिततनूजवालोपंडितात्मजजनिमाजीपंडितविरचितंगोवर्धनशास्त्रीयंग्रार्थसं
दीपनंसमाप्तिमगमत्

२१८